

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - СУМЕН

ИЗВЕСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ

ТОМЪ II

1923—1924

съ 108 образа въ текста и 14 таблици

BULLETIN

DE

L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

TOME II

1923—1924

avec 108 figures dans le texte et 14 planches

СОФИЯ — SOFIA

ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR

1924

СРБСКА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРИЦА
ДЕПОЗИТНИ 19 56 № 1208

Пров. 1957

ПОСВЕЩАВА СЕ

НА

Проф. Г. И. КАЦАРОВЪ

ПО СЛУЧАЙ 25-ГОДИШНИНАТА НА НЕГОВАТА НАУЧНА ДЕЙНОСТЪ

828

2

Съдържание

	Стр
Грабаръ, А. Н. Роспись церкви-костницы Бачковского монастыря	1
Кацаровъ, Г. И. Антични паметници изъ България (V)	69
Велковъ, Ив. Две новооткрити римски военни дипломи отъ Веспасиана.	83
Поповъ, Р. Предисторически изследвания въ Вратчанското поле	99
Трифоновъ, Ю. Бележки върху сръднобългарския преводъ на Манасиевата хроника	137
Мушмовъ, Н. А. Препечатани антични монети	174
Дрончиловъ, Кр. Предисторически черепи отъ България	187
Археологически вестн. — 25-годишниятъ юбилей на проф. Г. И. Кацаровъ. — Владимиръ Василевичъ Стасовъ (С. Н. Кондаковъ). — Първиятъ международенъ конгресъ по византология. (Б. Ф.). — Евангелието на една българска принцеса (Б. Ф.). — Къде е била създадена романската архитектура (Б. Ф.). — Светилище на Juppiter Optimus Maximus до с. Мокрешъ, Ломско (Ив. Велковъ). — Римската баня въ Сулу-дервентъ (Ив. Велковъ). — Антични паметници въ Старозагорския музей (Ат. Кожухаровъ). — Материали за проучване неолитичната култура въ България (В. Миковъ). — Къмъ статията на А. Грабаръ	202
Новооткрити старини (Ив. Велковъ)	225
Колективни находки на монети презъ 1923 год. (Н. А. Мушмовъ)	229
Оценки и библиография. — Anton Springer, Handbuch der Kunstgeschichte (Б. Филовъ). — N. Iorga et G. Balș, Histoire de l'art roumain ancien (Б. Филовъ). — Вл. Петковић, Манастир Студеница (Б. Филовъ). — A. I. Raymond, L'art islamique en Orient (С. Н. Кондаковъ). — G. Fehér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen (Ст. Младеновъ). — Н. А. Мушмовъ, Монетитъ и печатитъ на българскитъ царе (В. Н. З.). — Годишникъ на Народната Библиотека въ Пловдивъ за 1922 г. (К. Стояновъ). — Ad. Dieudonné, Les monnaies françaises (Н. А. Мушмовъ). — Нови книги, относящи се до археологията на България.	231

Т а б л и ц и

I-XIII: Фрески отъ костницата въ Бачковския манастиръ.

XIV: Препечатани антични монети.

Table des matières

(v. le résumé en français ou en allemand à la fin de chaque article).

	page
Grabar, A. Une décoration murale byzantine au monastère de Batchkovo en Bulgarie	1
Kazarow, G. I. Antike Denkmäler aus Bulgarien (5. Aufsatz).	69
Welkow, Iw. Zwei neuentdeckte Militärdiplome des Vespasian	83
Popow, R. Recherches préhistoriques dans la plaine de Vratsa	99
Triphonow, J. Notes sur la traduction de la chronique manassienne en moyen bulgare	137
Mouchmoff, N. A. Quelques monnaies antiques surfrappées	174
Drontschilow, Kr. Prähistorische Schädel aus Bulgarien	187
Nouvelles archéologiques — Le 25 ^e anniversaire de l'activité scientifique de M. le prof. G. I. Kazarow. — Vladimir Vassilevitch Stassoff (S. N. Kondakoff). — Le premier congrès international d'études byzantines (B. F.). — L'évangéliste d'une princesse bulgare (B. F.). — Où s'est constituée l'architecture romane (B. F.). — Le sanctuaire de Juppiter Optimus Maximus près du village Mocreche, arrond. de Lom (Iw. Welkow). — Les bains romains de Soulou-dervend (Iw. Welkow). — Monuments antiques au musée de Stara-Zagora (At. Kojouharoff). — Matériaux pour servir à l'étude de la culture néolithique en Bulgarie (V. Mikoff).	202
Découvertes archéologiques en Bulgarie pendant 1923 (Iw. Welkow)	225
Trésors de monnaies trouvés en Bulgarie pendant 1923 (N. A. Mouchmoff).	229
Bibliographie. — Anton Springer, Handbuch der Kunstgeschichte (B. Filow). — N. Iorga et G. Balș Histoire de l'art roumain ancien (B. Filow). — Vl. Petković, Le monastère de Stoudénitsa (en serbe; B. Filow). — Al. Raymond, L'art islamique en Orient (S. N. Kondakoff). — G. Fehér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen (St. Mladenow). — N. A. Mouchmoff, Numismatique et sigillographie bulgares (V. N. Z.). — Annuaire de la Bibliothèque Nationale à Philippopole pour l'année 1922 (K. Stoianoff). — A. d. Dieudonné, Les monnaies françaises (N. A. Mouchmoff). — Publications nouvelles concernant l'archéologie bulgare	231

Table des planches et des illustrations

Pl.

I-XIII: Fresques de l'église sépulcrale au monastère de Batchkovo en Bulgarie.

XIV: Monnaies antiques surfrappées (Sofia, Musée National).

Fig.

	Page
1. L'église sépulcrale au monastère de Batchkovo, du côté ouest.	2
2. La même église, du côté sud	3
3. Plan de l'église sépulcrale de Batchkovo: 1. étage inférieur, 2. étage supérieur	4
4-6. Ornaments muraux de la même église.	5-6

Fig.	Page
7. Fragments d'une peinture murale (l'Enterrement du Christ) de la même église	7
8. Bas-relief. Berlin, Kaiser Friedrich-Museum	51
9. La Vierge Bas-relief du même musée	52
10. Le baptême de St. Paul par St. Ananias; mosaïque de la chapelle Palatine	53
11. St. Basile le Grand; mosaïque de la même chapelle.	53
12. La Vierge avec l'Enfant; mosaïque de la même chapelle	54
13. Inscription géorgienne de l'église sépulcrale de Batchkovo	55
14. Bas-relief du Cavalier thrace de Stara-Zagora	70
15. Bas-relief de Hercule de Stara-Zagora	72
16. Disque en terre cuite de Stara-Zagora	73
17. Marque d'une amphore de Stara-Zagora	73
18. Tête en marbre de Stara-Zagora	73
19. Inscription grecque d'Orizovo, arrond. de Tchirpan	74
20-21. Inscriptions grecques de Stara-Zagora	74-75
22-26. Bas-reliefs du Cavalier thrace de Viden, arrond. de Kazanlik	76-78
27. Bas-relief d'Apollon et Daphné du même endroit	79
28. Inscription romaine de Razgrad	80
29. Diplome militaire romain de Ferdinand, dans la Bulgarie du nord-ouest (Sofia, Musée National); 1 ^{re} face extérieure	84
30. Le même diplôme; 2 ^e face extérieure	85
31. Le même diplôme; 1 ^{re} face intérieure	88
32. Le même diplôme; 2 ^e face intérieure	89
33. Statuette en bronze de Vénus, trouvée à Ferdinand	93
34-35. Objets en fer romains de Ferdinand	94
36. Diplome militaire romain de Dalgodeltsi, arrond. de Lom (Sofia, Musée National); 1 ^{re} face extérieure	96
37. Le même diplôme; 1 ^{re} face intérieur	97
38. Croix en pierre sur quelques tumuli dans la plaine de Vratsa	102
39. Dispositions des tumuli dans la plaine de Vratsa	104
40. Coupe d'un tumulus près de la gare de Mezdra	105
41-43. Objets préhistoriques trouvés près de la gare de Mezdra	107-109
44. Fibule en bronze de Dolna Kréména	110
45-46. Objets en pierre de Vlachko Sélo	111-112
47. Disposition des tumuli près de Vlachko Sélo et de Staro Sélo	113
48. Plan et coupe verticale du tumulus I près de Vlachko Sélo et deux vases en argile du même tumulus	113
49-61. Objets préhistoriques trouvés dans les tumuli près de Vlachko Sélo	114-129
62. Hache en pierre trouvée près du village Kalen	130
63-67. Monnaies en bronze de Cassandre surfrappées par Seuthès III	177-181
68. Monnaie en bronze d'Alexandre III surfrappée par Seuthès III	181
69. Monnaie en bronze de Philippe II surfrappée par Seuthès III	182
70-73. Crânes préhistoriques d'un tumulus près de Roussé dans la Bulgarie du nord	191-195
74. Inscription romaine de Mocreche, arrond. de Lom	211
75. Objet en bronze du même endroit	211
76. Fibules en bronze du même endroit	212
77. Bague en argent de Soulou-Dervend	212
78-80. Vases en bronze de Pamouktchii, arrond. de Stara-Zagora (Musée de Stara-Zagora)	213-214
81-84. Statuettes et objets en bronze d'un char romain de Moghilovo, arrond. de Tchirpan (Musée de Stara-Zagora)	215-217
85. Sceau en bronze de Stara-Zagora	217
86. Bas-relief de Stara-Zagora	218

Fig.	Page
87. Tête en marbre de Pan, trouvée près de Kalongherovo, arrond. de Tirnovo-Seymen	218
88-89. Objets préhistoriques de Kounino, arrond. de Béla Slatina	219
90-94. Objets préhistoriques de Keussé-Basirghian, arrond. de Choumen	221-222
95-98. Objets préhistoriques de Kara-Arnaout, arrond. de Razgrad	223-224
99. Vase en bronze de Sofia (Sofia, Musée National)	225
100. Statuette en bronze (Eros) de Tchoumakovtsi (Sofia, Mus. Nat.)	226
101. Fibule en bronze de Gabaré (Sofia, Mus. Nat.)	226
102. Pendentif en or de Pétarnitsa (Sofia, Mus. Nat.)	226
103. Bas-relief de Dionysos de Draganovo (Sofia, Mus. Nat.)	227
104. Statuette en bronze (Victoria) de Kreptcha (Sofia, Mus. Nat.)	227
105. Statuette en bronze (Eros) de Kreptcha (Sofia, Mus. Nat.)	228
106. Statuette en bronze (Pan) de Sliven (Sofia, Mus. Nat.)	228
107. Statuette en bronze (Dionysos) de Trigrad (Sofia, Mus. Nat.)	228
108. Sceau en bronze (Sofia, Mus. Nat.)	229

Роспись церкви-костницы Бачковского монастыря

А. Н. Грабара

(съ табл. I—XIII).

Лѣтомъ 1920 года, при осмотрѣ Бачковского монастыря (въ 30 клм. къ югу отъ Пловдива — Филиппополя), мнѣ посчастливилось натолкнуться въ Церкви-Гробницѣ (такъ наз. „Костницѣ“) (рис. 1 и 2) на цѣлую роспись, относящуюся приблизительно ко времени основанія самого монастыря, т. е. къ концу 11-го или, скорѣе, къ 12 вѣку.¹⁾ Эта датировка, основанная не на прямомъ историческомъ свидѣтельствѣ, а на сопоставленіяхъ художественныхъ и косвенныхъ письменныхъ данныхъ, можетъ быть тѣмъ не менѣе точно доказана.²⁾

Бачковская роспись является пока единственнымъ цѣльнымъ памятникомъ настоящей византійской фрески въ Болгаріи (исключая фрагменты въ Червеной церкви, Боянѣ и въ Георгіевской Церкви въ Софіи), не связаннымъ, повидимому, еще ничѣмъ съ манерой балканской живописи. Возможность такой экстерриториальности художественнаго памятника въ центрѣ Балканскаго полуострова объясняется легко общеизвестной исторіей монастыря,³⁾ основаннаго византійскимъ сановникомъ Пакурянѣмъ для своихъ соплеменниковъ — грузинъ. Впослѣдствіи Бачковскій монастырь, конечно, потерялъ свою физономію грузино-византійскаго острова въ балканской странѣ, но всѣ первоначальныя постройки и сооруженія не могли быть ничѣмъ инымъ, какъ пересаженнымъ въ сердце Родопъ продуктомъ византійской культуры, м. б. съ нѣкоторымъ отгѣнкомъ грузинской манеры, которая, впрочемъ, въ это время была сама всецѣло поглощена византійскимъ теченіемъ. Цер-

¹⁾ Объ архитектурѣ „Костницы“ см. мою статью, Изв. I, 1921—22, стр. 111 и сл.

²⁾ Единственное упоминаніе объ этой росписи въ научной литературѣ (кроме моего „отчета“ въ Годишникѣ Нар. Музея за 1920 г.) въ статьѣ Проф. Й. Иванова (Асѣновата Крѣпость надъ Станимака и Бачковскія монастыри. Изв. на Б. Арх. Д-во II, 2, рис. 212), который опредѣляетъ ее 14 вѣкомъ, руководствуясь портретомъ Царя Ивана Александра, изображеннымъ въ той же церкви (о немъ см. ниже).

³⁾ И С о к о л о в ъ, Состояніе монашества въ византійской церкви съ половины IX до начала XIII вѣка. Казань 1894 г. стр. 34-37. И. И в а н о в ъ, op. cit. sq.

ковъ Усыпальница одна пережила на много вѣковъ давно исчезнувшія основныя постройки Пакуряна (церкви, трапезу и т. д. Только извѣстная часть наружныхъ стѣнъ съ воротами восходятъ, повидимому, къ эпохѣ основанія).

Постройка усыпальницы была въ Византіи, какъ извѣстно, часто основной цѣлью строителей монастырей. Пакурянъ не представлялъ въ

Рис. 1. — Бачковскій мон. Костница. Церковь съ запада.

этомъ отношеніи исключенія; сооруженіе „гробницы для моего грѣшнаго тѣла“ (τοπικόν, 7-8) составляло одну изъ его первыхъ заботъ при основаніи Бачковского монастыря. Этимъ важнымъ значеніемъ „Церкви-Костницы“ объясняется тщательность ея постройки, архитектурной декорации и изящество ея фресокъ. Правда, и архитектура и живопись „Костницы“ не очень хорошо сохранились: цѣликомъ упали своды церкви и притвора, обрушилась часть сѣверной стѣны, кое-гдѣ отвалилась штукатурка, унося съ собой куски фресокъ; почти вездѣ краски поблекли; внизу — стерты и исцарапаны подписями посѣтителей; иногда нарочно сбиты лица или выскоблены глаза . . . Тѣмъ не менѣе памятникъ сохраняетъ всю свою художественную и историческую цѣнность.

Гробница имѣетъ два этажа, въ верхнемъ — церковь, въ нижнемъ — крипта. Въ „Церкви“ (верхнемъ этажѣ) живопись сохранилась въ

конхѣ и на стѣнахъ апсиды, на всѣхъ стѣнахъ корабля и притвора, на внутреннѣхъ пилястрахъ и въ луткахъ всѣхъ оконъ, арокъ и двери. Въ „Криптѣ“ (нижнемъ этажѣ) — въ конхѣ апсиды, кое-гдѣ на боковыхъ и на западной стѣнѣ, въ притворѣ по стѣнамъ (исключая южную) и частью въ сводѣ, также въ окнахъ и аркахъ.

Церковь (рис. 3, 2). Въ конхѣ апсиды сохранилась часть торса Богоматери (грудь, плечи), голова и плечи сидящаго у нея на колѣняхъ Младенца, котораго она придерживаетъ обѣими руками, и фрагменты трона, на которомъ она сидитъ. Изъ двухъ архангеловъ по сторонамъ

Рис. 2. — Бачковскій мон. Костница. Церковь съ юга.

отъ нея осталась только фигура перваго, хотя тоже не цѣликомъ, безъ нижней части ногъ (табл. V, I).

Ниже, подъ узкимъ карнизомъ, украшеннымъ орнаментомъ, восемь погрудныхъ изображеній святыхъ въ чередующихся круглыхъ и четырехугольных рамахъ. Подъ ними фигуры четырехъ святителей во весь ростъ: Григорія Богослова, Василия Великаго, Іоанна Златоустаго и четвертаго неизвѣстнаго, вѣроятно, Николая или Аѳанасія (табл. I). Въ томъ же ряду, — между тремя окнами, два большихъ подсвѣщника и, — внутри срѣдняго окна, — два ангела съ рипидами.

На триумфальной аркѣ — полоса орнамента. На боковыхъ стѣнахъ, — въ предѣлахъ алтаря, — въ двухъ нишахъ: погрудныя изображенія диаконовъ, — Стефана, въ сѣверной, Евпла, въ южной. Подъ ними и по сторонамъ отъ нихъ имитации мраморной облицовки и орнаментиро-

ванные пространства. Выше нишъ, съ каждой стороны по сценѣ Евхаристіи. На сѣверной сторонѣ, — Причащеніе хлѣбомъ (почти стерто), на южной, — Причащеніе виномъ (табл. III, 1). Обѣ композиціи заклю-

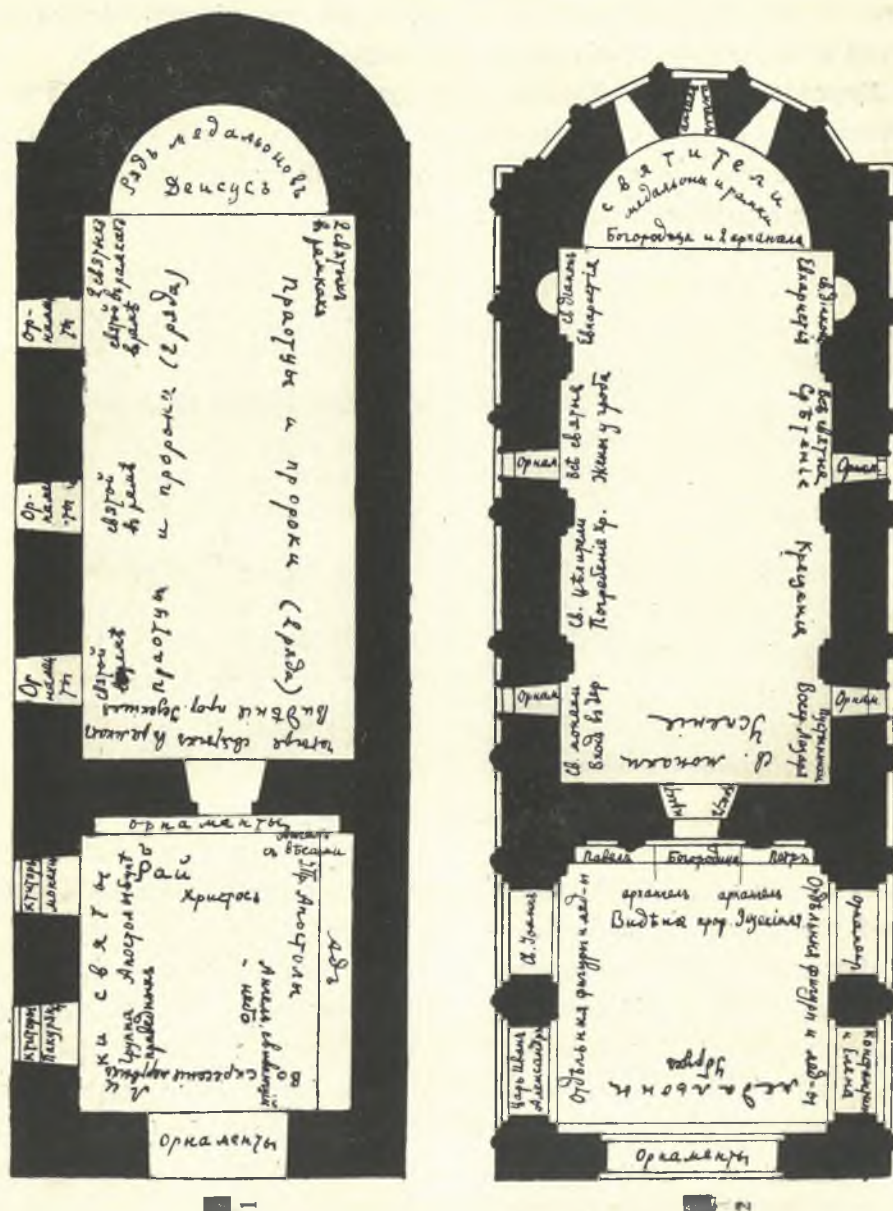

Рис. 3. — Костница Бачковского монастыря. Планы съ обозначеніемъ живописи. 1. Нижний этажъ. 2. Верхний этажъ.

чены въ трехлопастную арку на тонкихъ колонкахъ. Промежутки между арками и верхнимъ горизонтальнымъ обрамленіемъ заполнены орнаментомъ. Въ алтаря (къ западу отъ иконостаса) боковыя стѣны дѣлятся двумя арками пилястръ на три части съ двумя зонами изображений въ каждой.

На южной стѣнѣ: въ первомъ (съ востока) отдѣленіи, — внизу написана группа „Всѣхъ святыхъ“ (плохо сохранившихся), вверху — композиція „Срѣтеніе“, въ такомъ же обрамленіи, — внизу продолговатая плоская ниша безъ живописи, — вверху — Крещеніе въ типѣ пре-

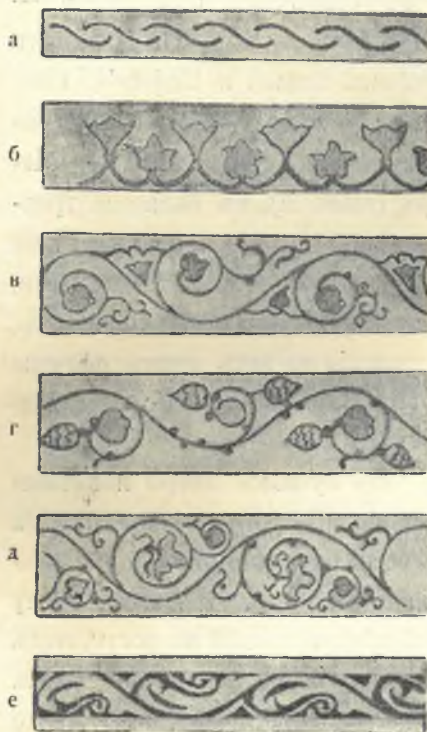

Рис. 4 — Костница Бачковского монастыря. Орнаменты.

а. Чернымъ по зеленому — б. Чернымъ по бѣлому; флероны желт., красные и синіе — в. чернымъ по бѣлому; флероны, листья и бутоны зелен. и син. — г. Коричневымъ по бѣлому; зеленя листья, красн. точки. — д. Чернымъ по бѣлому; зелен. и красн. листья и цвѣты — е. Зеленымъ по синему.

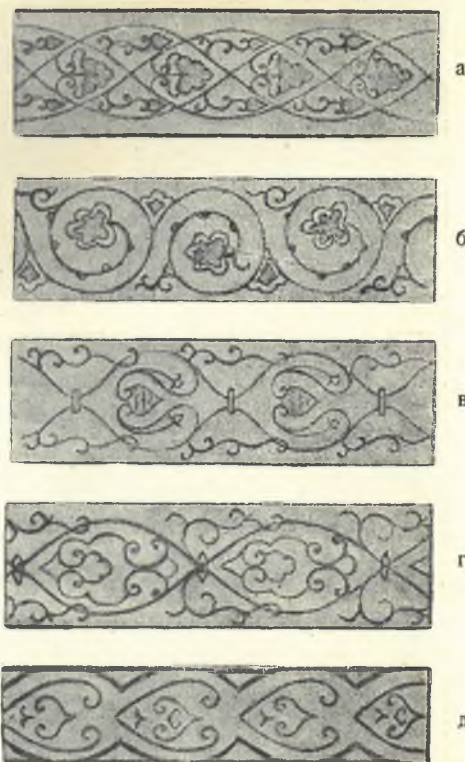

Рис. 5. — Костница Бачковского монастыря Орнаменты

а. Чернымъ по зеленому — б. Бѣлымъ по синему — в. Бѣлымъ по чередующ. желт. и син.-малин. сердцев. — г. Желтымъ по розовому; желт. и син. флероны — д. Зеленымъ по бѣлому. Цвѣты черезъ одинъ красные.

дыдущихъ композицій (табл. IV, 1). Въ третьемъ отдѣленіи — внизу — двѣ стоящихъ въ ростъ фигуры пустынниковъ: Павла Фивейскаго и Макарія (табл. V, 2), вверху — Воскрешеніе Лазаря, въ тѣхъ же формахъ (табл. IV, 2).

На сѣверной стѣнѣ: въ первомъ отдѣленіи съ запада, — два монаха (плохо сохранившіяся фигуры), стоящія въ ростъ; вверху — Входъ въ Іерусалимъ. Во второмъ отдѣленіи, — внизу, надъ продолговатой плоской нишей, въ двухъ прямоугольныхъ и одной круглой рамѣ — погрудныя изображенія цѣлителей Пантелеймона, Козьмы и Даміана и надъ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
СОУМЕН

ними погребеніе Христа (рис. 7). Въ третьемъ отдѣленіи, — внизу вторая группа „Всѣхъ святыхъ“, вверху, — фрагментъ „Жень у Гроба“ (Воскресеніе Христово).¹⁾

На западной стѣнѣ соблюдено тоже горизонтальное дѣленіе. Внизу

Рис. 6. — Костница Бачковского монастыря.
Орнаменты.

а. Зеленымъ по бѣлому; розовые боковые бутоны, — б. Чернымъ по бѣлому; красные цвѣты, зеленые листья. — в. Чернымъ по бѣлому; желт. красн. и зелен. ромбы и флероны.

— по сторонамъ отъ входа — шесть монаховъ, среди которыхъ Стефанъ Новый и Евфимій Иверіецъ; — вверху, одна громадная композиція Успенія Божьей Матери (табл. II), въ большой трехлопастной аркѣ, опирающейся на двойныя колонки, за которыми, тоже въ арочкахъ на колонкахъ, — стоящія во весь ростъ фигуры Іоанна Дамаскина и Козьмы Маюмского.

Въ луткахъ двери написаны большіе процвѣтшіе кресты. На пилястрахъ живопись уцѣлѣла только мѣстами. На всѣхъ, внизу изображенъ святой въ ростъ, надъ нимъ — бюстъ воина въ рамѣ. Только на двухъ западныхъ мѣсто стоящихъ святыхъ занимаютъ столпники. Внутри всѣхъ четырехъ оконъ корабля, также какъ и по карнизу и на всѣхъ профиляхъ написаны орнаменты.

Притворъ Церкви. На восточной стѣнѣ, вверху, — одна большая

композиція Видѣнія пророка Іезекииля. Подъ нимъ, въ люнетѣ надъ входомъ, погрудное изображеніе Богоматери съ Младенцемъ. По сторонамъ отъ двери — два архангела и — въ особыхъ нишахъ — фигуры стоящихъ апостоловъ Петра и Павла (табл. VI). На сѣверной стѣнѣ, на столбѣ между арками, — стоящая фигура святого; надъ арками — почти стертые медальонныя изображенія (три надъ восточной, два надъ запад-

¹⁾ Всѣ фрески сѣверной стѣны сохранились хуже другихъ.

ной) на гладкомъ полѣ стѣны. На южной стѣнѣ, — повтореніе того же. На западной стѣнѣ, вверху надъ окнами, два медальона, по сторонамъ отъ оконъ еще два; ниже надъ аркой маленькій Убрусь и по его сторонамъ два медальона и двѣ фигуры во весь ростъ; наконецъ, совсѣмъ внизу, два погрудныхъ изображенія въ прямоугольныхъ рамкахъ. И въ притворѣ, какъ въ церкви, всѣ профили арокъ и ихъ внутреннія стороны покрыты различными орнаментами.

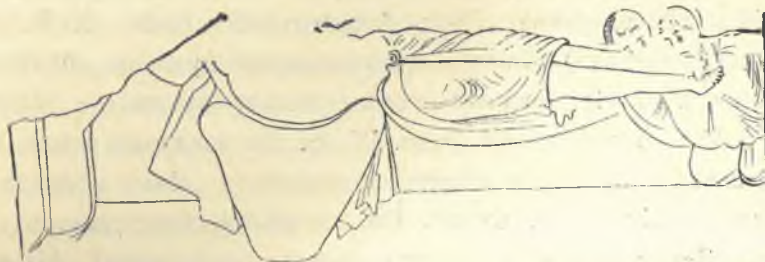

Рис. 7. — Костница Бачковского монастыря. Погребеніе Христово.

Крипта (нижній этажъ) (рис. 3, 1). Въ конхѣ абсиды представленъ большой Деисусъ, занимающій весь сводъ (табл. VII). Подъ нимъ, на низкихъ стѣнкахъ въ круглыхъ (медальонахъ) и прямоугольныхъ рамкахъ: Св. Кирилль Александрійскій, Парөөнь, Петръ Александрійскій, Павелъ Омологіонъ, Анеиногенъ и два неизвѣстныхъ. Низъ стѣны алтарнаго полукружія украшаетъ имитация прибитаго къ панели бѣлаго плата.

Узкая „тріумфальная“ арка декорирована орнаментомъ и имитацией мраморныхъ плитъ (по 2, одна надъ другой, съ каждой стороны) въ нижней части. Въ сводѣ наоса сохранились только фрагменты двухъ рядовъ стоящихъ фигуръ (по одному ряду на каждомъ склонѣ, по 10 фигуръ въ ряду) со свитками въ рукахъ, — вѣроятно, пророки и пратцы. Подъ этими фигурами проходитъ узкая горизонтальная полоса, ниже которой написано еще по одному ряду стоящихъ фигуръ, 12 съ южной стороны, семь — съ сѣверной (изъ-за оконъ).

На этой же высотѣ въ восточномъ концѣ боковыхъ стѣнъ изображено, — вмѣсто стоящихъ фигуръ, — по двѣ погрудныхъ, заключенныхъ въ четырехугольныя рамы, и имитации двухъ рядовъ мраморныхъ плитъ подъ ними.¹⁾ Такія же фигуры въ рамкахъ надъ всѣми (3) окнами въ сѣверной стѣнѣ.

Западная стѣна цѣликомъ занята громадной композицией Видѣнія

¹⁾ Надъ ними съ каждой стороны оставлено бѣлое четырехугольное поле, окруженное рамкой и предназначенное несомнѣнно для поминальныхъ надписей (стертыхъ).

Иезекииля (поле костей). Подъ нимъ — по сторонамъ отъ двери — четыре поясныхъ фигуры въ рамахъ (читается только имя Павзикакій). Ниже — имитация одного ряда мраморныхъ плитъ. Тоже въ окнахъ. Въ притворѣ крипты всѣ стѣны и своды посвящены Страшному Суду.

На восточной стѣнѣ — сцены, представляющія Рай: въ нишѣ надъ входомъ — Богородица въ креслѣ и два ангела (табл. VIII и XII); слѣва — Лоно Авраамово (табл. XII); справа — Благоразумный разбойникъ (ibid.). Ниже, слѣва „Ликъ Апостольскій“ (табл. X, I), справа стертая фигура (ангелъ) и ангелъ, взвѣшивающій души на „праведныхъ вѣсахъ“ (табл. VIII). На сѣверной стѣнѣ — между окнами — „Ликъ святителей“ и Ликъ мучениковъ“ (табл. IX, 2). На западной стѣнѣ, внизу, — между входной аркой и сѣверной стѣной — „Ликъ монаховъ или праотцевъ“ и „Ликъ свв. женъ“. Все остальное пространство занято сюжетомъ „Земля и море отдають своихъ мертвецовъ“. На южной стѣнѣ сохранились только незначительные фрагменты „Ада“ (куски красной штукатурки), вытекающего изъ южнаго угла восточной стѣны

Фрески свода дошли въ плохомъ видѣ. Въ восточной части — зенитъ занимаетъ Христосъ, сидящій на радугѣ въ мандорлѣ, несомой двумя летящими ангелами; склоны — Апостолы на скамьяхъ, за спинками которыхъ — ряды ангеловъ въ орнатѣ и деисусныя фигуры Богородицы и Іоанна (въ одномъ ряду съ апостолами (табл. IX, 1). Въ западной части свода, на южномъ склонѣ, — ангелъ, свивающій небо (фрагментъ) и другая неясная фигура, на сѣверномъ, — ангелъ, ведущій къ центру группу праведныхъ (плохо сохранился).

Въ открытыхъ аркахъ сѣверной и западной стѣнъ и на лицѣ и внутри арки, окружающей восточную стѣну — орнаментальные фризы. Подъ всѣми изображеніями по низу стѣнъ тянется рядъ имитаций мраморныхъ панелей.

Кромѣ основной росписи въ „Костницѣ“ есть нѣсколько отдѣльныхъ позднѣйшихъ изображеній.

1. Въ притворѣ „Церкви“, на сѣверномъ столбѣ западной арки, на особомъ кускѣ штукатурки (наложенномъ поверхъ первоначальнаго слоя) написано погрудное изображеніе Св. Георгія, безъ рамы, съ грузинской надписью имени.¹⁾

Почти во всѣхъ, специально для этого заложенныхъ аркахъ притворовъ обоихъ этажей изображены: въ притворѣ „Церкви“ — Царь

¹⁾ См. замѣтку Г. Ласкова, Изв. на Б. Арх. Д-во IV, 268—70

Иванъ Александръ (зап. арка сѣв. стѣны), св. Іоаннъ Богословъ (фрагментъ, вост. арка той же стѣны), Константинъ и Елена (зап. арка южной стѣны) и орнаментальныя полосы во всѣхъ профиляхъ арокъ между ними; въ притворѣ „Крипты“, — ктиторы монастыря — два брата Пакуряны (зап. арка сѣв. стѣны) и „вторые ктиторы“ — монахи Георгій и Гавріилъ (вост. арка сѣв. стѣны). Всѣ эти изображенія составляютъ стилистически и технически — одну группу, которая, какъ по составу сюжетовъ (царь Ив. Александръ), такъ и по иконографіи и стилю не можетъ относиться ко времени, предшествующему 1344 году, когда Ив. Александръ занялъ область Бачковского монастыря, и едва-ли позже 1363 г., когда монастырь попалъ въ руки турокъ. Живопись въ аркахъ находится на особомъ слоѣ известковаго грунта, который покрываетъ также боковыя стороны (лутки и профили) арокъ и даже отрѣзки стѣнъ между ними (на высоту междуарочныхъ столбовъ). Указанное выше отдѣльное изображеніе Св. Георгія лежитъ подъ слоємъ этой штукатурки, хотя и надъ основной поверхностью стѣны. Это служитъ основаніемъ для его датировки, которая должна помѣститься между 12 мъ и серединой 14 вѣка.

Другихъ живописныхъ изображеній на стѣнахъ „Костницы“ нѣтъ. Незамѣтно также поправокъ и подновленій, кромѣ одной, именно Богородицы въ люнетѣ надъ входомъ въ церковь (см. ниже).

Система росписи.

1. **Содержаніе.** Несмотря на кажущееся однообразіе въ сюжетахъ православныхъ церковныхъ росписей, они опредѣленно эволюционируютъ въ этомъ смыслѣ. Это позволяетъ включать „инвентаръ“ росписей въ число историко-художественныхъ вопросовъ средневѣковой живописи.

Бачковская роспись сложена изъ нѣсколькихъ элементовъ, изъ которыхъ нѣкоторые исторически очень характерны. По содержанію фрески распадаются на — 1) „Сцены изъ жизни Христа и Богоматери“, имѣющія значеніе т. наз. „Господскихъ Праздниковъ“, т. е. изображающія только событія, пользующіяся наибольшимъ и притомъ офиціально установленнымъ почитаніемъ Церкви; — 2) Немногіе сюжеты символическаго значенія (Евхаристія, Видѣнія Іезекіиля, Страшный Судъ, Деисусъ), изъ нихъ три послѣднихъ, находящіеся въ криптѣ, связаны съ погребальнымъ назначеніемъ помѣщенія, трактуя вопросы смерти и воскресенія; — 3) Изображенія, имѣющія моленный характеръ, болѣе

или менее ясно выраженный. Сюда относятся образы Богоматери в апсиде и Богоматери над входом вместе с Петром и Павлом, „Все святые“, отдельные фигуры отшельников, монахов и пр. в нижнем ряду, наконец погрудные изображения, заключенные в рамы. Не везде правда, моленное значение этих сюжетов ясно осознано. Так например: фигуры на арках или группы (или фризы) высоко разбросанных медальонов приобретают скорее декоративное значение; — 4) Наконец, чисто декоративные: панели, орнаменты, „платы“.

От цикла Праздников сохранилось только около половины сцен. Налицо все сцены верхнего фриза боковых и западной стены; отсутствуют композиции, бывшие в своде. По расположению и интервалам в хронологическом порядке между существующими сюжетами можно с уверенностью предполагать, что вместе со сводом упало еще восемь Евангельских сцен; однако точно установить их не представляется возможным благодаря несколько необычному распределению наличных композиций.

Несомненно только, что кроме „Праздничных сюжетов и м. б. нескольких сцен, часто входивших в цикл „Господних Праздников“ (на рельефах, иконах и росписях с 11 в.), хотя прямо и не относящихся к ним (напр. Снятие со Креста, Оплакивание Христа, Невѣрный Ома, Поцѣлуй Иуды), в росписи „Церкви“ других сцен не было. Это явление само по себе характерно специально для византийских росписей 11-12 в. В этом же кругу памятников стенописи впервые получили свое распространение и все указанные символические темы (исключая видный Иезекииля, который в монументальном искусстве нигде не указываются), неизвестные в росписях или мозаиках до

¹⁾ На каждой из боковых стен помещается по четыре композиции, отделенные пилястрами. Тоже архитектур. деление, при соблюдении принятых в росписи однообразных пропорций, позволяло бы поместить в свод только столько же сцен. 2 сцены Евхаристии относятся к алтарным символическим сюжетам. Евангельский праздничный цикл начинается сейчас Сретением, далее на той же стене следуют Крещение и Воскр. Лазаря; на северной — Вход в Иерусалим, Снятие со креста и жены у гроба. Недостаёт, совершенно очевидно, Благовещения, Рождества, Преображения, Тайной вечери, Распятия, Сшествия в ад, Вознесения и Пятидесятницы. Благовещение, ввиду узости триумфальной арки вероятно занимало место в южном фризе. Все указанные сюжеты несомненно были представлены. Но как? Обычный порядок сверху вниз, слева вправо, при соблюдении хронологической последовательности сцен не осуществим ни в какой комбинации. Кроме того, т. к. в люнете зап. стены над Успением видимо помещалось Преображение (есть слабые следы), то в свод нужно предполагать еще или Цѣлование Богородицы, или Умовение ногъ, или Поцѣлуй Иуды, или Введение на распятие. В этих пределах роспись возстановима.

иконоборческого времени, хотя всѣ сюжеты иконографически сложились гораздо раньше. Если, однако, циклъ историческихъ темъ послѣ 13 в. обогатился многими новыми сюжетами и поэтому въ формѣ его, данной въ Бачковѣ, представляетъ хронологически точно-опредѣлимое явление, то выборъ символическихъ сюжетовъ даетъ только *terminus post quem*, т. е. позднѣйшая практика сохранила всѣ тѣ же темы и даже б. ч. представляетъ тоже мѣсто для cadaго изъ нихъ: Страшный Судъ, какъ въ „Костницѣ“, занимаетъ обычно стѣны притвора; Евхаристія помѣщается, какъ здѣсь, въ алтарь.

Только Деисусъ въ апсидѣ составляетъ исключеніе. Въ позднѣйшихъ памятникахъ онъ всегда помѣщается гдѣ-нибудь на боковой стѣнѣ корабля. Въ этомъ отношеніи роспись „Костницы“ примыкаетъ къ группѣ византійскихъ и б. ч. греко-восточныхъ стѣнописей послѣ иконоборческаго періода, вѣка 10-12 (напр. Спасо-Мирожскій мон. бл. Пскова (12 в.), Спасъ-Нередицкая церковь бл. Новгорода, 12 в.; Кіево-Софійскій Соборъ, 11 в. (надъ алтаремъ); въ южной Италіи: крипта С.-Лоренцо бл. Фазано; С. Анджело на Монъ-Рапаро; С. Джіовани бл. Бриндизи; капелла Михаила въ М. Вультурно и др.; въ М. Азіи: — Элмали Клиссе, Карангикъ Клиссе, Тшарикли — Кл. и др.).

Изъ „Моленныхъ“ образовъ отдѣльныхъ Святыхъ, которые должны имѣть иконный, т. е. портретный характеръ, большую рѣдкость представляютъ двѣ группы „Всѣхъ святыхъ“ и особенный интересъ возбуждаютъ алтарныя погрудныя фигуры, заключенныя въ прямоугольныя и круглыя рамы (табл. I). Эти послѣднія отличаются особенно тѣмъ, что вверху cadaго обрамленія пририсовано круглое или ромбовидное кольцо и продѣтый черезъ него гвоздь. Въ научной литературѣ были отмѣчены случаи употребленія подобныхъ формъ, имитирующихъ въ стѣнописи реальную деревянную рамку и заключенный въ ней портретъ. Медальонъ (отъ *imago clupeata*) издавна получилъ общее распространеніе; четырехугольныя рамы извѣстны въ Соганли и др. пещерныхъ росписяхъ М. Азіи,¹⁾ въ церкви Маріи Антиквы въ Римѣ,²⁾ въ церкви Жичи въ Сербіи и въ двухъ притворахъ Собора Святой Софіи въ Кіевѣ.³⁾ Въ Кіевѣ примѣняется также другой приѣмъ, восходящій къ древнѣйшей станковой живописи: фоны внутри рамъ не синіе, какъ окружающая

¹⁾ Н. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, 23.

²⁾ Н. П. Кондаковъ, *Иконографія Богоматери*, I, 316, f. 214.

³⁾ В. Мясоѣдовъ, *Живопись Срѣтенскаго придѣла Кіево-Софійскаго Собора*. П. 1917 (Зап. отд. Рус. и Слав. Арх. И. Р. А. О-ва, т. XII). А. Грабарь, *Фрески Апостольскаго придѣла К.-С. Соб.* П. 1917.

стѣна, а красные и зеленые. Въ „Костницѣ“ повторяется буквально тоже. Судя по фотографіямъ, въ Жичи фонъ внутри и внѣ рамъ тоже различаются по цвѣту. Эта разница въ фонахъ (внѣ и внутри рамъ) представляетъ особенный интересъ, благодаря выбору темныхъ тоновъ для внутреннихъ частей; по традиціи, восходящей еще къ эллинистическимъ египетскимъ и помпейскимъ портретамъ, фонъ за фигурой имитируетъ цвѣтъ неба. Поэтому естественъ обычный голубой тонъ и менѣе распространенные вполнѣдствіи оттѣнки свѣтло-сѣраго, бирюзового и розоватаго. Однако въ стѣнописяхъ той же Помпеи (но не въ египетскихъ надгробныхъ дощечкахъ) попадаются также, въ противовѣсъ первымъ, — густые темные фоны для портретовъ, — темно-синіе и красно-коричневые. Можетъ быть, дѣйствительно, ихъ¹⁾ отсутствіе въ египетскихъ памятникахъ и появленіе на стѣнахъ Помпеи объясняется разницей въ сюжетѣ: первая группа памятниковъ представляетъ умершихъ передъ „райскимъ небомъ“, вторая — живыхъ, стоящихъ — въ такомъ случаѣ — передъ какой-то плогной, непроницаемой кулисой. Икона 9-10 в. въ „Русскомъ Музеѣ“ въ Петроградѣ (и нѣсколько древне-русскихъ: Деисусъ, Ѳома, Іоаннъ Златоустъ) показываетъ, что и эта эллинистическая традиція была подхвачена византійскимъ искусствомъ (фоны темно-красные). Темно-зеленые фоны, имѣющіе, очевидно, тотъ же смыслъ, извѣстны мнѣ только въ поздне-русскихъ строгановскихъ иконахъ П. Чирини (т. наз. „подуборныя“).

Бачковскія фрески сохраняютъ такимъ образомъ рѣдкій приѣмъ древней портретной живописи, еще тѣснѣе связывающій эти изображенія съ станковой живописью, которую они добросовѣстно имитируютъ на стѣнахъ алтаря. Переживаніемъ древней натуралистической формы нужно, вѣроятно, считать также представленіе колець и гвоздей. Единственной параллелью къ Бачкову въ этомъ отношеніи является Жича,²⁾ если не считать эллинистической живописи керченскихъ и этрусскихъ гробницъ, гдѣ въ нѣкоторыхъ случаяхъ живописно представляются вѣнки, амфоры и др. приношенія, повѣшенныя на гвоздяхъ вдоль верхняго края стѣны³⁾ (въ другихъ случаяхъ въ гробницахъ найдены въ

¹⁾ Сравни W. de Grüneisen, *Études comparatives. Le portrait*. Rome 1911, 52. Едва ли можно только согласиться съ авторомъ, что въ противоположность свѣтлому Райскому небу, помпейскіе „непроницаемые“ фоны изображаютъ „espace aérien impré-
nétrablement foncé“. Кирпично-красное небо врядъ ли возможно. За живымъ объектомъ всегда допустима кулиса зданія.

²⁾ В. Петковић, *Спасова Црква у Жичи*. Београд 1911, 63.

³⁾ Ростовцевъ, *Античная живопись юга Россіи*. Табл. 26.¹

томъ же мѣстѣ реальные гвозди). Можетъ быть даже въ Бачковской гробничной росписи въ самомъ размѣщеніи рамочныхъ рядовъ можно видѣть сохраненіе извѣстной традиціи, утерянной совершенно въ другихъ современныхъ ей памятникахъ: первый рядъ медальоновъ и четырехугольных рамъ находится въ апсидѣ „Церкви“ непосредственно подъ карнизомъ, отдѣляющимъ сводъ отъ вертикальной стѣны; второй — въ апсидѣ „Крипты“ въ томъ же мѣстѣ, т. е. тоже по верху стѣны. Такъ какъ, однако, стѣна крипты очнь не высока, то весь этотъ рядъ приходится совсѣмъ низко, непосредственно надъ панелью; правда, кое гдѣ (напр. въ притворѣ Церкви), медальонныя группы разбросаны на разной высотѣ вплоть до самаго свода, но „фризы рамокъ“ протянуты исключительно по верхнему краю стѣнъ. Если припомнить ихъ архаическій характеръ станковыхъ портретовъ, можно предположить, что и въ этой особенности лежитъ традиція эллинистическихъ гробницъ съ ихъ единственной деревянной балкой у основанія свода, въ которую можно было вбивать гвозди для подвѣшиванія. — Богородица съ Петромъ и Павломъ у входа аналогичны мозаикамъ Новой Базилики Василия I (867—86) вверху большой западной арки,¹⁾ Кахріэ — Джами и сицилійскимъ производнымъ константинопольскаго мастерства.

2. Декоративные приемы. Бачковская роспись построена по определенной декоративной системѣ, въ основѣ которой лежитъ архитектурное расчлененіе стѣнъ. Повсюду господствуетъ принципъ ясности и простоты, достигаемый количественной незначительностью изображеній и ритмичностью основныхъ линій, подчиняющихся архитектурному строенію массъ и подчиняющихся себѣ всѣ детали. Ритмъ характеризуется полной статичностью: каждый фризъ рѣзко отдѣленъ отъ другого; композиціи заключены въ рамы, стремящіяся къ своему внутреннему центру; каждая отдѣльно-стоящая фигура внѣ композиціи построена симметричной массой; даже всѣ орнаменты замкнуты въ себѣ въ безконечномъ бѣгѣ, не выходящемъ за предѣлы обрамленія, и „свободно“ брошенные на стѣны группы медальоновъ сложены въ уравновѣшивающіяся величины.

Въ росписи, предѣльной датой древности которой является 1083 годъ, ея общій декоративный характеръ съ упомянутыми основными признаками служатъ достаточно точными указаніями на время происхожденія и художественный центръ, изъ котораго она вышла.

¹⁾ A. Michel, Histoire de l'art, I, 190.

Съ 14 вѣка всѣ росписи православныхъ странъ теряютъ свой декоративный характеръ и поэтому перестаютъ, собственно, вообще быть произведеніями декоративной живописи. Этотъ процессъ зарождается уже въ 13 вѣкѣ (роспись ц. въ селеніи Бояна, 1259 г.). Бачковская же роспись, напротивъ, вполне воспроизводитъ византійскій декоративный канонъ 11-12 вѣка, и притомъ съ большимъ художественнымъ чутьемъ, изяществомъ и техническимъ совершенствомъ.

Орнаментика (рис. 4, 5, 6) не занимаетъ цѣлыхъ плоскостей (исключая лутокъ оконъ), ограничиваясь профилями арокъ и пилястръ, т. е. слѣдуетъ системѣ мозаическихъ росписей 11-12 в. (ср. Дафни, Кіевъ — Святая Софія, *Νεὰ Μόνη*, Сицилійскіе Соборы). Кромѣ имитацій мрамора и подвѣшеннаго вдоль панели плата, можно насчитать до двадцати различныхъ варіантовъ орнамента, которые, однако, сводятся къ немногимъ мотивамъ, повторяющимся въ различныхъ комбинаціяхъ. „Мраморировки“ представлены рядами бѣлыхъ прямоугольныхъ плитъ, — пересѣченныхъ, или по діагонали узкими и широкими синими полосами, или параллельными зигзагообразными линіями (желтыми и красными), образующими одинъ большой уголъ, или рядами болѣе или менѣе параллельныхъ неправильныхъ дугъ, или, наконецъ, ромбовидными четырехугольниками. „Платъ“ украшенъ малиновыми звѣздами и сердцами съ стеблемъ, направленнымъ книзу (форма „пикового туза“). И тотъ и другой мотивъ принадлежатъ къ распространеннымъ въ византійскомъ искусствѣ (на матеріи), начиная съ „платовъ“ стѣнописей въ Баутіѣ и въ *Santa Maria Antiqua* въ Римѣ и кончая матеріей, покрывающей ложе Анны въ Рождествѣ Богородицы въ Дафни. Большинство орнаментовъ написано по бѣлому фону, который, какъ извѣстно, имитируетъ серебрянную мозаику; нѣсколько разъ употребляется зеленый и синій и въ одномъ случаѣ красный фонъ. Наболѣе употребительны тонкіе волнообразные завитки лозы, иногда довольно сложно скомбинированные (черн., зел., коричн., бѣл.) съ цвѣтными трехъ и пятилопастными флеронами и бутонами (зел., голуб., желт., красн.). Въ одномъ случаѣ побѣги переплетены двумя завитыми лентами (или змѣями — желт. и зел., съ красн. и бѣл. дужками по внѣшнему краю). На ряду съ этими мотивами стоятъ сильнѣе схематизованные растительные орнаменты. Вдоль всей „Церкви“ обходить по карнизу излюбленный фризъ изъ флероновъ, чередующихся съ трехлистіемъ. Наконецъ, есть и мозаиковидный сложный фризъ „городковъ“ и такъ называемый „гармоника“. Сравненіе этихъ мотивовъ съ орнаментацией любой росписи 11-12 вѣка (см. выше) убѣждаетъ въ ихъ

полной аналогії. Роспись „Костницы“ выдѣляется изъ другихъ только преобладаніемъ бѣлыхъ фоновъ и растительнаго орнамента, хотя и строго ритмизированнаго, но довольно близко сохраняющаго свои органическія формы.

Расходясь по признаку содержанія на нѣсколько отдѣловъ, сюжеты Бачковской росписи, по своему декоративному значенію, дѣлятся на особыя группы, независимо отъ первой дифференціаціи: 1) композиціи, занимающія цѣльныя, большія б. или м. прямоугольныя, часто продолговатыя пространства; 2) медальоны и рамы, небольшіе круги и прямоугольники, 3) отдѣльныя фигуры-длинные и узкія вертикальныя пятна и 4) полосы чисто орнаментальнаго значенія, изъ которыхъ выдѣляются имитаціи мраморныхъ панелей, связанныя по смыслу съ нижней половиной стѣны.

При помощи этихъ элементовъ стѣны разбиты на полосы: узкую полосу имитаціи мраморнаго карниза (иногда ткань); выше, — рядъ стоящихъ, узкихъ фигуръ; надъ ними, — отдѣленные горизонталью, — крупныя пятна композицій: — расчлененіе, напоминающее карнизъ, стоящіе „квадры“ и верхнее „поле“ для перспективныхъ построеній во 2-мъ и 3-мъ помпеевскихъ стиляхъ. Въ алтарѣ между вторымъ и третьимъ рядомъ вставлена цѣпь „портретовъ“, какъ бы подвѣшенныхъ къ карнизу (см. выше).

Расчлененія гладкую стѣну, эта декорация слѣдуетъ и подчеркиваетъ архитектурные элементы. На пилястрахъ, аркахъ, въ нишахъ написаны узкія вертикальныя фигуры; группы медальоновъ (по 2 или 3) надъ отверстіями слѣдуютъ за линіей арокъ или занимаютъ простѣнки. Въ этихъ формахъ замѣчательна, какъ примѣняемость живописи къ архитектурѣ, такъ и совершенное отсутствіе того *horror vacui*, который преслѣдовалъ сръднѣвѣковныя стѣнописцевъ до 11 и послѣ 13 вѣка. Живопись такъ органически сплетается съ конструкціей, ея ритмъ настолько совпадаетъ съ ритмомъ архитектурныхъ формъ, что обильныя „пустыя“ пространства не только не замѣчаются, а напротивъ, усиливаютъ ощущеніе необходимаго монументальнаго покоя, гармонической законченности цѣлаго.

Это именно то, что можно противопоставить движущейся живописной пестряди позднѣйшихъ (съ конца 13-14 вѣка) росписей, гдѣ во множествѣ беспорядочно переложенныхъ на стѣны сюжетовъ, часто сложныхъ, отягченныхъ разнообразными и стилистически недостаточно связанными деталями, нѣтъ ни слѣдованія архитектурному строенію поверхностей, ни яснаго ритма, легко улавливаемаго глазомъ. Такая роспись

часто вообще не воспринимается какъ декорація, имѣющая свой собственный законмѣрный строй, а какъ комплексъ иллюстрацій, т. е. станковыхъ картинъ, миниатюръ или иконъ, перенесенныхъ съ доски или изъ рукописи на стѣны.

Даже самое поверхностное сравненіе Бачковской росписи съ классическими памятниками византійской декораціи XI-XII вѣка [см. Софія въ Кіевѣ (фрески и мозаика), мон. Дафни въ Атикѣ и Палатинская капелла въ Палермо] убѣждаютъ въ полной тождественности ихъ декоративныхъ принциповъ. Въ своей декоративной системѣ стѣнопись „Костницы“ слѣдуетъ манерѣ византійскаго монументальнаго искусства XI-XII вѣка.

Иконографія отдѣльныхъ сюжетовъ; символическіе сюжеты.

1. Деисусъ (апсида, крипта, табл. VII и X, 2). На тронѣ безъ спинки Христосъ, типа Вседержителя; съ широкимъ лицомъ, небольшой раздвоенной бородкой и высокой прической, окаймляющей могучей волной лицо и спадающей на лѣвое плечо. Лѣвой рукой Онъ придерживаетъ сверху закрытое Евангеліе, стоящее на колѣнѣ; правой благословляетъ по-гречески. Благословляющая рука откинута ладонью вверхъ, второй и третій пальцы полусогнуты. Движеніемъ руки натягивается пола гиматія, наброшеннаго на правое плечо и проходящаго подъ локтемъ.

Эго положеніе правой руки Христа точно воспроизводитъ обычный жестъ купольныхъ Вседержителей въ мозаикахъ и фрескахъ 11-12 в. (Кіевъ, мон. Луки въ Фокидѣ, Дафни, Новгородъ, Арта и др. Въ базиликѣ Монреаль тоже, какъ у насъ, въ апсидѣ). Вмѣстѣ съ типомъ лица (ср. особенно Кефалу, Монреале) этотъ жестъ указываетъ на то, что изображенъ именно Вседержитель-Христосъ (особый жестъ Христа въ Деисусахъ-благословеніе передъ грудью-Ватопели, Кіевъ надъ алтаремъ и позднѣйшіе). Христосъ одѣтъ въ малиновый хитонъ и синій гиматій. Ноги безъ обуви.

Богородица стоитъ слѣва, молитвенно склонивъ голову и протянувъ къ Христу руки. Положеніе рукъ воспроизводитъ реальный жестъ „деисусной“ фигуры; правая рука почти прижата къ груди и поставлена приблизительно горизонтально, въ то время какъ лѣвая протянута впередъ и поднята вверхъ (ср. Торчелло, Страшный Судъ) — жестъ, вос-

ходящій къ фигурамъ типа молящейся Богоматери въ мозаикѣ 7 в. въ ц. Димитрія въ Солуни, между тѣмъ какъ чаще деисусныя фигуры на современныхъ „Костницѣ“ и особенно позднѣйшихъ памятникахъ поднимаютъ параллельно обѣ руки вверхъ, — ср. Кіевъ (Деисусъ), Ватопеди и др.

Богородица одѣта въ темно-синій хитонъ, малиновый мафорій съ обычными звѣздами и въ синій чепчикъ подъ нимъ. Ея одежды представляютъ нѣкоторую особенность. Мафорій, полы которого перекрещиваются очень высоко на груди, не перегибается на вытянутыхъ рукахъ, а падаетъ на спину выше локтей. На рукахъ же, свисая между ними и падая концами по сторонамъ, лежитъ какъ будто отдѣльный широкій и длинный платъ того же цвѣта. Вѣроятно это случилось благодаря ошибкѣ мастера, поднявшаго черезчуръ высоко перекрещивающіяся полы мафорія и не сумѣвшаго поэтому перебросить концы ихъ черезъ руки и получить необходимыя свисающія части одежды (какъ у орантъ Марка въ Венеціи, Кіева, Новгорода — Спасъ Нередица и др.).

Іоаннъ Предтеча (плохо сохр. фиг.) стоитъ справа, сдвинувъ ноги и протянувъ сложенные вмѣстѣ руки. У него узкое длинное лицо, длинные, прямо падающіе волосы и такая же борода. Одѣтъ въ коричневый гиматій и малиновый хитонъ. Тронъ-табуретъ, покрытый подушкой; передъ нимъ подножіе въ видѣ обычного мостика, украшеннаго по краю жемчугомъ. Къ нашему памятнику иконографически ближе не Деисусы въ древнѣйшихъ композиціяхъ Страшнаго Суда, гдѣ Христосъ сидитъ на радугѣ въ мандорлѣ, а отдѣльныя изображенія, напр. мозаики Ватопеди, 12 в., Деисусъ на окладѣ Бертскаго Грузинскаго Евангелія, 11-12 в.,¹⁾ на Хохульской иконѣ, 11 в.,²⁾ на фрескѣ Спасъ-Мирожскаго Монастыря (бл. Пскова), 12 в. и др.

2. Страшный Судъ (притворъ Крипты), таблицы VIII, IX 1-2, X, 1, XII и XIII. Какъ въ нѣкоторыхъ русскихъ росписяхъ 12 в. (Кирилловская Церковь въ Кіевѣ, Спасъ-Нередицкая въ Новгородѣ, Димитріевскій Соборъ во Владимірѣ, ц. Георгія въ Старой Ладогѣ), единая композиція Страшнаго Суда разбита на рядъ отдѣльныхъ сценъ, разбросанныхъ по четыремъ стѣнамъ и своду притвора. Правда, композиція С. С., скомбинированная изъ многихъ отдѣльныхъ эпизодовъ, легко поддается такому дѣленію, но мастера, какъ въ Бачковѣ, такъ и въ др. мѣстахъ, не давали себѣ, повидимому, особаго труда въ осмысленномъ распредѣленіи композиціи. Въ Бачковѣ, однако, сравнительно съ дру-

¹⁾ Толстой и Кондаковъ, Русскія Древности, IV, стр. 83.

²⁾ *ibidem*, фиг. 71-2.

гими случаями, и особенно въ нѣкоторыхъ частяхъ, размѣщеніе удачно: сводъ посвященъ небесной церкви (Христосъ въ ореолѣ, апостолы, ангелъ со свиткомъ „Неба“ и, вѣроятно, трубящій ангелъ), восточная стѣна — раю (Лоно Авраамово, Богородица въ Раю и Разбойникъ), южная стѣна — аду; западная стѣна — Воскресенію мертвыхъ. Но въ тоже время въ сводѣ не оказывается группы праведныхъ, ведомыхъ на судъ, на восточной стѣнѣ — ангела съ вѣсами, куска ада и „Лица“ апостоловъ; „воскресеніе мертвыхъ“ заходитъ на сѣверную стѣну. Очевидно, что художники, копируя съ какихъ-то бывшихъ у нихъ подъ руками образцовъ, не очень сообразовались съ тѣмъ мѣстомъ, на которое имъ требовалось перенести сюжетъ.

Это характерно именно для Страшныхъ Судовъ 12 в. въ восточной живописи (всѣ русскіе памятники). Въ этихъ необычайно стройныхъ, архитектурныхъ росписяхъ Страшный Судъ оставался единственной „неорганизованной“, неприспособленной къ общему характеру темой. Можетъ быть сложность сюжета не позволяла привести его къ схематическому упрощенію (уменьшенію числа фигуръ, устраненію околичностей), а принципъ сохраненія одной величины для всѣхъ фигуръ въ стѣнописи не допускалъ уменьшенія пропорцій въ необходимыхъ случаяхъ. Во всякомъ случаѣ на востокъ мы встрѣчаемся съ единой систематической композиціей (до этого — нѣ сколько объединенныхъ содержаніемъ композицій) Страшнаго Суда только въ 14-15 вѣкѣ, тогда какъ на западѣ — Торчелло, Рейхенау, м. С. Анджело и др. — уже въ 11-12 вѣкѣ, хотя и эти западные и имъ современные восточные памятники суть производныя однихъ и тѣхъ же восточныхъ оригиналовъ.

Бачковскій Страшный Судъ по составу изображеній входитъ цѣликомъ въ группу памятниковъ 12 вѣка (Торчелло, Кіево-Кирилловская цер., Спасъ-Нередицкая ц. въ Новгородѣ, Георгія въ Ладогѣ и ц. Дмитрія во Владимірѣ), отличаясь отъ нѣкоторыхъ изъ нихъ краткостью перевода. Онъ не содержитъ „Уготованнаго Престола“ (какъ въ Спасъ-Нередицѣ и Торчелло), Адама и Евы (тамъ же и Кіево-Кирилл. ц.), Лица пророковъ (Спасъ-Нередица), Сошествія во адъ (Торчелло), фигуръ большихъ архангеловъ по сторонамъ (Торчелло, Нередица — 1. Съ 15 в. они снова становятся обязательными) и Райскихъ вратъ съ херувимомъ (Торчелло, Кіево-Кирилл. ц.). Колеблющіеся, разнообразныя въ различныхъ памятникахъ мотивы „Ада“ въ Бачковѣ не сохранились, такъ что по нимъ характеризовать памятникъ невозможно. Но при близости къ росписямъ 12 в. поразительное отличіе нашего перевода отъ позднѣйшихъ (въ отношеніи только состава) достаточно опредѣляетъ то положеніе, которое онъ занимаетъ относительно ихъ. Изъ элемен-

товъ Страшнаго Суда 14 и сл. вѣковъ въ Бачковѣ отсутствуютъ: архангелы по сторонамъ Христа и Деисуса; нѣтъ необходимой гетимасіи со всѣми орудіями страстей и прародителями Адамомъ и Евой; не изображенъ фризь индивидуальныхъ мученій (всегда на бѣломъ фонѣ; куски красной штукатурки, сохранившіеся въ разныхъ частяхъ стѣны на мѣстѣ „Ада“, позволяютъ увѣриться въ томъ, что этого фриза вообще не было); также сцена ангела и пророка Даниила, фигуры четырехъ апокалипсическихъ царей и звѣрей, полулежащій Даниилъ въ раю, фигурки четырехъ дующихъ „вѣтровъ“. Наконецъ, свитокъ неба изображенъ отдѣльно въ рукахъ ангела, тогда какъ позже онъ занимаетъ центральное мѣсто, служа фономъ подъ фигурами Вседержителя, Деисуса и Архангеловъ, и два летящихъ ангела держатъ его за края (ср. Стр. Судъ на Афонѣ, въ Мистрѣ и въ Болгарскихъ памятникахъ: въ Драгалевцахъ и Кремиковцахъ, 15 в.; въ Куклинѣ, 15-16 в.; въ Месемвріи—Нов. Баз.-кон. 16 в.; въ Тырновѣ — ц. Георгія; въ Бачковѣ — Трапезарія, 17 в. и Арбанаси, 17 и 18 в. и др.).

Еще болѣе чѣмъ составъ элементовъ, иконографія каждаго изъ нихъ въ отдѣльности связываетъ Бачковскую фреску съ памятниками 12 вѣка. Христосъ возсѣдаетъ на радугѣ въ свѣтлозеленомъ миндалевидномъ сіяніи („мандорла“ въ собств. смыслѣ слова), распростерши опущенныя внизъ руки. Два летящихъ ангела несутъ мандорлу. Христосъ въ бѣлой и желтой одеждѣ на бирюзовомъ (свѣтлозеленомъ) фонѣ сіянія. Миндалевидное сіяніе и простертыя руки, на которыхъ Христосъ показываетъ крестныя раны, характеризуютъ иконографію 12 вѣка (Торчелло, Нередица, Рейхенау), тогда какъ въ послѣдующее время заостренный овалъ замѣняется простымъ или звѣздообразно переплетеннымъ четырехугольниками кругомъ, а Христосъ или поднимаетъ одну руку вверхъ или раздвигаетъ ихъ въ стороны или благословляетъ въ жестѣ Вседержителя. Строеніе нашей мандорлы, гладкій одноцвѣтный фонъ въ узкой окантовкѣ также рѣзко отличаются отъ позднихъ дисковъ многоцвѣтныхъ или состоящихъ изъ нѣсколькихъ концентрическихъ наслоеній отѣнковъ одного тона. Мандорлу несутъ два летящихъ ангела, — самый сокращенный переводъ „ангельскихъ чиновъ“, окружающихъ судящаго Христа (заимствованный изъ иконографіи Вознесенія). Въ Нередицѣ вмѣсто ангеловъ, архангелъ со сферой; въ Торчелло ореолъ стоитъ на тронахъ и херувимахъ, за Нимъ цѣлая группа ангеловъ и немного выше — тѣ же архангелы въ орнатѣ. Въ б. ч. поз-

днѣйшихъ памятниковъ тоже, причемъ Христосъ обязательно фланкированъ нѣсколькими архангелами.

Двѣ деисусныя фигуры (Богородица и Іоаннъ), непременно входящія даже въ древнѣйшій переводъ Страшнаго Суда, занимаютъ мѣста съ края въ ряду сидящихъ апостоловъ. Стѣсненные недостаткомъ мѣста, онѣ чрезмѣрно узки и высоки. Позы, жесты и одежды — обычные.

Апостолы сидятъ на двухъ скамьяхъ, по шесть на каждомъ склонѣ свода. У всѣхъ, кромѣ Павла, открытыя Евангелія на колѣняхъ; они благословляютъ или указываютъ на книгу. Въ нимбѣ надъ каждымъ — начальная буква имени. За апостолами, — нѣсколько рядовъ стоящихъ архангеловъ въ богатыхъ далматикахъ со множествомъ жемчужовъ съ развѣвающимися „слухами“ въ прическахъ (ср. Торчелло, Кіево-Кирилловская ц., Владиміро-Димитріевская ц., Новгородско-Нередицкая ц., Старая Ладога).

Отъ „ангела, свивающаго небо“, сохранился только загнутый кверху свитокъ, который ангелъ держитъ за нижній конецъ. На свиткѣ — крупныя звѣзды. Совершенно сходныя фигуры въ Торчелло, Кіевѣ, Новгородѣ и — древнѣйшія — въ Псалтыри П. Н. Б. 11 вѣка (ср. выше, — позднѣйшую форму того же сюжета: свитокъ служить фономъ Христу и предстоящимъ).

„Рай“ раздѣляется на три сюжета:

1. Въ центрѣ, въ нишѣ надъ входомъ, Богородица съ двумя ангелами, безъ Христа, символизирующая — (въ качествѣ взятой живой на небо) небесную церковь.

Сюжетъ, которому обычно удѣляется очень скромное мѣсто,¹⁾ получилъ здѣсь, повидимому, значеніе наддверной иконы (ср. Б-цу верх. эт.). Богородица сидитъ на скамьѣ съ традиціонной лирообразной спинкой, на которой натянута бѣлая занавѣска. Сидя en face, Б-ца держитъ обѣ руки поднятыми передъ грудью ладонями къ зрителю. Оба ангела, наклонивши въ сторону Б-цы головы и выступая изъ-за кресла, дѣлаютъ тотъ же молитвенный жестъ одной рукой (ср. Торчелло, Кіевъ, Новгородъ, Владиміръ — въ Стр. Судахъ). Бачковская фреска — одно изъ лучшихъ византійскихъ воспроизведеній этого древнѣйшаго варіанта Оранты, созданнаго въ 5-6 вѣкѣ на Христіанскомъ Востокѣ въ числѣ другихъ не привишихся впослѣдствіи образовъ Богоматери — Царицы, символизирующей „Церковь“, и сохраненныхъ византійскимъ искусствомъ

¹⁾ Въ Торчелло, сбоку въ самомъ нижнемъ ряду; въ Кіевѣ — на боковой стѣнѣ внизу; въ Новгородѣ — въ углу, рядомъ съ апостолами.

только въ композиціи Стр. Суда. Такая же древняя традиція стоитъ за иконографіей ангеловъ, выходящихъ изъ-за кресла Богоматери (ср. мозаику ц. Димитрія въ Солуни, 7 в., различные рельефы слон. кости, 5 в.²⁾) Богородица — въ темномалиновомъ мафоріи, синемъ хитонѣ и красной обуви. Ангелы въ голубыхъ и свѣтлорозовыхъ одеждахъ съ перистыми голубыми крыльями.

2. Лоно Авраамово представлено фигурой высоко сидящаго епѣсе на табуретѣ Авраама съ младенцемъ—Лазаремъ (въ нимбѣ) въ лонѣ, т. е. въ пазухѣ. Естественнымъ движеніемъ Авраамъ одной рукой натягиваетъ полу одежды, поддерживая другой ребенка. По обѣ стороны его обступаютъ группы дѣтскихъ фигурокъ (ср. Торчелло, Кіевъ, Новгородъ, Владиміръ, Иверскую рукопись Житія Іоасафа, XI в.). Ближе другихъ — Торчелло и Нередицкая фреска, гдѣ Младенецъ также въ нимбѣ. Въ Димитріевской церкви во Владимірѣ, кромѣ Авраама, — два другихъ праотца (Исаакъ, Іаковъ), съ „душой“ въ лонѣ у каждаго. У насъ Лазарь благословляетъ — церемоніальнѣй — зрителя (передъ собой), въ Торчелло — интимнѣй — подходящія души дѣтей. Фигурки душъ одѣты въ бѣлыя рубашки до колѣнъ съ черными нашивками ввидѣ квадрата съ кружкомъ (Торчелло — то же, съ темнымъ вортникомъ и краемъ полы; Дафни — дѣти въ „Входѣ въ Іерусалимъ въ тѣхъ же одеждахъ и короткими рукавами до локтей. Онѣ протягиваютъ Аврааму одну руку, держа другую за пазухой. (Ср. Торчелло).

Авраамъ — сѣдой старикъ съ большой заостряющейся бородой и длинными кудрями, разсыпанными по плечамъ. Облеченъ въ голубую и розовую одежду.

3. Разбойникъ стоитъ обнаженный, съ повязкой вокругъ чреслъ, держа большой крестъ у правой ноги и поднимая лѣвую передъ грудью въ знакъ молитвы. Фигура обращена въ три четверти къ Христу (влѣво); голова окружена нимбомъ (ср. Владиміръ, Новгородъ, Кіевъ; Торчелло — держитъ крестъ на плечѣ).

Всѣ части Рая отличаются одной особенностью. Онѣ окружены оливково-зеленымъ фономъ, на которомъ выются желтые побѣги, усыянные цвѣтами. Цвѣты имѣютъ видъ маргаритокъ съ красными и синими сердцевинами и бѣлыми лепестками. Обычное изображеніе Рай-

¹⁾ Н. Кондаковъ, Иконографія Богоматери, I. Диптихъ Берл. Муз. (f. 145); окладъ Евангелія 9 в. въ ц. S. Audoche de Saulieu (f. 148); окладъ Эчмѣадз. Ев. (f. 139); ампулы Монцы (f. 125-6). Dalton, Byzan. art and archaeology, f. 120. Сравни Глоріи за трономъ консула Ореста 530 г. (консульскій диптихъ).

скаго Сада (Парадизы) представляет тонкіе побѣги лозы на легкихъ рѣшеткахъ (по бѣлому фону). Такъ, во всѣхъ русскихъ фрескахъ Стр. Суда 12 в. и вездѣ въ позднѣйшихъ памятникахъ того же сюжета. Бачковский мотивъ, въ сущности, только вариантъ того же „сада“ вьющихся растений, заполняющихъ фонъ, только лозы замѣнены живописной цвѣточной шпалерой. Нѣчто подобное есть въ извѣстной рельефной иконѣ арх. Михаила въ соб. Марка въ Венеціи,¹⁾ въ которой центральная фигура окружена эмалевымъ фономъ, представляющимъ растительную шпалеру съ мелкими бѣлыми цвѣтами. Она тоже изображаетъ, конечно, райскій садъ и отличается отъ Бачковской только породой цвѣтовъ. Бѣлыя маргаритки нашего памятника встрѣчаются зато довольно часто въ другихъ видахъ византійскаго искусства, напр.: въ миниатюрѣ Октатевха Лаврент. Библ, (11 в.), изображающей сотвореніе чловѣка,²⁾ и въ Псалтыри Василия II въ Маркіанѣ, въ сценахъ жизни Давида,³⁾ въ мозаикахъ ц. S. Maria in Dominico, въ Римѣ (9 в.),⁴⁾ въ Хіосскихъ мозаикахъ (11 в.) Благовѣщенія и Преображенія⁵⁾ и даже въ мозаикахъ того же Торчелло, въ двухъ апсидахъ и въ самой сценѣ Рая въ Стр. Судѣ. Но вездѣ маргаритки представлены обыкновенными кустиками, растущими на узкой полосѣ почвы у ногъ фигуръ.

Въ изображеніи Рая слѣдуетъ отмѣтить отсутствіе окружающихъ „Райскую обитель“ зубчатыхъ стѣнъ и воротъ, введенныхъ искусствомъ 14—15 в. Какъ въ другихъ памятникахъ 12 в., характерно раздѣленіе сюжета на нѣсколько независимыхъ сценъ, объединенныхъ только общимъ цвѣточнымъ фономъ.

Ангель, взвѣшивающій души (полуразрушенное изображение). Изъ верхняго угла рука, окруженная сегментомъ, спускаетъ на красномъ шнурѣ вѣсы. Ангель, наклонившись къ нимъ, прижимаетъ верхній край стержня, а маленькій чортъ тянетъ другой конецъ его къ себѣ. Указывая одной рукой на пустую чашу, ангель держитъ на другой кучку бѣлыхъ свернутыхъ свиточковъ (записи „дѣлъ людскихъ“). Такіе же свиточки, напоминающіе скорѣе бѣлые палочки, — у него за пазухой. Возлѣ него стоятъ двѣ „души“, ввидѣ обнаженныхъ дѣтскихъ фигурокъ.

Правѣе, за чортомъ, видны слѣды нѣсколькихъ подобныхъ фигурокъ, уходящихъ въ адъ, и надъ ними еще фигурка одного чорта.

¹⁾ Dalton, op. cit., f. 306.

²⁾ Dalton, ibid, f. 276.

³⁾ ibid, f. 279.

⁴⁾ Кондаковъ, Иконографія Богоматери, II, рис. 221.

⁵⁾ J. Strzygowski, Byzant. Zeitschr., V, 1896, 149.

„Души“ и черти написаны на бѣломъ фонѣ (ср. бѣлый фонъ въ изобр. Рая въ русско-византійскихъ росписяхъ и въ изобр. Рая и адскихъ мученій въ позднихъ памятникахъ Стр. Суда). Та же сцена повторяется съ различными подробностями во многихъ памятникахъ XII и сл. вѣковъ (Торчелло — ангелъ самъ держитъ вѣсы, крылатые черти тянутъ чашку вѣсовъ съ помощью багра и мѣшковъ золота; Спасъ-Нередица — ангелъ самъ держитъ вѣсы, возлѣ стоитъ маленькая душа, чертей нѣтъ; Каршиклиссе, въ Малой Азіи — 13 в.;¹⁾ коптскіе памятники: „арх. Михаилъ, взвѣшивающій души въ борьбѣ съ чортомъ“²⁾). Оригинальнымъ мотивомъ въ нашемъ вариантѣ является рука, держащая вѣсы на веревкѣ (ср. вѣсы, свисающіе съ неба на цѣпи въ томъ же сюжетѣ на Новгородскихъ вратахъ 1336 г.³⁾).

„Лики святыхъ“ подходятъ къ Раю.

Судя по числу фигуръ, здѣсь скорѣе изображается 70 учениковъ Христа. Павелъ (?), со свиткомъ въ рукѣ, руководитъ всей группой; за нимъ, растопыривъ пальцы, протягиваютъ передъ собой руки остальные. Всѣ фигуры, обращенныя въ $\frac{3}{4}$, шагаютъ слѣва направо. За ними слѣдуютъ другія, меньшія группы, болѣе сомкнутыя и менѣе подвижныя. Фигуры поставлены такъ же, и такъ же протянутыя молитвенно руки выражаютъ все движеніе группы. У „мучениковъ“ первый рядъ занимаютъ два Феодора съ узкими характерными (шатеновыми) бородами, юный Димитрій и такой же Георгій (во главѣ группы). Всѣ одѣты въ длинныя туники съ вышитыми воротами, полами и нарукавниками и въ плащи съ четырехугольной нашивкой на груди, накинутые на плечи и застегнутые на правомъ плечѣ.

Святители представлены: 1) Іоанномъ Златоустомъ, съ худымъ, заостреннымъ книзу оваломъ лица, ввалившимися щеками и рѣдкими волосами на подбородкѣ; 2) Василиемъ Великимъ, съ широкой заостренной коричневой бородой; 3) Григоріемъ Богословомъ, съ высокимъ лбомъ и квадратной окладистой сѣдой бородой и 4) Николаемъ Чудотворцемъ обычнаго типа (взлизлый лобъ, едва опущенный сѣдыми волосами, зачесанными на виски, волнистые усы и маленькая округлая бородка). „Монахи“ ничѣмъ не характерны. Среди „Святыхъ женъ“ выдѣляется обнаженная Марія Египетская, съ прекраснымъ юнымъ лицомъ и длинными сѣдыми волосами. Рядомъ съ ней двѣ святыя въ царскихъ

¹⁾ Н. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, 246.

²⁾ Baumstark, *Palaestina, Röm. Quart.*, 1906, 170-1.

³⁾ Толстой и Кондаковъ, *Русскія древности*, VI, 85, фиг. 106.

коронахъ и двѣ монахини. Кромѣ иконографическихъ типовъ святителей и мучениковъ, наибольшій интересъ представляетъ Марія Египетская, поражающая античной красотой лица, которое обычно обезображивается старческими морщинами.

Въ другихъ современныхъ памятникахъ подборъ „ликовъ“ почти тотъ же (Торчелло, — святители, мученики, монахи и жены; Сп.-Нередица, — пророки, мученики, отцы-святители, монахи, жены), но типы лицъ, общій рисунокъ фигуръ, изображеніе одеждъ, какъ въ грубыхъ фрескахъ Нередицы, такъ и въ мозаической technikѣ Торчелло, отстаютъ далеко отъ свѣжей точности Бачковской росписи.

Воскресеніе мертвыхъ дано въ переводѣ „Земля и море отдають своихъ мертвыхъ“, встающихъ по трубѣ ангела, который представленъ тутъ же, въ прилегающей части свода. Большая часть композиціи представлена „Морю“, въ верхней части котораго островомъ выступаетъ „Земля“ (ср. обратное расположеніе въ позднѣйшихъ переводахъ¹⁾: Кукленскій монастырь 15—16 в., ц. Пантелеймона въ Видинѣ, 17 в., гдѣ море небольшимъ озеромъ включено въ гористую „Землю“). На „Землѣ“ изъ гробовъ, похожихъ на ящики, поднимаются бюсты воскресающихъ, въ крещатыхъ бѣлыхъ одеждахъ (ср. Торчелло), и различныя животныя (среди нихъ слонъ съ хоботомъ), стоя вокругъ, выбрасываютъ изъ пасти поглощенные ими когда-то человѣческіе члены.

Въ „Морѣ“ — множество рыбъ разнаго вида и фантастическія чудовища (рыбы типа стерляди съ громадными головами и острыми носами, змѣя, драконъ, поднявшій голову и бьющій свитымъ кольцами хвостомъ, конецъ котораго поднять вверхъ, и т. д.). У всѣхъ, какъ у животныхъ на сушѣ, торчатъ изъ пасти головы, руки, ноги... Ни на „Землѣ“, ни въ „Морѣ“ не видно изображеній олицетворяющихъ ихъ женскихъ фигуръ съ соответствующими атрибутами (ср. Торчелло и, кажется, всѣ полные Ст. Суды позднѣйшаго времени, напр.: Мистра, Митрополія, Успенскій соб. во Владимірѣ и др. русскіе; Аѳонскія росписи 16—17 вѣка; церковь на островѣ Мали Градъ въ Македоніи; Кукленскій мон., Видинская церковь Пантелеймона, Планички мон., Арбанаси и др.).

Такимъ образомъ, иконографія всѣхъ отдѣльныхъ эпизодовъ Стр. Суда въ Костницѣ (особенно Христа, Рая, ангела со свиткомъ и воскре-

¹⁾ Въ Торчелло „Земля“ и „Море“ раздѣлены на двѣ отдѣльныхъ равныхъ по величинѣ сцены.

сенія мертвыхъ) тѣсно примыкаетъ ко всѣмъ извѣстнымъ памятникамъ 12 столѣтія, отчетливо отдѣляясь отъ позднѣйшихъ.

3. Видѣніе прор. Іезекииля (крипта; зап. стѣна). На фонѣ горки, справа, стоятъ въ рядъ 4—5 тощихъ, голыхъ фигуръ, протягивая руки къ подходящему слѣва пророку. У ихъ ногъ лежатъ разбросанные черепа и кости. Пророкъ быстро подходитъ, почти подбѣгаетъ, къ горѣ. Низко согнувъ торсъ, онъ разворачиваетъ широкой свитокъ, на которомъ читаются только нѣсколько буквъ *... ΔΛΕΝ ΓΚΣ ΚΣ ΠΟΝ(Η)...*

Та же тема, въ немного иномъ переводѣ, извѣстна намъ въ двухъ миниатюрахъ: 1) въ сирийскомъ Евангеліи, VII—VIII вѣка (В. № суг. 341.), Іезекииль стоитъ съ опущеннымъ жезломъ въ рукѣ передъ грудой череповъ и костей. Сверху виднѣется кисть Божьей „десницы“.¹⁾ 2) въ извѣстной византійской ркп. IX вѣка (Рар. gr. 139²). Горка та же и тамъ же. Какъ и въ „Костницѣ“, расположеніе фигуръ — почти такое же. Только пророкъ стоитъ выпрямившись и неподвижно, протягивая руки къ благословляющему сверху „Персту Божиему“. Возставшихъ изъ костей фигуръ нѣтъ. Зато въ ту же миниатюру включенъ еще одинъ мотивъ: — ангела, ведущаго пророка къ полю видѣнія. Какъ всѣ изображенія въ кодексѣ, и эта сцена блещетъ извѣстнымъ детальнымъ натурализмомъ ранняго византійскаго искусства. Бачковская фреска восходитъ иконографически къ этимъ миниатюрамъ, отличаясь обычнымъ схематизмомъ памятниковъ 11—12 в. Но есть и извѣстное различіе въ изображаемыхъ моментахъ Видѣнія. Обѣ миниатюры иллюстрируютъ Іезек. 37, 1—2: „Рука Господня была надо мной, она вывела меня помощью Духа Господня и поставила по срединѣ поля, и оно было полно костей; и направила меня, чтобы я прошелъ мимо нихъ близко, и вотъ ихъ было очень много на поверхности земли, и вотъ онѣ были очень сухи“... Тогда какъ фреска слѣдуетъ за послѣдующими 8—10 стихами той же главы: „И я видѣлъ, и вотъ жилы и плоть обросли ихъ кости, и кожа покрыла ихъ сверху, ... и духъ вошелъ въ нихъ, и онѣ ожили и встали на ноги, большое войско, очень много“. И это понятно, такъ какъ въ росписи крипты было нужно аллегорическое представленіе Воскресенія Мертвыхъ. Символь послѣдняго же заключался въ двухъ слѣдующихъ строкахъ (11—12)... „Такъ говоритъ Іегова: Вотъ люди мои, я открываю ваши гробы и выведу васъ изъ вашихъ

¹⁾ Monuments Piot, XVII, pl. VII, fig. 10.

²⁾ Oumont, Fac-similé des miniatures grecques... 1902, pl. 58.

гробовъ и приведу васъ въ землю Израилеву“. Живописецъ фрески изобразилъ уже воскресшихъ. Варіантомъ сюжета объясняется вѣроятно и отсутствіе ангела въ фрескѣ („духъ Господень“, ведущій пророка въ стихъ 1).

4. Видѣніе пророка Іезекиіля (зап. стѣна притвора церкви).

Христосъ въ свѣтлозеленой мандорлѣ сидитъ на радугѣ, благословляя, съ развернутымъ свиткомъ въ рукѣ (надпись только въ фрагментахъ). Изъ-за сіянія выступаютъ 4 символа Евангелистовъ. Внизу на скалистомъ ландшафтѣ, — сидящій пророкъ со свиткомъ (справа) и другая стоящая фигура (слѣва). Все это полустерто и поэтому трудно различаемо. Сцена безъ сомнѣнія иллюстрируетъ Іезекиіля, 1—3. Въ стоящей фигурѣ слѣва можно предположить или того же пророка, вставшаго по гласу Божьему (Іез. 2, 1 и 3, 24), или образъ „Духа Господня“ (ср. первое Видѣніе), ангела (крылья не видны, но вообще верхняя часть фигуры разрушена), упоминаемаго Іез. 2, 1; 3, 12, 14 и 24 („и вошелъ въ Меня духъ и поставилъ меня на ноги“; „И поднялъ меня Духъ“; „И вознесъ меня Духъ и взялъ меня“), или, наконецъ, другого пророка. Послѣднее встрѣтилось намъ на одной греческой иконѣ 15 вѣка, найденной въ Бачковскомъ м-рѣ (Соф. Нар. Музей, Инв. Средн. Отд. № 2057): тотъ же сюжетъ, при томъ же ландшафтѣ и расположеніи и даже тѣхъ же позахъ фигуръ; слѣва стоитъ Іезекииль, справа сидитъ Аввакумъ. Искусственное соединеніе двухъ пророковъ въ одну композицію объясняется, видимо, нѣкоторымъ паралелизмомъ текстовъ (Ср. Іезек. 47 и Аввак. I, 13—17), объединяемыхъ образомъ рыбы. Послѣднія и представлены въ большемъ числѣ на волнахъ маленькаго озера между двумя горками.

Никакихъ слѣдовъ озера въ нашей фрескѣ нѣтъ и не могло быть (по недостатку мѣста), такъ что полного совпаденія сюжетовъ съ указанной иконой нельзя предполагать. Возможна, однако, другая подобная этой, комбинація.

5. Богородица съ архангелами (конха алтарной апсиды, въ церкви; табл. V, 1). Сохранились только фрагменты: торсъ Богородицы, голова Младенца и большая часть праваго архангела.

Богоматерь типа т. наз. „Печерской“: она сидитъ на тронѣ, лицомъ прямо къ зрителю, и обѣими руками держитъ у себя передъ грудью Младенца. Съ двухъ сторонъ наклоняются два архангела въ церемоніальныхъ одеждахъ, — далматикахъ и латахъ, — съ лабарами въ рукахъ.

Переводъ принадлежитъ наиболѣе церемоніальнымъ образамъ Богородицы и поэтому часто примѣнялся для декораціи апсидъ, нишъ, сводовъ, начиная съ памятниковъ 6 вѣка греко-восточнаго происхожденія и вплоть до поздняго времени, (ц. Аполлинарія Новаго въ Равеннѣ, соб. Паренцо, кипрская мозаика Канакаріи; въ южно-итальянскихъ капеллахъ: бл. Валерьяно и Санъ-Лоренцо, 9 в., и въ Форро-Клавдіо бл. Сены, 11 в.; въ римскихъ церквахъ: С. Марія Антиква, С. Пракседа, кап. Зенона, ц. Климента, ц. Урбана, 9 в.; въ ц. Димитрія въ Солуни, 8 в.; въ Монреалѣ, 12 в.; мон. Луки въ Фокидѣ, 11 в. и др.).

Въ нѣкоторыхъ древнихъ вариантахъ церемоніальность образа подчеркивалась или ореоломъ, окружающимъ Б-цу (Канакарія, Валерьяно или царской короной, одѣтой на нее: Марія Антиква). Выборъ этого церемоніальнаго типа Богородицы, наряду съ необычно выдвинутымъ образомъ Богоматери — „Небесной Церкви“ въ Страшномъ Судѣ и третьимъ изображеніемъ, — въ люнетѣ надъ главнымъ входомъ въ Церковь, — свидѣлствуютъ объ особенномъ почитаніи Богородицы за казичками росписи (самый монастырь также посвященъ Богоматери).

6. Евхаристія (въ алтарныхъ концахъ боковыхъ стѣнъ, табл. III, 1). Сюжетъ раздѣленъ на два самостоятельныхъ (какъ въ Россановскомъ и Флорентійскомъ Сирійскомъ-Рабулы-Евангеліяхъ): на сѣверной стѣнѣ — Причащеніе хлѣбомъ почти стерто. Причащеніе виномъ на южной стѣнѣ сохранилось хорошо.

Слѣва, за престоломъ стоитъ Христосъ и наклоняетъ чашу ко рту пригубившаго ее апостола Павла. Павелъ наклонился и вытягиваетъ шею, запрокинувъ голову. За нимъ — правѣе — сомкнутой группой подходятъ пять другихъ апостоловъ. Слегка склоняясь на ходу, они протягиваютъ руки, покрытыя свисающей полой гиматіей. Киворій, который долженъ былъ бы осѣнять престолъ, перенесенъ въ центръ композиціи. Фигуры ступаютъ по мраморнымъ плитамъ пола. Въ иконографіи „Евхаристіи“, отдѣленной еще Dobbert'омъ¹⁾ отъ „Тайной Вечери“, нужно различать два отличныхъ перевода, идущихъ параллельно еще съ древнѣйшаго времени. Первый имѣетъ характеръ фриза, съ апостолами, поставленными одинъ за другимъ. Второй — представляетъ сомкнутую группу учениковъ, столпившихся у престола. Первый восходитъ къ Россановскому кодексу и впослѣдствіи получилъ распространеніе въ монументальномъ искусствѣ, Второй представленъ миниатюрой Ев. Рабулы и

¹⁾ Dobbert. Die Darstellung des Abendmahles in d. byz. Kunst (Repert. f. Kunstwissenschaft, XV, 1892).

серіей мініатюръ и вышивокъ разнаго времени (напр.: пс. Хлудовская, Барберини, Брит. Муз. Ad. 19352, Аѳ. Пантокр. 61; Ватиканская далматика, антепендіумъ колл. ц. въ Кастель Аргвато, Солунская плащаница и др.). Бачковская фреска принадлежитъ къ рѣдкимъ (ср. Земенски мон. 14 в.; обѣ сцены соединены) случаямъ употребленія второго перевода въ монументальномъ искусствѣ.

Другимъ наша фреска существенно отличается отъ группы русскихъ и кавказскихъ (Кіевъ, Новгородъ, Гелать) памятниковъ 11-12 вѣка. Въ послѣднихъ между Христомъ и апостолами поставлены ангелы, держащіе рипиды. Въ сценѣ подчеркивается литургическій смыслъ въ направленіи, изъ котораго выросъ впоследствии (ср. 14 в. Мистра, Митрополія и др.) специальный сюжетъ „Литургіи ангеловъ“. Эти фигуры, согласно съ древнѣйшими изображеніями, отсутствуютъ въ Бачковской Евхаристіи. вмѣстѣ въ памятниками, начиная съ 9 в., нашъ переводъ переноситъ дѣйствіе въ храмъ, обозначенный киворіемъ и мраморными плитами пола (иногда вводятся также канцеллы, напр. Кіевъ, моз. Михайловскаго мон.). Несмотря на распространенное соединеніе обѣихъ видовъ причащенія въ одну общую композицію (фигуры въ апсидахъ: въ 11-12 вѣкѣ, — Серры, Кіевъ, Софійскій и Михайловскій соборы, Спасъ-Нередица, Спасъ-Мирожскій м., Карабашкиссе въ Соандере, Джанавааръ-Клиссе въ Соганли, ц. Тисанавааръ, С. Анжело на Монъ Рапаро, и др. позже) внутренняго единства композиція до поздняго времени не получила (остались 2 фигуры Христа). Поэтому Бачковская Евхаристія, раздѣленная на двѣ совершенно самостоятельныя части (какъ древнѣйшія Россановская и Флорентійская мініатюры), несомнѣнно выигрываетъ въ осмысленности и этимъ приближается къ первоисточникамъ.

Историческіе сюжеты.

Срѣтеніе (табл. III, 2). На мраморныхъ плитахъ передъ киворіемъ стоятъ въ одномъ ряду четыре фигуры. Наклонивъ головы, справа подходятъ Богородица и Іосифъ съ двумя голубями; слѣва стоитъ Симеонъ, держа Младенца на рукахъ, и за нимъ Анна, благословляя его одной рукой и опустивъ въ другой развернутый свитокъ. Лучшая фигура Симеона. Старецъ съ длинными сѣдыми кудрями прижимаетъ ребенка къ груди, принявъ его на бѣлое полотенце, затканное ромбиками. Христосъ, полулежа, прижимается щекой къ его наклоненной къ нему правой щекѣ и смотритъ на старика. Ножки разбросаны и сог-

нуты въ быстромъ движеніи. Симеонъ удерживаетъ одну изъ нихъ, въ то время какъ другая упирается ему въ локоть; одной рукой Младенецъ тянется къ матери. Эта группа поражаетъ изящнымъ натурализмомъ и интимной нѣжностью, такъ мало свойственными византійскому искусству. Мотивъ Симеонъ—Младенецъ Христосъ такъ напоминаетъ нѣкоторые случаи изображенія Богородицы съ Христомъ, что мнѣ кажется возможнымъ привести ихъ здѣсь въ качествѣ художественныхъ аналогій. Христосъ полулежитъ. Та же поза — въ очень немногихъ изображеніяхъ Богородицы до 14 вѣка (рѣзная панакія имп. Алексѣя Комнена Ангела въ Русикъ на Аѳонѣ, нѣсколько византійскихъ вислыхъ печатей, 2 рельефа въ соб. св. Марка въ Венеціи, 11 и 13—14 в., мозаика церкви С. Марія-ин-Арачели въ Римѣ, 13 вѣка). Младенецъ одѣтъ въ короткую, до колѣнъ, рубашечку. Тоже рѣдкій на востокѣ мотивъ (моз. тимпана Монреале, 13 в.; моз. тимпана въ ц. С. Марія Либеры, бл. Аквино въ Ю. Италіи, к. 12 в.; эмалевый образокъ на хохульскомъ окладѣ, 13 в.; сіенскій окладъ Ев., не р. 13 в.; рельефъ въ стѣнѣ ц. Афанасія Александрійскаго въ Солуни, не р. 14 в.), получившій, подобно предыдущему, общее распространеніе только въ 14-15 вѣкѣ черезъ итальянское искусство. Положеніе рукъ Младенца Христа, — одной опущенной внизъ, другой протянутой, — находитъ себѣ аналогію только въ двухъ памятникахъ 13 вѣка изъ уже упомянутой группы (моз. Монреале и Хохульскій образокъ).¹⁾

Младенецъ прижимается щекой къ лицу Симеона, — основная черта изображеній Богоматери т. наз. „Умиленія“, которое, правда, существовало въ греко-восточной иконографіи, но общее распространеніе получило только со времени западныхъ заимствованій (14—15 в.).²⁾ Иконографія Симеона съ Христомъ, такимъ образомъ, совпадаетъ съ рѣдкими памятниками изображеній Богородицы гл. обр. 13—14 вѣка, и именно въ тѣхъ чертахъ ихъ (почти всѣхъ), которыя послужили въ слѣдующіе вѣка характерными признаками западнаго заимствованія. Такъ какъ совокупностью неопровержимыхъ основаній наша роспись датируется 12 вѣкомъ, то наличіе въ ней указанныхъ иконографическихъ мотивовъ подтверждаетъ существованіе ихъ въ собственно-византійской иконографіи (Млекопитательницы въ Тырновѣ).³⁾

¹⁾ Въ обоихъ случаяхъ Христосъ держитъ въ опущенной рукѣ свитокъ, отсутствующій у насъ. Именно по нему проф. Кондаковъ датируетъ памятники 13-мъ вмѣсто 12-го вѣка.

²⁾ см. Н. Кондаковъ, Иконографія Б. М. Введеніе, 50.

³⁾ А. Грабаръ, Стенописи въ ц. св. св. Чтиредесетъ Мчченици, въ Тжрново. Годишникъ Н. Музей за 1921 г.

Въ остальномъ памятникъ не представляетъ особенностей, хотя иконографія Срѣтенія вообще относится къ наиболѣе неподвижнымъ: установившійся въ 9—10 вѣкѣ шаблонъ (мин. Par. Gr. 510, Менологій Вас. Макед. Ватик. библ.), повторяется вѣками. Варіанты образуются перестановками двухъ паръ фигуръ (Б. М. и Іосифа; Анны и Симеона) и переходомъ Младенца съ рукъ Богородицы на руки Симеону. Въ послѣднемъ нашъ памятникъ совпадаетъ съ фреской 12 в. въ Спасъ Мирожскомъ монастырѣ (бл. Пскова) и миниатюрами того же столѣтія въ Гелатскомъ Ев. и коптскомъ Ев. Par. Copte. 13 в. (и съ нѣкоторыми позднѣйшими, напр. мин. Акафистовъ Моск. Синод. Библ. и Петроград. Дух. Акад; изобр. на Александровскихъ вратахъ).

Отсутствіе какихъ бы то ни было аксессуаровъ, кромѣ киворія (ср. позднѣйшіе, съ архитектурами, алтарной преградой и пр.) характерно для стѣнописныхъ и рельефныхъ изображеній 11—12 вѣка (ср. Спасъ-Мирожъ, рельефныя иконы въ Толедо и Ватопеди¹⁾ и др.).

Крещеніе (табл. IV, 1). По сторонамъ Іордана поднимаются двѣ одинаковыя горки. На фонѣ лѣвой стоитъ Іоаннъ. Сдвинувъ ноги, онъ нагибается надъ Христомъ и благословляетъ Его лѣвой рукой. Тощая фигура Іоанна одѣта въ узкую милоть; растрепанные волосы и борода падаютъ прямыми прядями. На фонѣ лѣвой горки три наклоняющихся ангела протягиваютъ къ Христу руки, покрытыя полой одежды. Христосъ въ полъ-оборота къ Іоанну дѣлаетъ шагъ къ нему и, скрестивъ ноги, благословляетъ одной рукой и закрываетъ „срамъ“ другой. Іорданъ изображенъ столбомъ воды между двумя берегами. Его струи покрываютъ тѣло Христа до самой шеи. За Іоанномъ у дерева лежитъ „сѣкира у древа“ (въ водѣ нѣтъ ни олицетворенія Іордана, ни рыбъ, ни креста).

Иконографія выдержана въ характерѣ византійскихъ памятниковъ 12 вѣка.

1. Поза и жестъ Христа, принадлежащіе къ основнымъ чертамъ перевода, — характерны для памятниковъ восточнаго происхожденія (ср. Хр., „закрывающій срамъ“ : въ мин. Ев. Рабулы, Эчміадз. Ев., въ фрескѣ Токаль, на реликваріи Sancta Sanctorum'a въ Римѣ, и „перекрещенныя ноги“ : на каѳедрѣ Максиміана, въ мин. Par. Copte 13, Гелатск. Ев., Hortus Deliciarum и др.).²⁾

¹⁾ Dalton, Byzantine art and archaeology, fig. 149 и 150.

²⁾ То же въ западныхъ миниатюрахъ восточнаго происхожденія (11-12 в.): Ев. Оттона III; Зальцбургское Ев. Св. Петра, рельефахъ слон. кости: въ Bodleienne, Мюнхенѣ, Нотр-Дамъ де Клермонъ.

2. Горизонтальный уровень столба воды между берегами относится къ совсѣмъ иной группѣ памятниковъ. Въ древнѣйшихъ переводахъ „столба воды“ нѣтъ вообще.¹⁾

Въ поздней восточной сирійско-каппадокійской иконографіи рѣка вытекаетъ изъ пещеры, окруженная сверху и съ боковъ скалами, приобретаая форму столба, замкнутого сверху дугой (ср. фрески Эль-мале Клиссе, Спасо-Мирожской ц., Спасъ-Нередицкой ц., мозаику Луки Фокидскаго; миниатюры: Россиконъ 2 и 6, Par. gr. 550, Vatic. 1156, Par. sur. 355 и др.) Наряду съ послѣднимъ, начиная съ 9 вѣка, отдѣльный вариантъ, представленный гл. обр. византійскими псалтырными миниатюрами (Хлудовская, Petrop. 265, Аѳ. Пантокр. 61, Par. gr. 20, также Ватик. Менол. Вас. Макед., Vatic. Urbin. 2, мозаики Монреале и Марка Венец.; изобр. на вратахъ ц. св. Павла) и изображающій столбъ воды съ горизонтальнымъ уровнемъ. Къ этой послѣдней „средне“-византійской (9-12 вѣкѣ) группѣ примыкаетъ нашъ переводъ.

3. Изображеніе съ крестомъ у древа также вводитъ наше изображение въ кругъ византійскихъ памятниковъ (ср. миниатюры: Par. gr. 533, Par. gr. 54, фреску Спасо-Мирожской ц.; мозаики ц. Луки Фокидскаго, Марка Венеціанскаго и др.).

4. Наконецъ, три ангела опредѣляютъ довольно близко *terminus post quem* нашему изображенію. Почти неизвѣстные въ этомъ числѣ въ предшествующее время (мин. Petrop. 21; фреска въ Токаль, М. Азія; мин. Par. gr. 74 и нѣск. др.), они становятся обычными именно въ 12 вѣкѣ.

Воскрешеніе Лазаря (таблица IV, 2). На узкой полосѣ земли, справа возвышается горка, въ которой зубцами открывается пещера. Въ пещерѣ стоитъ неподвижно и прямо (чуть склонивъ голову) Лазарь, завернутый въ саванъ. Поверхъ савана наброшена короткая хламида (плащъ) изъ клѣтчатой бѣлой ткани съ квадратами и ромбами въ каждой клѣткѣ.

У Лазаря — юное лицо, окруженное нимбомъ. Слѣва отъ пещеры, выступая изъ-за нея, старый еврей въ бѣломъ палліи удивленно поднимаетъ правую руку передъ грудью и оборачивается на Христа. У ногъ

¹⁾ Иногда потокъ, струясь сверху, обтекаетъ Христа; при этомъ Онъ, случается, стоитъ по колѣни въ водѣ, но погруженная погрудь или шею фигура почти не встрѣчается. Нѣчто подобное см.: на Латеранской гр.-вост. иконѣ, 7 в. (3-4 черты поперекъ тѣла Хр.); на рельефѣ сирійской кадилъницы изъ Керчи (Толстой-Кондаковъ, Рус. Древности, IV, фиг. 27а — Хр. по поясъ); на рельефной табличкѣ 6 в. въ Брит. Муз. № 294; на ампулахъ Монцы. Нигдѣ, однако, нѣтъ столба воды, а горизонтальный слой съ ровной поверхностью.

Лазаря наискось лежитъ каменная плита. Въ центрѣ поля почти неподвижная фигура Христа, протягивающаго руку въ Лазарю. Передъ нимъ на колѣняхъ маленькія: Марія, припавшая къ его ногамъ, и Марфа, обернувшаяся на Лазаря. За Христомъ, слѣва, три апостола со свитками въ рукахъ переглядываются съ недоумѣніемъ.

Иконографія этого сюжета въ общемъ византійская: Христосъ, маленькія фигурки сестеръ, группа апостоловъ, старый еврей, горки — все это не выходитъ изъ рамокъ византійскихъ шаблоновъ. Исключеніе представляетъ Лазарь въ пещерѣ. Онъ стоитъ совершенно неподвижно, неожившимъ; его саванъ наглухо завернуть, и нѣтъ слугъ, развязывающихъ конецъ тесьмы или обнимающихъ его за плечо; нѣтъ другихъ отроковъ, поспѣшно отваливающихъ и уносящихъ надгробный камень. Лазарь стоитъ въ зигзагомъ прорубленной скалѣ, а не въ эдикулѣ или, въ крайнемъ случаѣ, въ пещерѣ, оправленной тесаннымъ камнемъ. Этотъ переводъ такъ же далекъ отъ византійскихъ (9-12 в.), какъ и отъ оживленныхъ, порывистыхъ мотивовъ „каппадокійскаго“ искусства. Неподвижную, одиноко стоящую мумію Лазаря можно найти въ древнехристіанской живописи и скульптурѣ, — въ катакомбахъ, на рельефахъ и на саркофагахъ, гдѣ обычно представлены только двѣ фигуры: чудотворящаго Христа и спеленутаго Лазаря. И въ этой группѣ памятниковъ преобладаютъ эдикулы для „гроба“ Лазаря, но только здѣсь изображается иногда и простая пещера въ скалѣ (подобно нашей). Въ Катакомбѣ S. Ermete ad clivum cuscumeris (Garrucci, tav. 83, 2), на нѣсколькихъ золоченыхъ чашахъ (ibid. 171, 177, в, с), на одномъ кольцѣ (ibid. 778, 33) и, наконецъ, въ миниатюрѣ Россановскаго Евангелія усыпальница замѣнена пещерой. Уже въ послѣдующихъ памятникахъ (въ мин-хъ Rag. gr. 510, Vat. gr. 752, Ps. Hamilton 119, на мозаическомъ флорентійскомъ складнѣ и др.), гдѣ также нѣтъ зданія мавзолея, входъ въ пещеру имѣетъ архитектурную обработку, ввидѣ прямоугольнаго обрамленія, т. е. появляется новый мотив.¹⁾ „Пещера въ скалѣ“ въ своемъ первоначальномъ видѣ не привилась въ византійской иконографіи, и ея повтореніе въ Бачковѣ является рѣдкимъ архаизмомъ. Еще Stuhlfauth¹⁾ указалъ на сиро-египетское происхожденіе этого мотива.

Нашъ памятникъ подтверждаетъ это другой деталью въ фигурѣ Лазаря: именно пестрой „хламидой“, наброшенной на его плечи и, какъ будто, застегнутой на груди фибулой. Сходныя „хламиды“ встрѣчаются

¹⁾ G. Stuhlfauth, Die altchristliche Elfenbeinplastik, Freiburg u. Leipzig, 1896; см. неудачныя возраженія Haseloff'a (Codex Rossanensis, 88-9).

на каппадокійскихъ (фрески Эльмале и Каранелкъ-Клиссе) и на нѣкоторыхъ византійскихъ памятникахъ (моз. Палатинской капеллы, мин. Vindob. 154, ркп. Мелисенды). Но особенно характеренъ узоръ, которымъ она заткана. Съ той же системой: — квадратовъ съ точками въ углахъ и меньшихъ квадратишковъ съ одной точкой внутри и четырьмя снаружи у угловъ или посрединѣ каждой стороны квадрата (все коричневымъ), — мы встрѣчаемся почти въ точности, напримѣръ, на греко-египетской статуѣ Зевса Геліопольскаго, у котораго все туловище отъ пояса вокругъ сдвинутыхъ ногъ завернуто въ полотно такого рисунка.¹⁾ Нѣчто подобное (хотя проще, — только съ квадратами) есть на саванѣ Лазаря въ миниатюрѣ Евангелія Berol. qu. 66, 13 вѣка, тоже египетскаго происхожденія; также на миниатюрѣ Эчмідзинскаго Евангелія, изображающей Б-цу Оранту съ Младенцемъ (подушка),²⁾ на фрескѣ Бауита (ткань: въ квадратѣ кружокъ со стрѣлками по діагоналямъ)³⁾ и въ мозаикѣ ц. Димитрія Солунскаго (одежда ктитора: квадраты съ точкой).⁴⁾ Восточное, большей частью александрійско-египетское происхожденіе этихъ памятниковъ стоитъ внѣ сомнѣній. Нужно поэтому принять, что весь мотивъ: „Лазарь въ гробу“ въ нашей фрескѣ вошелъ въ византійскій переводъ сцены изъ древней сиро-египетской иконографіи.

Входъ въ Іерусалимъ (фреска сохранилась вообще плохо, а въ верхней части совсѣмъ разрушена). Слѣва, сидя бокомъ — и въ полъ — оборота назадъ — на бѣломъ ослѣ ѣдетъ Христосъ. За Нимъ слѣдуютъ два апостола со свитками въ рукахъ. Справа, у воротъ Іерусалима, Христа встрѣчаютъ двое взрослыхъ и ребенокъ. Другое дитя бросаетъ рубашку подъ ноги ослу.

Иконографія этого сюжета слѣдуетъ за другими. Это типичный переводъ византійскій 11-12 вѣка, достигшій максимума строгости и сокращенія: совершенно опущенъ Петръ, апостоловъ только два, дѣтей и евреевъ тоже только по-двое. Впрочемъ, эти сокращенія идутъ — иногда — еще и дальше: въ кавказскихъ иконахъ Атскура и Хемокмеди и въ миниатюрѣ Vindob. 154 и др. оставленъ только одинъ апостолъ; въ мин. Par. gr. 74, Пс. Мелисенды и др. — только одно дитя.

Погребеніе Христа (фреска сохранилась слабо и то только въ нижней части; не болѣе одной—трети высоты (рис. 7). Вдоль всей композиціи горизонтально распростерто тѣло Христово головой влѣво;

¹⁾ S. Reinach, Répertoire de bas-reliefs grecs et romains, II, 231, 5.

²⁾ Ткань подушки съ системой квадратовъ съ кружкомъ и точкой посрединѣ.

³⁾ Н. Кондаковъ, Иконографія Богоматери, I, фиг. 155.

⁴⁾ Ibid., табл. VI, стр. 360.

торсъ лежитъ на колѣняхъ Богоматери, сидящей *en face* въ лѣвой части сцены; двѣ маленькія колѣнопреклоненныя фигурки (Іосифа Аримафейскаго и Іоанна) поддерживаютъ справа ноги; тѣло лежитъ на пеленѣ, ровно свисающей внизъ. Выше тѣла Христа штукатурка опала. Въ лѣвомъ углу нѣсколько вертикальныхъ полосъ обозначаютъ вѣроятно нижнюю часть одежды стоящей фигуры (мироносицы?). Подъ фигурами вдоль рамки тянется линія почвы. Тѣло Христа лежитъ на вѣсу между двумя опорными точками, а не на каменной плитѣ или саркофагѣ (между прочимъ пелена свисаетъ внизъ).

Переводъ входитъ въ группу памятниковъ, занимающихъ по своей иконографіи среднее мѣсто между древней процессіей „Несенія тѣла Христа“ и позднѣйшимъ „Оплакиваніемъ“¹⁾ надъ саркофагомъ у подножія креста. Богородица уже сидитъ совершенно неподвижно, *en face*, и ученики стали на колѣни, прильнувъ къ ногамъ Христа, но они все еще держатъ ихъ въ рукахъ и еще не введенъ саркофагъ; Богородица сидитъ на выступѣ горки (а не на саркофагѣ) и, повидимому, нѣтъ креста (его нижняя часть должна была быть видной). Ближайшія аналогіи находятся въ памятникахъ преимущественно 12 вѣка: миниатюры Евангелія Harley 1810, Ев. Коптско-арабское Правосл. Инстит. № 1 представляютъ сцену еще въ нѣкоторомъ движеніи; фреска Спасъ-Мирожскаго м-ря бл. Пскова и мин. Ев. Палатинск. библ. № 5, Ватиканск. № 1156, гелатскаго и пс. Мелисенды изображаютъ уже остановившуюся процессію и потому стоятъ ближе къ нашему переводу. Наибольшее сходство съ миниатюрой Гелатскаго Евангелія, гдѣ Богородица, въ отличіе отъ другихъ случаевъ, сидитъ совершенно *en face*, и слѣва стоитъ жена-мироносица. Двѣ парныя фигурки, прильнувшія рядомъ къ ногамъ Христа, характерны именно для этой группы, отсутствуя въ древнѣйшихъ (до 11 вѣка) и послѣдующихъ (съ 14 ст.) памятникахъ.

Жены у гроба (сохранилась только нижняя часть, но при томъ очень слабо). Въ центрѣ на чемъ-то бѣломъ, — вѣроятно на отваленномъ отъ гроба камнѣ, — монументальная фигура ангела. Слева подходятъ двѣ мироносицы; справа, — вѣроятно у подножія гроба, — спятъ нѣсколько маленькихъ воиновъ. Сидящій спереди (въ кольчугѣ) положилъ передъ собой колчанъ и спитъ, согнувъ колѣни и опираясь на одну ногу. Къ сожалѣнію, почти или совсѣмъ не сохранились наиболѣе важныя (иконографически) части: гробъ, камень, на которомъ си-

¹⁾ Millet, Iconographie de l'Evangile, 491 sq.

дить ангелъ, детали фигуръ, — поэтому характеристика иконографіи этого сюжета невозможна. Насколько видно, фреска не противорѣчитъ общепотребительному шаблону XI-XII вѣка.

Успеніе Богородицы (табл. II). Въ центрѣ композиціи, на ложѣ, головой влѣво лежитъ Богородица. За ложемъ возвышается большая фигура Христа, держащаго у лѣваго плеча спеленутую душу Богородицы. Два ангела слетаютъ сверху, по обѣ стороны отъ Христа, и протягиваютъ къ Нему руки, покрытыя развѣвающимися пеленами. По сторонамъ ложа, въ двухъ пирамидальныхъ группахъ, расположены апостолы и святители (всего 16). Въ головахъ Богородицы стоитъ Петръ съ кадильницей; у ногъ — Павелъ наклоняется къ ложу, придерживая руками край разложенной на немъ ткани; за ложемъ — еще одинъ апостолъ, наклонившійся надъ умершей. Остальные стоятъ спокойно, склонивъ головы, б. ч. оперевъ лицо на руку; нѣкоторые держатъ закрытыя Евангелія. Только ап. Ѳома обращается къ Богоматери и Христу, протягивая къ нимъ руки. Кромѣ фигуръ нѣтъ ничего, ни аксессуаровъ, ни кулисъ. Какъ и другія сцены, Успеніе включено въ трехлопастную арку на колонкахъ (арка только очень разширена); по сторонамъ отъ нихъ, въ двухъ особыхъ арочкахъ на такихъ же колонкахъ къ Успенію присоединены фигуры псалмопѣвцевъ Іоанна Дамаскина и Козьмы Маюмскаго. Съ развернутымъ свиткомъ въ рукѣ они указываютъ на сцену.

Иконографія Успенія принадлежитъ къ сравнительно слабо разработаннымъ вопросамъ въ христіанской археологіи.¹⁾ Собственно, даже время происхожденія самой темы въ искусствѣ не выяснено. Рядъ извѣстныхъ памятниковъ начинается, повидимому, фреской въ Эль-Хадра въ мон. Деиръ-эсъ-суржани, въ Сиріи, неопредѣленнаго, но во всякомъ случаѣ уже арабскаго времени.²⁾ Далѣе, вѣроятно, слѣдуетъ фреска въ пещерной церкви Гереме, Дагали Клиссе, которую Роттъ относитъ къ 9 вѣку.³⁾ Фреску церкви Хемсбей-Клиссе, тамъ же, онъ считаетъ приблизительно 11 столѣтія.⁴⁾ Тому же времени принадлежитъ мозаика Дафни и миниатюра Евангелія Ивилона № 1 (X-XI в.) Въ 12 вѣкѣ памятники многочисленны: фрески сирійскаго м-ря Абу-Рошъ (времени

¹⁾ Сочиненіе: Sinding, *Mariae Todt und Himmelfahrt*, Christiania 1903, было для меня недоступнымъ.

²⁾ J. Strzygowski, *Oriens Christianus*, 1901, 361-2.

³⁾ H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*. 226, 229; Dalton, op. cit. 273.

⁴⁾ Ibid. 235-6; Dalton, op. cit. 274-5.

франковъ), мозаика Мартораны въ Сициліи, фреска Спасо-Мирожскаго м-ря у Пскова, мин. Библии Harley 1810 (Брит. Муз.), фрески Студеницы и Градаца (12-13 в.), рельефныя иконы Господнихъ праздниковъ, фрески перваго слоя Бояны и др. Памятники 13 вѣка, — фрески Бояны (2-й слой) и ц. 40 мучениковъ въ Тырновѣ, — принадлежатъ къ группѣ предшествующаго столѣтія. Начиная съ 14 вѣка, сюжетъ становится однимъ изъ наиболѣе популярныхъ. Отъ древнѣйшихъ изъ упомянутыхъ памятниковъ и до 13 вѣка включительно значительныхъ измѣненій въ иконографіи сюжета не замѣтно. Впрочемъ, сирійскія и малоазіатскія фрески остаются неизданными, а описанія даютъ едва неполную схему¹⁾ (и то не всегда: см. Rott, *op. cit.*, 226 — Доганли-Клиссе; Baumstark, *Röm. Quartal.*, 1906, 158 — Абу Рошъ). Очень вѣроятно, что самый сюжетъ Успенія Богоматери возникъ въ послѣ — иконоборческое время. Начиная съ 5-6 вѣка въ письменныхъ источникахъ палестинско-сирійскаго происхожденія есть указанія на почитаніе сначала дома, затѣмъ мѣста погребенія Богородицы на Геосиманской горѣ. Въ 7 вѣкѣ колебанія между коптско-египетскимъ преданіемъ о тѣлесномъ Вознесеніи Богородицы и между палестинскимъ преданіемъ о взятіи только ея души на небо окончательно склоняются на сторону второй версіи. Епископъ Іоаннъ изъ Вігеа, въ метрахъ описываетъ „славное взятіе души Маріи въ небесное царство, которое привѣтствуетъ ее, какъ свою царицу“. Приписчикъ 7 в. къ описанію Палестины архидіакона Тео-досія знаетъ, что на Геосиманской горѣ *est basilica S. Mariae matris Domini et ibi est sepulcrum eius*. Св. Софроній, сирійскій монахъ и поэтъ начала 7 в., говоритъ о той же гробницѣ, какъ о неопровержимомъ фактѣ. То же, — въ современныхъ (т. е. 7 в.) сирійскихъ легендахъ и у др. авторовъ. Самое празднованіе дня Успенія возникло приблизительно къ тому же времени (м. б. даже нѣсколько раньше) и было окончательно закрѣплено 15 августа въ царствованіе Маркіана (582-601). Древнѣйшее свидѣтельство о церкви Успенія въ Іерусалимѣ находится у русскаго паломника 1115 г., игумена Данила, видѣвшаго въ Іерусалимѣ развалины церкви, — „а прежде была ту церковь създана верху надъ гробомъ тѣмъ (Б. М.) во имя Успенія Святыя Богородицы, а нынѣ же

¹⁾ напр.: Эль-Хадра, — „Богородица лежитъ головой вправо, со скрещенными руками на ложѣ. За ней стоитъ Христосъ, держа спеленутое дитя. Далѣе полукругъ и бѣлыя звѣзды. По сторонамъ отъ полукруга, бюсты ангеловъ, держащихъ посохи съ дисками. Слѣва Павелъ наклоняется съ протянутыми руками; справа Петръ, скрестивъ на груди руки. За ними по пяти апостоловъ. Strzygowski, *op. cit.*, 361 f. или Хамебей-Клиссе: — „Смерть Маріи въ кругу апостоловъ, въ то время какъ ангелы слетаютъ сверху“. Rott, *op. cit.*, 273.

разорена есть отъ поганыхъ“ (изд. Норовъ, 156). Свидѣтельство это одиноко. Если, однако, намъ неизвѣстны въ Палестинѣ древнѣйшія посвященія храмовъ памяти Успенія Богоматери, то рядъ сирійскихъ легендъ и стиховъ вродѣ упомянутыхъ (еп. Іоанна и др.), идущихъ еще отъ 5 в., отъ сочиненія „De Transitu S. Mariae“, и позже три гомилиі Іоанна Дамаскина, посвященныя Успенію (Migne, XCVI, 747-52) — показываютъ на Палестину и Сирію, какъ на мѣсто происхожденія празднованія этого событія. Вѣроятнѣй всего, что самый Іерусалимъ съ его реликвіей — гробомъ Богородицы — былъ дѣйствительнымъ центромъ этого почитанія. Тамъ же долженъ былъ возникнуть — послѣ 7-8 вѣка — художественный сюжетъ „Успенія“, представляющій моментъ взятія Христомъ души Богородицы для вознесенія ея на небо, т. е. утверждающій именно второй (палестинскій)¹⁾ изъ двухъ указанныхъ вариантовъ легенды о концѣ земной жизни Богородицы: возносится только ея душа. Другихъ указаній на мѣсто происхожденія сюжета въ иконографіи Успенія обычно нѣтъ (ср. напротивъ Рождество Хр., Крещеніе, Воскресеніе и др.). Иногда на заднемъ планѣ (Бояна, Марторана, мин. Harley 1810, Мирожскій мон. и др.) изображены зданьица и стѣна, но безъ натяжки ихъ трудно связать съ храмомъ Богородицы на Геѳсиманской горѣ, гдѣ почитался ея гробъ.

Наша фреска, однако, принадлежитъ къ особой группѣ памятниковъ Успенія, съ которыми мы впослѣдствіи встрѣчаемся въ Болгаріи во всѣхъ вѣкахъ вплоть до 16-го, и которые подчеркиваютъ сиро-палестинское происхожденіе сюжета. Въ Бачковѣ, Боянѣ (1259 г.), Беренде (15 в.). Калотинѣ (15 в.) и Погановскомъ м-рѣ (1500 г.) по двумъ сторонамъ сцены Успенія стоятъ фигуры монаховъ — сирійцевъ Іоанна Дамаскина и Козьмы Маюмскаго — пѣвцовъ Успенія Богоматери. Въ ихъ рукахъ всегда свитки съ текстомъ пѣснопѣній; до поздняго времени они сохраняютъ восточный типъ лица, острую длинную бороду и сирійскій головной уборъ (родъ арабской чалмы изъ бѣлой полосатой матеріи). Другіе памятники „Успенія“ какъ будто нигдѣ этими изображеніями (въ самой композиціи) не сопровождаются.

Въ Бачковѣ фигуры монаховъ поставлены въ особыя арки, — приѣмъ, совершенно повторяющійся въ миниатюрѣ Cod. Vat. gr. 1162, fol. 2 г. (Гомиліи Іакова Коккинобавскаго), 11 вѣка, гдѣ по сторонамъ Воз-

¹⁾ Вознесеніе тѣла Богородицы — коптско-египетскій вариантъ. Baumstark, Oriens christ., IV, 391.

несенія, заключеннаго въ трехлопастную арку, поставлены въ двухъ арочкахъ Соломонъ и Іеремія, пророчествовавшіе объ этомъ событіи.¹⁾

Иконографія самого сюжета близка къ извѣстнымъ памятникамъ древнѣйшей группы, отличающимся наибольшей простотой и сокращенностью. Какъ всегда почти (искл. мин. Библии Harley 1810, фрески 40 мучен. въ Тырновѣ, фрески I слоя въ Боянѣ) — Христосъ въ центрѣ; вокругъ Христа нѣтъ ореола²⁾ (ср. Марторана, иконка изъ Толедо). Апостолы стоятъ двумя группами по сторонамъ, какъ вездѣ. Петръ, Павелъ и старецъ за ложемъ³⁾ занимаютъ свои обычные, закрѣпленные мѣста, и представлены въ установившихся позахъ: Петръ кадитъ у головы Б-цы, Павелъ наклонившись приникаетъ къ ногамъ умершей, старикъ-апостолъ прильнулъ сзади къ ложу.

Кромѣ апостоловъ въ группы по сторонамъ ложа входятъ еще нѣсколько фигуръ. Еще еп. Іоаннъ изъ Вігѣа въ своемъ метрѣ говоритъ, что св. Діонисій присутствовалъ въ хорѣ апостоловъ въ моментъ Вознесенія души Б-цы; по другимъ пѣснопѣніямъ присутствовали и иные святые. На нашей композиціи, за исключеніемъ 12 учениковъ и двухъ Евангелистовъ, такихъ святыхъ двое. Ясно различимы святительскія одежды (омофоръ) только у одного изъ нихъ, стоящаго надъ Петромъ. Очень вѣроятно, что онъ изображаетъ именно Діонисія. Позднѣйшіе переводы чрезвычайно увеличиваютъ число этихъ святительскихъ фигуръ (въ XI-XIII в. Марторана — 2; Дафни — 2; Бояна (второй слой) — 2; мин. Harley 1810-I; рѣзная икона въ Толедо-I; Pala d'oro — 2 и т. д.).

Обращаетъ на себя вниманіе апостолъ надъ Павломъ, именно тѣмъ, что онъ, обращаясь лицомъ къ Христу и Б-цѣ (въ то время какъ всѣ другіе опустили въ горѣ головы), протягиваетъ руки, поднимая ихъ (ср. еще болѣе выразительный жестъ въ мин. Harley 1810). Фигура очевидно изображаетъ Θому, согласно древнимъ легендамъ, единственнаго видѣвшаго самое Вознесеніе души Богородицы и получившаго отъ нея поясъ. Всѣ остальные дѣйствительно не смотрятъ на Христа (Его никто не видѣлъ. Сравни между тѣмъ оживленно глядящихъ вверхъ апостоловъ въ любомъ Вознесеніи), присутствуя только при тѣлесной кончинѣ Богородицы. Какъ въ Дафни, на иконѣ изъ Толедо и др. раннихъ памятни-

¹⁾ Heisenberg, Apostelkirche in K-pel, фронтиспись.

²⁾ Въ др. пам-хъ XI-XII в. — одинарный овалъ; въ позднѣйшихъ — ряды правильныхъ или неправильныхъ концентрическихъ круговъ, иногда со вписанными (пересекающимися) многоугольниками съ расходящимися лучами (безчисленные пам-ки 14 и сл. вѣковъ).

³⁾ Позже не одинъ, а два и болѣе; иногда подобныя фигуры и передъ ложемъ (ср. Мистра).

кахъ совершенно отсутствуютъ жены-мироносицы, появляющіяся только въ нѣкоторыхъ памятникахъ 12 в. (Марторана, Мирожскій мон., Harley 1810). Христосъ стоитъ совсѣмъ одиноко, и только два ангелочка слетаютъ сверху надъ Его головой. Въ этой детали — снова полное совпаденіе съ памятниками 11-12 в. в. (въ Дафни, Бояиѣ, Pala d'oro — только одинъ ангелокъ) и рѣзкое расхожденіе съ позднѣйшими (съ 14 в.), гдѣ часто цѣлые сонмы ангеловъ и архангеловъ витаютъ и стоятъ вокругъ, надъ и по сторонамъ отъ Христа.

Наконецъ, нельзя не отмѣтить отсутствія извѣстнаго эпизода съ Аеономъ „жидовиномъ“, который — согласно легендѣ — хотѣлъ посягнуть на тѣло Богородицы и за это тотчасъ же былъ лишенъ рукъ, отрубленныхъ ангеломъ. Эта легенда была извѣстна въ Іерусалимѣ издавна, и игумену Даниилу еще въ 1115 г. показывали мѣсто происшествія. Но соединеніе этого эпизода со сценой оплакиванія Богородицы, лежащей на ложѣ, въ одной композиціи, несомнѣнно, явленіе позднѣйшее, т. к. эти два событія по времени никакъ не совпадали (случай съ Аеономъ по пути шествія, за стѣной города). Въ памятникахъ искусства мы встрѣчаемся съ нимъ не ранѣе 14 вѣка.

Такимъ образомъ, иконографія нашей композиціи Успенія ставитъ ее въ тѣсную связь съ группой древнѣйшихъ памятниковъ (до 13 в.), рѣзко отграничивая отъ нея всѣ переводы 14 и сл. вѣковъ. Опушенія архитектуръ на заднемъ планѣ, женъ-мироносицъ и ореола вокругъ Христа принадлежатъ къ пріемамъ крайняго сокращенія перевода (даже ср. съ пам. 11-12 в.), съ чѣмъ мы уже встрѣчались при разсмотрѣніи всѣхъ предыдущихъ сюжетовъ. Сопровожденіе сцены Успенія двумя фигурами сирийскихъ псалмопѣвцевъ, ставя нашу фреску во главѣ цѣлага ряда Болгарскихъ памятниковъ послѣдующихъ вѣковъ, даетъ варіантъ, интересный съ точки зрѣнія генезиса сюжета.

Иконографія отдѣльныхъ фигуръ замѣчательна свѣжестью типовъ важнѣйшихъ Отцовъ Церкви (Іоанна Златоуста, Василия Великаго, Григорія Богослова и Николая Чудотворца) и мучениковъ (двухъ Федоровъ, Георгія и Димитрія), представленныхъ дважды: — въ „ликахъ святыхъ“ Страшнаго Суда и въ группахъ „Всѣхъ Святыхъ“. Несмотря на отсутствіе надписей, каждый изъ нихъ узнается сразу по знакомымъ чертамъ лица, сохранившаго портретность образовъ 9-10 в. Воины — мученики одѣты въ чешуйчатые панцыри и очень длинныя (ниже колѣнъ) туники (ср. съ 13-14 в. — обычно короткія).

Но любопытнѣй всѣхъ другихъ фигуры двухъ отшельниковъ, Павла

Оивейскаго и Макарія Великаго (табл. V, 2). Оба стоятъ во весь ростъ лицомъ къ зрителю съ развернутыми свитками въ опущенной рукѣ; Павелъ молитвенно поднимаетъ правую руку передъ грудью (открытой ладонью), Макарій указываетъ на свитокъ. Павелъ представленъ худымъ, истощеннымъ аскетомъ. На немъ тѣсная облегающая тѣло власница (плетеная, какъ циновка) съ короткими (до локтей) рукавами и длиннымъ подоломъ. Снятый съ головы капюшонъ лежитъ на груди и свисаетъ до колѣнъ. Лицо почти уничтожено, но заостренная сѣдая борода и длинныя бѣлыя кудри, волной падающія на плечи, вполне опредѣляютъ типъ старца — святого (ср. Авраамъ въ Стр. С); у Макарія сѣдые волосы и длинная борода ниже колѣнъ сливаются съ волнистыми космами, покрывающими все тѣло. Вся фигура имѣетъ видъ широкаго столба съ почти отвѣсными сторонами, такъ что даже конечности не только не видны, но и не чувствуются подъ сплошной массой волосъ. Только кисти рукъ выступаютъ темными пятнами. Въ обоихъ случаяхъ мы, кажется, имѣемъ дѣло съ древнѣйшими изображениями этихъ иконографическихъ типовъ, нашедшихъ себѣ постоянное примѣненіе въ позднѣйшей иконографіи. (См. Афонъ, Погановскій мон., церковь Волотова бл. Новгорода и мн. др.). Внесенныя позже измѣненія носятъ скорѣе стилистическій характеръ. Интересно отмѣтить эти переводы, какъ продуктъ восточно-монашескаго искусства.

Большинство другихъ отдѣльныхъ фигуръ — монахи — старцы. Почти всѣ на одно лицо: сѣдые съ продолговатой заостренной въ концѣ бородой и съ короткими волосами (восточный типъ).

Стиль.

Бачковская роспись — настоящее художественное произведеніе. Фрески, правда, поблекли и полустерты, мѣстами нельзя сразу различить сюжета, но фрагменты легко составляются въ цѣлое, заполняя лакуны, а великолѣпныя формы продолжаютъ говорить яснымъ и торжественнымъ языкомъ классики, прекрасной даже въ свои самые „последніе“ дни. Съ строгой необходимостью всѣ части росписи подчиняются одному и тому же медленно и плавно движущемуся ритму, отбросивъ все „случайное“, все затемняющее. Живопись воспринимается легко, „безъ задержекъ“; глазъ тотчасъ же улавливаетъ размѣренный темпъ линій и пятенъ и свободно движется по нимъ, успокаиваемый ихъ плавнымъ и непрерывнымъ теченіемъ.

При всей своей стилистической отдаленности отъ антика, фрески „Костницы“ сохранили въ этомъ гармоническомъ ритмѣ, проникающемъ ихъ насквозь, живую связь съ античнымъ искусствомъ. Любой славянской и иной памятникъ 13 и особенно слѣдующихъ вѣковъ, представляющій тѣ же сюжеты въ подобной же церковной росписи, рѣзко отличается отъ этихъ фресокъ именно благодаря утерѣ античной ритмики, замѣненной другой, почти противоположной по принципу. По своей ритмичной строгости Бачковская роспись принадлежитъ по праву „классическому“ стилю христіанскаго монументальнаго искусства.

Въ строѣ композицій, въ конструкціи группъ и отдѣльныхъ фигуръ, въ каждой детали соблюдено тонкое чувство мѣры, размѣренности пропорцій и соотношенія частей. Каждое напряженіе находитъ свое разрѣшеніе, каждому подъему соотвѣтствуетъ спускъ, теза переходитъ въ антитезу плавно, естественнымъ ослабленіемъ силы подъема, постепенно убывающей къ вершинѣ и принимающей затѣмъ равносильное обратное направленіе. Композиціи уравниваются сполна или математической одинаковостью обѣихъ составныхъ частей (симметричность) или ихъ равносильностью, — независимо отъ ихъ массы, — опредѣляемой нашимъ внутреннимъ чувствомъ, или, наконецъ, въ (орнаментикѣ и въ рядахъ отдѣльныхъ фигуръ) правильнымъ, равномернымъ чередованіемъ однообразныхъ формъ.

Мы имѣли уже случай по поводу „декоративныхъ пріемовъ“ росписи говорить о ритмѣ, подчиняющемъ себѣ всю систему росписи при размѣренномъ движеніи, „не выходящемъ за предѣлы“ cadaго элемента декораціи.

Наиболѣе значительной художественной величиной въ росписи являются Евангельскіе сюжеты, сложенные въ отдѣльныя композиціи. Всѣ композиціи или равны или одинаковы (Успеніе, несмотря на увеличеніе размѣровъ, „подобно“ остальнымъ); всѣ заключены въ однообразныя рамы, съ тремя прямоугольными сторонами и приподнятымъ завершеніемъ, имѣющимъ видъ симметричной трехлопастной арки, съ доминирующей средней дугой и опущенными боковыми лопастями. Самое поле композиціи, такимъ образомъ, получаетъ выразительно симметричный характеръ, (вмѣсто обычныхъ безразличныхъ прямоугольных очертаній въ другихъ росписяхъ), предопредѣляющій строй композиціи. Чѣмъ тѣснѣе связь между рамой и ея содержаніемъ, тѣмъ замкнутѣе композиція, слѣдующая за замкнутой линіей обрамленія. Именно это можно сказать про Бачковскія фрески. Въ Евхаристіи и Срѣтеніи, слѣдуя за

линей рамь, композиція заполняетъ центръ высокимъ полукруглымъ киворіемъ, доминирующимъ надъ остальнымъ; въ Успеніи — Христось, стоящій въ центрѣ и сопровождаемый двумя летящими ангелочками, играетъ ту же роль. Крайнія боковыя очертанія композиціи (контуры спинъ, горокъ) слѣдуютъ за обращенной вовнутрь кривой обрамленія. Во всѣхъ композиціяхъ центръ подчеркнуть или указаннымъ возвышеніемъ его или, напротивъ, пониженіемъ (Крещеніе), или просто отдѣльно стоящей фигурой (Воск. Лазаря), образующими во всѣхъ случаяхъ вертикальную ось, по сторонамъ отъ которой располагаются симметричныя части. Въ Срѣтеніи передъ низкой горизонтальной стѣной съ обѣихъ сторонъ, — по двѣ одинаковыхъ подходящихъ къ центру фигуры, въ Крещеніи боковыя части заключены въ парныя горки, въ Воскрешеніи Лазаря — правая часть, заключаемая въ „горку“, уравнивается плотной группой апостоловъ приближающагося по формѣ силуэта; въ Успеніи — по сторонамъ двѣ равновеликія группы апостоловъ. Геометрической симметріи нѣтъ, конечно, нигдѣ, и именно въ легкихъ отклоненіяхъ отъ нея лежитъ основа внутренняго движенія въ композиціяхъ, но благодаря общему симметрическому построению — это движеніе удерживается внутри ихъ и становится очень слабымъ, едва замѣтнымъ. Даже въ явно-несимметрическихъ композиціяхъ, какъ Евхаристія, художникъ умѣетъ создать извѣстное равновѣсіе частей, какъ введеніемъ доминирующаго центральнаго киворія (который по смыслу долженъ былъ бы быть надъ престоломъ), такъ и искусной группировкой фигуръ, складывающихся и здѣсь въ двѣ массы (Христось, престоль, Павелъ, — др. апостолы), съ понижающимся къ центру верхнимъ очертаніемъ силуэта.

Такимъ образомъ, всѣ композиціи трехчастны: по сторонамъ вертикальной оси (см. выше) располагаются симметричныя крылья. Всѣ эти части, однако, неразрывно связаны между собой (кромѣ единства, вызываемаго самымъ понятіемъ симметричности), — онѣ или втекаютъ одна въ другую (Усп., Евхар., В. Лазаря), или повторяютъ параллельныя формы. Этотъ параллелизмъ вызываетъ переходъ отъ одной изъ нихъ къ другой (напр. Крещ. — лѣвый контуръ тѣла Христа и очертаніе лѣваго берега Іордана; Срѣтеніе, — близкіе параллельному контуры каждой пары фигуръ).

Каждое крыло въ свою очередь составляетъ цѣлое, сложенное изъ однородныхъ элементовъ: въ Евхар. группа подходящихъ апостоловъ состоитъ изъ одинаково шагающихъ и одинаково согнутыхъ фигуръ, одинаково протягивающихъ руки; основныя линіи головы, тѣла, конечностей

и даже одежду образуютъ ряды б. или м. параллельныхъ линій (прямыхъ и дугъ); въ Срѣт. — оба элемента (по 2 фигуры) каждой изъ двухъ половинъ почти тождественны по формамъ; группа ангеловъ въ Крещ. и обѣ группы въ В. Лазаря: 2 фигуры — Лазаря и еврея — съ одной стороны и апостолы — съ другой, — такъ же скрѣпляютъ параллельнымъ направлениемъ линій единство каждого „крыла“, усиливая его экспрессию. Во всѣхъ этихъ случаяхъ каждое изъ крыльевъ построено такъ, что оно уравнивается только приложениемъ другого крыла (всюду основныя очертанія имѣютъ наклонъ въ одну — внутреннюю — сторону). Въ Успеніи — боковыя группы апостоловъ обладаютъ своей собственной устойчивостью. Онѣ обѣ построены пирамидально (слѣва фигуры въ три ряда; снизу вверхъ: 3, 2 и 1 фиг.; справа, — не такъ ясно, — два ряда по двѣ обращенныя одна къ другой симметричныя фигуры и возлѣ еще по одной фигурѣ въ ряду и одинъ бюстъ, увѣнчивающій середину всей группы), съ собственнымъ центромъ и симметричными „крыльями“. Это построение вполне согласуется съ сюжетомъ, въ которомъ оплакивающіе Богородицу апостолы должны быть естественно лишены почти всякаго движенія.

Если Успеніе представляетъ почти полный покой, переданный въ нѣсколько болѣе разбросанной композиціи, то и остальные случаи, ясныѣ связанные общимъ движеніемъ, очень мало оживлены. Фигуры большей частью стоятъ неподвижно, иногда останавливаются на полушагѣ (Хр. въ В. Лаз. и Крещ., Марія и Іосифъ въ Срѣт., ангелы въ Крещ.), — и только изрѣдка идутъ (Евхар.). Большаго движенія нѣтъ вообще.

Для стиля этихъ фресокъ характерна, какъ единственность движенія, т. е. наличие только одной цѣли для движенія всѣхъ фигуръ, такъ особенно единство движенія или вѣрнѣе строгій параллелизмъ движеній у фигуръ цѣлой группы (или половины, въ симметричныхъ группахъ; ср. Усп.).

Итакъ, композиція построена строго симметрически, окружена разительно-симметрической рамой изъ 3-хъ правильныхъ дугъ; слѣдуетъ въ общихъ очертаніяхъ замкнуто уравновѣшенной фигурѣ рамы; отчетливо различаетъ: центральную вертикальную ось и равныя боковыя „крылья“, плавно связанныя между собой общимъ, но очень медленнымъ движеніемъ, направленнымъ къ одной цѣли, которая лежитъ внутри композиціи, и получающимъ особенную экспрессию благодаря параллельному повторенію его всѣми фигурами группы. Композиція имѣетъ простую линейную схему ввидѣ симметричной фигуры, восходящей отъ

нижнихъ угловъ правильными дугами къ вершинѣ въ центрѣ Медленное и плавное единственное движеніе, не пересѣкаемое никакими иными, ведетъ равномерно отъ краевъ къ центру, замыкая каждую композицію, устанавливая для каждой изъ нихъ состояніе устойчиваго равновѣсія. Этимъ именно опредѣляется ритмъ Бачковскихъ фресокъ — суровый, ясный и спокойный, медленно и равномерно поднимающійся. Онъ-то и составляетъ античный фундаментъ, тотъ остатокъ античнаго пониманія искусства, которое еще сохранялось у послѣднихъ византийскихъ мастеровъ и которое воспринимается нами, какъ гармонически-прекрасное и „божественно“ — ясное въ искусствѣ античнаго и ренессанснаго „классицизма“.

Но на фонѣ этого античнаго ритма фрески „Костницы“ обладаютъ, конечно, всѣми свойствами поздне-средневѣковаго памятника.

Ихъ абстрактность доведена до крайнихъ предѣловъ (это между прочимъ, очень содѣйствуетъ отчетливости и ясности ритма). Пространство, непредставимое отвлеченно (а обязательно конкретно) и ставящее объекты представленія въ извѣстную реальную обстановку, совсѣмъ или почти совсѣмъ отсутствуетъ (ср. Усп.-единственный престолъ стоитъ на ровномъ полѣ; въ Крещ. и В. Лаз. — только по 2 горки, ввидѣ силуэтовъ, въ В. Лаз. — черное пятно пещеры и плита у ногъ Лазаря; въ Евх. и Срѣт. — киворіи и рядъ плитъ пола, вмѣстѣ съ престоломъ въ Евх. и стѣной въ Срѣт., опредѣляютъ „внутренность храма“). Изображаются собственно только фигуры, ввидѣ самодовлѣющихъ величинъ, независимыхъ отъ окружающаго. Связанное съ представленіемъ пространства „третье измѣреніе“ устранено совершенно, и двухмѣрность (плоскостность), составляющая необходимое условіе абстрактности живописи, проведена съ большою послѣдовательностью. Всѣ цѣльныя (безразлично-стоящія, лежащія, идущія, сидящія) фигуры (и аксессуары) представлены на одной плоскости, такъ что ихъ ступни (или основаніе лежа, кресла и пр.) находятся приблизительно на одной горизонтальной линіи. Отдѣльныхъ фигуръ, стоящихъ въ глубинѣ сцены нѣтъ; фигуры, находящіяся за передними, приставлены въ бюстахъ или только головами надъ послѣдними; нѣтъ фигуръ движущихся отъ или на зрителя. Узкая полоса „почвы“, тянущаяся вдоль нижняго края композицій, лишена всякой переспективы; въ Евхар. и Срѣт., рядъ мраморныхъ плитъ, поставленныхъ вертикально (съ отвѣсными пазами); тамъ же, — киворіи проектированы въ одну плоскость (капители четырехъ колонокъ на одной горизонтали); въ Срѣт. — стѣна, въ Крещ. и В. Лаз.

— горки представлены силуэтами (бѣлый контуръ и линейные рисунки на однотонномъ заполненіи); въ В. Лаз. — пещера такъ же изображена силуэтами; въ Евх., Усп. — престолъ, ложе выходятъ изъ одной горизонталн и ограничены вертикалями, образуя въ очертаніи прямоугольники (поэтому какъ будто перспективныя попытки изображенія крестовъ, вышитыхъ на престолѣ, теряютъ значеніе).

По своей ригоричности фрески „Костницы“ являются однимъ изъ самыхъ абстрагированныхъ памятниковъ изъ стоящихъ еще на почвѣ античныхъ формъ.

Это видно особенно въ представленіи фигуръ, сохраняющихъ еще пропорціональность и общій шаблонъ античныхъ образовъ: одежды, драпированныя въ общихъ чертахъ античнымъ рисункомъ складокъ, только иногда — и очень приблизительно — передаютъ „органическія“ формы тѣла, а, въ сущности, живутъ независимой отъ фигуры жизнью, исполняя отвлеченно—ритмическую задачу: даже головы, сохраняющія, какъ всегда, максимумъ реального (и индивидуальнаго), служатъ предметомъ стилизаціи, приводящей органическія формы къ возможно геометрическимъ величинамъ.

Фигуры Бачковской росписи имѣютъ удлиненныя пропорціи ($6\frac{1}{2}$ $7\frac{1}{2}$ головъ) и особенно сужены (см. Павелъ въ притворѣ и въ Успеніи, монахи нижняго ряда и др.) въ головѣ, плечахъ и въ торсѣ; плечи особенно покаты, руки коротковаты и особенно несоразмѣрны отношенія бедренной и голенной части ногъ; кисти рукъ и еще болѣе ступни ногъ разительно малы; какъ всегда, однако, вытянутыя пропорціи и миниатюрность конечностей даютъ фигурамъ извѣстную элегантность. При отсутствіи рѣзкихъ движеній и параллелизмъ дѣйствій, позы и положенія фигуръ очень не многочисленны и однообразны, но и они большей частью изящны и носятъ на себѣ слѣды нѣкоторой изысканности. Фигуры обращены нѣсколько въ сторону (кромѣ отдѣльныхъ фигуръ и церемоніальныхъ образовъ), одна нога отставлена и иногда поднята на носокъ (Павелъ въ притворѣ), торсъ присогнутъ, голова полуопущена, правая рука прижата къ щекѣ или къ груди, лѣвая опущена или поддерживаетъ книгу, свитокъ; или — ноги раздвинуты, торсъ наклоненъ, и руки протянуты впередъ. Всѣ эти позы, какъ это было показано г. Милье для мозаикъ Дафни, заимствованы изъ инвентаря классической иконографіи.

Извѣстное воспоминаніе объ античномъ шаблонѣ лица также сохранилось въ фрескахъ „Костницы“. Нѣкоторыя головы, особенно у аң-

геловъ по сторонамъ Богородицы въ Стр. С., у св. Маріи Египетской, тамъ же, и у юныхъ святыхъ, — съ большими глазами и правильными чертами овальнаго лица, — имѣютъ совершенно античный характеръ. Большая часть ихъ, однако, стилистически сильно переработана: очень узкій овалъ, высокій лобъ, очень длинный и чрезмѣрно тонкій прямой носъ, маленькій ротъ и прямые брови, схематическіе зигзаги и дуги морщинъ на лбу и щекахъ, такіе же румянцы замѣнили античный красивый, жизненный типъ условной аскетической абстракціей (см. напр.: ангелы за апостолами въ Стр. С., апостолъ Павелъ и др. апостолъ тамъ же). Волосы и бороды въ большинствѣ случаевъ также сведены въ замкнутые контуры простѣйшихъ формъ (волосы, большей частью короткіе, прилегаютъ къ головѣ и отдѣлены отъ лба чертой; бороды продолговаты, съ заостреніемъ) и представлены одной массой, раздѣленной линейно на однообразныя пряди и локоны (см. Павелъ въ притворѣ, монахи по сторонамъ Усп. и въ нижнемъ ряду). Общее направленіе этой схематизаціи, т. е. абстрагирования античныхъ реальныхъ формъ, протекаетъ въ рамкахъ того же статуарно-гармоническаго ритма: въ лицахъ преобладаютъ прямые или правильные дуги; волосы и бороды замыкаются въ симметрическіе плавные контуры, повторяемые отдѣльными прядями; голова въ цѣломъ получаетъ преимущественно вертикальную конструкцію.

Трактовка драпировокъ исходитъ изъ тѣхъ же античныхъ основаній и притомъ стоитъ къ нимъ еще сравнительно близко. Одежды представлены такъ, будто онѣ довольно плотно облегаютъ тѣло (ср. Павелъ въ притворѣ и въ Усп.; бедренная и колѣнная часть ногъ у различныхъ фигуръ) и поэтому собираются въ многочисленныя складки, но попытки передать тѣло подъ этой натянутой на немъ тканью оказываются не успѣшными: колѣни выступаютъ слишкомъ низко, бедро (Павелъ въ Успеніи) или цѣлая нога (ангелы въ Крещеніи) принимаетъ колоссальные размѣры, не удается рельефъ груди и плечъ (Павелъ въ притворѣ); проступающія части обрываются рѣзко и не реально, получая правильные эллипсовидные контуры. Самая одежда (гиматій и др.), повторяемая довольно добросовѣстно по античному образцу, страдаетъ иногда также неточностью въ передачѣ: такъ, у (Павла въ притворѣ) не только правая (какъ обычно), но и лѣвая сторона гиматія перекинута черезъ руку и свисаетъ съ нее на грудь (вмѣсто того, чтобы огибать слѣва талию); мафорій Богородицы въ Деисусѣ совершенно спутанъ: — полы перекрещены слишкомъ высоко на груди, и поэтому обычн., ыйсвисаю-

щій между поднятыми руками край, образованъ искусственно, для соблюденія иконографіи; у крайняго слѣва апостола въ Успеніи, несмотря на едва замѣтное движеніе, — по нижнему краю гиматія собрано нѣсколько рядовъ глубокихъ складокъ. Преувеличенная рѣзкость и напряженность отличаютъ всѣ вообще складки драпировокъ, которыя кромѣ того характерны своей протяженностью, дающей впечатлѣніе тяжелой не мнущейся матеріи (см. свисающіе съ плечъ „концы“ гиматіевъ). Преобладаютъ длинныя вертикальныя и приближающіяся къ нимъ косыя линіи, сходящіяся подъ острыми углами и перемежающіяся на рельефныхъ частяхъ съ дугами. Иногда нижній край одежды (или плата — у ангеловъ въ Крещеніи) складывается въ равномерные фестончики, состоящіе изъ волнистыхъ дужекъ (кромѣ ангеловъ, — у лѣваго апостола въ Успеніи, у Павла въ притворѣ и др.).

Но именно это преобладаніе длинныхъ прямыхъ линій и простыхъ дугъ, отвѣсное паденіе складокъ, отсутствіе извилистыхъ, пересѣкающихся и зигзагообразныхъ линій и сложныхъ кривыхъ, летящихъ концовъ и волнующихся краевъ соотвѣтствуетъ общему спокойно—торжественному ритму.

Несмотря на всю „нереальность“ и условность (т. е. абстрактность), драпировки ритмомъ своего рисунка стоятъ еще на античной почвѣ. Ритмъ драпировокъ, какъ всегда, является и здѣсь даже однимъ изъ важнѣйшихъ элементовъ, опредѣляющихъ ритмъ всей живописи.

Колоритъ Бачковской росписи не играетъ первостепенной роли. Какъ во всякомъ абстрактномъ памятникѣ живописи краски въ Бачковѣ не передаютъ реального цвѣта объектовъ, а о послѣдовательномъ красочномъ ритмѣ трудно говорить съ достаточной убѣдительностью. Есть несомнѣнно извѣстное предпочтеніе опредѣленныхъ сочетаній (напр.: коричневаго или желтаго съ зеленымъ, голубого съ розовымъ, малиноваго съ синимъ,—въ одеждахъ), но оно проводится не очень систематически (напр.: стѣна въ Срѣтеніи — зеленая съ краснымъ; одежда еврея въ Воскресеніи Лазаря, — малиновая съ зеленымъ; апостолы въ Стр. С., между прочимъ, въ голубой и желтой, темносиней и зеленой и др. одеждахъ).

Краски носятъ совершенно абстрактный характеръ, не стремясь къ реальному цвѣту (напр.: „горки“ — яркорозовая, желтая, зеленая, — гладкимъ пятномъ, обведеннымъ бѣлымъ контуромъ, и большая часть розовой или голубой одежды „освѣщена“ бѣлымъ, т. ч. „цвѣтъ“ опредѣляется только по нѣсколькимъ тѣнямъ и очень слабо передавая

свѣтотѣнь безъ опредѣленнаго источника свѣта, условнымъ приѣмомъ пробѣлки рельефныхъ частей объекта почти любого тона. Въ соотвѣстствіи съ этимъ палитра росписи довольно бѣдна и состоитъ преимущественно изъ свѣтлыхъ, блѣдныхъ красокъ (бѣлая, голубая, розовая, желтая, свѣтло-зеленая, малиновая, синяя, оливковая, коричневая, красная). Фонъ вездѣ голубой, аксессуары написаны однимъ пятномъ, иногда съ бѣлымъ контуромъ. Моделированы только лица и одежды. Послѣднія исключительно бѣлой краской, т. ч. — за исключеніемъ головъ, — нигдѣ (на объектѣ) не встрѣчается сочетанія двухъ цвѣтныхъ тоновъ, а только одного цвѣтного и бѣлаго. Этотъ бѣлый тонъ, какъ сѣтка наброшенный на всю живопись, независимо отъ изображаемаго (исключаются только — не опредѣленные объекты, а нѣкоторые темные цвѣта напр. синій, малиновый, коричневый, моделированные только узкой темной чертой въ тонъ), принадлежитъ къ важнѣйшимъ признакамъ византійскаго „отвлеченнаго“ стиля. Создавая иллюзію нѣкотораго слабого рельефа, онъ противопоставляется рельефности объектовъ и устраняетъ всякую „вещественность“ ихъ. Все изображаемое получаетъ равное значеніе и оцѣнивается только въ узорѣ нѣсколько выступающихъ бѣлыхъ пятенъ и линій на фонѣ немногихъ свѣтлыхъ оттѣнковъ. Колоритъ становится въ служебное отношеніе къ композиціи и рисунку, подчеркивая и облегчая воспріятіе ихъ линейнаго ритма.

Единственное исключеніе представляютъ въ этомъ отношеніи головы фигуръ (иногда и др. части тѣла), сохранившія красочную (хотя и условную) моделировку.

По основному желтому (охра) тону нанесены обильныя оливково-зеленыя полутѣни и въ отдѣльныхъ мѣстахъ краснымъ отмѣчены полныя тѣни (одна сторона носа, щеки и шея); на щекахъ и подбородкѣ положены красныя пятна румянцевъ и краснымъ же написаны губы и глубокія впадины, идущія отъ скулъ къ челюстямъ (одной и нѣсколькими дужками). Волосы и бороды сдѣланы „скорописно“: оливково-голубой локальный тонъ обведенъ нѣсколькими коричневыми дугами, внутри которыхъ нанесены ряды б. или м. широкихъ бѣлыхъ (для сѣдыхъ волосъ) или коричневыхъ (съ желтыми бликами и, иногда, съ красными дугами тѣней, напр. у ангеловъ по сторонамъ Богородицы въ Страш. С.) мазковъ, обозначающихъ пряди. Послѣднія бываютъ иногда правильно параллельными (напр. Успеніе, монахи), но всегда расположены въ извѣстной системѣ.

Таковъ общій шаблонъ. Вѣроятно, онъ не былъ проведенъ вездѣ,

но къ сожалѣнію именно лица разрушены сильнѣе всего остального, и поэтому по сохранившемуся матеріалу судить объ этомъ трудно. Только дно лица Богородицы въ Деисусѣ даетъ иную фактуру. Вся манера другая, тонкая и тщательная, напоминающая акварель: локальный тонъ — свѣтло-зеленый; рельефныя части покрыты сѣткой радіусообразно расходящихся бѣлесо-желтыхъ, жидкихъ черточекъ (вокругъ рта, на щекѣ подъ глазомъ, на лбу), оставляя зеленымъ только тѣневую сторону лба и особенно одну изъ щекъ, узкую полоску съ освѣщенной стороны носа, и на освѣщенной щекѣ, въ подглазныхъ мѣшкахъ и съ одной стороны шеи. Глубокія тѣни бровей, вѣкъ, одной стороны носа и на губахъ написаны красными и мѣстами усилены синимъ (брови, нижній контуръ носа, верхняя губа, контуръ подбородка и тѣневой щеки). Наконецъ красные румянцы на щекѣ и подбородкѣ представлены снова сѣтью тонкихъ полосокъ. Руки желтыя съ зелеными оттѣненіями, краснымъ тѣневымъ контуромъ, усиленнымъ кое-гдѣ синимъ (лиловый); на ладоняхъ красныя (и лиловыя) морщины и свѣтло-желтые свѣта.

Въ этихъ формахъ стиль фресокъ „Костницы“ входитъ въ опредѣленную группу памятниковъ, именно въ кругъ византійскихъ росписей „второго расцвѣта“. Общимъ характеромъ композиціи, рисунка и колорита она соприкасается со стѣнописями и всѣми мозаиками серед. 11-12 столѣтія (мон. Дафни въ Атикѣ, Νέα Μονή на Хіосѣ, св. Софія въ Кіевѣ, Сицилійскія мозаики: Палатинской Капеллы, Монреале, Чефалу, Мартораны; часть росписи собора св. Марка въ Венеціи и часть въ соб. Торчелло и др. второстепенныя; фрески св. Софіи въ Кіевѣ, Спаса — Мирожскаго собора близъ Пскова, Антоніева мон. въ Новгородѣ и др.).

Стиль этихъ памятниковъ общеизвѣстенъ. Строгость и ясность ихъ композицій, пріобрѣтшихъ (ср. съ предыдущими) архитектурное строеніе, почти совершенная двухмѣрность, торжественно — медленное движеніе внутри ихъ и возможный минимумъ представленія „пространства“ и аксессуаровъ — характерны для всей группы. Характерно, словомъ, — абстрагированіе живописи и связанное съ этимъ геометрическое построеніе, подчиненное опредѣленному ритму. Въ первомъ отношеніи указанный рядъ памятниковъ представляетъ въ общихъ чертахъ извѣстную градацію: съ теченіемъ времени схематизація органическихъ формъ антика прибываетъ; ритмъ же остается приблизительно единымъ для всѣхъ росписей 11-12 в., составляя дѣйствительное неутерянное наслѣдство антика. Самая „схематизація“ не выходитъ за

предѣлы античной пропорціональной фигуры, античной драпировки, приближающейся къ проводоподобному узору складокъ наброшенной на фигуру и облегающей ее матеріи; линія — протяженная дуга или прямая — несмотря на то, что она часто имѣетъ значеніе простого узора, не измѣняетъ своей плавной, спокойной формы. Таже линія очерчиваетъ силуэтъ цѣлой группы и опредѣляетъ строй всей композиціи.

Нельзя сомнѣваться, что этой античной гармоничностью монументальные памятники 11-12 в. обязаны возрожденію классицизма въ послѣ-иконоборческой Византіи. Мозаики Рима,¹⁾ Флоренціи и Солуни²⁾ и др. памятники 7-9 вѣка ясно свидѣтельствуютъ о почти совершенной потерѣ античнаго художественнаго чувства къ этому времени: грубый и монотонный схематизмъ, беспомощная неподвижность, забвеніе формъ тѣла и при этомъ отсутствіе яснаго композиціоннаго строя объясняютъ ничтожное художественное значеніе этихъ памятниковъ. Новый „расцвѣтъ“ классицизма въ Византіи создалъ, какъ извѣстно, свой собственный стиль въ монументальномъ искусствѣ только въ 11 вѣкѣ; и даже еще въ началѣ этого столѣтія мозаики мон. Луки въ Фокидѣ³⁾ носятъ на себѣ множество признаковъ стиля предшествующихъ и современныхъ византійскому иконоборству мозаикъ. Настоящимъ представителемъ новаго стиля является, конечно, роспись Дафни и ей родственная Νεα Μονή на Хіосѣ. Наша роспись принадлежитъ къ серіи наслѣдниковъ этого стиля, возобновившихъ отвлеченно-схематическую переработку античныхъ формъ, но уже исходя изъ этихъ новыхъ основаній.

Къ числу признаковъ, указывающихъ на это, относятся: 1) сопровождаемая сокращенной иконографіей геометрическая строгость построения композицій, которой нѣтъ еще въ мозаикахъ Луки въ Фокидѣ и которая снова утеряна въ болѣе позднихъ Кіевской и особенно Сицилійскихъ росписяхъ, болѣе развитыхъ и усложненныхъ подъ вліяніемъ миниатюрной живописи.⁴⁾ Зато большая часть композицій Дафни отличается именно этимъ геометрическимъ построениемъ,⁵⁾ которое затѣмъ особенно характеризуетъ мелкіе памятники 12-13 вѣка (напр. ср. стеатитовыя иконы въ Толедо, Ватопеди,⁶⁾ Берлинскомъ музеѣ⁷⁾ (рис. 8) и др.).

¹⁾ Н. П. Кондаковъ, Иконографія Богоматери, I, рис. 218-225, 227-232 и др.

²⁾ О. Успенскій, Вновь открытыя мозаики въ церкви св. Димитрія въ Солуни. Изв. Рус. Арх. И. въ Константинополѣ, XIV, 1908, таблицы.

³⁾ Schultz and Barnsley, The Monastery of St.-Luke in Phocis. London 1901, pl. 38, 49, 51, 52, 54 и фронтисписъ.

⁴⁾ Толстой и Кондаковъ, *op. cit.*, IV, рис. 104-6, 114 и др. А. Павловскій, Живопись Палатинской Капеллы въ Палермо С. П. Б. 1901 г. рис. 8, 9, 10 и т. д.

⁵⁾ Ср. Millet, Daphni, pl. XI., 4; XIII; XV, 1; XVI; XVII; XVIII; XIX, 2.

⁶⁾ Dalton, *op. cit.* fig. 149, 150.

⁷⁾ Beschreibung d. Bildwerke d. christlichen Epochen, Bd. III, 2 Teil. Berlin 1911, Taf. IV.

2) Изящная постановка и жестикуляція фигуръ (напр. въ Евхаристіи, Крещеніи, Успеніи) и ихъ стройныя пропорціи (отъ 6 до 8 головъ). Фигуры мозаикъ м. Луки, — широкія и неуклюжія, имѣютъ б. ч. меньше 6 головъ (въ туловищѣ), большія головы и крупныя (даже преувеличенныя) конечности и безпомощныя, неподвижныя позы, сочетаемыя иногда съ преувеличенно напряженными жестами (Петръ, Іоаннъ въ Умовеніи) и поворотами (Христосъ въ Сошествіи во адъ, апостолы въ Умовеніи). Въ Киевскихъ мозаикахъ (св. Софія) пропорціи почти тѣ же (6 и немногимъ больше головъ), плечи немного уже, но еще почти горизонтальны; конечности тоже большія: позы „деревянныя“ даже при напряженномъ движеніи (Евхаристія). Фигуры Дафни стоятъ значительно ближе къ Бачковскимъ — плечи суживаются, пропорціи и конечности приобрѣтаютъ приблизительно нормальный („классическій“) видъ. Особенно успѣшно переработана поза: изящныя повороты тѣла, отдѣльно торса, головы, разнообразіе жестовъ усва-

Рис. 8. — Рельефъ Берлинскаго Фридрихмузеума.

ютъ фигурѣ красивыя, гармоническія формы. Группы фигуръ, безпомощно сбитыя въ мозаикахъ м. Луки въ плотные массивы, получаютъ свободное, размѣренное построеніе. Фрески Киевскаго собора св. Софіи, вѣроятно не современныя мозаикамъ въ той же церкви, приближаются къ Бачковскимъ своими удлинеными пропорціями (7-8 головъ), хотя плечи ихъ все еще шире и горизонтальнѣй и конечности крупнѣе. Группировка напоминаетъ Дафни и Бачково (ср. обрученіе Маріи, рис. 105),¹⁾ позы и жесты суше, „дере-

¹⁾ Толстой и Кондаковъ, Русскія древности, IV, стр. 133.

вяннѣй“ и монотоннѣй.¹⁾ Пропорціи фигуръ въ Палатинской Капеллѣ приближаются къ Кіевскимъ (ок. $6\frac{1}{2}$ головъ); зато, несмотря на извѣстное однообразіе и схематичность, позы часто сохраняютъ изящество фигуръ Дафни.²⁾ Бачковскія фигуры уже, тоньше всѣхъ аналогичныхъ, ихъ плечи покатѣй, ступни ногъ чрезмѣрно малы (особ. Павелъ въ притворѣ), руки коротковаты. Ближе всего къ нимъ стоятъ въ этомъ отношеніи

Рис. 9.—Рельефъ Богородицы Берлинскаго Фридрихсмузеума.

рельефы Богородицы, одинъ въ Венеціи,³⁾ другой въ Берлинскомъ Музеѣ⁴⁾ (рис. 9), датируемые 12-13 вѣкомъ.⁵⁾

3) Построеніе головъ въ Бачковѣ, отличающееся гл. обр. особенной узостью и удлиненностью овала, схематичнымъ утонченіемъ носа, уменьшеніемъ рта и рѣзкой схематизаціей морщинъ на лбу и щекахъ — также приближается къ манерѣ болѣе позднихъ памятниковъ 12 столѣтія. Широкія угловатыя лица мозаикъ м. Луки, съ массивнымъ прямымъ носомъ совершенно отличны; округлые овалы лицъ Дафни приближаются къ античнымъ головамъ: щеки полнѣе Бачковскихъ, носы короче, шире и горбатѣй, рты длиннѣй, волосы и бороды пышнѣй и разбросаннѣй. Головы Кіевскихъ мозаикъ занимаютъ промежуточное положеніе; фрески той же церкви стоятъ уже значительно ближе: головы суживаются. Еще ближе лица Палатинской Капеллы; они узки, носы преувеличенно тонки и слегка загнуты, рты маленькіе (рис. 11-12).

4) Драпировки, довольно плотно облегающія тѣло и образующія сѣтъ складокъ по схематизованному шаблону, восходящему къ Дафни, этимъ самымъ рѣзко отличаются отъ манеры мозаикъ м. Луки съ ея преимущественно прямыми складками широкихъ одеждъ, образующихъ угловатый, массивный силуэтъ и не передающихъ

¹⁾ Изданныя прориси очень неточны и поэтому должны вызывать осторожное отношеніе.

²⁾ Павловскій, *op. cit.* рис. 11 (Христосъ), 14 (Каинъ), 15 (Ной), 17 (Ной), 19 (ангелы), 28 (Петръ, Іоаннъ), 29 (Евреи) и т. д.

³⁾ Ongania, *La basilica di S. Marco. Dettagli*, t. 258.

⁴⁾ Königl. Museen zu Berlin, *Beschreibung* . . . Ber. 1911, Bd. III, 2 Teil. n. 1698, p. 3.

⁵⁾ Ср. также очень близкую по стилю миниатюру *Par. gr.* 755 (Проп. Исаія), 12 вѣка (?). А. Μυροζ, *I codici greci miniati delle minore Biblioteche di Roma*, Firenze, 1906, pl. 6.

формы тѣла подѣ тканью. Ближайшее сходство устанавливается съ дра-

Рис. 10.—Мозаика Палатинской капеллы.
Крещение Павла Ананіемъ.

также на упомянутомъ Берлинскомъ рельефѣ Богородицы 12-13 в. (рис. 9). и въ др.

5) Край свисающей ткани образуетъ сильно-волнообразную линію, въ которой каждая „волна“ въ свою очередь нѣсколько разъ изогнута (Павель въ притворѣ, ангелы въ Крещеніи и др.). Не говоря о предшествующихъ памятникахъ, даже Палатинская Капелла примѣняетъ подобный волнообразный край только съ простыми угловатыми контурами (рис. 10 — одежда Ананіи). Образцы сходныхъ формъ даютъ позднѣйшіе памятники 12-13 в., напр. указанные выше рельефы, Берлинскій (рис. 9) и Венеціанскій, приближающіеся въ толкованіи краевъ одеждъ къ формѣ т. н. „ласточкиныхъ хвостовъ“.

6) Въ фактурѣ тѣла (лица, руки, ноги, торса) преобладаетъ оливково-зеленый цвѣтъ, сочетаю-

пировками Кіевскихъ фресокъ и мозаикъ Палатинской Капеллы. Особенная форма полы хитона, нависающей мѣшкомъ надъ гиматіемъ (подъ рукой), впервые примѣненная въ Дафни¹⁾ и затѣмъ встрѣчающаяся въ Кіевѣ²⁾ и въ Палатинской Капеллѣ³⁾ (рис. 10) употребляется также въ Бачковѣ (Павель въ Успеніи). Встрѣчаются во многихъ случаяхъ (монахи въ Успеніи и отдѣльно) длинные хитоны, край которыхъ надъ ногами особеннымъ образомъ завернуть (образуетъ волюту). Та же деталь, не употреблявшаяся въ болѣе раннихъ памятникахъ, очень часто примѣняется въ Палатинской Капеллѣ⁴⁾ (рис. 11-12)

Рис. 11.—Мозаики Палатинской капеллы. Св. Василий Великій.

¹⁾ G. Millet, op. cit., 129.

²⁾ Толстой и Кондаковъ, op. cit., рис. 110.

³⁾ Павловскій, op. cit., рис. 31-3. 35, 37 и др.

⁴⁾ Ibid., рис. 28, 36, 42, 43 и др.

щийся съ коричневымъ краснымъ и бѣлымъ разной интенсивности (табл. XII и XIII). Внесеніе зеленого въ монументальную живопись отмѣчено впервые въ Дафни и позже въ Ватопеди, Маркѣ Венеціанскомъ и особенно въ сицилійскихъ и въ русскихъ (12 в.) росписяхъ, гдѣ зеленый цвѣтъ доминируетъ повсемѣстно. Напротивъ, въ болѣе раннихъ памятникахъ въ мон. Луки, Кіевѣ, апсидѣ Торчелло, а также куполѣ Марка Венеціанскаго — употребляются только коричневая тѣни, болѣе сухія и рѣзкія.¹⁾ Совокупность всѣхъ этихъ стилистическихъ признаковъ убѣждаетъ насъ въ томъ, что фрески „Костницы“ по своему стилю должны относиться не ранѣе чѣмъ къ 13 вѣку, по всей вѣроятности къ срединѣ его.

Рис. 12.—Мозаика Палатинской капеллы. Богоматерь съ Младенцемъ.

Какъ мы видѣли выше, содержаніе росписи, система ея декораціи, иконографія и стиль постепенно приводятъ насъ къ датировкѣ фресокъ „Костницы“ приблизительно серединой 12 вѣка. Одна надпись, сохранившаяся почти цѣликомъ вдоль нижняго края композиціи „Лона Авраамова“, подтверждаетъ эту датировку: ΔΕΙΝΣΤΥ ΔΥΛΥ (ΤΥ ΘΕΟΥ) . . . Ρ(Υ) ΝΕΟΦΝΤΥ ΝΕΡΟΜΟΝΑΧΥ. Счастливая случайность придаетъ этой надписи значеніе историческаго свидѣтельства. Въ Бачковскомъ монастырѣ сохранился греческій рукописный поменикъ 16 вѣка, но переписанный съ болѣе древняго. Послѣднее видно изъ слѣдующаго: на различныхъ страницахъ, отдѣленныхъ многими пустыми листами (для будущихъ дополненій), однимъ почеркомъ вписаны, очевидно сразу (т. е. переписаны съ б. древняго), отдѣльныя группы именъ, въ слѣдующемъ порядкѣ: ктитори и архіереи, іеромонахи, іереи, монахи, миряне. Въ I группѣ — Григорій и Апасій Пакуряны — основатели; Георгій и Гавріиль „вторые ктитори“ (изобр. поздней живописью въ „Костницѣ“); въ группѣ іеромонаховъ — м. пр. Неофитъ (5-ый съ начала и единственный съ этимъ именемъ). Въ дальнѣйшемъ были приписаны только многочисленные монахи, въ разное время, разными почерками; къ остальнымъ же группамъ

¹⁾ G. Millet, Daphni, 173 отмѣчаетъ, между прочимъ (прим. 4), что и въ этомъ отношеніи миниатюра шла впереди мозаикъ, указывая на примѣненіе „зеленой“ фактуры въ миниатюрахъ Пс. Василия II.

ничего не было прибавлено. Отсутствие среди „ктиторовъ“ царя Ивана Александра (14 в.) и грековъ — фанаріотовъ, Георгія и Константина (17 в.) косвенно устанавливають terminus ante quem для поменика — оригинала. Переписанная съ древнѣйшаго экземпляра часть Бачковского поменика относится такимъ образомъ, повидимому, ко времени до Ивана Александра, т. е. къ первымъ вѣкамъ существованія монастыря. Поэтому свѣдѣнія его заслуживаютъ довѣрія, и единственный іеромонахъ Неофитъ, записанный пятымъ съ начала, т. е. жившій не позже середины 12 вѣка можетъ быть смѣло отождествленъ съ заказчикомъ фрески въ криптѣ.

Середина 12 вѣка можетъ считаться окончательно установленной датой для всей первоначальной росписи „Костницы“.

Позднѣйшая стѣнопись.

1) Отдѣльное изображеніе св. Георгія (до пояса) въ нартексѣ верхняго этажа (въ сѣв. углу зап. стѣны) замѣчательно только своей грузинской надписью, единственной въ росписи (рис. 13). Находясь на отдѣльномъ кускѣ штукатурки, лежащемъ на основной и заходящей краями подъ добавленія 14 вѣка она относится къ промежуточному времени (12-13 в.). По-грузински написано: „св. Георгій Кашаета“ (рис. 13), по гречески добавлено: о АΓΙΟΣ.¹⁾

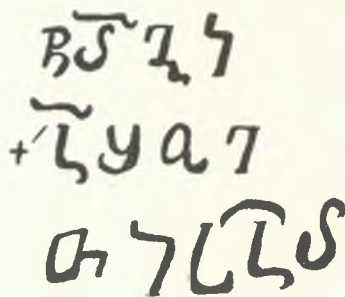

Рис. 13.—Костница Бачковского монастыря. Грузинская надпись на стѣнѣ.

2. Живопись въ пяти заложенныхъ аркахъ притворовъ (въ верхнемъ — 3, въ нижнемъ — 2). По сюжету наибольшій интересъ представляетъ образъ Царя Ивана Александра (табл. XI, I). Онъ стоитъ во весь ростъ, занимая цѣликомъ поле, одѣтый въ императорскую далматику съ лоромъ и въ круглую корону, усыпанную жемчугомъ со свисающими надъ ушами двойными нитями жемчужинъ. Два летящихъ ангелочка (въ яркихъ двуцвѣтныхъ одеждахъ) держатъ корону; Богородица „Ширшая Небесъ“ благословляетъ съ верху изъ сегмента. Лицо Царя en face, — широкое и плоское съ тонкими дугами бровей и округлой, немного удлиненной бородой (срав. сходный обликъ въ извѣст-

¹⁾ Надпись издана г. Ласковымъ, Изв. Бѣлг. Арх. Д-во, IV, 268-70.

ной Керзоновской миниатюрѣ). Онъ держитъ въ правой рукѣ длинный тонкій крестъ, украшенный жемчугами, въ согнутой лѣвой — свернутый свитокъ. Далматика малиновая, корона желтая съ малиново-коричневыми ободами и перекрестьемъ. Надпись, отъ которой сохранились только буквы $\omega\epsilon\nu\chi\omega$, по реконструкции Проф. И. Иванова восстанавливается такъ: $\text{Ἰὼ ἐν χφ τῷ Θεῷ εὐσεβῆς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ τῶν βουλευάρων καὶ τῶν Ῥωμαίων Ἀλέξανδρος.}^1$

Въ сосѣднемъ пролетѣ — Іоаннъ Богословъ, патронъ Царя Ивана Александра. Сохранилась только голова (и часть плечъ), наклоненная надъ книгой. Евангелистъ былъ изображенъ сидящимъ, въ размѣрахъ больше натуральной величины. Длинное лицо, съ громаднымъ вздызлымъ лбомъ, прямымъ носомъ и сѣдыми волосами соблюдаетъ обычный иконографическій типъ святого.

Надпись греческая ΟΑΓ|ΙΩ ΟΘΕΩΛΟ|ΓΟΣ

Въ аркѣ противъ Царя — Константинъ и Елена. У послѣдней широкая зубчатая корона съ жемчужными нитками, свисающими съ крайнихъ зубьевъ и съ фатой, ниспадающей изъ-подъ короны на плечи. Красныя далматики съ лорами и тавліями, поверхъ которыхъ накинута плащи, застегнутые фибулой. Оба стоятъ на орлецахъ и держатъ на вѣсу тонкій восьмиконечный крестъ. $\text{ΟΑ ΚΩΝ|ΣΤΑΤΗΝ Η|ΕΛΕΝΗ}$

Въ притворѣ крипты — двѣ пары изображеній въ двухъ аркахъ сѣверной стѣны. Въ западной — ктитори Григорій и Апасій Пакуряны, (табл. XI, 2) Братья стоятъ, обернувшись другъ къ другу въ три-четверти. Григорій держитъ модель храма, Апасій протягиваетъ къ ней руки. Григорій представленъ старцемъ съ длинной острой бородой и съ курчавыми волосами „шапкой“; тонкій согнутый носъ, узкіе усы. Апасій — почти того же типа; только борода немного короче и каштановаго цвѣта. Оба одѣты въ длинныя туники съ клавами по подолу; у перваго — красная, у втораго — бѣлая. Поверхъ туники накинута плащи. У Григорія — малиновый, покрытый желтой сѣткой съ кринами въ каждомъ ромбѣ, двумя прямоугольными нашивками на груди (съ сѣткой) и орнаментированнымъ кантомъ. У Апасія — плащъ той же формы, только на нашивкахъ написанъ орнаментъ (лоза), а канты покрыты сѣткой.

Модель храма, изображающая скорѣе всего исчезнувшую главную церковь монастыря, представлена кубической съ четырехскатной

¹) Й. Ивановъ, Асѣновата Крѣпость и Бачковскія монастырь, Изв. Б. Арх. Друж. II, 2; 213.

крышей, увѣнченной однимъ куполомъ на высокомъ тамбурѣ. Стѣна разбита на три части острыми арками; справа обозначена апсида, слѣва большая дверь. Куполъ крытъ сѣрой черепицей и завершенъ процвѣтшимъ крестомъ.

Сверху изъ сегмента ктиторовъ благословляетъ Богородица съ Младенцемъ.

ГРІГОΡΙОС СЕВАСТОС|КЕДУЛОС ХУ ПАКУРІАНОС|
 ОМЕГАС ДОМЕСТІКОС КТН|ТΩΡ: —
 ΑΠΑΣΙC, ΜΑΓΙCΤΡΟC, |ΟΑΔΕΛΦΟC|ΤΥ ΚΤΗΤΟ|ΡΟC;

Въ восточной аркѣ — „вторые ктиторы“, Георгій и Гавріилъ. Два монаха стоятъ въ три-четверти другъ къ другу, поднимая молитвенно руки. Оба одного и того же типа: продолговатыя лица съ горбатыми носами, у одного бѣлая, у другого коричневая, длинныя и острые бороды изъ трехъ плотныхъ, сходящихся къ концу прядей. Оба одѣты въ черныя палліи, въ длинныя нижнія одежды (желто-коричневая и коричнево-красная) и въ мантии (тѣ же цвѣта въ обратномъ порядкѣ).

ΓΕΩΡΓΙΟC ΓΑΒΡΙΗΛ
 ΥΔΕΥΘΕΡΙ
 ΚΤΙΤΟΡΕC

Къ этой же группѣ изображеній относится Божья Матерь съ Младенцемъ въ люнетѣ надъ входомъ въ церковь и два архангела по сторонамъ входа. Очень вѣроятно, что подъ настоящимъ образомъ находится или находилась фреска, современная основной росписи, но сохранившееся изображеніе по стилю и technikѣ очень отлично отъ росписи 12 вѣка, совпадая съ живописью въ заложенныхъ аркахъ.

Богородица — типа Одигитріи, т. е. стоящей Богородицы, держитъ Младенца обѣими руками у лѣвой груди. Въ погрудномъ образѣ надвходнаго люнета этотъ типъ переданъ отчетливо. Младенецъ сидитъ на рукахъ матери высоко, у самого плеча, такъ что ясно чувствуется, что Богородица не сидитъ, а стоитъ. Она слегка наклоняетъ голову, сохраняя строгое и печальное выраженіе лица. Одна ея рука лежитъ подъ лѣвой ножкой Христа, другая продѣта подъ Его лѣвой ручкой. Младенецъ сидитъ прямо, согнувъ колѣни и благословляетъ, опустивъ лѣвую руку со свиткомъ. Никакихъ надписей, кромѣ обычныхъ монограммъ, нѣтъ. У Богоматери — широкое, плоское (не моделированное) лицо съ длиннымъ прямымъ носомъ (безъ обозначенія ноздрей) и ротъ, опущенный углами внизъ. Она въ тускло-лиловомъ мафоріи съ синими рефlekсами и въ синемъ чепчикѣ съ коричневымъ

бортомъ. Христосъ — въ сѣровато-голубой и желто-коричневой одеждахъ.

Наконецъ, прилегающія ко всѣмъ этимъ изображеніямъ части арокъ, профиля и даже междуарочные столбы (на высоту 1-1½ метра) тоже покрыты новой штукатуркой и тоже росписаны, одновременно съ заполнениями арокъ. Профиля заняты орнаментами, части стѣнъ имитируютъ закрытую новой штукатуркой фресковую роспись. Орнаменты даютъ шесть комбинацій повторяющихся мотивовъ. Всѣ по бѣлому фону, черными и желтыми сухими побѣгами, иногда съ красными флеронами. Въ трехъ случаяхъ употребляется мотивъ составленія треугольниковъ.

Источникомъ датировки можетъ служить прежде всего образъ Царя Ивана Александра (1331-1371). Бачковскій монастырь въ 14 вѣкѣ находился въ Болгарскихъ рукахъ между 1344—1363 годами. Этимъ во всякомъ случаѣ устанавливается *terminus post quem*. Одно позднее извѣстіе конца 16 вѣка, дубровчанина Петра Лукарича, сообщаетъ, что „la qual chiesa fatta da uno Re di Hiveria fu accresciuta et bonificata di molte entrate d'Alessandro“.¹⁾ Поэтому очень вѣроятно, что портретъ Ивана Александра (и всѣ остальные изображенія въ заложенныхъ аркахъ, сдѣланныя одной манерой) былъ сооруженъ по случаю этихъ „расширеній и благодѣяній“ Болгарскаго Царя, т. е. въ промежуткѣ между 1344 и 1363 г. г.

Стиль и техническая манера подтверждаютъ такое предположеніе.

Манера, въ которой выполнены эти фигуры, можетъ быть названа сухой и каллиграфичной (техника темпера), особенно сравнительно съ фресками 12 вѣка. И это, несмотря на большее употребленіе пестрыхъ, темныхъ цвѣтовъ. Особенно характерны лица. Овалы цѣликомъ желтые, на свѣтахъ кое-гдѣ нанесены бѣлыя „движки“, черты лица и общій контуръ написаны ярко-коричневымъ, у Ивана Александра кромѣ того на щекахъ, на лбу, возлѣ ушей и глазъ — значительные розовые румянцы. Моделировки, однако, нѣтъ въ сущности никакой. Волосы и бороды совершенно схематичны, напоминая тонкое миниатюрное письмо: рядъ тончайшихъ, коричневыхъ, желтыхъ, красныхъ и бѣлыхъ полосочекъ нанизаны одна рядомъ съ другой длинными дугами или завиты въ мелкіе, круты завитки. Очень широкіе овалы лицъ дополняютъ сходство съ такими памятниками балканской стѣнописи 14 столѣтія, какъ

¹⁾ Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Kausa* In Venetia 1605. См. Ивановъ, *op. cit.*, 214.

Земенская роспись, роспись Лѣскова,¹⁾ и недатированными — въ Лютибродѣ (близъ Врацы) и въ Месемврии (ц. Ивана у моря), которые принадлежатъ несомнѣнно приблизительно тому же времени и сдѣланы въ той же манерѣ. Одежды Константина и Елены и Пакурянъ съ характерной орнаментацией: сѣткой, заполненной кринами (fleur de Lis) постоянно повторяется на ктиторскихъ и мученическихъ костюмахъ 14 вѣка (сравнить Земень, Тресковецъ и др.).

Наконецъ самая гамма тускловатыхъ цвѣтовъ съ преобладаніемъ кирпично-красныхъ, коричневыхъ и охренныхъ оттѣнковъ, включаетъ вторую роспись „Костницы“ въ ту же группу балканскихъ памятниковъ 14 столѣтія (ср. болгарскія росписи 14-15 ст. (Земень, Лютибродъ, Беренде и др.).

Une décoration murale byzantine au monastère de Batchkovo en Bulgarie. — Au cours d'un voyage d'études dans le Sud de la Bulgarie en été 1920, j'avais la joie de me trouver en face d'un de ces monuments très rares que représentent les décorations murales byzantines du 12e siècle. Ce sont ces fresques, couvrant du haut en bas tous les murs intérieurs d'une chapelle sépulcrale du monastère de Batchkovo (30 klm. au sud de Philippople), qui font le sujet du présent article.²⁾

L'histoire du grand monastère de Batchkovo, près de Stanimaka, est suffisamment connue (v. p. 1 n. 2 de cet article). Son „typicon“, étudié et édité par le R. P. Petit dans *Viz. Vrem.*, nous fournit les renseignements nécessaires sur la date de la fondation, sur le nom du fondateur, ainsi que sur le caractère de son organisation. Batchkovo a été construit vers 1083 par un Géorgien d'origine devenu grand fonctionnaire et général byzantin, Γριγόριος Πακουριάνος, „grande domestique“ et chef des armées de Byzance. Le monastère était destiné à des moines géorgiens et devait, selon l'idée du fondateur, servir de lieu de repos éternel pour son humble corps. Comme dans d'autres cas analogues, le monastère était, dans la pensée du pieux fondateur byzantin, un entourage somptueux pour son sépulcre.

Au cours des siècles toutes les constructions monumentales qui entouraient jadis la chapelle de Pakourien ont disparu. Mais la chapelle elle-même, purement byzantine, si non par ses formes archaïques, du moins par sa technique soigneuse et les procédés de la bâtisse, a survécu aux ravages des temps, — îlot byzantin dans un pays montagneux au centre des Balkans (fig. 1-2).

¹⁾ Ктиторъ Оливеръ; G. Millet, *L'art serbe*. Les églises, fig. 12.

²⁾ Sur l'architecture de cette chapelle v. mon article: *Les églises sépulcrales bulgares* (Bull. de l'Institut archéol. bulgare I, 1923).

Les fresques sont réparties entre les deux étages de la construction, — la „chapelle“ proprement dite et la „crypte“, au-dessous de celle-ci (fig. 3).

La „chapelle“ contient les sujets suivants:

Apside: La Vierge avec l'Enfant, flanquée de deux archanges (pl. V, 1); plus bas, — une rangée de bustes de Saints dans des cadres ronds ou carrés (avec imitations de clous et d'anneaux qui retiennent ces cadres au mur); au-dessous, — quatre Docteurs de l'Eglise (pl. I).

Murs du naos (la voûte du naos est détruite):

Mur Sud (ordre Or. — Occ.): Eucharistie (vin), Présentation, Baptême, Résurrection de Lazare (pl. IV, 2); au-dessous, — groupe de „ἅγιοι πάντες“; Saints anachorètes (pl. V, 2).

Mur Nord (même ordre): Eucharistie (pain), Les Femmes au Tombeau, Thrène (fig. 7), Entrée à Jerusalem; au-dessous, — second groupe de „ἅγιοι πάντες“; Saints anarguires, Saints moines.

Mur occidental: Dormition de la Vierge (pl. II); Saints moines.

Narthex: Mur oriental: Vision d'Ezéchiel (Pantocrator-Tetramorphe); niche au-dessus de la porte d'entrée: La Vierge avec l'Enfant; des deux cotés de la porte: S. Pierre et S. Paul et 2 anges (pl. VI).

Autres murs: figures de Saints, médaillons. Au centre du mur occidental un „S. Mandyion“.

La „Crypte“ contient les sujets suivants:

Apside: Déisis (pl. VII); au-dessous: rangée de médaillons encadrant des bustes de Saints.

Voûte: 20 figures de Prophètes.

Murs latéraux (env. d'un mètre de hauteur): divers Saints, en partie, des bustes dans des cadres rectangulaires.

Mur occidental: 2e Vision d'Ezéchiel (Champ des morts); au-dessous: Saints.

Narthex: Jugement Dernier (tous les murs, voûte), dont il manque la représentation de l'Enfer (l'enduit du mur Sud est tombé; pl. VIII, IX, XII).

Des ornements sont dispersées dans les arcs, sur les corniches, entre les scènes, au bas des murs (imitations d'une frise en marbre et de draperies suspendues).

Système de décoration.

I. Le contenu de la décoration murale peut être divisé en trois groupes:

a) Les Scènes Evangéliques avec la Dormition forment la série des „grandes Fêtes“ qui autrefois était complétée par les sujets disparus de la voûte. Cette dernière, divisée par 3 arcs transversaux en 4 parties, ne pouvait comporter (en conservant les proportions des figures) que 8 scènes, correspondants aux 8 scènes des murs latéraux. En plus, une scène se trouvait audessus de la Dormition, sur le mur occidental. De ces

neuf sujets, nous en devinons 8, en nous basant sur des analogies du 11e et 12e siècle: l'Annonciation, la Nativité, la Transfiguration, la Cène, le Crucifiement, l'Anastasis, l'Ascension et la Pentecôte. La dernière place aurait pu être occupée par une scène complémentaire, comme la Visitation, la Descente de la croix, le Lavement des pieds, l'Incrédulité de Thomas ou la Trahison de Judas. Les sujets ne se suivaient en tous cas pas dans l'ordre historique. La série byzantine des grandes Fêtes, opposée aux cycles narratifs des monuments avant-iconoclastes ou postérieurs au 13e siècle, et d'autre part aux monuments orientaux et latins de tous temps, nous permet de rattacher notre monument, en ce qui concerne ces sujets, aux productions byzantines des 11e-12e siècles.

b) La majorité des sujets symboliques (Visions d'Ezéchiël, Jugement Dernier, Déisis) est en rapport avec le caractère funéraire de la chapelle. Tous les sujets symboliques de Batchkovo se retrouvent plusieurs fois sur les murs des églises, à partir du 11e siècle (exception faite pour la Vision du „Champ des morts“), et même aux emplacements où on les voit à Batchkovo (Jugement Dernier, — au narthex, Eucharistie — à l'autel). Ce n'est que le choix de l'apside pour la Déisis qui est moins fréquent, surtout à partir du 13e siècle. La tradition en ce cas là paraît provenir de l'Orient chrétien (cf. les peintures murales des 10e-12e s. en Asie Mineure, en Italie du Sud et en Russie).

c) „Icones“. Les figures isolées — surtout les deux images de la Vierge, les „ἄγιοι πάντες“ et les portraits encadrés de médaillons ou de rectangles — ont tous un caractère d'„icones“, plus ou moins prononcé. Parmi ces icones, les „ἄγιοι πάντες“ sont très rares et les bustes encadrés présentent un intérêt particulier. Ces cadres, munis d'anneaux par lesquels passent des clous enfoncés dans le mur (cf. Žiča, en Serbie, 13e s.), donnent à ces représentations l'aspect de peintures de chevalet pendues au mur. D'autant plus, que la couleur du fond de chaque tableau diffère de celle du mur.

La rangée de ces tableaux se trouve immédiatement sous une corniche en stuc qui sépare le mur de la voûte. Une disposition analogue d'une série de médaillons à Santa Maria Antiqua de Rome (6e s.) permet de considérer les peintures de Batchkovo comme une reproduction très tardive du procédé de certaines décorations murales hellénistiques. En effet, les tombeaux décorés de peintures de cette dernière époque donnent des exemples de séries d'objets votifs (couronnes, vases, etc.), suspendus à de clous l'un à côté de l'autre au-dessous de la corniche supérieure du mur.¹⁾ Cette usage a été expliqué par le fait que l'unique poutre horizontale dans ce genre de constructions suivait la corniche du mur, et que, par conséquent, ce n'était que le long de cette poutre que l'on pouvait enfoncer les clous.

L'étonnant naturalisme des représentations de Batchkovo invoque ces analogies. On se demande si notre monument, en qualité d'intermédiaire

¹⁾ Cf. M. Rostovtsev, Peintures antiques au Sud de la Russie pl. XXVI,

entre les décorations hellénistiques et S. Maria Antiqua, d'une part, et des peintures murales des 14e-16e siècles, de l'autre, n'expliquerait pas d'une façon plus exacte l'emplacement des rangées de médaillons dans ces monuments tardifs (inutile de rappeler que les peintures murales des 14e-16e siècles ont généralement une rangée de médaillons au-dessus de la zone des figures isolées, comme à Batchkovo).

Enfin, la Vierge du narthex, entourée de S. Pierre et de S. Paul, se rattache aux représentations analogues de la „Νεά βασιλική“ et de Kahrié-Djami à Constantinople et des mosaïques byzantines en Sicile.

II. Procédés décoratifs. Le système de la décoration est „architectonique“, clair et monumental, par opposition aux monuments du 14e siècle, encombrés de détails, pleins de mouvement et peu soucieux de l'effet décoratif de l'ensemble. D'accord avec ce principe architectonique, les murs sont divisés en trois zones (de bas en haut): 1) bande étroite (env. 1 m.), imitant des plaques de marbre; 2) figures isolées debout = rangée de verticales massives; 3) grandes surfaces réservées à des sujets qui ont tous la même grandeur et le même aspect.

Cette division rappelle les décorations des 2e et 3e styles de Pompée: corniche horizontale; rangée de rectangles verticaux; surface réservée aux compositions en perspective.

Les peintures de Batchkovo suivent rigoureusement les lignes architecturales et ne sont pas atteintes du „horror vacui“ des ensembles de l'époque postérieure au 13e siècle. Le système de Batchkovo est celui des décorations connues des 11e et 12e siècles.

Notes iconographiques.

I. Sujets symboliques.

a) Déisis. Le type du visage et le geste de la main bénissante (ramenée de côté) denoncent dans le Christ un Pantocrator (cf. coupôles de Kiev, mon. H. Lucas en Phocide, Daphni, Novgorod, Arta; l'apside de Monreale, etc.).

b) Le Jugement Dernier est divisé en plusieurs scènes, réparties sur quatre murs et une voûte (cf. au 12e s. S. Cyril de Kiev, Nereditsi, Vladimir, Staraja-Ladoga). Ces scènes sont: le Christ triomphant; la Vierge et S. Jean à ses côtés; 12 apôtres; ange „enroulant le ciel;“ ange avec la trompette; le „Sein d'Abraham;“ la Vierge au Paradis, le Bon Larron; un ange avec la balance; les „χρόι“ des apôtres, des pères, des martyres et des saintes femmes; un groupe d'élus conduit par S. Paul et, enfin, la résurrection des morts.

Le J. D. de Batchkovo fait partie du groupe des monuments analogues du 12e siècle (Torcello; Kiev, S. Cyril; Nereditsi; St.-Ladoga; Vladimir, S. Démétrius), avec une certaine réduction de l'iconographie de quelques-uns d'entre eux (manquent: l'Hétimasie, Adam et Eve, le „χρός“ des prophètes, la Descente aux Limbes, la Porte du Paradis, gardée par un chérubin, — sujets qui apparaissent quelquefois déjà au 12e siècle).

Le J. D. de Batchkovo diffère de ceux du 14e siècle par l'absence d'un certain nombre de motifs, comme p. ex.: des archanges entourant le Christ; du groupe de l'Hétimasie avec les instruments de Passion et Adam et Eve agenouillés; des frises de tortures; du groupe de l'ange et de Daniel; des quatre rois et des bêtes apocalyptiques; du Daniel au Paradis; des 4 vents, etc. Le „rouleau“ du ciel est entre les mains d'un ange et ne sert pas de fond aux figures de la Déisis centrale, comme au 14e—17e siècles.

L'iconographie de chacun des sujets pris séparément se rattache aux monuments du 12e siècle, s'opposant plus ou moins nettement aux analogies postérieures. P. ex., la gloire du Christ en forme d'amande, d'un ton vert-clair (cf. les gloires rondes ou polygonales, blanches ou polychromes aux 14e—16e s.) et les deux mains bénissantes du Christ (cf. la pose du „Pantocrator“ dans les monuments postérieurs au 12e siècle). L'ange enroulant le ciel est analogue dans les J. D. de Kiev, Torcello, Nereditsi, P. gr. 74 (v. plus haut la variante des 14e—16e s.). Toutes les scènes du Paradis ont un fond représentant des margerites sur un tapis de verdure. C'est une variante de l'image du „Jardin de Paradis.“ Cf. l'icone de S. Michel au Trésor de S. Marc de Venise; des margerites: Octateuque de la Laurentienne, Psautier de Basile II à Venise; mosaïques de Chios et de Torcello, etc.

L'absence des „Murs du Paradis“ s'oppose à l'iconographie postérieure au 13e s. De même, — la représentation de la Résurrection des morts: la plus grande partie de la surface réservée au sujet est occupée par la „Mer“ qui n'est surmontée que d'un petit îlot de „Terre“ (cf. la „Mer“ en forme de petit lac dans une vaste „Terre“ montagneuse, aux 14e—16e siècles).

I^e Vision d'Ezéchiél (Ez. 37, 7—10: Champ des morts): le prophète, tenant rouleau dans sa main, s'avance de gauche à droite vers une colline sur laquelle 4 ou 5 figures, nues et maigres, se tiennent debout en lui tendant les bras. Des ossements et des cranes gisent à leurs pieds. Cf. Par. syr. 341 et Par. gr. 139, quoique ces deux miniatures illustrent des versets un peu différents (37, 1—2) de ceux de la scène de Batchkovo (37, 7—10). Le remplacement des squelettes par des hommes ressuscités donne à la représentation un sens symbolique d'image de la „Résurrection des Morts.“ C'est cette idée, sans doute, qui amena le peintre à introduire ce sujet rare dans la décoration d'une crypte.

IIe Vision d'Ezéchiél. (Ez. 1—3 chap.). Le Christ, entouré d'une gloire qui est retenue par les 4 bêtes symboliques plane au-dessus d'un paysage montagneux, où se tiennent deux figures. Dans celle de droite (assise) on reconnaît le prophète lui-même; l'autre, à gauche (elle est mal conservée), pourrait être ou bien „l'ange de Dieu“ (Ez. 2, 1; 3, 12—14, 24), ou bien une deuxième fois Ezéchiél qui „se leva à la voix de Dieu“ (Ez. 2, 1; 3, 24), ou, enfin, un autre prophète [cf. Habacuc sur une icône (№ 2057 du Musée de Sofia, 15e s.) d'un sujet analogue].

La Vierge de l'apside (flanquée de deux archanges en habit d'apparat) appartient à la série des Madones assises, tenant devant elles sur

leurs genoux l'Enfant, représenté de face, comme elles-mêmes (cf. les nombreux monuments à partir de S. Apollinaire de Ravenne).

L'iconographie de l'Eucharistie, divisée en deux scènes (pain et vin) et représentant les apôtres en groupes compactes, remonte à la tradition de l'Evangile syrien de Rabbula. Ce type, très répandu dans les miniatures et les arts mineurs, est rare dans la peinture monumentale. L'absence des anges près de l'„autel“ est un trait archaïque; la division en deux scènes séparées est plus rapprochée des prototypes anciens que la variante habituelle, où un „autel“ réunit artificiellement les deux parties indépendantes (2 Christs). Cf. Ev. de Rossano et Ev. de Rabbula.

Sujets historiques.

Présentation: iconographie ordinaire; l'attention est seulement attirée sur la figure de Siméon, tenant sur ses bras l'Enfant Jesus. La pose du vieillard, ainsi que celle de Jesus reviennent dans quelques représentations de la Vierge avec l'Enfant. Exemples (avant le 14e s.): Panaghia du Roussicon, 2 reliefs à Venise (S. Marc), mos. à S. Maria in Aracelli (Rome); mos. Monreale; mos. S. Maria Libera, près Aquilino (Italie du Sud); émail sur l'icône de Chochoul (Géorgie), etc. Le vieillard avec l'Enfant sont, au point de vue de l'iconographie, pareils à tous ces monuments byzantins des 12e—13e siècles. Un mouvement les distingue un peu: l'Enfant serre sa joue contre la joue du vieillard, — motif qui au 14e siècle sera le trait caractéristique des Madones „Oumilénie.“ On s'aperçoit que le poncif existait déjà à l'époque de Batchkovo.

Le Baptême contient quelques traits intéressants: 1) un Christ croissant les jambes et cachant le sexe d'un geste traditionnel. Cf. les monuments de tradition orientale, comme par exemple: pour le geste, — Ev. Rabbula et Etchmiadzin, fresque de Toqual, reliquaire du S. Sanctorum etc.; pour la position des pieds, — chaire de Maximien, Ev. Par. Copte 13, Ev. Gelat, Hortus Deliciarum, etc. — 2) Un niveau horizontal du fleuve entre deux rives séparées. Cette forme est surtout employée dans les monuments byzantins (Psautiers et autres). Exemples: Ps. Chludov, Petrop. gr. 265, Athos Pantocr. 61, Par. gr. 20 et Vat. Ménol., Vat. Urbin. 2, mos. Monreale, mos. S. Marc de Venise. etc. — 3) La cognée près de l'arbre rattache notre monument également aux productions byzantines. Exemples: Par. gr. 533, Par gr. 54, fresque de Pskov (Spaso-Mirojski mon.), mos. Hos. Luc de Phocide, de S. Marc de Venise, etc. — 4) Les trois anges qui apparaissent régulièrement à partir du 12e siècle sont presque un terminus post quem pour notre monument.

Résurrection de Lazare. Iconographie byzantine, à part quelques détails plus ou moins rares: 1) Lazare se tient devant une caverne à bords irréguliers. Cette forme s'oppose aux „aediculae“ ou aux cavernes à bords taillés dans les monuments byzantins. Des analogies se retrouvent dans quelques monuments de l'art chrétien primitif (catacombe S. Ermète ad

clivum cucumeris; coupes à fonds dorés; une bague) et dans l'Ev. de Rosano. Le motif peut remonter aux origines syro-palestiniennes. 2) Le dessin (en brun) sur la chlamyde recouvrant les épaules de Lazare et fermée par une fibule se rattache (ainsi que la chlamyde elle-même) à des prototypes orientaux. Exemples: fresques d'Elmalé-Klissé et de Karanelk-Klissé en Capadoce, etc. Cf. le dessin du suaire: statues gréco-egyptiennes du Zeus de Héliopolis, miniatures de l'Ev. Berol. qu. 66 (de provenance égyptienne), Ev. d'Etchmiadzin (coussin), fresque de Baouît (tissu), mos. de S. Démétrius de Salonique, etc. En somme la représentation de Lazare dans la caverne remonte à l'ancienne iconographie syro-egyptienne, quoique l'ensemble du poncif iconographique de la scène soit byzantin.

L'iconographie de l'Ensevelissement du Christ (fig. 7) est un intermédiaire entre les „processions“ de l'ensevelissement (Ev. Brit. M. Harley 1810, Ev. Copte-Arabe Inst. orthodoxe № 1) et les scènes de „Thrène“ au-dessus du sarcophage (sous la croix). Les analogies les plus rapprochées sont du 12e siècle: Ev. Palat. 5, Vat. 1156, Ev. Gelat., Ps. Mélisende. Comme notre scène, elles représentent: la procession arrêtée, avec Marie assise sur un rocher et les apôtres à genoux, mais encore sans croix dans le fond et sans sarcophage. Les deux figures inclinées sur les pieds du Christ sont particulièrement caractéristiques de ce groupe de monuments (elles n'existent pas avant le 11e et après le 13e s.).

La Dormition de la Vierge appartient au type iconographique abrégé des plus anciens monuments byzantins (11e-12e s. Exemples: Daphni; Ev. Iviron № 1; Brit. M. Harley 1810, icônes en reliefs, fresques de Pskov, Stoudénitsa, Gradats, Abu-Roche (Syrie), mosaïque de Martorana) qui s'oppose aux compositions développées des 14e-16e siècles. Outre les deux figures principales, — du Christ et de la Vierge, — seuls les 12 apôtres et 4 saints (2 évangélistes; 2 saints évêques) sont représentés. Le Christ est au centre, il n'est pas entouré de gloire (cf. Martorana, icône en relief de Tolède); les poses des apôtres sont traditionnelles. Un d'eux seulement lève la tête vers le Christ (au-dessus de S. Paul). C'est sans doute S. Thomas, le seul qui — suivant la légende — ait vu l'ascension de l'âme de la Vierge. Les autres sont penchés vers le lit mortuaire, parce qu'ils ne remarquent pas le Christ venu pour chercher l'âme de la défunte (cf. les apôtres levant brusquement les têtes dans les scènes de l'Ascension du Christ). Ce détail n'est généralement pas observé. Un des deux saints assistant à la mort de la Vierge doit être S. Dionysios l'Aréopagite. Déjà au 7e siècle un poète syrien lui accordait cette honneur. En ne mettant à côté de Dionysios qu'un seul saint, et en renonçant à la représentation des saintes femmes et des motifs architecturaux (reproduction de la „maison de la Vierge“ à Jérusalem?), le peintre de Batchkovo a reproduit un des plus abrégés des poncifs byzantins des 11e-12e s. (cf. au 12e s. déjà les petites constructions au fond de la scène: Martorana, Harley 1810, Pskov, des femmes: Pskov, Martorana).

Il ne reste qu'à signaler une particularité de l'iconographie de la

Dormition: deux saints moines syriens; Jean Damascène et S. Kosmas de Faïoum (les auteurs des homélies en l'honneur de la Dormition de la Vierge) se tiennent des deux cotés de la scène. Ils occupent exactement les mêmes places que 2 prophètes entourant une miniature byzantine du Vat. gr. 1162 fol. 2 v. (Ascension). Les mêmes personnages reviennent dans beaucoup de Dormitions balcaniques (Bojana, 13e s.; Béréndé, 14-15e s.; Verria, 14e s.; Kalotino, 15e s.; Poganovo, 1500, etc.). Batchkovo se place à la tête d'une longue série de monuments qui tous conservent le type oriental très prononcé des deux saints (visages, coiffures). Le motif donne une indication complémentaire sur la provenance syro-palestinienne de l'iconographie de la Dormition.

Figures isolées.

L'iconographie des figures isolées se distingue par des types de visages qui conservent le caractère portraitique (Pères d'Eglise, Martyres) des images des 9e-10e siècles. Les images des saints anachorètes présentent, autant que je sache, le plus ancien monument de l'iconographie bizarre qui les distinguera dorénavant. S. Paul de Thebaïde est un vieillard, vêtu d'une tunique de paille tressée; S. Macarios le Grand, vieillard aussi, est couvert de la tête aux pieds des longs poils gris qui dissimulent entièrement le corps. Seules, les poignées des mains sortent de la masse uniforme des poils.

Style.

Le style des fresques est caractérisé par les traits suivants: les scènes évangéliques sont d'une composition rigoureusement symétrique; entourées d'un cadre trilobé, elles suivent ces lignes dans leurs contours extérieurs; on distingue partout une axe verticale et deux ailes qui convergent vers le centre de la scène; le mouvement, unique dans chaque scène, est lent mais très expressif à force d'être répété par tous les personnages de la scène. Ce mouvement bien équilibré détermine un rythme harmonieux qui est une survivance de l'antiquité dans la peinture monumentale byzantine.

Abstraction complète des peintures: aucun essai de perspective, absence de détails naturalistes. La figure, dans ses proportions, ses poses, ses gestes et ses draperies dérive, malgré une certaine déformation, des prototypes antiques. Quelques visages (femmes et adolescents) rappellent également des modèles classiques. Mais une chématisation géométrique se fait sentir partout, elle ramène les formes organiques et réelles à un système de longues lignes droites et courbées. Le dessin de ces dernières est, d'ailleurs, en plein accord avec le rythme classique des peintures.

Les couleurs sont conventionnelles. La gamme en est assez pauvre. Elle est composée de nuances claires: blanc, bleu-clair, rose, jaune, vert-clair; les tons: bleu, brun, olive, rouge, framboise sont moins fréquents. Le corps est modelé à l'aide de pénombre olives; à part le corps, tout le reste est simplement rehaussé de blanc (sauf les taches en bleu, brun, fram-

boise, où l'ombre est indiquée par un trait foncé), ce qui donne à l'ensemble un aspect de faible relief.

*

L'ensemble des ces particularités de style rattache Batchkovo au groupe si connu des décorations byzantines de la 2e moitié du 11e et du 12e siècle (Daphni, Chios, Kiev, Sicile, Venise, Torcello, Pskov, Novgorod, égl. S. Antoine etc.) qui apparaissent comme la plus expressive des manifestations de la Renaissance constantinopolitaine des 9e-12e siècles (une manière propre à cette Renaissance n'apparaît en peinture monumentale qu'à la 2e moitié du 11e siècle).

Quelques détails précisent la date de notre monument. A savoir: 1) La sévérité presque géométrique des compositions les rapproche de Daphni et surtout des icones en pierre sculptée des 12e-13e siècles (Tolède, Vatopedi, Berlin, etc.). Cette composition recherchée n'apparaît pas encore à S. Luc. 2) Les poses et les gestes gracieux des figures et leurs proportions allongées (6 à 8 têtes) ressemblent beaucoup aux fresques et aux mosaïques du 12e siècle, plus éloignées des productions du siècle précédant. Deux reliefs byzantins représentant la Vierge (Venise et Berlin) datés du 12e-13e siècles, par la longueur et la proportion des figures sveltes et étroites, par leurs épaules inclinées, par leurs pieds extrêmement petits, se rapprochent le plus de nos fresques. 3) La forme des têtes particulièrement étroites et allongées, des nez minces et longs, des bouches minuscules et le dessin des rides du front et des joues sont ceux des monuments du 12e siècle (Chapelle Palatine, Kiev, S. Sophie — fresques). 4) La système des draperies remonte à Daphni, mais apparaît à Batchkovo avec des modifications du 12e siècle (cf. Chap. Palatine, S. Sophie de Kiev — fresques, Par. gr. 755, icône sculptée de Berlin). 5) Quelquefois (S. Paul au narthex, ange du Baptême) le bord du manteau forme une ligne onduleuse particulière, connue sous le nom de „queue d'hirondelle“. Il n'y a que les monuments de la deuxième moitié du 12e s. qui font usage de cette forme curieuse (cf. les icones-reliefs de Berlin et de Venise). 6) Le modelé des visages à l'aide d'une nuance olive n'a été signalé dans les peintures monumentales qu'à partir de la fin du 11e siècle (surtout au 12e siècle).

L'ensemble de ces remarques concernant le style des fresques de Batchkovo permet de les attribuer à la 2e moitié du 12e siècle. Cette conclusion est confirmée par une inscription sur une des peintures du Jugement Dernier (sur le bord inférieur de la scène d'Abraham au Paradis): ΔΕΗΣ(ΗΣ) ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ (ΤΟΥ ΘΕΟΥ) . . . Ρ(ΟΥ) ΝΕΟΦΗΤΟΥ ΗΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ.

Un heureux hasard donne à cette inscription l'importance d'un document historique. En effet, un „Mémorial“ grec, conservé à la Bibliothèque du monastère et copié au 16e siècle sur un manuscrit plus ancien, nous présente la liste des fondateurs, des donateurs et des premiers moines de Batchkovo que l'on avait sans doute l'habitude de mentionner aux messes. Le prototype du Mémorial du 16e siècle paraît avoir été antérieur au

14e siècle et, par conséquent, devrait dater des premiers siècles (12e—13e) après la fondation du monastère. Par ce fait les renseignements qu'il nous donne prennent une réelle valeur historique. Or, la liste des „*ἱερομονάχοι*“ ne compte qu'un seul „*Νεόφυτος*“, inscrit cinquième dans la série. Si même sur le nombre des cinquante moines de Batchkovo, prévu par le „typicon“ de Pakourien, il y avait à chaque moment donné rien qu'un seul „*ἱερομονάχος*“, le cinquième dans l'ordre chronologique (à partir de 1083) ne se placerait pas plus tard que dans la deuxième moitié du 12e siècle. C'est à cette époque que les fresques décrites ont du être exécutées et signées.

Additions postérieures.

1. Un buste de S. Georges accompagné d'une inscription géorgienne (au narthex du 2e étage). Image votive représentée sur un enduit spécial, recouvrant celui du 12e s., mais au-dessous d'un troisième, appartenant au 14e siècle.

2. Peintures dans les arcades (fermées à cette occasion) des narthex des deux étages : a) Portrait d'Ivan Alexandre, tsar bulgare (1131—71). V. la reconstitution de l'inscription qui est fort mutilée, p. 56. — b) S. Jean le Théologue, patron du tsar. — c) S. Constantin et Ste Hélène. — d) Les fondateurs Grégoire Pakourien et son frère Aspasio. (Inscriptions, v. p. 57). Le premier d'entre eux porte le modèle de l'église. — e) Donateurs inconnus, — Georges et Gabriel, moines (inscriptions, v. p. 57).

A ce même groupe se rapporte la représentation de la Vierge avec l'Enfant au-dessus de la porte d'entrée. Le portrait d'Ivan Alexandre qui a été maître dans la région de Batchkovo entre 1344 et 1363 (?) donne le post quem pour la date de toutes ces représentations. Mais comme leur technique, leur style et leur coloris appartiennent à une des manières du 14e siècle (cf. mon. Marko et Lesnovo, en Macédoine ; Zémen, en Bulgarie, etc.) il est infiniment probable que la dernière couche de peintures dans notre église a été exécutée entre 1344 et 1363, au temps du grand tsar dont le portrait est parmi ces tableaux.

A. Grabar.

Антични паметници изъ България

(пета статия)¹⁾

Отъ Гаврилъ И. Кацаровъ

Презъ октомври миналата година азъ имахъ възможность, заедно съ уредника на предисторическия отдѣлъ на Народния музей г. Р. Поповъ, да се запозная съ археологическитѣ сбирки въ Стара Загора и Казанлъкъ. Благодарение на любезността на г-на Ат. Кожухаровъ, председателъ на археологическото дружество въ Ст. Загора, и на г-на П. Топузова, уредникъ на археологическата сбирка при ученолюбивата дружина „Искра“ въ Казанлъкъ, мога да дамъ тукъ описание на нѣкои отъ по-важнитѣ антични паметници въ тия две сбирки.

I.

1. Мряморна плоча съ пирамидална форма, горната часть отчупена, сжщо часть отъ лѣвия край, вис. 21 см., шир. доле 30 см., деб. 2·5 см. Върху долната рамка надписъ (вис. на буквитѣ 1—1·5 см.). Намерена въ лозята на Бойчо-бунаръ, 1¹/₂ клм. северо-източно отъ Стара-Загора.

Отъ релефа е запазена задната часть на коня, който тича въ дѣсно, предниятъ му кракъ е поставенъ върху пѣнообразенъ алтарь. Запазенъ е и дѣсниятъ кракъ на конника, който е билъ облѣченъ съ хламида и съ дѣсната си вдигната нагоре ржка е държалъ сърна, предната часть отъ която се вижда. Подъ коня две кучета едно срещу друго, съ вдигнати нагоре глави, преднитѣ имъ крака поставени върху повалена делва, отъ която тече вода.²⁾ Обр. 14.

Надписътъ се чете :

Αὐλοῦζενις Δεοσπούρεος
εὐχαριστήριον

Дарителътъ носи тракийско име, което често се срѣща; ср. напр. Deos-por, Dizipor: Tomaschek, II 2, 31 сл.; за элемента *πόρις*, който се явява тука въ форма *πούρις*, ср. Томашекъ, II 2, 21.³⁾

¹⁾ Ср. Изв. на Бълг. археол. друж. II 175; III 180; V 1; VII 1.

²⁾ Знакътъ, който се вижда върху дѣсната рамка предъ крака на коня, се дължи на отчупването на плочата, както ме увѣри и г-нъ Ат. Кожухаровъ, който повторно е прегледалъ тоя паметникъ.

³⁾ За прехода на о въ ου в. Kretschmer, Einleitung in die Gesch. der griech. Spr. 223.

2. Мряморна плоча съ пирамидална форма, горе закръглена, вис. 18·5 см., шир. доле 15 см., горе 12·5 см., деб. 2·5 см. Неизвестно мѣстонахождение.

Конникътъ е представенъ въ ходъ къмъ дѣсно; лицето напредъ, съ кждрава коса; конникътъ е облѣченъ съ хитонъ и хламида, която се развѣва назадъ; дѣсницата му, която може би държи патера, е опрѣна до шията на коня.

3. Откъслекъ отъ релефна плоча на тракийския конникъ, кръгла форма, диам. 19 см., деб. ок. 2·5 см. Мѣстонахождение неизвестно.

Обр. 14. — Оброчна плочка на тракийския конникъ отъ Стара-Загора.

Релефътъ е доста заличенъ; възможно е, че подробно-ститѣ сж били нарисувани съ боя.¹⁾ Конникътъ въ дѣсно, облѣченъ съ хитонъ и развѣна назадъ хламида; дѣсницата му е опрѣна до шията на коня, чиито крака сж счупени. Предъ коня се вижда неясна глава, вѣроятно на женска фигура, която е изгу-

бена. Заслужава внимание кръглата форма на релефа, която рѣдко се срѣща между тракийскитѣ оброчни релефи.

4. Четвъртата мряморна плоча, горе закръглена, вис. 10 см., шир. доле 11·5, горе 9·5 см., деб. ок. 2 см. Мѣстонахождение неизвестно.

Релефътъ представя конникъ въ бавенъ ходъ къмъ дѣсно, облѣченъ въ хламида — хитонъ не личи; — дѣсницата му е допрѣна до шията на коня. Предъ него женска фигура, обърната напредъ, облѣчена съ двойно препасанъ хитонъ.

5. Четвъртата мряморна плоча, горе закръглена, вис. 11·5 см., шир. доле 11 см., горе 9 см., деб. ок. 2 см. Точно мѣстонахождение неизвестно.

Представенъ е сжщиятъ типъ на конника; хламидата, която се развѣва назадъ, едва личи; изглежда, че дѣсницата на конника е вдигната надъ главата на коня. Предъ конника — права женска фигура.

¹⁾ Ср. по тоя въпросъ G. Seure, Musée de Belgrade, Reliefs votifs; Rev. ét. anc. 1923—24, стр. 18 сл. Сжщата статия на Seure е отпечатана и въ „Старинар“ за 1922 г.

Образитѣ сж изработени повече въ контури; навѣрно трѣбвало да бждатъ допълнени съ рисунка.

6. Мряморна плочка, вис. 10·5 см., шир. доле 7 см., горе 5·5 см.; деб. ок. 2·5 см. Мѣстонахождение неизвестно.

Представенъ е конникъ въ ходъ къмъ дѣсно; облѣклото му не личи; дѣсницата му е опрѣна до шията на коня. Образътъ е доста заличенъ.

7. Четвъртата мряморна плоча, горе закржглена, вис. 15 см., шир. доле 13 см., горе 10 см., деб. ок. 2 см. Подарена на музея отъ митрополита Методий и произлиза, може би, отъ аязмото въ Стара-Загора.

Конникътъ, обърнатъ напредъ, крачи въ дѣсно: на главата има гжста коса (или шапка?), облѣченъ съ хитонъ и развѣна назадъ хламида; дѣсницата, която вѣроятно държи патера, е опрѣна до шията на коня. Предъ коня стои права забулена жена, обърната напредъ, облѣчена съ дълга дреха; лицето е съвсемъ неразчленено и трѣбва да приемемъ, че е било допълнено съ рисунка.

8. Четвъртата мряморна плоча, горе закржглена, вис. 23 см., шир. доле 24, горе 21 см., деб. ок. 2 см. Намерена въ Бургашко.

Релефътъ представя галопиращъ къмъ дѣсно конникъ, обърнатъ напредъ, облѣченъ съ тѣсенъ хитонъ и развѣна назадъ хламида. Лицето му е позаличено; съ вдигнатата си нагоре дѣсница замахва да хвърли кжсо копие. Подъ коня тича куче въ дѣсно, сжщо и предъ коня тича друго куче, което обръща глава къмъ конника. Дѣсниятъ преденъ кракъ на коня като че ли е поставенъ върху малъкъ жертвеникъ. Предъ коня се виждатъ две облѣчени женски фигури, които много слабо личатъ. Задъ коня стои права облѣчена мжжка фигура, обърната напредъ, която държи опашката на коня.

9. Четвъртата мряморна плоча, горе закржглена, вис. 20·5 см., шир. 18 см., деб. 2·5 см., въ горния лѣвъ край малко отчупена. Намерена въ с. Смавлие (Руманя, Новозагорско).

Конникътъ е представенъ въ бѣгъ къмъ дѣсно; облѣклото му не личи; дѣсницата му е вдигната нагоре, но ржката е заличена, та не може да се каже, дали е държала копие. Предъ коня слабо личи четири-страненъ жертвеникъ, задъ който се издига дърво (неразчленено).

10. Мряморна статуйка на конникъ, вис. 20 см., шир. 23 см., деб. ок. 6·5 см. Намерена въ с. Меричлери (Чирпанско).

Конникътъ въ дѣсно, облѣченъ въ диплестъ хитонъ и хламида, която се развѣва назадъ; главата му е отчупена, сжщо и дѣсната ржка, която е била вдигната нагоре. Краката и главата на коня сжщо липсватъ. Задната страна на статуйката сжщо е обработена, макаръ по-грубо, отколкото предната; лѣвата ржка на конника е опрѣна до шията на коня.

11. Мряморна статуйка на конникъ, вис. 17 см., шир. 28·5 см., деб. 8·5 см.; задната страна не обработена. Намерена въ Новозагорско.

Отъ статуйката е запазено туловището на коня и дѣсниятъ кракъ на конника; съ ржката си той държи увиснала надолу сърна, чиято глава е изгубена.

Тракийски конници отъ тоя типъ (единъ видъ ажурни високи релефи) се срѣщатъ у насъ по-рѣдко.¹⁾ Тѣ представятъ умалени образци на голѣми статуи, каквато е напр. известниятъ конникъ отъ Караагачъ.²⁾

Обр. 15. — Оброчна плоча на Херкулеса отъ Стара-Загора.

12. Мряморна плочка, вис. 11 см., шир. 8·5 см., деб. 2·5 см., съ релефъ на орелъ съ разперени крила, изправенъ напредъ, главата му обърната въ лѣво. Намерена въ с. Черково (Старозагорска околия).³⁾

13. Долна частъ на четвъртата плоча отъ варовникъ, вис. 43 см., шир. 56·5 см., деб. 16·5 см., намерена при старата църква Св. Никола въ Стара-Загора. Обр. 15.

Високиятъ релефъ представя Херакла, правъ, обърнатъ напредъ, дѣсниятъ му кракъ е облекченъ. Запазени сж краката му; съ дѣсницата си той се е опиралъ върху кривака си, който е запазенъ; подъ него се вижда главата на глигана. Въ дѣсно отъ Херакла се вижда долната частъ отъ тѣлото на Цербера. Въ лѣво отъ лѣвото колѣно на Херакла се вижда частъ отъ лѣвската кожа, която е висѣла на лѣвата му ржка.

¹⁾ Добруски, Арх. Изв. на Нар. Музей, стр. 118, 119, 121.

²⁾ Мсб. XVIII 808, бр. 30. Ср. Seure Rev. ét. anc. 1923—1924, стр. 66.

³⁾ Спомената въ Изв. на Бълг. археол. инст. I 248.

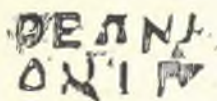
14. Откъслекъ отъ глиненъ кръгъ, счупенъ на четири части; диам. 20·2 см., деб. ок. 2 см. Намеренъ въ лозята при старото селище „Ново село“, 2·5 км. северо-източно отъ Стара-Загора. Обр. 16. Въ външната периферия на кръга е издълбанъ въ негативъ надписъ (вис. на буквитъ 2—2·5 см.), предъ

Обр. 16. — Глиненъ кръгъ съ надписъ отъ Стара-Загора.

който е изобразенъ орнаментъ въ форма на разклонено дърво и кръстъ; надписътъ се чете: Κύριε β[οήθει]. Значението на надписа около центъра на кръга остава неясно.

15. Устие отъ глинена амфора, съ дръжки, които сж отчупени, вис. 17 см., диам. горе 10 см. На едната страна е вдълбанъ надписъ (вис. на буквитъ 7 мм.), Намерено въ лозята западно отъ Стара-Загора, дето се откриватъ и римски гробове, както ми съобщава г-нъ Ат. Кожухаровъ. Обр. 17.

Обр. 17. — Печатъ отъ глинена амфора отъ Ст. Загора.

Θεῶν

Ἰου[ρῶ]

16. Мряморна глава на мъжъ, вис. 27 см., височина на лицето 21 см., широчина 16 см., лѣвата ноздра отчупена. Намерена при източния край на старата крепостна стена на Стара-Загора. Доста изразителенъ портретенъ образъ, вѣроятно отъ III в. сл. Хр. Обр. 18.

Обр. 18. — Мряморна портретна глава отъ Стара-Загора.

17. Плоча отъ варовникъ, отпредъ само грубо огладена, отгоре, въ дѣсно и отдоле отчупена; вис. 0·37 м., шир. 0·27 м., деб. ок. 0·10 м. Надписътъ е грубъ и лошо издѣланъ; нѣкои отъ буквитъ сж заличени; вис. на буквитъ 2 — 2·5 см. Намерена въ с. Оризово (Чирпанско). Обр. 19.

Надписътъ се чете :

Обр. 19. — Гръцки пограниченъ надписъ
отъ Оризово, Чирпанско.

Δεκτηνίας

Κοθίου ?

κώμης τῆ[ς]

Κοκελωνέ[ων]

5. τοὺς ὄρους

τεθ(ε)ήκαμεν

Четенето на втория редъ на надписа остава съмнително. Въ шестия редъ каменодѣлецътъ по погрѣшка е писалъ буква ε, следъ което добавилъ и буквата η.

Тая плоча представя пограниченъ стълбъ, който е билъ поставенъ да означава границитѣ на селото Κοκελωνεῖς. Това име, което тука срѣщаме за пръвъ пѣтъ, е вѣроятно тракийско. Ако тоя надписъ е намеренъ на старото си мѣсто, то и мѣстоположението на тоя тракийско село се опредѣля приблизително.

18. Четвъртита мраморна плоча, счупена на три кжса; вис. 30·5 см., шир. 67 см., деб. 3·5 см. Височина на буквитѣ: 2·3 см. Намерена въ конюшната при кжщата на покойния митрополитъ Методий Кусевъ до църквата Св. Димитъръ въ Ст. Загора.

Въ начало на надписа кръстъ, подъ надписа сжщо кръстъ, отъ който израстватъ две спирали.

Обр. 20.

Πρῶτος γονεύσειν

ἐμοῖς ἐνεποίησα

πένθος ἐγὼ Ἰωάννης

Обр. 20. — Гръцки надписъ отъ Стара-Загора.

19. Фрагментъ отъ мраморна плоча, вис. 22·5 см., шир. 25·5 см., деб. 5

см. Вис. на буквитѣ на надписа 2·5—3·5 см. Намерена въ „могилскитѣ гробища“ въ северо-източната частъ на града Стара-Загора.

Надписътъ, въ началото на който се вижда кръстътъ, се чете (обр. 21)

ἐνθα [κατακείμεται]

Σαβίνῃ

μονῇ[ς

II.

Обр. 21. — Старохристиянски надписъ отъ Стара-Загора.

Въ археологическата сбирка на Казанлъшката ученолюбива дружина „Искра“ се пазятъ нѣколко статуйки, релефи и откъслещи отъ подобни, които представятъ тракийския конникъ — херой. Както ни съобщи г-нъ Топузовъ, последнитѣ произхождатъ отъ светилището на хероя, което се намира при с. Виденъ (Карагитлии), около 2 часа западно отъ Казанлъкъ, не далечъ отъ р. Тунджа. Наблизо се намиратъ и Карагитлийскитѣ бани (Павелъ баня), а ок. 2¹/₂ км. източно отъ Виденъ се намира и крепостъ.¹⁾ Тука даваме описание на тия паметници.

1. Откъслекъ отъ мряморна плоча, счупенъ на три части, вис. 32 см., шир. 33 см., деб. ок. 5 см. Задната частъ и краката на коня сж изгубени, сжщо и ходилото на конника. Конникътъ, който галопира въ дѣсно, е съ гжста кждрава коса, облѣченъ съ диплеста дреха, а на краката си е ималъ високи обуца (чизми), горната частъ на които личи върху дѣсното му бедро; съ вдигнатата си дѣсница държи кжсо копие; въ лѣвата си ржка той държи лира, която се вижда задъ главата на коня. Конътъ е представенъ съ вчесана грива, която на темето е снабдена съ нѣкакво украшение;²⁾ вижда се ясно и поводътъ на коня. Върху горната рамка на релефа се чете надписъ, поставенъ между два бръшлянови листа (вис. на буквитѣ 1·5—2 см.): Ἀγαθῇ Τύχῃ. Обр. 22.

2. Четвъртита мряморна плоча, горе закржглена, вис. 15·5 см., шир. доле 14 см., деб. ок. 2 см. Релефътъ е лишенъ отъ подробности; възможно е, че е билъ предназначенъ да бжде нарисуванъ. Конникътъ крачи къмъ дѣсно, облѣченъ съ хитонъ и хламида; ржката му е допрѣна до шията на коня; предъ коня се виждатъ неясно следи отъ жертвеникъ (или дърво?).

3. Четвъртита мряморна плоча, горе закржглена, вис. 21·5 см., шир. 20·5 см., деб. ок. 2·5 см.

¹⁾ Съобщение на г-нъ Кожухаровъ.

²⁾ За подобно украшение на главата, което се явява въ разнообразна форма, ср. Seure, Rev. ét. anc. 1923/24, стр. 51.

Обр. 22. — Оброчна плочка на тракийския конникъ отъ с. Виденъ.

Релефътъ представя конникъ въ галопъ къмъ дѣсно; лицето му е доста заличено; облѣченъ съ хитонъ и развѣна назадъ хламида; съ вдигнатата си нагоре дѣсница замахва да хвърли копие. Дѣсниятъ кракъ на коня е поставенъ върху грубъ жертвеникъ. Подъ коня тича куче; предъ главата на коня се виждатъ следи отъ дърво.

Върху рамката на ре-

лиефа неясенъ надписъ (вис. на буквитъ 2 см.): ΕΡΑ. Обр. 23.

4. Откъслекъ отъ мраморенъ релефъ, счупенъ на две: вис. 7 см., шир. 23 см., деб. 5 см. Отъ релефа, който е билъ високъ, е запазенъ само лѣвиятъ кракъ на кучето, което е тичало въ дѣсно, и ходилото на дѣсния; предъ кучето се виждатъ и ходилата на животно (вѣроятно глиганъ). Върху рамката на релефа надписъ (вис. на буквитъ 12 м. м.):

ΑΥΛΟΥΚΕΝΘΟΞ ΤΑΡΞΟΥΞ

5. Откъслекъ отъ мраморна плоча, вис. 17 см., шир. 12 см., деб. ок. 3.5 см. Запазенъ е конникъ, обрънатъ напредъ, язещъ въ лѣво, облѣченъ въ хитонъ и хламида, която се спуща безъ дипли на гърба му; лицето му е заличено, а на главата носи гугла (?); дѣсницата му е вдигната нагоре и държи копие. Съ лѣвата си ръка подпиратъ муцуната на коня, който

Обр. 23. — Оброчна плочка на тракийския конникъ отъ с. Виденъ.

е обърналъ главата си къмъ дѣсно; заднитѣ крака на коня сж отчупени, Обр. 24.

Върху тая плоча е билъ представенъ и други конникъ въ дѣсно, отъ развѣната хламида на когото се вижда една частъ задъ описания вече конникъ.² Подобни типове на конници се срѣщатъ у насъ твърде рѣдко; познати ни сж три релефа: отъ Диникли, Глава Панега и Габаре.¹⁾

Обр. 24. — Оброчна плочка на тракийския конникъ отъ с. Виденъ.

Обр. 25. — Оброчна плочка на тракийския конникъ отъ с. Виденъ.

6. Откъслекъ отъ мряморна плоча, вис. 14 см., шир. 7 см., деб. 3 см. Запазена частъ отъ туловището на коня и половината отъ тѣлото на конника, който язди къмъ дѣсно; съ дѣсницата си той държи опрѣно до кълката си копие;³⁾ задниятъ край на копието е свързанъ съ нѣкакъвъ продълговатъ предметъ, обхванатъ на края отъ прѣститѣ на ржка. Понеже тукъ релефътъ е пречупенъ, тълкуването на тоя предметъ остава неясно; въ всѣки случай тука имаме нѣкакъвъ новъ типъ на тракийския конникъ. Обр. 25.

7. Откъслекъ отъ мряморна плоча, счупенъ на две; вис. 14 см.,

¹⁾ Cp. G. Kazanow, Pauly-Wissowa-Kröll, Realenc. III Suppl. стр. 1143.

²⁾ Сравни релефа на конника отъ Карамусалъ, който сжщо държи съ дѣсницата си опрѣно до тѣлото си копие; Изв. Бѣлг. археол. друж. V стр. 12, обр. 8 б.

шир. 23 см., деб. 3·5 см. Запазена е отчасти долната частъ на релефа: въ лѣво глава и преднитѣ крака на куче, следъ това преднитѣ крака на сърна (?); по-нататъкъ говедо клекнало на заднитѣ си крака, нападнато отъ лъвъ. Върху рамката грубо издѣланъ надписъ (вис. на буквитѣ ок. 1·5 см.), вториятъ редъ на който не може да се прочете. Обр. 26.

[Μουχα]ζένις Ἐπτηχέν[θου]

.....

8. Откжслекъ отъ мряморна плоча, вис. 7·5 см., шир. 7 см., деб. 2·5 см. Запазени сж само двата предни крака на коня, както е тичалъ къмъ дѣсно.

Обр. 26. — Оброчна плочка на тракийския конникъ отъ с. Видень.

9. Откжслекъ отъ мряморенъ релефъ, вис. 6 см., шир. 10 см., деб. 2 см.; запазена дѣсната ржка на конника съ копието.

10. Откжслекъ отъ плоча, вис. 11 см., шир. 13·5 см., деб. 3 см.

Отъ релефа е запазена задната частъ на коня, кракътъ и частъ отъ ржката на конника, сжщо и частъ отъ хламидата му, която се развѣва назадъ.

11. Откжслекъ отъ плоча, вис. 10 см., шир. 11 см.; запазена е само главата на коня.

12. Откжслекъ отъ мряморна плоча, вис. и шир. 10 см. Отъ релефа е запазена хламидата на конника и дѣсната му ржка съ копието. Отъ другъ единъ релефъ е запазена главата на конника съ кждрава коса и главата на коня.

13. Откжслекъ отъ плоча, вис. 14 см., шир. 13 см., деб. ок. 2·5 см. Запазена задната частъ на коня и кракътъ на конника.

14. Откжслекъ отъ релефъ, вис. 9 см., шир. 6 см., деб. 2 см. Върху рамката на релефа е запазена дѣсната ржка на конника, която замахва да хвърли копие; сжщо и хламидата му.

15. Два малки откжслека; въ единия е запазенъ предниятъ кракъ на коня и частъ отъ дърво, около което се вие змия; въ другия —

часть отъ тѣлото и краката на фигура, която държи опашката на коня (по аналогия на други подобни релефи).

16. Мряморна статуйка на тракийския конникъ, вис. 32 см., шир. 39 см., деб. ок. 5·5 см. Конникътъ язди къмъ дѣсно, главата му е загубена; той е облѣченъ въ хитонъ и хламида и съ дѣсницата си държи увиснала надолу сѣрна, чиято глава тоже е отчупена. Гривата на коня е свита на темето му въ форма на перчимъ. Задъ главата на коня се вижда щитътъ на конника. Задната страна на статуйката е обработена само въ контури.

17. Откъслекъ отъ плоска статуйка на конника, вис. 11 см., шир. 20 см. Запазенъ е лѣвтъ, който е захапалъ муцуната на еленъ (изгубенъ).

18. Откъслекъ отъ плоска мряморна статуйка на конникъ; вис. 17 см., шир. 11 см., деб. 3·5 см. Запазена предната часть на коня; до шията му е опрѣна ржката на конника, която може би държи патера.

19. Откъслекъ отъ статуйка, вис. 17 см., шир. 19 см., деб. 8 см. Запазена задната часть на коня и часть отъ опашката безъ краката.

20. Отъ сѣщото светилище произхождатъ и три мряморни фрагмента отъ релефи, които сж изобразявали Аполона и Дафне:

а) Откъслекъ, вис. 13 см., шир. 8 см., деб. 2·5 см. Дафне облѣчена, съ вдигната нагоре дѣсница, която завършва съ вейка; надъ нея се вижда часть отъ лирата на Аполона.

б) Откъслекъ, вис. 10 см., шир. 6·5 см., деб. 2 см. Запазена горната часть на облѣчена фигура (Дафне) съ кждрава коса; ржцетъ ѝ сж вдигнати нагоре; дѣсната е загубена, а лѣвата слабо личи. Обр. 27.

в) Откъслекъ, вис. 20 см., шир. 14 см., деб. ок. 3 см. Запазенъ бюстътъ на Дафне съ протегнати нагоре ржце, които свършватъ съ вейки, и съ спуснати върху раменетъ коси. Отгоре се вижда долната часть отъ лирата на Аполона, който е билъ изобразенъ до Дафне.

21. Въ сѣщата археологическа сбирка се пази и една варовникова колона, намѣрена въ с. Крънъ, вис. 68 см., диам. 25 см., която съдържа посвещение на Аполона; вис. на буквитъ на надписа 3—4 см.

Обр. 27. — Фрагментъ отъ релефъ съ Аполона и Дафне отъ с. Видень.

Надписътъ се чете :

ΑΠΟ/ Π
ΠΑΤΡΩΩ ΔΟΡΤΑ
ΖΗΝΩ ΜΑΥΡ
ΒΕΙΒΙΑΝΟΣ
ΙΠΠΕΥΣ ΡΩΜΑΙΩΝ
ΚΕΜΑΥΡΜΟΥΚΙΑΝΟΣ
ΟΙ ΡΟΥΣΤΙ ΟΥ
ΦΙΛΑΔΕΔΦ Ι
ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ

Ἀπόλλωνι
Πατρώω Δορτα-
ζηνῶ Μ(άρκος) Αὐρ(ήλιος)
Βειβιανός
5. Ἰππεύς Ρωμαίων
καὶ Μ(άρκος) Αὐρ(ήλιος) Μουκιανός
οἱ Ῥουστὶ[ς] οὐ
φιλάδελφ[οι]
χαριστήριον.

Надписътъ, съ хубаво издълбани букви, съдържа доста лигатури; така въ втория редъ въ думата πατρώω буквитѣ Р, ω и ω сж лигирани. Въ третия редъ буква Н е лигирана съ Ν, а ω съ Μ; въ петия редъ въ думата Ἰππεύς Π е лигирано съ Ε; въ думата Ῥωμαίων, първото ω е лигирано съ Μ, а второто — съ Ν. Въ деветия редъ буква Н е лигирана съ Ρ.

Надписътъ съдържа посвещение на Аполона отъ братята Μ. Аврелия Бебиана, римски конникъ, и Μ. Аврелия Мукиана, синове на Рустика, които се наричатъ братолюбиви (φελάδελφοι). Аполонъ носи мѣстенъ прѣкоръ Δορταζηνός, който се срѣща тука за пръвъ пжтъ; името е тракийско, както ни учатъ мѣстнитѣ имена: Δορτικόν при устието на Тимокъ и Δέρταλλος въ Родопитѣ.¹⁾

Аполонъ носи въ нашия надписъ сжщо прѣкора πατρώος (бащински), който се срѣща и въ други надписи отъ Тракия; така напр. въ надписа отъ Чепърлинци

(Царибродско) четемъ посвещение: Δι πατρώω;²⁾ отъ Св. Кириливо произхожда една колона съ надписъ πατρώω θεῶ, може би посвещение на тракийския конникъ.³⁾

Накрай нека споменемъ и единъ паметникъ, който напоследъкъ билъ намѣренъ зазиданъ въ една къща въ Разградъ и сега запазенъ въ

Обр. 28. — Римски надгробенъ надписъ отъ Разградъ.

¹⁾ Tomaschek, Thraker, II 2, 71 и 73; Patsch y Pauly-Wissowa, Realenc. V 1576.

²⁾ Kalinka, Ant. Denk. Bulgar. № 138. †

³⁾ Seure, Rev. arch. 1911, II 445.

Разградския мѣстенъ музей. Плоча отъ варовникъ, вис. 39 см., шир. 44 см.; височина на буквитѣ въ 1 редъ: 7·5 см., 2-и р.: 7 см., 3-и редъ: 5—6 см., 4-и редъ: 5·5 см. Тука даваме факсимиле споредъ отпечатъкъ, който ни изпрати Г. Ан. Явашевъ. Обр. 28. Надписътъ се чете:

D(is) M(anibus)
G(aius I(ulius) Maximu[s]
eq(ues) coh(ortis) II Luc(ensium)
singul(aris) vixit
a(nnis)

Antike Denkmäler aus Bulgarien (5. Aufsatz).¹⁾ — Im ersten Teile seines Aufsatzes (S 69—75) veröffentlicht der Verfasser einige antike Denkmäler, die in den letzten Jahren in Bulgarien gefunden worden sind: 1. Marmorrelief des thrakischen Reiters, H. 0,21 m., Br. 0,30 m., D. 0,025 m., gefunden bei Stara-Zagora (Augusta Traiana); Abb. 14. — 2·7: Reliefs des thrakischen Reiters ohne Inschriften, vom gewöhnlichen Typus; der genaue Fundort ist unbekannt: es scheint, dass diese Reliefs aus einem Heiligtum des thrakischen Reiters in der Umgebung von Stara-Zagora stammen. — 8. Aehnliches Relief aus der Umgebung von Bourgas. — 9. Aehnliches Relief aus Smavlie, Regierungsbez. Nova-Zagora. — 10. Bruchstück einer Marmorstatuette des thrakischen Reiters aus Meritschleri, Regierungsbez. Tschirpan. — 11. Bruchstück einer Marmorstatuette des thrakischen Reiters aus der Umgebung von Nova-Zagora. — 12. Marmorrelief eines Adlers aus Tscherkovo, Regierungsbez. Stara-Zagora; H. 0,11 m. — 13. Bruchstück eines Marmorreliefs des Harakles aus Stara-Zagora; H. 0,43 m., Br. 0,565 m., D. 0 165 m.; Abb. 15. — 14. Bruchstück einer Tonscheibe mit Inschrift, gefunden nord-östlich von Stara-Zagora; Durchm. 0,202 m., D. 0,02 m.; Abb. 16. — 15. Stempel einer Amphora, gefunden westlich von Stara-Zagora; Abb. 17 — 16. Marmorkopf eines Römers, gefunden an der östlichen Seite der antiken Festungsmauer von Stara-Zagora; H. 0,21 m.; Abb. 18. — 17. Inschriftplatte aus Kalkstein, gefunden in Orisovo, Regierungsbez. Tschirpan; H. 0,37 m., Br. 0,27 m., D. ca. 0,10 m.; Abb. 19. — 18. Inschriftplatte aus Marmor, gefunden in Stara-Zagora; H. 0,305 m., Br. 0,67 m., D. 0,035 m.; Abb. 20. — 19. Bruchstück einer Inschriftplatte aus Marmor; H. 0,225 m., Br. 0,255 m., D. 0,05 m.; Abb. 21. — Die unter № № 1—19 aufgezählten Denkmäler befinden sich jetzt im Museum von Stara-Zagora.

Im zweiten Teile seines Aufsatzes (S. 75 ff.) beschreibt der Verfasser verschiedene Bruchstücke von marmornen Weihreliefs, die aus einem Heiligtum des thrakischen Reiters beim Dorfe Widen, 2 Stunden westlich von Kazan-

¹⁾ Vgl. Bull. de la Soc. archéol. bulg. II 175 ff.; III 180 ff.; V 1 ff.; VII 1 ff.

lak, stammen. Darunter sind hervorzuheben: № 1, Abb. 22; H. 0,32 m., Br. 0,33 m., D. 0,05 m. — № 3, Abb. 23; H. 0,221 m., Br. 0,205 m., mit Inschrift (S. 76). — № 4, Bruchstück, 0,07 m. hoch, mit Inschrift ΑΥΛΟΥ-ΚΕΝΘΟΣ ΤΑΡΣΟΥΣ. — № 5. Bruchstück eines Reliefs mit zwei Reitern, von denen nur der linke Reiter, gewendet nach links, erhalten ist; H. 0,17 m., Br. 0,12 m., D. 0,035 m.; Abb. 24. — № 6. Bruchstück eines Marmorreliefs mit einer ungewöhnlichen Darstellung des thrakischen Reiters; H. 0,14 m., Br. 0,07 m., D. 0,03 m.; Abb. 25. — № 7, Abb. 26, H. 0,14 m., Br. 0,23 m., D. 0,035 m. — № 16—19: Bruchstücke von platt gearbeiteten Marmorstatuetten des thrakischen Reiters. — № 20, Abb. 27, vier Bruchstücke von Marmorreliefs, welche Apollo und Daphne darstellen; erhalten ist nur die Büste der Daphne mit einem Teil der Lyra des Apollo. — № 21, Kalksteinsäule mit Widmung an Apollo, der einen bis jetzt unbekannten thrakischen Beinamen Δορταζηνός trägt (vgl. S. 80); H. 0,68 m., Durchm. 0,25 m.; gefunden beim Dorfe Kran, Regienrungsbez. Kazanlak. Alle diese Denkmäler befinden sich jetzt im Lokalmuseum von Kazanlak.

Das Bruchstück eines Grabsteines (Abb. 28, H. 0,39 m., Br. 0,44 m.) stammt aus der römischen Festung (Hissarlik) bei Razgrad, im nord-östlichen Bulgarien.

G. I. Kazarow.

Две новооткрити римски военни дипломи отъ Веспасиана

Отъ Ив. Велковъ

1. Дипломата била намерена случайно презъ септемврий м. г. отъ ученика Никола Алексиевъ, който наглеждалъ едно теле въ блатистото мѣсто подъ градището въ гр. Фердинандъ, старата *castra et civitas Montanensium*, току до самия изворъ, дето тя се закачила на крака на добичето и била изтеглена отъ мочура. На сжщото мѣсто били намѣрени: една бронзова статуйка на Венера и разни желѣзни части, вѣроятно отъ колесница.

Плодородната и живописна долина на р. Огоста и важността на това мѣсто въ стратегическо отношение сж привлѣкли още твърде рано тукъ римлянитѣ. Развалинитѣ на градището, многобройнитѣ паметници, надписи, монети, оброчни дарове говорятъ доста ясно за значението на този римски воененъ пунктъ въ I и II в. следъ Христа.¹⁾

Въ България до сега сж намерени нѣколко военни дипломи. Въ Народния музей съ новооткрититѣ дипломитѣ ставатъ всичко осемъ: отъ Домицианъ съ дата 19 септемврий 82 год., намерена въ с. Дебелецъ (Търновско); отъ Домицианъ съ дата 13 септемврий 93 год., намерена въ с. Неговановци (Видинско);²⁾ отъ Хадрианъ съ дата 28 февруарий 138 год., намерена въ с. Лесичери (Търновско);³⁾ отъ Антонинъ Пий отъ 157 год., намерена въ с. Габарево (Казанлъшко),⁴⁾ отъ Маркъ Аврели и Комодъ съ дата 23 мартъ 178 год., отъ с. Стражица (Търновско);⁵⁾ и единствената отъ Максиминъ Траксъ (237 год.) отъ с. Продановци (Самоковско).⁶⁾ Освенъ тѣзи дипломи има още нѣколко намерени у насъ, но изнесени въ странство. Отъ Траянъ съ дата 17 августъ 99 год., намерена въ с. Пастуша до Перушица, отнесена въ Парижъ (*Bibliothèque Nationale*).⁷⁾ Друга диплома отъ сжщия императоръ съ дата 13 май

¹⁾ Мсб. XI 57 сл.; Kalinka, *Antike Denkmäler* n° 169-171.

²⁾ Мсб. XIV 634 сл.; CIL III 2 D XIV и XV; Филовъ въ Изв. на ист. д-во II, 85; *Jahreshefte* I 170 сл.

³⁾ *Ephem. epigraph.* IV 496 сл.; Журналъ М. Нар. Просв. 1880; CIL III, 2 D LXXVI.

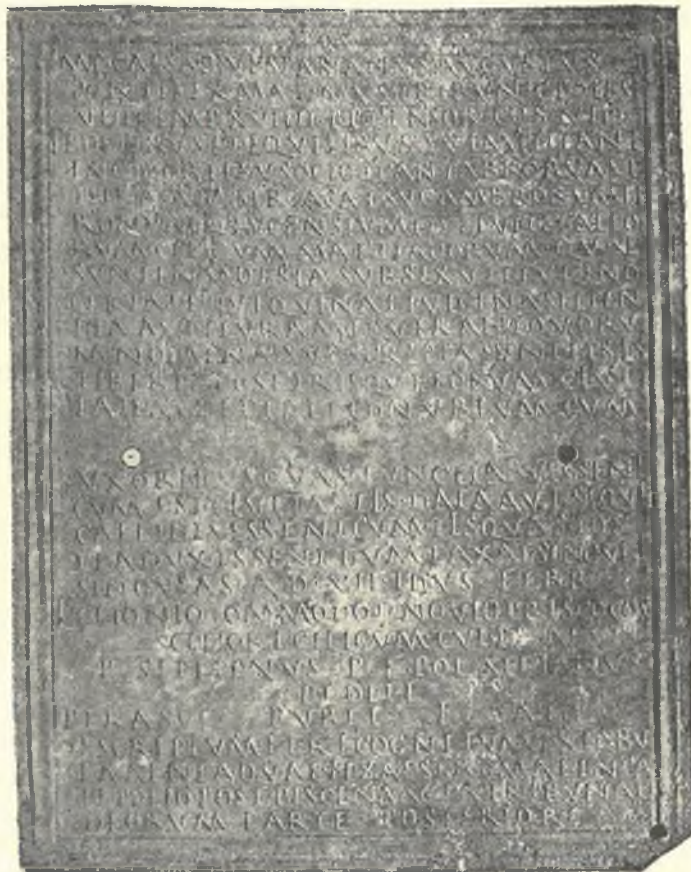
⁴⁾ Мсб. XVI/XVII стр. 132 сл.; CIL III, D CVIII; Филовъ ц. с. 90.

⁵⁾ Мсб. XVI/XVII стр. 139 сл.

⁶⁾ *Jahreshefte* XIV (1911) 130 сл.

⁷⁾ CIL III, 2 стр. 863; Dumont-Homolle, *Mélanges d'archéologie* стр 330; Мсб. XIV, 634.

105 год. се намира сега въ Будапеща.¹⁾ Дипломата отъ Елагабалъ съ дата 7 януарий 221 год., намерена въ римското градище до селото Сърница (Хасковско), се намира въ Виена.²⁾ Тази отъ Северъ Александъръ отъ 226 год., намерена до с. Драгижево (Търновско) презъ 1887 год., е сжщо въ Виена.³⁾

Обр. 29. — Римска военна диплома отъ Фердинандъ (първа външна страна).

Както е известно, следъ като войниците отъ помощнитъ или другитъ войскови части изпълвали своята служба, императорътъ имъ давалъ известни привилегии. По този случай се издавалъ декретъ, който съдържахъ списъкъ на войниците, принадлежащи къмъ една или нѣколко военни части. Този законъ билъ гравираниъ върху бронзъ и закаченъ на

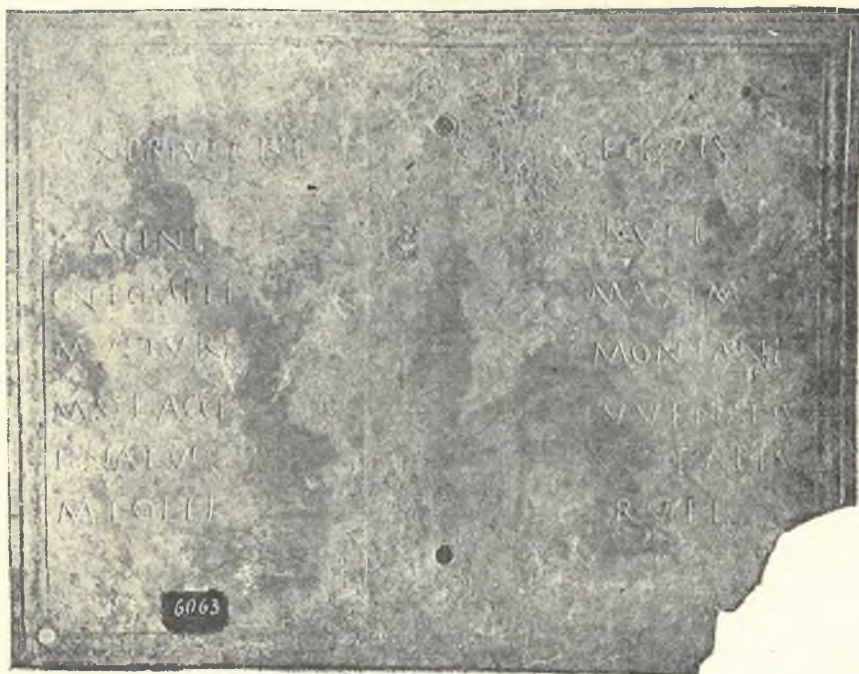
¹⁾ CIL III, 2 стр. 865.

²⁾ Ермет. ериграф. II 464 сл.; Dumont ц. с. 344.

³⁾ Пер. Списание VII (1890) стр. 352 сл.; АЕМ XV (1892) стр. 130 сл.

известни опредѣлени мѣста на Капитола въ Римъ, а по-сетне, отъ времето на Домициана (81—96), върху Палатина задъ храма на Августа. Всѣки отъ заинтересованитѣ войници е могълъ да притежава едно копие, кждето е фигурирало само неговото име. Всички тѣзи военни дипломи сж правени по единъ и сжи моделъ съ твърде малка разлика.

Нашата диплома, както и всички други, се състои отъ две бронзови плочи, високи 0.21 м., шир. 0.163 м., дебели 2 мм. Дѣсниятъ долень

Обр. 30. — Римска военна диплома отъ Фердинандъ (втора външна страна).

край на твората плочка е малко отчупень, безъ отъ това да е пострадалъ много надписътъ. Първата добре запазена плочка тежи 427 гр., а втората — 407 гр. Презъ срѣдата на плочкитѣ има две дупки, презъ които билъ прокаранъ телъ, скрепенъ съ седемъ печата на втората външна страна, дето се четатъ имената на седемтѣ свидетели. Други две дупки има въ двата жгла на дѣсната страна на плочкитѣ. Вътрешнитѣ страни сж запазени по-добре. Поради съприкосновение съ варовитата вода много отъ буквитѣ на външната страна сж запълнени.

Текстътъ гласи:

Вжтрешна I страница:

Imp(erator) Caesar Vespasianus Augustus, pontif(ex)
maximus, tribunic(ia) potestat(e) VIII, imp(erator)

XVIII, p(ater) p(atriciae), censor, co(n)s(ul) VIII.
 Peditibus et equitibus, qui militant in co-
 hortibus octo: I Cantabrorum, I Thra-
 cum Syriaca, I Sugambrorum Tironum,
 II Lucensium, III et VIII Gallorum, Cili-
 cum, Mattiacorum, quae sunt in Moe-
 sia sub Sex. Vettuleno Ceriale, qui
 quina et vicena stipendia aut plura
 meruerant, quorum nomina subscri-
 pta sunt, ipsis liberis posterisque
 eorum civitatem dedit et conubium

Вжтрешна II страница:

cum uxoribus, quas tunc habuiss[ent].
 cum est civitas iis data, aut si qui ca[eli-]
 bes essent, cum iis, quas postea dux[is-]
 sent, dumtaxat singuli singulas.
 a(n)te d(iem) VII Idus Febr(uarias).
 L. Ceionio Commodo D. Novio Prisco co(n)s(ulibus)
 cohort(is) Cilicum cui praest
 P. Seppenius P. f. Pol. Aelianus
 pediti
 Perasi Publi f. Aeg.
 Descriptum et recognitum ex tabula ae-
 nea, quae fixa est Romae in Capitolio.

Надписътъ на I външна страница:

Imp(erator) Caesar Vespasianus Augustus,
 pontifex maximus, tribunic(ia) potest(ate)
 XVIII, imp(erator) XVIII p. p. censor, cos. VIII.
 Peditibus et equitibus, qui militant
 in cohortibus octo: I Cantabrorum, I
 Thracum Syriaca, I Sugambrorum Ti-
 ronum, II Lucensium, III et VIII Gallo-
 rum, Cilicum, Mattiacorum, quae
 sunt in Moesia sub Sex. Vettuleno
 Ceriale, qui quina et vicena stipen-
 dia aut plura meruerant, quoru-
 m nomina subscripta sunt ipsis
 liberis posterisque eorum civi-

tatem dedit et conubium cum
uxoribus, quas tunc habuissent,
cum est civitas iis data, aut si qui
caelibes essent cum iis, quas pos-
tea duxissent dumtaxat singuli
singulas. a. d. VII Idus Febr.
L. Ceionio Commodo D. Novio Prisco cos.
cohorti(s) Cilicum cui praest
P. Seppenius P. f. Pol. Aelianus
pediti
Perasi Publi f. Aeg.
Descriptum ei recognitum ex tabu-
la aenea, quae fixa est Romae in Ca-
pitolio post Piscinam in tribunali
deorum parte posteriore.

На външната II страница следватъ имената на свидетелитѣ, чиито печати сж удостоверявали вѣрността на преписа. Това сж :

Sex. Priverni Celeris
P. Atini Rufi
Cn. Pompei Maxim(i)
M. Veturi Montani
M. Stlacci Juvenalis
L. Naevi Vestalis
M. Lolli Rufi.

Двата екземпляра на текста не се различаватъ, освенъ дето въ първата страница е опредѣлено точно, кжде именно е била изложена оригиналната плоча.

Надписътъ е грижливо изработенъ, буквитѣ сж ясни и точкитѣ между отдѣлнитѣ думи ясно се виждатъ. На много мѣста I е изрѣзано като L.

Датата на декрета се опредѣля отъ титулатурата на императора и отъ имената на двамата консули : L. Ceionius Commodus и D. Novius Priscus.¹⁾ Трибунската власть Веспасианъ получава отъ сената следъ смъртта на Вители на 22 декемврий 69 год. и се брои отъ 1 юлий с. г., като всѣка година се подновява, така че за IX пжтъ той я получава на юлий 77 год.²⁾

¹⁾ Prosop. imp. rom. I 325 n° 501; II 417 n° 150.

²⁾ Cagnat, Epigr. lat. 4 изд. стр. 189; Prosop. imp. rom. II 77 n° 263; Liebenam, Fasti consulares 105; Sueton. Vesp. 12.

Pontifex maximus Веспасианъ получава отъ сената на 22 декемврий 69 г., но носи титлата отъ началото на 70 год. Осмиятъ консулатъ на Веспасиана почва презъ 77 год., но ние имаме една диплома отъ сжщия императоръ, издадена въ сжщата година — 15 априлъ, при сжщитѣ консули, дето покрай cos VIII е означено и designatus VIII.¹⁾ Така че ние трѣбва да датираме нашата диплома отъ 7 февруарий 78 год.

Обр. 31. — Римска военна диплома отъ Фердинандъ (първа вътрешна страна).

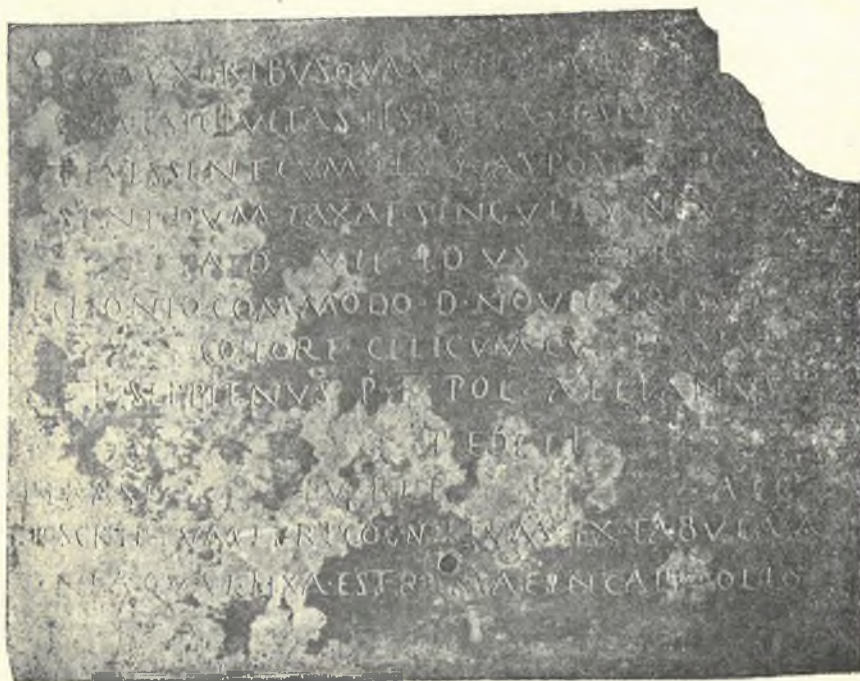
Веднага следъ титулатурата на императора се изброяватъ войсковитѣ части, които следъ прослужването на двадесетъ и петъ и повече години получили отъ императора гражданско право (jus civitatis) и брачно право (conubium), споредъ което се признавали за законни браковетѣ и произлѣзлитѣ отъ тѣхъ деца на онѣзи войници, които се оженили въ време на службата си или които по-после биха се оженили.

Изброенитѣ въ дипломата осемъ кохорти, които квартирували въ Мизия, били подъ началството на Sextus Vettulenus Cerialis. Отъ времето на Веспасиана сж ни познати двама Cerialis. Единиятъ ще да е билъ нашия Vettulenus, който споредъ Josephus презъ 69/70 год. билъ легатъ на V македонски легионъ.²⁾ Презъ есеньта 71 година, поради

¹⁾ Revue archéol. 1906 II стр. 222 n° 99.

²⁾ Liebenam, Verwaltungsgeschichte des röm. Kaiserreiches I 241.

зачестилитѣ нахлувания на варваритѣ, войскитѣ на Мизия се усиляватъ и V легионъ наново се повръща отъ Мала Азия, дето билъ заминалъ презъ '62 год. за партскитѣ войни. Сжщиятъ този Vettulenus се споменава въ единъ надписъ отъ Херсонезъ: [Σ]έξ[τον] Ουεττουλενὸν] Κερεάλιν, Αὐτοκράτορος Οὐ[ερ]ασιανοῦ Καίσαρος Σεβαστοῦ πρε[σβε]υτὴν καὶ ἀντιστράτηγον, ὁ δαίμος.¹⁾

Обр. 32. — Римска военна диплома отъ Фердинандъ (втора вътрешна страна).

Другиятъ е C. Vettulenus Civica Cerialis,²⁾ който намираме като легатъ въ Мизия въ 82 г. и който ни е познатъ отъ дипломата съ дата 19 септемврий 82 год., намерена въ Дебелецъ (Търновско). Sextus Vettulenus Cerialis ни е познатъ отъ юдейската война, ръководена отъ Веспасиана, дето той взима живо участие. Тукъ той се срѣща подъ името Sextus Cerialis (Joseph. de bello Jud. III, 7, 32: Κερεάλιον οὖν ἑπαρχὸν ὄντα τοῦ πέμτου τάγματος μεθ' ἐξακοσίων ἱππέων καὶ πεζῶν τρισχιλίων πέμπει. III 7, 34: Σέξτος τις Κερεάλις χιλιάρχος καὶ Πλάκιδος τοὺς ὑπὸ σφισι τεταγμένους εἰσῆγον. VI 4, 3: Σέξτου Κερεάλιου τὸ πέμτον ἄγοντος τάγμα. Една година следъ разрушението на Иерусалимъ въ качеството на легатъ билъ изпратенъ Луцили Басъ,

¹⁾ Latyschew, Inscript. ponti Euxini I n° 197; срв. CIL X 4862; Filow, Die Legionen der Provinz Moesia, 7, 35.

²⁾ Liebenam ц. с. 273; CIL III S. p. 1961; Журн. М. Нар. Просв. 1880 г. 109 стр. 16 сл.

който замѣнилъ Vettulenus Cerialis (VII 6, 1: Εἰς δὴ τὴν Ἰουδαίαν πρεσβευτῆς Λουκίλιος Βάσσος ἐκπεμφθεὶς καὶ τὴν στρατίαν παρὰ Κερεαλίου Οὐτέλλιανου παραλαβὼν . . .). Този е вѣроятно сжщиятъ Sex. Vettulenus Cerialis. Името на Vettulenus Cerialis срѣщаме и въ единъ надписъ отъ Venafrum (Игалия).¹⁾

Преписътъ отъ указа билъ направенъ за пешака Perasius, синъ на Publius (Publi filius) отъ Aeg(yssus), сегашната Тулча,²⁾ който се е числилъ въ кохортата Cilicum, предвождана отъ P. Seppenius P. f. Aelianus. Името на този префектъ или трибунъ срѣщаме за първи пжтъ. Въ нѣкои надписи срѣщаме формата Seppienus (CIL III 2523, VI 17223, XI 514), което изглежда да е образувано отъ етруското *sepie*, ж. р. *sepia* = *seppius*.³⁾ И името на Perasius е ново.

Военнитѣ дипломи сж главнитѣ източници за историята на римскитѣ помощни войски въ разнитѣ провинции, а тукъ и специално за Мизия. Нашата диплома е толкозъ по-важна, че ни дава имената на разнитѣ кохорти, квартируващи въ Мизия още преди раздѣлянето на провинцията отъ Домициана въ 86 год. на Moesia superior и inferior.⁴⁾ Отъ изброенитѣ въ дипломата кохорти нѣкои се споменаватъ за първи пжтъ.

Cohors I Cantabrorum. Тази кохорта до сега не бѣше ни известна.⁵⁾ Предполагаше се само нейното сжществуване, понеже бѣше ни позната II Cantabrorum отъ диплома XIX — 86 год., като гарнизонна войска въ Юдея. Може би тя да е заминала за тамъ съ V легионъ съ войскитѣ на Веспасиана.⁶⁾

Cohors I Thracum syriaca. Тази кохорта ни е доста добре позната и то най-вече отъ надписи, намерени въ Равна (Timacum minus), Сърбия, дето изглежда да е билъ нейниятъ лагеръ.⁷⁾ Тя ни стана известна и отъ дипломата, намерена въ Сисакъ отъ времето на Траяна (100 г.).⁸⁾ Съ нашата диплома се потвърждава мнението, че кохортата

¹⁾ CIL X 4862: Lusius M. f. Paulina / Sex. Vettuleni Cerialis / sibi et / M. Vergilio M. f. Ter. Gallo Lusio / patri primipil. leg. XI, praef. cohort. / Ubiorum peditum et equitum, donato / hastis puris duabus et / coronis aureis / ab divo Aug. et Ti. Caesare Aug. praef. fabr. III, trib. mil. cohort. primae, idiologo / ad Aegyptum, II vir / iterum pontif. / A. Lusio A. f. / Ter. Gallo fratri / trib. mil. leg. XXII cyrenaicae praef. equit.

²⁾ Pauly-Wissowa, Realencycl. I 477; Besnier, Lexique de géographie ancienne стр. 19; It. rom. 509; CIL III 6221, 14441—44.

³⁾ Schultze, Zur Geschichte der lat. Eigennamen 105, 277.

⁴⁾ Филовъ, Помощнитѣ войски на римската провинция Мизия въ Изв. на истор. д-во II, 1906, стр. 141 сл.

⁵⁾ Cichorius у Pauly-Wissowa подъ думата cohors стр. 267 сл.

⁶⁾ AEM IV (1880) стр. 130.

⁷⁾ Cichorius ц. с. 337; Филовъ, ц. с. 52; Filow, Die Legionen 68, 1; CIL III 8621; Suppl. 14575, 14579; Dessau, Inscript. selec. 2738, 8262, 9054; Jahreshefte III (1900) Beiblatt 142; IV (1901) Beibl. 142; VIII (1905) Beibl. 19 n° 57.

⁸⁾ Brunšmid въ Vjesnik hr. arch. društva, sv. XI (1910) стр. 36.

е преминала отъ Сирия въ Мизия още преди раздѣлянето на провинцията. Следъ раздѣлянето ѝ, както показва дипломата отъ Сисакъ и тази отъ Габарево, отъ времето на Антонинъ Пий, кохортата е останала въ Горна Мизия.¹⁾

Cohors I Sugambrogrum Tironum срѣщаме тукъ за първи пътъ. До сега ни бѣха известни една *coh. I Sugambrogrum veterana* отъ дипл. XXXI (Dessau 2000) отъ 99 год., квартируваща въ Долна Мизия,²⁾ за която имаме доказателство и въ надписа на тухла, намеренъ въ Фердинандъ.³⁾ Друга една *coh. I Claudia Sugambrogrum* ни е позната отъ дипл. XLVIII отъ 134 година пакъ въ Долна Мизия. Отъ надписи сж ни известни и *coh. Sugambrogrum* и *I Sugambrogrum*.⁴⁾ Дали тукъ имаме работа съ последната кохорта, е още въпросъ. *Coh. I Sug. Veterana* е сжщата, за която Tacitus Ann. IV 47 говори, че е взела участие въ 26 год. сл. Хр. въ борбитъ съ тракитъ. Кохорта съ име нова *Tironum* ни е позната отъ Испания.⁵⁾ Вѣроятно въ Мизия е имало нѣколко кохорти *Sugambrogrum*, та е станало нужда за разлика да се назоваватъ съ разни имена.

Cohors II Lucensium. Тази кохорта ни е добре позната въ Долна Мизия, както отъ дипломитъ XXXIII и XXXVIII отъ 105 и 112 год., така и отъ надписи.⁶⁾ По-късно кохортата се премѣства въ Тракия, въ околността на Дупница (Сапаревскитъ бани), дето изглежда да е квартирувала къмъ края на второто столѣтие.⁷⁾ Отъ новооткритата диплома се вижда, че тази кохорта се е намирала още твърде рано въ нашитъ провинции, още преди Мизия да се раздѣли на две части.

Cohors III Gallorum. Първоначално тази кохорта е принадлежала къмъ германската армия, дето ни се споменава въ дипл. XI отъ 74 г.⁸⁾ Споредъ нашата диплома кохортата била изпратена въ Мизия още преди 78 год., защото въ дипломитъ XXX отъ Пловдивъ съ дата 99 г., XXXIII съ дата 105 г., XXXVIII отъ Траяна съ дата 112 г., XIV отъ Дебелецъ съ дата 89 год. тя се споменава вече като квартируваща въ *Moesia inferior*. По-късно, при Хадрианъ, кохортата се изпраща презъ Дунава

¹⁾ Dessau 9057.

²⁾ Cichorius ц. с. 333; Фировъ, ц. с. 78.

³⁾ Добруски въ Мсб. XII 330 n° 14; CIL III 12529.

⁴⁾ Dessau 1351, 2724.

⁵⁾ Cichorius ц. с. 342.

⁶⁾ Cichorius 311; Мсб. XVI—XVII стр. 20; CIL III 14424. . . Fl. Mestrius miles cohortis II Lucensium.

⁷⁾ Фировъ 75, 8; Kalinka n° 32, n° 44; CIL III 7418, 12337, 14207³²; AEM XV 95 n° 16; Мсб. VII 90 n° 7.

⁸⁾ Cichorius 280; Фировъ 74; Dessau 1992.

въ Дакия inferior, дето я намираме спомената въ D XLVI отъ 129 год.¹⁾ Надписи отъ тази войскова частъ не сж ни останали.

Cohors VIII Gallorum. Тази кохорта ни бѣше до сега сжщо непозната. Ние подозирахме само нейното сжществуване. И тя изглежда да е дошла отъ къмъ германскитѣ провинции и е останала въ нашитѣ земи за по-дълго време.

Cohors Cilicium. Ако се отнася въпроса за *cohors I Cilicium*, тя ни е вече добре позната въ *Moesia superior* отъ дипломата отъ 93 год. отъ времето на Домициана, намерена въ Видинско.²⁾ По-късно въ 134 год. (D XLVIII) я намираме въ Долна Мизия, дошла вѣроятно поради дакийскитѣ войни на Траяна. Отъ това време имаме и надгробни паметници на двама войника, произходящи отъ Херсонезъ въ Кримъ, дето вѣроятно тази кохорта е била изпращана съ други долномизийски войски. Въ случая изглежда, обаче, че имаме работа съ нова кохорта, която е стояла въ Мизия още отъ по-рано и чийто лагеръ не е изключено да е било самото градище при Фердинандъ. Въ тази кохорта е служилъ и пешака *Perasius*, притежателъ на нашата диплома. Името на кохортата, безъ нумерация, срѣщаме върху надпись отъ Испания.³⁾ Не е изключена възможността тази кохорта, както и другата — *I Sug. Tironum*, да сж прехвърлени въ Мизия още преди Веспасиана.

Cohors Mattiacorum. Тази кохорта тукъ се споменава за първи пжтъ.⁴⁾ Филовъ отнася надписа, намеренъ въ Тенча, Търновско, къмъ *cohors II Mattiacorum*, но следъ откриването на настоящата диплома, ние трѣбва да го отнесемъ съ пълно право къмъ нашата кохорта.⁵⁾

Бронзовата плоча, която се споменава като оригиналенъ текстъ въ нашата диплома, била изложена въ Римъ — *ex tabula aenea, quae fixa est Romae in Capitolio* съ по-точното опредѣление, кжде именно въ Капитола — *post Piscinam in tribunali deorum parte posteriore*. Въ Капитола сж били винаги излагани бронзовитѣ таблици съ държавни дого-

¹⁾ Dessau 8852.

²⁾ Cichorius 270, Филовъ 71; Dessau 9053, 9054.

³⁾ Ephem. ep. VIII 415 n° 144; Dessau 8968: M. Magio M. f. Gal. / Antiquo praefecto) / cohortis Cilicium), praefecto fab(rum) . . . mius Marrius Umber / trib(unus) mil(itum) leg(ionis) III Scythicae, III vir cap(italis), q(uaestor) pro pr(aetore), / leg(atus) pro pr(aetore), aedilis plebis / Cerialis, pr(aetor).

⁴⁾ Cichorius 314.

⁵⁾ Филовъ ц. с. 77; AEM XV (1892) 212 n°87; CIL III 12437: D. M. / Si modo sunt Manes, sentiant / Spes vit(a)e nostr(a)e fueras; nu(n)c quis ubi iaceas, indicat iste lapis / L. Spurenus Herculanus [p]at(er) et [F]l(avia?) Paula mater L. Spurenio Rufo b(ucinatori) coh(ortis) Mattiacorum militan[ti], an(norum) XX bene merenti posuerunt. Valetе viatores.

вори, които римския народъ свързвалъ съ другитѣ народи, сжщо и военнитѣ дипломи до 90 год. сл. Хр. Запазенитѣ надписи означаватъ понѣкога точно мѣстото, както е случая съ нашата диплома. За излагане на такива държавни декрети много сж служили и базитѣ на статутитѣ.¹⁾

На края на дипломата идатъ седемтѣ свидетели, на които имената се четатъ въ родителенъ падежъ, подкрепени съ сжщото число печати, сега изчезнали. Както е вече забелѣзано, (Mommson, CIL III стр. 2035) отъ времето на Веспасиана върху дипломитѣ често се явяватъ сжщитѣ лица за свидетели.²⁾ Най-стариятъ примеръ затова е свидетелтъ Р. Atinius Rufus, който се срѣща и въ нашата диплома и всички други отъ 74 год. до 84 год. Тукъ въ новооткритата диплома той заема второ мѣсто.

Заедно съ военната диплома е намерена и бронзова статуйка на Венера, вис. 0 28 м., гола, права, лѣвиятъ кракъ малко превитъ. Обр. 33. Главата малко наведена и обърната въ дѣсно, косата раздѣлена на две,

Обр. 33. — Бронзова статуйка на Венера отъ Фердинандъ.

свършва въ две плетеници. Дѣсната ржка превита и протегната напредъ. Палецътъ отчупенъ. Ржката е държала вѣроятно ябълка. Съ лѣвата си ржка Венера придържа и изтиска отъ водата едната сплитка отъ косата. На гърдитѣ, по лѣвата ржка и главата останки отъ окислено желѣзо, понеже статуйката е стояла въ съприкосновение съ желѣзнитѣ предмети, показани по-доле.

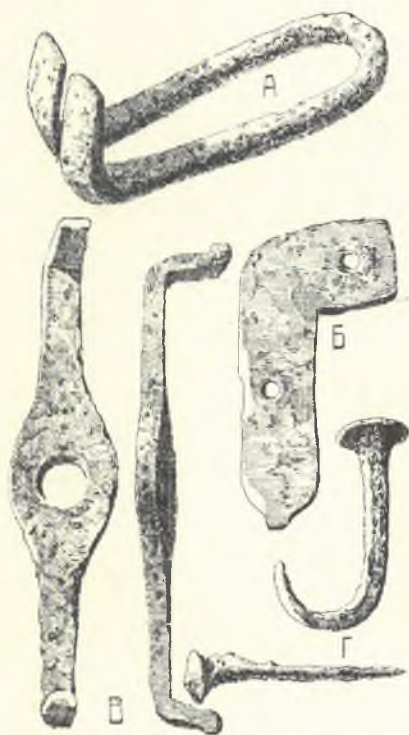
Съвсемъ гола или само слабо облѣчена Венера се срѣща по-често отъ времето на Праксителя и Скопасъ. Прочутата Анадиомена на Апе-

¹⁾ Richter, Topographie der Stadt Rom 129 сл.

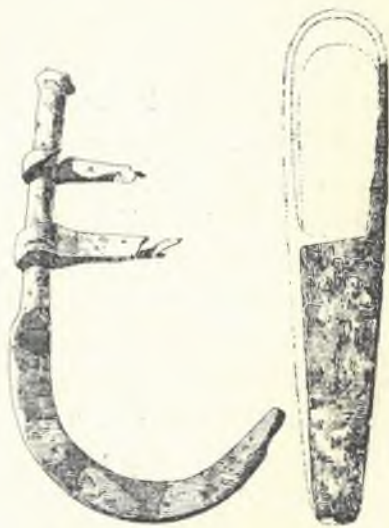
²⁾ Bormann, Jahreshette I 179; Kubitschek, Jahreshette XVII 161 сл.

лесъ отъ Косъ, по-късно отнесена въ Римъ, която е била представена въроятно какъ излиза отъ водата и си изтиска коситъ, е намерила по-сетне голъмо разпространение.¹⁾ Този мотивъ въ началото на III в. пр. Хр. е тръре много известенъ въ пластиката. Нашата статуйка е донесена въроятно у насъ отъ другаде и е характерна за римското изкуство въ I в. сл. Хр.

Съ дипломата и статуйката сж намерени събрани заедно и нъколко желъзни части (обр. 34 и 35), произходящи въроятно отъ колесница. Всички тъзи предмети произходжатъ въроятно отъ градището и впоследствие сж били скрити и заровени близо до извора.

Обр. 34. — Римски желъзни предмети отъ Фердинандъ.

Обр. 35. — Римски желъзни предмети отъ Фердинандъ

II

Втората диплома била намерена сжщо случайно презъ октомврий 1923 год. въ двора на Ангелъ Лукановъ отъ с. Дългоделци (Ломско) при копане дупка въ двора. Дворътъ се намира на западния край на селото на лъвия брѣгъ на р. Цибрица (Ciabrus). На сжщото мѣсто били открити парчета отъ тухли, керамиди, глинени сждове и др.

Отъ дипломата е запазена, за щастие, първата плочка. Липсватъ ни само имената на седемтъ свидетели, за да се възстанови цѣлиятъ

¹⁾ Benndorf, Athen. Mitt. I, 50 сл.; Roscher 417; Pauly-Wissowa R. E. I 2786.

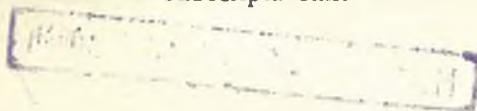
текстъ. Запазената бронзова плочка е 0·172 м. дълга, 0·135 м. широка, 0·025 м. дебела и 454 гр. тежка. Дъсниятъ горенъ край малко отчупенъ. На две мѣста по срѣдата на плочата има малки повреди, вѣроятно отъ ударъ, но отъ това текстътъ не е много пострадалъ. Както обикновено, и на тази диплома презъ срѣдата има две дупки за скрепване печатитѣ на свидетелитѣ. Други две дупки има въ двата края на дъсната страна на плочата.

Текстътъ на първата страница гласи :

Imp(erator) Caesar Vespasianus Aug(ustus)
pont(ifex) max(imus), trib(unicia) pot(estate) III, imp. VI, p. p. cos III
Veteranis qui militaverunt in
in classe Misenensi sub Sex. Lucilio Basso, qui sena et vicena stipendia aut plura meruerunt et
sunt deducti Paestum, quorum
nomina subscripta sunt, ipsis
liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium
cum uxoribus, quas tunc habuissent, cum est iis civitas data, aut si qui caelibes essent cum iis, quas
postea duxissent, dumtaxat singul(i) sing(ulas), a(nte) d(iem) V Idus Febr(uarias) Imp. Caesare
Vespasiano Aug. III M. Cocceio Nervae co(n)s(ulibus). Tutio Buti f. Dacus tab(ula) I pag(i)na
V loco XI descriptum et recognitum
ex tabula aenea, quae fixa est Romae
in Capitolio in podio parte exteriorae gentis Iul(iae) contr(a) sig(num) Lib(eri) patris.

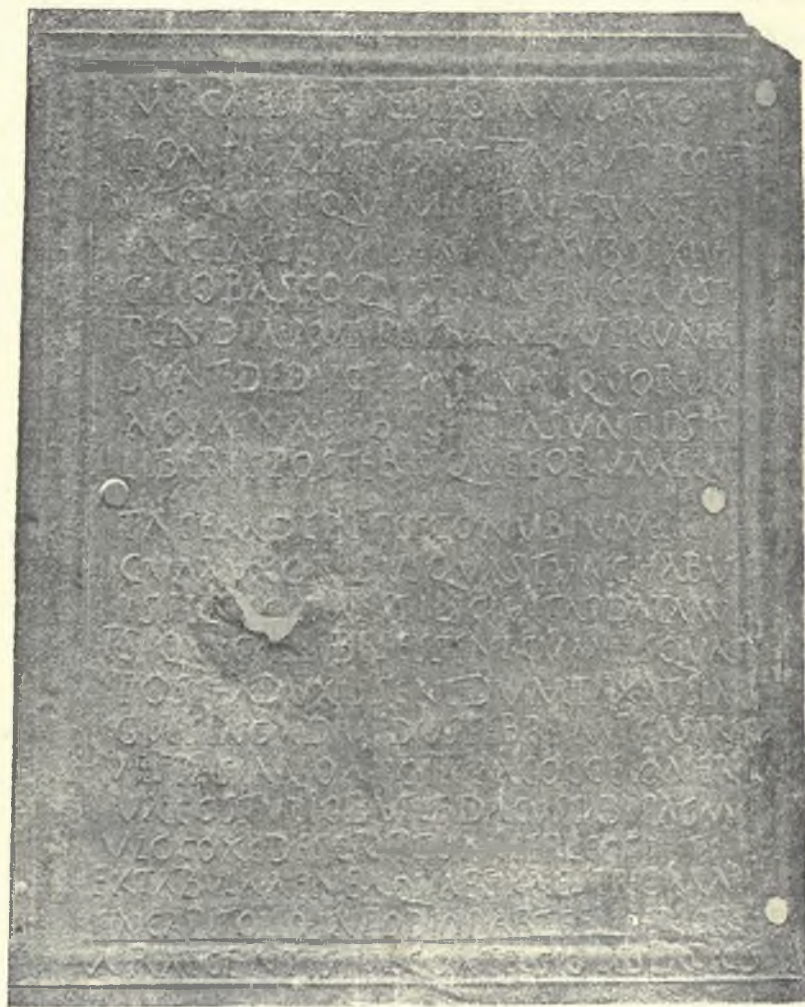
Текстътъ на втората страница гласи:

Imp. Caesar Vespasianus Aug. pont.
maxim. trib. pot. II, imp. VI, p. p. cos III
Veteranis qui militaverunt in classe Misenensi sub Sex. Lucilio Basso
qui sena et vicena stipendia aut plura meruerunt et sunt deducti Paestum,
quorum nomina subscripta sunt

ipsis liberis posterisque eorum civita-
tem dedit et conubium cum iuxoribus.

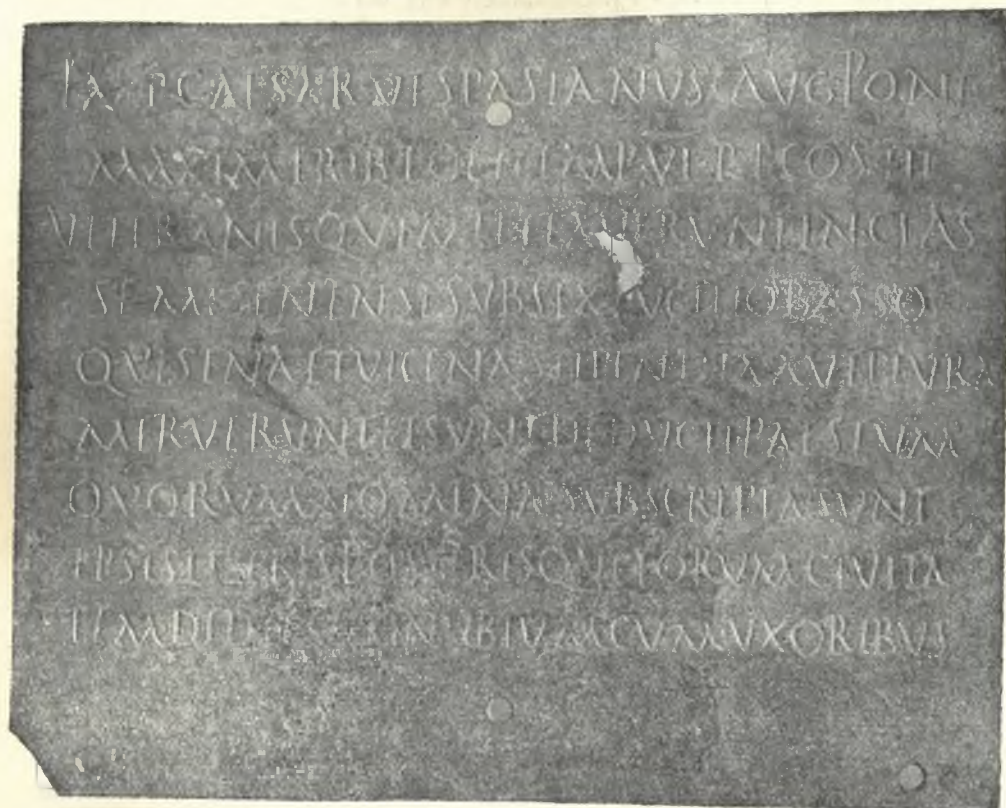
Надписътъ е грижливо изработенъ, буквитъ сж ясни и точкитъ между думитъ лесно се разпознаватъ.

Обр. 36 — Римска военна диплома отъ Дългоделци (първа външна страна)

Навсѣкжде имаме отворено л вмѣсто Ѧ. Както и въ другитъ дипломи отъ това време і и l сж почти еднакви въ гравирането. Въ края на 3 р. и въ началото на 4 р. in е повторено. Текста на дветъ страници се различава сжщественно въ това, че на първата страница имаме TRIB. POT III, на втората TRIB. POT II. Явно е, че тукъ е направена грѣшка при гравирането и че може да се приеме само tribunicia

potestas II, която Веспасианъ има отъ 1 юли 70 г. до 1 юли 71 год.¹⁾ Отъ титулатурата на Веспасиана императорскиятъ едиктъ се датира отъ 9 февруарий 71 год. Нашата диплома е идентична и съ същата дата съ дипломата въ Виенския музей, издадена отъ Kubitschek въ *Jahreshefte des Oesterreichischen arch. Institutes* XVII стр. 148 сл. Безъ съмнение ние имаме тукъ преписи отъ единъ и същи оригиналъ, направени за различни

Обр. 37. — Римска военна диплома отъ Дългоделци (първа вътрешна страна).

хора. Дипломата е издадена за ветерана на мизенската флота Tutius Buti filius, дакиецъ, който следъ изкарването на военната си служба се отправилъ вѣроятно за родината си.

Оригиналната бронзова плоча, отъ която е направенъ нашия преписъ, била изложена ad aram gentis Juliae, на външната страна, съ прибавката contr(a) sig(num) Lib(eri) patris и съ забележката tab(ula) I pag(i)na V loco XI.

¹⁾ Cagnat, *Epigraphie latine* p. 189.

²⁾ Schultze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen* 215, 241, 423.

Zwei neuentdeckte Militärdiplome des Vespasian.— Das erste Diplom (Abb. 29-32) wurde in September 1922 in den Sümpfen unterhalb der Stadt Ferdinand (in der römischen Zeit *Castra et civitas Montanensium*), im nord-westlichen Bulgarien, gefunden. Beide Plättchen, die 0,21 m hoch, 0,136 m. breit und 2 mm. dick sind, sind sehr gut erhalten. Das erste wiegt 427 gr., das zweite, von dem nur die untere rechte Ecke fehlt, wiegt 407 gr. Das erste Diplom ist vom 7. Februar des J. 78 unter den Konsuln L. Ceionius Commodus und D. Novius Priscus datiert und wurde für den Infanteristen der *cohors Cilicum Perasius Publi filius* aus Aegyssus, der heutigen Tulcea im nördlichen Dobrudja, ausgestellt. Die Truppen, die im Diplome aufgezählt sind, standen damals in Moesien unter der Führung des Tribunen Sex. Vettulenus Cerialis, der uns durch seine Beteiligung an dem jüdischen Kriege Vespasians als Legat der 5. makedonischen Legion bekannt ist. Einige Cohorten werden in diesem Diplome zum ersten Male erwähnt. Das sind die *Cohors I Cantabrorum*, *Cohors I Sugambrorum Tironum*, *Cohors VIII Gallorum*, *Cohors Cilicum* und *Cohors Mattiacorum*. Der Zeuge P. Atinius Rufus, der in sämtlichen Militärdiplomen vom J. 74 bis 84 vorkommt, steht in unserem Diplome an zweiter Stelle.

Zusammen mit diesem Diplome sind noch einige Eisengegenstände, wie es scheint Eisenbeschläge eines Wagens (Abb. 34, 35), als auch eine 0,28 m. hohe Bronzestatuetten der Venus (Abb. 33) gefunden worden. Die Statuette gibt uns eine seit dem 3. vorchristlichen Jahrhundert sehr verbreitete Darstellung der Venus, die sich die Haare austrocknet, wieder.

Das zweite Diplom wurde in Oktober 1923 in einem Bauernhof im Dorfe Dalgodeltzi, Regierungbez. Lom, am linken Ufer des Flusses Tzibritza (*Ciabus*), ebenfalls im nord-westlichen Bulgarien, gefunden. An derselben Stelle hat man früher auch antike Tongefässe, Ziegel u. a. m. entdeckt.

Von diesem Diplome ist nur das eine Plättchen erhalten. Es ist 0,172 m. hoch, 0,135 m. breit, 2,5 mm. dick und wiegt 454 gr. Das Diplom ist vom 9. Februar 71 datiert und wurde für den Veteranen der Misenatischen Flotte *Tutius Buti filius*, Daker von Geburt, ausgestellt. Es handelt sich also nur um eine neue Abschrift desselben kaiserlichen Erlasses vom 9. Februar 71, der uns schon durch das Wiener Militärdiplom, ausgestellt für zwei andere Veteranen der misenatischen Flotte, bekannt war (W. Kubitschek, *Jahresh. des Oesterr. Arch. Inst.* XVII 148 ff.).

Iw. Welkow.

Предисторически изследвания въ Вратчанското поле

Отъ Р. Поповъ

Вратчанското поле, разположено източно отъ гр. Вратца, ясно се очертава северно съ Веслецъ и вълнообразнитъ височини на Стренишката планина (Стреница), южно — съ Вратчанския балканъ, а източно — съ коритото на р. Искъръ. Съ форма почти на продълговата елипса, Вратчанското поле въ релефа на България представя единъ видъ заливъ отъ Дунавската равнина, който се промъква между височинитъ на севернитъ предпланини на Стара-Планина и стига до Искърския проломъ. Последниятъ, като естественъ пжтъ между с. и ю. България, е ималъ голъмо значение както въ историческитъ, така и въ предисторическитъ времена, и най-удобното мѣсто, което свързва с. з. частъ на Дунавската равнина съ този пжтъ, е именно полето между Вратца и Искъра. Че това поле е играло важна роля въ предисторическо време, сведочатъ паметницитъ, които ще бждатъ предметъ на тази статия. Първото нѣщо, което привлича внимание, това сж многобройнитъ могили, пръснати по цѣлото поле. При нашитъ изследвания най-напредъ спрѣхме вниманието си върху тѣхъ. Първо, направихме опитъ да ги преброимъ и нанесемъ на картата ония отъ тѣхъ, които не бѣха отбелѣзани. Второ, помжчихме се да ги групираме по топографическитъ имъ белѣзи. Трето, чрезъ разкопки трѣбваше да установимъ тѣхната старостъ.

Следъ като се запознахме съ могилитъ, подирихме да откриемъ следи отъ стари селища, за да видимъ, каква връзка сжществува между последнитъ и могилитъ, и най-после проследихме реда на насложаването на предисторическитъ култури въ Вратчанското поле. За тия изследвания, които още далечъ не сж завършени, бѣхъ подпомогнатъ отъ Българския археологически институтъ; надѣвамъ се съ подкрепата на сжщия институтъ да мога да се добера до повече данни относно предисторията на Вратчанското поле, които данни иматъ еднаква стойностъ и за цѣлата ни страна, а едновременно сж отъ общо научно значение.

Могили.

Броятъ на могилигѣ, прѣснати въ полето, надминава 100; отъ тѣхъ обаче ние можахме да измѣримъ само 77. По отношение на размѣритѣ, последнитѣ представятъ голѣмо разнообразие, което можемъ да видимъ отъ следнитѣ две таблици:

Височина на могилигѣ	Брой
0.5 м.	2
1 м.	20
1.5 м.	10
2 м.	7
2.5 м.	9
3 м.	11
3.5 м.	4
4 м.	8
4.5 м.	3
5 м.	1
5.5 м.	—
6 м.	1
6.5 м.	—
7 м.	1
Всичко	77

Диаметръ на могилигѣ	Брой
10—20 м.	45
21—30 м.	27
31—40 м.	5
Всичко	77

Отъ добититѣ резултати ясно личи, че най-голѣмъ брой могили сж тия съ височина 1 м. и съ диаметръ 10—20 м. Най-голѣма е т. н. „Юнина могила“, източно отъ с. Долна Кремена. Височината ѝ достига 7 м., а диаметрътъ — 45 м. Втора по размѣри дохожда „Косматата могила“ на северъ отъ с. Бистрецъ.

Тя има височина 6 м., а диаметръ 40 м.

По-голѣмата частъ отъ могилигѣ сж сравнително добре запазени, благодарение на това, че повърхността имъ е покрита съ растителностъ (трева, храсти или дървета).

Около 20 отъ измѣренитѣ могили сж разкопавани отъ иманяри, едни само на върха, а други и по склоноветѣ; обаче въ повечето случаи тѣ сж слабо запазени, поради което формата и размѣритѣ имъ сж запазени. Въ това отношение изключение прави могилата, издигаща се с. и. отъ Вратца, въ жгѣла, образуванъ отъ желѣзопжтната линия и шосето Вратца — с. Баница. Тя е разкопавана на нѣколко мѣста доста дълбоко, но най-вече на върха; вследствие на това могилата е получила седловидна форма. При построяване на желѣзопжтната линия, източната страна на сжщата могила е била разкопана почти до срѣдата, за да се насипе трасето. Въ отворения профилъ ясно личи неправилно напластяване на насипа. Височината на тази могила въ днешното ѝ състояние мѣри 4.5 м., първоначално обаче тя е била съ около 1.5 м. по-висока. На с. з. отъ Вратца преди години е била разкопана друга могила, въ която сж били намерени човѣшки кости.

По отношение на формата си могилигѣ представятъ само два типа. Повечето отъ тѣхъ сж тжпо конусообразни, рѣдко се срѣщатъ такива

съ куполообразна форма, и то главно тия, които отдавна сж били покрити съ растителностъ.

Много отъ могилитъ въ разработенитъ мѣста сж разорани, вследствие на което губятъ отъ височината си, а увеличаватъ диаметъра на основата. Така напр. при неразоранитъ могили отношението между височината и основата, срѣдно взето, е 1:10; напротивъ при разоранитъ това отношение е 1:15. Могили, които продължително време сж били разоравани, особено тия съ малки размѣри, почти сж заличени. Такава е сждбата на голѣмъ брой малки надгробни могили. За тѣхното нѣкогашно сжществуване говорятъ разпрѣснатитъ въ кръгъ камъни или случайни гробни находки (кости, накити и пр.).

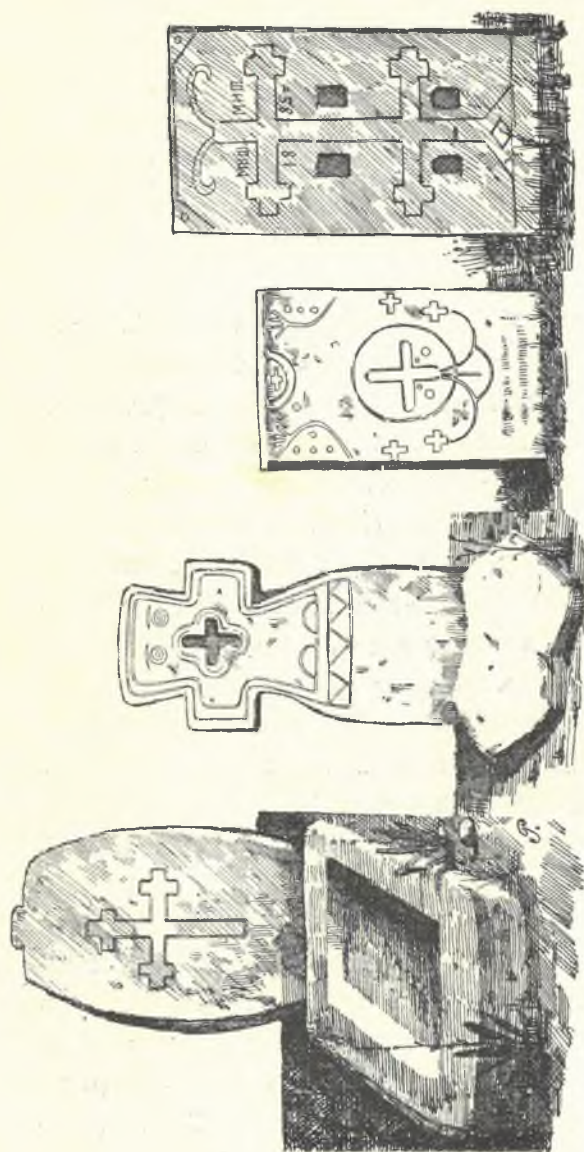
Било при случайни разкопки, било при оране на могилитъ, често пжти сж намирани човѣшки кости и разни предмети отъ облѣклото, както и оржжия (върхове за копия, части отъ мечове и пр.), които ясно показватъ, че тѣзи могили сж надгробни. При това не сж рѣдки случаитъ, когато въ една и сжща могила могатъ да се констатирагъ две и повече погребения отъ разни епохи. При една могила на ю. з. отъ с. Долна Кремена върху разорания брѣгъ се показватъ човѣшки кости, които лежатъ високо надъ могилната основа. Ясно е, че могилата е насипана върху гробъ отъ по-старо време, а могилниятъ насипъ е билъ използванъ за погребение въ по-късно време. Подобенъ случай имахме при друга могила край гара Мездра. При разкопаването ѝ въ основата се откри крематорий, а по повърхността, на дълбочина 20—30 см., излизатъ гробове отъ късно време.

Въ една могила при с. Воденецъ били намерени човѣшки кости и такива отъ конь. Подобни сведения можахме да съберемъ и за други могили въ Вратчанското поле, върху които не ще се спираме.

Известни могили въ най-ново време сж обърнати на оброци. Интересно и да се изследватъ последнитъ и да се установи: дали могилитъ сж избрани за оброци като лични мѣста, или това е въ свръзка съ известни вѣрвания, предания, легенди и пр., и въ такъвъ случай би могло да се събере интересенъ фолклоренъ материалъ. Тукъ ще се задоволимъ да споменемъ само нѣкои отъ по-важнитъ оброци.

1. Отъ дѣсно на шосето Боденецъ — Крапецъ се намира т. н. „Долна могила“. Наричатъ я още „Барболовска могила“ или „Дѣдо Шишкова могила“. Тя има височина 3·5 м., диаметръ 15 м. На върха ѝ е забита елипсовидна плоча (75 см. × 50 см.) съ издълбанъ сложенъ кръстъ, т. е. тритъ рамена на кръста представятъ отъ себе си по-малки

кръстове (обр. 38 а). Предъ кръстната плоча е поставено каменно корито, за светяване на вода. Три пѣти презъ годината тукъ се коли курбанъ. На Гергьовъ-день се колятъ ягнета, на Петковъ-день — шилета, а на

Обр. 38. — Кръстове по могилигѣ — оброци.

Св. Троица — по една овца. Курбанъгъ се дава общо отъ цѣлото село и бива изяжданъ край оброка.

2. Въ землището на с. Крапецъ се намира могилата „Св. Троица“. Височината ѝ мѣри 3 м., диаметръ 20 м. Обрасла е съ вѣковни букови дървета, високи 20—30 м. Въ срѣдата на могилата е побитъ каменъ кръстъ 95 см. × 42 см., а такъвъ помалъкъ е издълбанъ точно въ срѣдата на голѣмия (обр. 38 б). Въ горното рамо на последния сж представени две кръгли очи. Курбанъ се коли отъ населението ежегодно на празника Св. Троица.

3. На юго-западъ отъ с. Долна Кремена

има друга могила, висока 3 м., съ диаметръ 20 м. Юго-източниятъ ѝ склонъ е разоранъ и отъ тази страна на насипа излизатъ човѣшки кости. Последнитѣ се показватъ по цѣлото протяжение на отворения профилъ, и то въ горнитѣ пластове. Всички тия кости отъ късни гробове не произхождатъ отъ единъ, а отъ нѣколко гроба. При подно-

жието на северния склонъ е забита плоча съ интересенъ кръстъ (обр. 38 в). Подъ кръста следва надписъ отъ три реда, който обаче е твърде ерозиранъ и не се чете, освенъ думата ПНПЪРЪ. Този е единътъ най-старитъ оброци, който за сега е изоставенъ. Стари хора помонятъ, че презъ годината нѣколко пжти е правенъ курбанъ, между другото и на празника Св. Никола лѣтни, вѣроятно на 22 май.

4. По пжтя отъ с. Долна Кремена за Влашко село се намира малка могила, висока 1. м., съ диаметръ 10 м. На върха ѝ е забита плоча съ двоенъ сложенъ кръстъ (обр. 38 г), който отгоре завършва съ антени, подъ които се четатъ две съкратени имена: МИШ (Мишо) и МИП (Митовъ), а подъ горното рамо на кръста — година 1885. Подъ горното и долното рамена на кръста има по две ниши. Плочата има височина 90 см., широчина 50 см. Този оброкъ е сжщо изоставенъ.

Не се спираме на другитъ оброци, защото кръстоветъ по тѣхъ сж модерни. Такъвъ е напр. оброкътъ върху „Сенювата могила“, на изтокъ отъ с. Горна Кремена. Върху единъ блокъ ($51 \times 62 \times 65$ см.) е поставенъ кръстъ съ надписъ: Оброкъ Св. Тройца на братя Иванъ Пановски Христо и Мито. До този кръстъ сжщо върху блокъ (1 м. $\times$ 55 см.) е поставенъ втори кръстъ (1.70 м. $\times$ 0.60 м.) съ надписъ: Оброкъ на братя П. Гошови и братя Ив. Пановски 5 юни 1894 г., а въ основата на кръста се чете името: П. П. правлѣ (вѣроятно „правиль“), т. е. името на майстора, който е изработилъ кръста.

Много отъ могилитъ иматъ имена, които сж дадени: 1) споредъ личнитъ имена или прекори на лица, вѣроятно въ землищата на които се намиратъ. Напр.: „Дѣдо-Николова могила“, „Василевска м.“, „Сенюва м.“ „Растева м.“, „Ионина м.“, „Василица“, „Дѣдо-Шишкова м.“, „Барболовска м.“ и пр. 2) споредъ положението което могилата има: „Долната могила“, „Горната м.“, „Крайната м.“ и пр.; 3) споредъ размѣритъ: „Високата могила“; 4) по името на obroka: „Св. Тройца“; 5) по броя на могилитъ: „Тритъ могили“; 6) на северъ отъ с. Бистрецъ имаме т. н. „Космата могила“, име, което е вѣроятно въ свръзка съ характера на растителността, която покрива могилата.

Най-после ще се спремъ накратко и върху броя на могилитъ въ Вратчанското поле. Отъ тѣхъ, както споменахме по-горе, ние посегихме и измѣрихме 77, между които 39 не сж отбелѣзани въ картата $1/126$ хиледи, а 36 — въ $1/40$ х., което средно дава 50% неотбелѣзани могили.

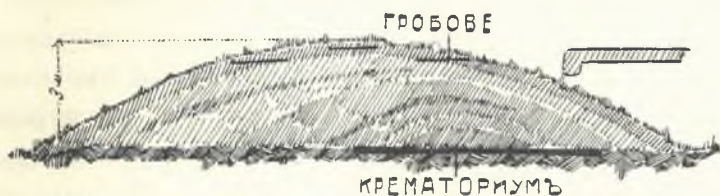
Известно е, че презъ време на руската окупация военнитъ топографи сж снели т. н. триверстова карта, въ която сж нанесени и моги-

Разкопки и единични находки.

Следъ като се запознахме накратко съ могили въ Вратчанското поле, ще разгледаме резултата отъ направенитъ разкопки, като се спремъ и върху намеренитъ единични предисторически паметници.

Гара Мездра.

На северъ отъ постройкитъ при гара Мездра се издигатъ 9 малки могили, повечето отъ които сж разорани, благодарение на което сж изгубили значително отъ първоначалнитъ си размъри. Тази група несъмнено е броела повече могили, обаче частъ отъ тѣхъ свършено сж

Обр. 40. — Разрѣзъ на могилата при гара Мездра.

заличени, било благодарение на честото имъ оране, било вследствие на това, че насипътъ имъ е билъ използванъ за нивилиране на терена. За да установимъ старостта на тѣзи могили, трѣбваше да разкопаемъ поне една. Спрѣхме се върху най-западната могила отъ групата. Тази могила, висока 3 м., съ диаметръ 15—20 м., се издига близо до училището. Предполагайки, че тя е надгробна, искахме въ самото начало да установимъ приблизително мѣстото на гроба, като за тази целъ се ржководимъ отъ напластяванията въ могилия насипъ. Отъ източния склонъ отсѣкохме единъ сегментъ, за да видимъ, отъ кжде почва и какъ върви наслаяването. Въ това отношение нашата работа значително се улесняваше поради това, че голѣма частъ отъ тоя склонъ по-рано е билъ разкопанъ и прѣстѣта отнесена. На нѣколко метра навжтре отъ основата на могилата се откри профилъ, въ който наслаяванията отъ черна и жълта прѣстѣ вървятъ ексцентрично, както това личи въ обр. 40. Този профилъ ясно посочваше, че гробътъ не трѣбва да се дири точно въ срѣдата на могилата, а въ дѣсно отъ него (северния секторъ), къмъ която посока именно отправихме разкопкитъ. Не следъ много биде открита една огоряла площъ съ червенъ, нѣкжде съ черъ цвѣтъ и тукъ-таме вжглени. Очевидно попадаме на крематория, т. е. мѣстото, дето е билъ изгоренъ погребаниятъ трупъ. Върху разкритата частъ отъ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ВРАТЧАНСКО ПОЛЕ

крематория се намѣриха нѣколко кжса отъ строшенъ глиненъ сждъ. За съжаление по-нататъшното разкопаване на могилата трѣбваше да преустановимъ, защото средствата ни се привършиха, а освенъ това настѣпиха продължителни дъждове, които не позволяваха каквато и да било работа на открито.

Въ най-горния могиленъ пластъ, чиято дебелина е 30—40 см., се срѣщатъ гробове, безъ каквито и да било следи отъ дървени ковчези, нито оградни камъни. Открититѣ скелети лежатъ въ посока ю. з. (глава) къмъ с. и. (крака). Крака опънати, ржце обтегнати успоредно съ тѣлото. Ние разкопахме три гроба. Никакви останки отъ облѣкло, оржжия, накити и пр. не се намериха, освенъ една сребърна обеща, направена отъ обло кржгче, въ срѣдата на което е закрепена куха топчица. Възъ основа на тия резултати мжчно е да се каже, къмъ кое време трѣбва да се отнесатъ тия гробове. Очевидно е, че за погребение на мъртвитѣ е била използвана вече готова могила, насипана върху погребанъ мъртвецъ, чийто трупъ е билъ изгоренъ. Като имаме отъ една страна предъ видъ, че въ горния могиленъ пластъ се срѣщатъ фрагменти отъ тънки червени покривни керамиди съ профиливани краища (обр. 40, въ дѣсно), характерни за римско време, отъ друга страна — типътъ на обещата, то въ никой случай гробоветѣ не могатъ да бждатъ по-стари отъ римско време. Мжчно можемъ да се произнесемъ сжщо и за древността на гроба въ основата на могилата. Тукъ сж възможни две предположения: 1) могилата е издигната въ римско време, когато е извършено и първото погребение, и 2) тя е насипана върху гробъ отъ преди римското владичество, а въ по-късно време е била увеличена съ новъ насипъ и използвана за по-къснитѣ погребения.

На дълбочина 1·5 м. въ могилния насипъ се намери единъ кремения ножъ, дългъ 11·5 см. (обр. 41 а) и една каменна брадва (обр. 41 б). Почти въ цѣлия насипъ се срѣщатъ, макаръ и рѣдко, фрагменти отъ груби, полуизпечени глинени сждове, характерни за неолитичната култура. Особенъ интересъ представя каменната брадва. Тя има дължина 23 см., максимална ширина при острието 7 см., а дебелина 5 см. Напрѣчното ѝ сечение, както това добре може да се види на дадения образъ, е овално. Въ хронологичното развитие на бравата презъ неолитично време нашиятъ типъ, т. н. овална брадва (Ovalbeil), която характеризира културата на първитѣ наколни постройки въ алпийската зона,¹⁾ заема трето мѣсто. Следователно тя ни посочва една стара нео-

¹⁾ Forrer, Reallexikon, стр. 922.

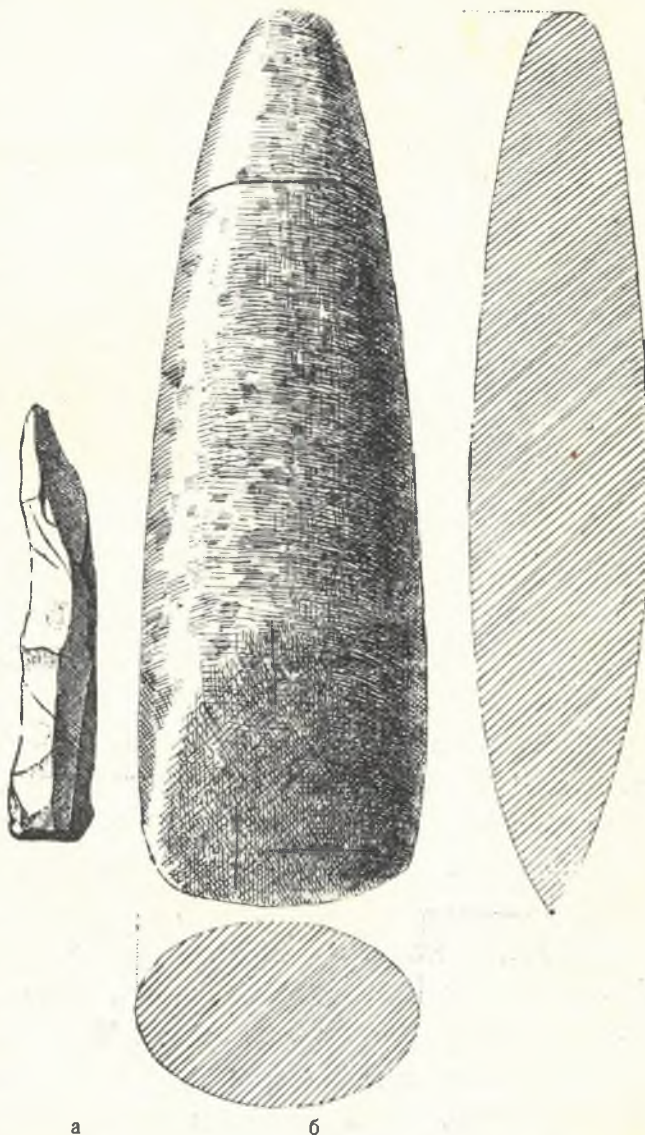
литична култура въ околността на гара Мездра, която култура ще се е развивала по-рано отъ половината на IV-то хилядолѣтие пр. Хр. Тия паметници (кремениятъ ножъ, бравата, фрагментитѣ отъ глинени сждове) нѣматъ нищо общо съ времето, когато е насипвана могилата, следователно не стоятъ въ никаква връзка нито съ по-старото, нито съ по-новитѣ погребения. Тѣ сж случайно попаднали въ могилата заедно съ насипваната прѣстъ, и показватъ, че въ околността на гара Мездра е сжществувало неолитично селище, което въ последствие установихме и съ други паметници. При една по-сетнешна обиколка, около моста на северъ отъ гарата, въ жгъла образуванъ отъ Искъръ и потока, който тече отъ къмъ с. Боденецъ, ние намерихме следнитѣ останки отъ неолитично селище.

1. Единъ здравъ и нѣколко строшени хромелни плочи отъ пѣсѣчникъ.

2. Малка глинена

сждинка съ венецъ отъ вдлъбнатини подъ ржба на устата (обр. 42, А). Височина 2 см. Дъно обло. Цвѣтъ жълтеникавъ.

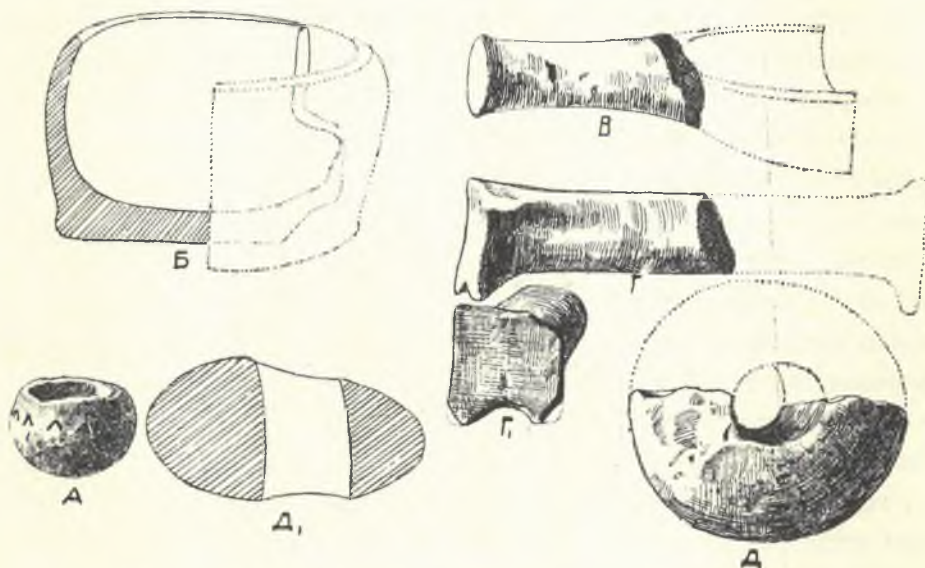
3. Фрагментъ отъ глинень сждъ съ плоско дъно, безъ орнаменти по стенитъ (обр. 42, Б). Височина 5 см. Цвѣтъ сивочеръ.

Обр. 41. — а: ножъ отъ кремъкъ, б: каменна брава отъ гара Мездра.

4. Дръжка отъ глинена лъжица (обр. 42, В). Цвѣтъ червенъ.

5. Глиненъ предметъ въ форма на продълговато столче (обр. 42, Г), каквито често пѣти се срѣщатъ въ плоскитѣ могили у насъ.¹⁾ Цвѣтъ червенъ.

Обр. 42. — Глинени предмети отъ селището при гара Мездра.

6. Половина отъ глиненъ прешленъ (обр. 42, Д), съ дупка косо пробита. Цвѣтъ червенъ. Диаметръ 6·7 см. Ексцентричността на дупката ясно показва, че прешленътъ е служилъ или като тежестъ за станъ или като такава за рибарска мрежа, обаче въ никой случай за тежестъ на вретено.

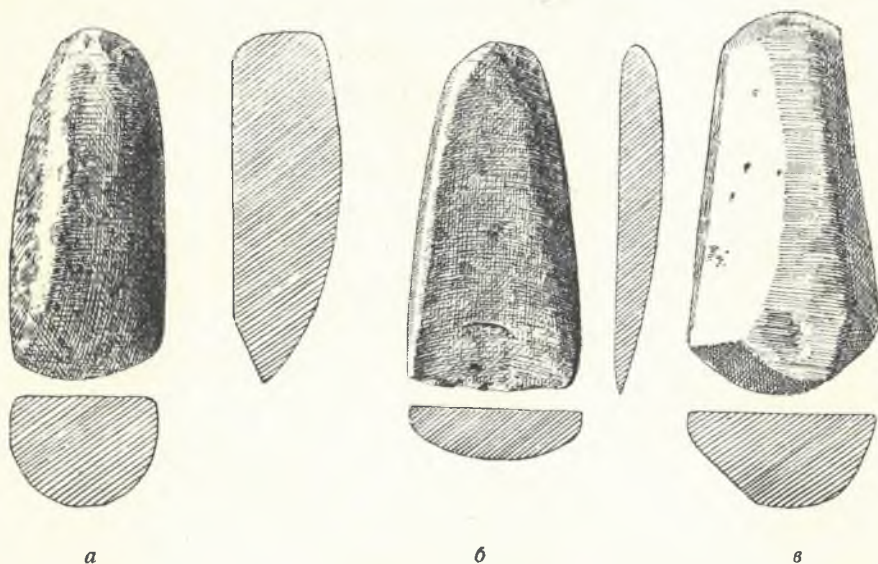
7. Множество фрагменти отъ глинени сждове безъ орнаменти. Между материалитѣ отъ това селище отъ първо значение сж намеренитѣ три брадви, които даваме на обр. 43.

8. Първата отъ тѣхъ (обр. 43 а) е отъ типа на т. н. калъпести брадви (Schuhleistenbeil), които се характеризуватъ по това, че едната имъ страна е съвършено равна, противоположната заоблена. По такъвъ начинъ бравдата наподобява обушарски калъпъ. Този типъ е най-стариятъ и характеризова старата неолитна епоха. Дължина на бравдата 9·5 см., ширина 4·1 см., максимална дебелина 3 см.

¹⁾ Напр. въ Коджадерменската могила, Изв. Арх. д-во, VI обр. 146.

9. Втората брадва (обр. 43 б) наподобява първата, съ тази само разлика, че не е толкова издута. Дължината ѝ мѣри 9·3 см., максималната ширина 4·6 см., максималната дебелина 1·4 см.

10. Третата брадва (обр. 43 в) има сѣщия типъ. Дължина 10·2 см., ширина 6 см., дебелина 2·5 см. За направа на това орѣдие е послужилъ рѣченъ камъкъ, чиято естествена форма напълно е подходжала за целта. Нужна е била една незначителна обработка, за да може да се оформи окончателно орѣдието. Остриятъ край на бравата, вследствие на употребата, е силно затѣпенъ.

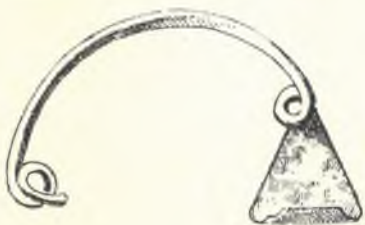
Обр. 43. — Каменни бравди отъ селището при гара Мездра.

Описанитѣ три последни бравди, както и тая отъ могилата, сѣ важни за датуването на селището при гара Мездра, което, изглежда, е имало значителни размѣри. Това селище безспорно е сѣществувало презъ цѣлия неолитъ, но началото му трѣбва да отнесемъ къмъ стария и срѣдния неолитъ, презъ което време сѣ били въ употребѣ калѣпеститѣ бравди, следъ тѣхъ плоскитѣ и най-после овалнитѣ.

с. Долна Кремена.

Въ една могила отъ землището на това село е намерена бронзова фибула (обр. 44) отъ типа на т. н. двупримчести фибули (zweischleifige Vogenfibel). Задниятъ край на лѣжа (четирирѣбестъ) прави една спирална завивка отъ лѣво къмъ дѣсно, следъ което преминава въ игла. Пред-

ниятъ край прави сжщо една завивка и завършва съ трижгълна ножна плочка, чийто доленъ край завива нагоре къмъ дъсната страна, за да образува жлебъ, необходимъ да се закрепя иглата. Дължината на фибулата мѣри 6·4 см., височината — 3·7 см. Зелена патина. Фибули съ две примки (възли) до сега у насъ сж намерени на нѣколко мѣста, но такава съ трижгълна ножна плочка попада за пръвъ пѣтъ сега. Подобна обаче е известна отъ гробното поле при Халщатъ,¹⁾ която фибула се отличава отъ нашата по това, че лжкътъ ѝ е дебелъ и обълъ, а освенъ това украсенъ съ групи отъ напрѣчни нарѣзи. Аналогични фибули на

Обр. 44. — Бронзова фибула отъ с. Долна Кремена.

долнокременската сж намерени въ Босна при Долна Долина на р. Сава.²⁾ И тѣ значително се отличаватъ отъ нашата. Така напр. тая на табл. LVIII обр. 3 въ цит. томъ има обълъ, слабо надебеленъ въ срѣдата лжкъ, чиито крайща сж украсени съ напрѣчни нарѣзи. Ножната плочка, въ форма на равностраненъ трижгълникъ, е украсена по края съ зигзачни линии. Втората фибула, представена на табл. LXXII обр. 18 (цит. т.), има сжщо обълъ лжкъ, украсенъ съ напрѣчни нарѣзи и нѣколко надебелявания въ срѣдата. Фибулата отъ с. Долна Кремена трѣбва да отнесемъ къмъ първата желѣзна (халщатска) епоха, къмъ което време принадлежатъ и приведенитѣ аналогии.

Влашко Село.

Източно отъ Долна Кремена лежи Влашко село, въ землището на което се намери разнообразенъ и цененъ материалъ отъ три култури: неолитична, халщатска и ла-тенска. Паметниците отъ всѣка една отъ тия култури ще опишемъ по отдѣлно.

А. Каменна епоха.

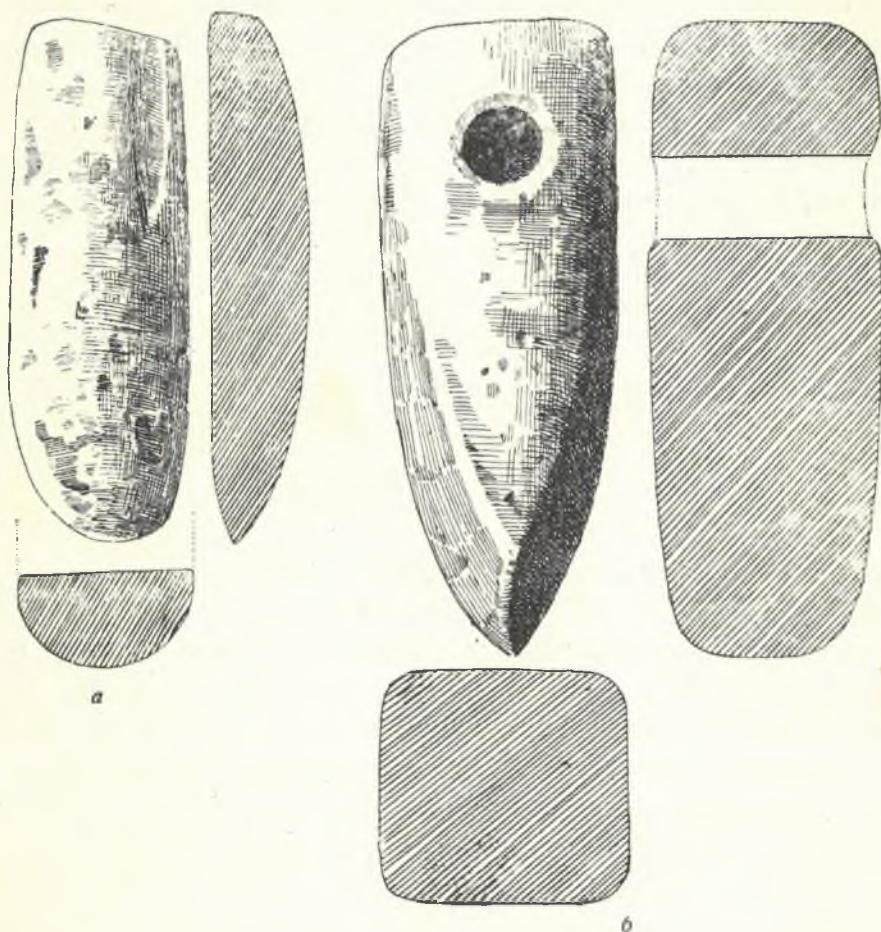
1. Обр. 45 а. Каменна секира, калѣпестъ типъ (Schuhleistenbeil), намерена близо до брѣга на р. Искъръ. Направена отъ сива скала, едната ѝ страна е равно шлифована, противоположната правилно заоблена. Дължина 12·7 см., максимална ширина 4·3 см., максимална дебелина 2·3 см.

2. Обр. 45 б. Камененъ чукъ-секира съ клинообразно надлъжно сечение. Широко плоско, почти равно чело (5·3 см. × 6 см.). Четиритѣ

¹⁾ Sacken, Das Grabfeld von Hallstatt, табл. XIII, обр. 11.

²⁾ Truhelka, Wiss. Mitt. IX табл. LVIII обр. 3; табл. LXXII обр. 18.

страни въ горната половина почти равни. Къмъ острието хълбочнитѣ плоскости ставатъ малко заоблени. Острието джговидно извито. Дупката, извъртяна 3·3 см. подъ челото, има диаметръ 2 см. Дължина на орждието 15·9 см., максимална ширина (при челото) 6 см., максимална дебелина 5·5 см. Като изключимъ хълбочнитѣ страни и то само въ об-

Обр. 45. — Каменни орждия отъ Влашко село.

ластѣта на дупката и на острието, дето личи грижлива полировка, по-голѣмата частъ отъ повърхността на орждието е груба, само обчукана. Сивожълта еруптивна скала. Намерена въ мѣстността „Кочева бара“.

3. Обр. 46 а. Половина отъ камененъ боздуганъ отъ сивозелена скала.

По форма значително се различава отъ първия. Надлъжниятъ разрѣзъ представя почти кръгъ (5 × 5·8 см.). Диаметръ на дупката 2·3 см.

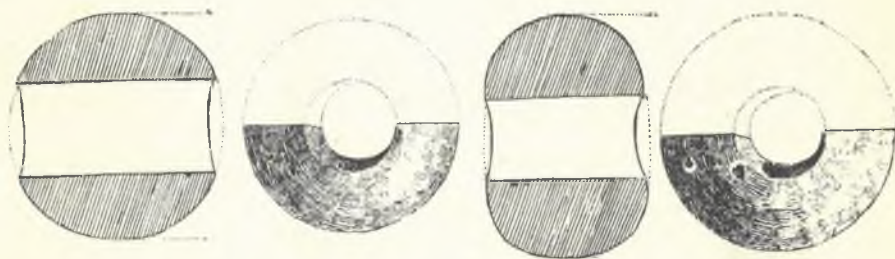
4. Обр. 46 б. Половина отъ камененъ боздуганъ, направенъ отъ си-

возелена скала. Надлъжниятъ профилъ представя овала съ диаметри 6·2 см. $\times$ 4·2 см. Диаметъръ на дупката 2·5 см.

В. Желѣзна епоха (I-ва и II-ра желѣзни епохи).

Некрополътъ при селото.

На северъ отъ Влашко село, въ дѣсно отъ пѣтя, който води по посока къмъ върха „Меторица“, въ нивата на Петко Медньювски се намиратъ две малки могили, а трета такава се издига въ съседната нива на Цоло Христовъ. По на северъ отъ тази група могатъ да се наброятъ мѣстата на още 7 други могили, почти унищожени отъ времето. За тѣхното съществуване говорятъ само купища отъ камъни, тѣй като поч-

Обр. 46. — Каменни боздугани отъ Влашко село.

вениятъ насипъ е повече или по-малко отнесенъ отъ дъждовната вода. Подобни малки могили на северъ отъ селото е имало много повече, отколкото виждаме днесъ. Голѣмата частъ отъ тѣхъ, отдавна попаднала въ разработени мѣста, е била напълно унищожена, вследствие многократното разораване на почвата. Фактътъ, че често пѣти изъ околнитѣ ниви се намиратъ кжсове отъ глинени сждове, бронзови и желѣзни предмети, както и човѣшки кости и пр., за които ще стане дума по-после, ясно показва, че имаме работа съ единъ обширенъ некрополъ отъ малки надгробни могили, отъ които до днесъ сж запазени само нѣколко. Въ околността на селото срѣщаме и по-голѣми могили, добре запазени. Последнитѣ обаче изглеждатъ да принадлежатъ на друга епоха, най-вѣроятно на времето на римското владичество.

Тритѣ могили, които заематъ южната частъ на некропола, лежатъ въ мѣстността, наречена „Крайната могила“. Ние ще ги означимъ съ I—III. Първитѣ две представятъ за насъ голѣмъ интересъ поради намеренитѣ въ тѣхъ важни находки.

За да установимъ характера на могилитѣ отъ влашкѣселския некро-

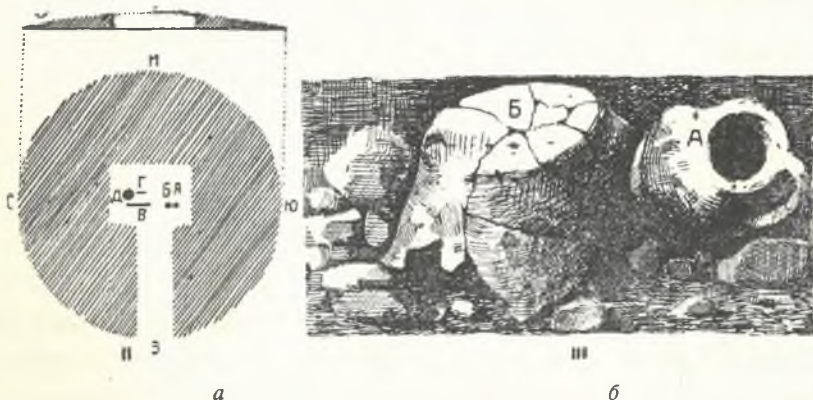
полъ, както и времето, къмъ което трѣбва да ги отнесемъ, ние разкопахме първитѣ две.

Могила I. Има височина 80 см., диаметръ 20—25 м. Съ единъ прокопъ, широкъ 2 м., съ посока отъ и. къмъ з., разсѣкохме могилата на два сегмента (обр. 48 а). Най-отгоре повърхността на насипа представя прѣстъ, повече или по-малко размѣсена съ ржбестъ чакълъ. По-доле дохождатъ безъ редъ натрупани камъни, чиито размѣри достигатъ сръдно 20—30 см. Въ основата на могилата никакъвъ кръгъ отъ редени камъни (кромлечъ). На дълбочина 80 см. отъ върха се откриха първитѣ следи отъ крематория: червена изпечена прѣстъ, отгоре покрита съ черна отъ карбонизирани вещества кора, а върху нея пепеленъ пластъ. Точно въ сръдата на могилата се намериха останкитѣ отъ погребението.

Обр. 47. — Могилитѣ около Влашко и Старо село.

Трупътъ на мъртвия следователно е изгоренъ на сжщото мѣсто, дето е насипана могилата. Въ кладата е билъ положенъ трупътъ заедно

Обр. 48. — а планъ и разрѣзъ на могила I, б часть отъ крематория.

съ дрехитѣ и оръжието. Намеренитѣ останки отъ една бронзова фибула, единъ желѣзенъ мечъ и единъ върхъ за копие сж силно повредени отъ високата температура. До изгорѣлитѣ човѣшки кости се на-

мериха събрани на едно мѣсто кости отъ говедо (Bos), между които предимно личатъ части отъ коститѣ на заднитѣ крака.

При погребението на мъртвия е била поставена храна, която заедно съ трупа е изгорѣла. Аналогично приношение на храна установихме при едно погребение въ некропола при с. Байлово (Софийско), съ тази разлика, че храната тамъ е била поставена следъ трупоиъгарянето.¹⁾

На мѣстото, дето сж били погребани останкитѣ на мъртвия, се намериха следнитѣ предмети:

1. Къмъ северната страна на крематория е поставена обърната съ

Обр. 49. — Глиненa кана.

уста нагоре глиненa кана, работена на грънчарско колело (обр. 48, II А и III А, и обр. 49). Има височина 15·8 см. Диаметръ на устата 9·5 см., на дъното 7 см. Последното е конкавно. Цвѣтъ сивъ. Отъ едната страна каната е снабдена съ плоска дръжка, чийто горенъ край се залавя за ржба на устата. До известна степенъ нашата кана се схожда доста много съ подобна една, намерена въ единъ могиленъ гробъ въ мѣстността „Радневъ геранъ“ при Брѣзово, датувана къмъ IV-III в. пр. Хр.²⁾

2. Непосредствено до каната е

поставенъ строшенъ глиненъ сждъ,

обърнатъ съ устата на доле (обр. 48, III Б). Диаметръ на дъното 16·5 см., височина на фрагмента 13·5 см., дебелина на стенитѣ 1·2 см. Формата му напълно отговаря на подобенъ сждъ, намеренъ въ една надгробна могила въ Байловския некрополъ.³⁾ Разликата обаче се състои въ това, че байловскиятъ сждъ е по-малъкъ и отстрани е снабденъ съ дръжки, подобни на рогчета. Както единиятъ, така и другиятъ сж работени на ржка, т. е. безъ помощта на грънчарско колело. Въ това отношение техниката на керамиката отъ Влашко село и Байлово сж напълно еднакви: били сж въ употреба два вида сждове: еднитѣ рабо-

¹⁾ Р. Поповъ, Известия на Арх. Институтъ I стр. 63, могила IV.

²⁾ Б. Филовъ, Изв. на Арх. Д-во VI обр. 14

³⁾ Р. Поповъ, Изв. Арх. Инст. I обр. 59.

тени отъ чиста глина на колело, а другитъ — на ржка отъ глина размъсеца съ пѣськъ. Обичаятъ да се поставятъ погребални сждове надолу съ устата констатирахме сжщо въ Байловския некрополъ въ могила I-ва.

На северъ отъ описанитъ два сжда сж прѣснати коститъ отъ изгорѣлия трупъ, както и останкитъ отъ желѣзенъ мечъ, желѣзенъ връхъ за копие и спирала отъ бронзова фибула.

3. Мечътъ, ако и разрушенъ на ситни кжсове, все пакъ личи, че лежи по посока с.-и., съ дрѣжката къмъ с. Това още съвсемъ не е достатъчно да опредѣли положението на мъртвия върху кладата. При изгарянето на трупа всички предмети поставени наоколо, като накити и метални части отъ облѣклото, биватъ обикновено разбъркани, ако ли тѣ не сж били поставени следъ като трупътъ е билъ вече изгоренъ, какъвто е напр. случаятъ съ глинени сждове. Фактътъ, че тѣ не сж пострадали отъ огъня, че въ каната не се намериха вжглени и пепель, показва, че сждоветъ сж турени отпосле. Отъ меча що-годе сж запазени тия части, които даваме на обр. 50 и 52.

Обр. 50. Дрѣжка и частъ отъ острието на меча заедно съ ножницата. Отгоре ржбътъ на последната, значително профиливанъ, има форма на звънецъ, обърнатъ съ устата надолу. Ножницата е направена отъ два тънки желѣзни листа; надлъжнитъ ржбове на единия сж подвити така, че обхващатъ ржбоветъ на другия (обр. 51, А). За да бждатъ обаче по-яко свързани дветъ половини на ножницата, били сж стегнати съ напрѣчни тънки желѣзни връзки, една отъ които намираме запазена върху горния край на ножницата (обр. 52, А и К), втора—върху единъ другъ фрагментъ отъ нея. Къмъ ножницата принадлежатъ: една желѣзна халка съ диаметръ 3·5 см. (обр. 52, Б), както и други три желѣзни фрагмента (обр. 52, В, Г и Д), между които последниятъ (Д) представя желѣзна скоба, подобна на тия върху меча отъ с. Деро, с. Попица¹⁾ и с. Байлово.²⁾ Ширината на ножницата мѣри 5·3 см. Мечътъ отгоре завършва съ четириржбеста дрѣжка, дълга 14·5 см., която е била обкована съ костъ или

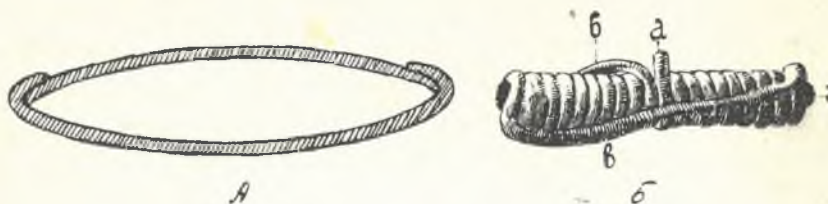

Обр. 50.
Частъ отъ желѣзенъ мечъ.

¹⁾ Р. Поповъ, Годишникъ на Нар. Музей за 1921, обр. 155, В и обр. 170.

²⁾ Р. Поповъ, Известия на Арх. Институтъ I, 1921/22, обр. 60, Г.

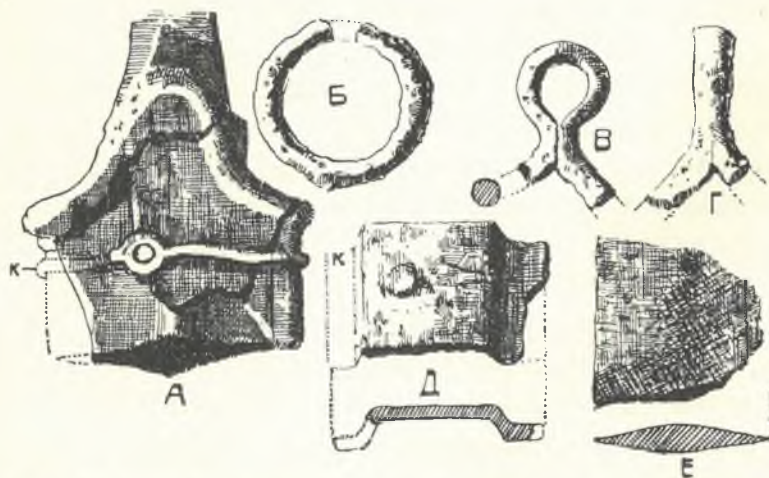
дърво, изобщо отъ нетраенъ материалъ. Дръжката на меча въ края завършва съ кржгло копче, чието назначение е било да крепи обковитъ.

Обр. 51. — А: Разрѣзъ на ножницата, Б: спирала отъ бронзова фибула.

4. Близко до мѣстото на меча се намериха останки отъ желѣзенъ връхъ за копие, обаче тѣй силно повреденъ, че не може да се каже нищо относно формата и размѣритъ му. Върху единъ фрагментъ отъ листа на копие то личи отпечатъкъ отъ нѣкакъвъ платъ (обр. 52, Е).

5. Бронзова спирала отъ фибула, навита около желѣзна ось (обр. 51, Б). Състои се отъ 20 навивки, по 10 за всѣка половина. Пружинниятъ механизъмъ на фибулата е направенъ така: задниятъ край на

Обр. 52. — А-Д: части и принадлежности на меча; Е: частъ отъ желѣзенъ връхъ за копие съ отпечатъкъ отъ тъканъ.

лжка (Обр. 51, б) прави върху желѣзната ось (г) 10 спирални завивки като почва отъ срѣдата. Следъ като стигне края на осьта, спиралата преминава въ хорда (в), която върви до противоположния край на осьта. Отъ тукъ почватъ нови спирални завивки къмъ срѣдата на осьта, следъ което последната завивка преминава въ игла (а). Дължината на спиралата мѣри 3·7 см., а диаметрътъ ѝ — 0·5 см.

Що се отнася до датуването на гроба, отчасти би ни улеснили останките отъ меча и фибулата. Формата на меча, като почнемъ отъ бронзовата и свършимъ съ ла-тенската епоха, претърпява редъ промѣни, всѣка една отъ които характеризова известно време. Що се отнася обаче до формата на нашия мечъ, нищо положително не можемъ да кажемъ; защото, както виждаме, той е почти цѣль разрушенъ, а въ що годе запазенитъ кжсове хълбочнитъ ржбове на острата частъ, напълно сж замаскирани отъ плътно прилепената къмъ тѣхъ ножница, и не винаги последната има форма еднаква съ тая на ножа. Направенъ цѣль отъ желѣзо, мечътъ не може да бжде отнесенъ къмъ началото на халщатската епоха. Напротивъ, формата на дръжката ни напомня ла-тенскитъ мечове; така, че би трѣбвало гроба да поставимъ най-рано къмъ края на I-та и началото на II-та желѣзна епоха, къмъ което време ни води и фибулата. Фибули съ билатерални спирали съ повече завивки сж нѣщо обикновено презъ II-та желѣзна епоха, но такива се срѣщатъ и презъ халщатско време. За да може съ по-голѣма сигурностъ да се опредѣли точно типа на фибулата, трѣбваше поне отчасти да бжде запазенъ предниятъ ѝ край (кракътъ).

Могила II. Само нѣколко крачки северно отъ първата могила се намира могила II, отъ която е запазена незначителна частъ, именно тази частъ, която стои на границата между нивитъ на Цоло Христовъ и Петко Меднювски. Редъ години могилата е била разоравана, вследствие на което $\frac{3}{4}$ отъ насипа е разнесенъ изъ нивата. За да установимъ, какво е било погребението въ тази могила, направихме единъ прокопъ отъ и. къмъ з. и другъ отъ с. къмъ ю. Установихме обаче, че ралото е засѣгало гроба, вследствие на което последниятъ е напълно унищоженъ. Разхвърлянитъ обаче човѣшки кости бѣха достатъчни да покажатъ, че трупътъ на мъртвия не е билъ изгоренъ, както това видѣхме въ първата могила, а е билъ заровенъ. Какъ е билъ положенъ мъртвецътъ въ гроба, не може да се установи, защото, както казахме по-горе, всички кости сж разчупени и размѣстени. Наредъ съ човѣшкитъ кости, намериха се фрагменти отъ разстрошени глинени сждове, предмети отъ бронзъ и пр., всички произходящи отъ гроба. При орането на нивата на това мѣсто сж намирани разни бронзови и желѣзни предмети. Г-нъ Дичо Петровъ, единъ интелигентенъ и любознателенъ жителъ отъ селото, често е обикалялъ тадѣва и грижливо е събиралъ всичко онова, което ралото изваждало отъ земята. Отъ тази могила той е успѣлъ да запази голѣма частъ отъ гробнитъ предмети. Неговитъ съселани,

знаейки, че се интересува отъ старини, запазвали сж всичко, каквото тукъ-таме сж намирали и сж му го давали. По такъвъ начинъ г-нъ Петровъ е можалъ да си състави една хубава сбирка, която безъ колебание отстъпи на Народния музей. Ако примерътъ на Петровъ бѣше следванъ и отъ други наши селяни, много ценни старини нѣмаше да изчезнатъ, а щѣха да бждатъ запазени за българската наука и музей.

Отъ тази могила произхождатъ предметитѣ, които описваме по-доле. Сждейки по тѣхния брой и разнообразие, би трѣбвало да се предположи, че въ могилата е имало повече отъ единъ гробъ. Или на сжщото това мѣсто, близко една до друга, е имало и друга могила, сжщо разорана до основа.

Предмети отъ бронзъ.

1. Обр. 53, А. Джгovidна бронзова фибула съ две примки. Двата края на лжка сж украсени съ по петъ прѣстеновидни надебелявания, отъ които срѣдното е най-голѣмо. Задниятъ край на лжка прави една спирална завивка отъ лѣво къмъ дѣсно, следъ което преминава въ игла. Предниятъ край прави сжщо такава завивка въ обратна посока и завършва съ ножна плочка, чиито странични рѣбове сж дълбоко джгovidно изрѣзани. Лицето на плочката е украсено съ успоредни релефни брезди. Последнитѣ стоятъ отвесно къмъ иглодържателя, образуванъ отъ превиване на долния край на ножната плочка отъ лѣво къмъ дѣсно. Дължината на фибулата достига 13.2 см., височина 8.1 см. Тази е най-голѣмата джгovidна фибула, намерена до сега у насъ.

2. Обр. 53, Б. Бронзово кржгло копче, отгоре слабо издуто, от-доле снабдено съ кржгла дупка за зашиване. Такива копчета се намериха 61. Величината имъ доста варира. Най-малкитѣ иматъ диаметръ 1 см., а най-голѣмитѣ 1.5 см. Повечето отъ тѣхъ сж съ тъмно-зелена, по-малко съ ясно-зелена патина.

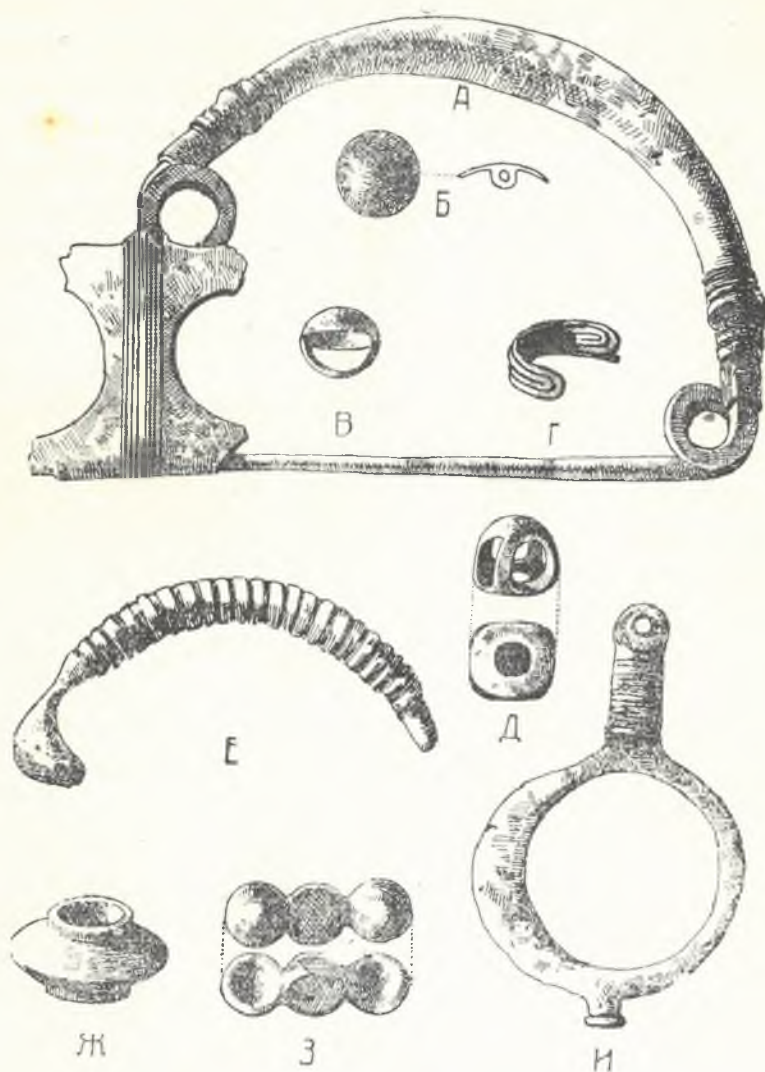
Аналогични копчета сж намерени въ Горица.¹⁾ Тѣ се отличаватъ отъ нашитѣ по това, че сж повече издути. Голѣмо сходство иматъ сжщо копчетата отъ гробното поле при Халщатъ.²⁾ Отъ проучване гробоветѣ на въпросния некрополъ се е установило, че при погребението мъртвитѣ сж били заравяни заедно съ облѣклото, което въ повечето случаи се е състояло отъ горна и долна дреха.

Едно любимо украшение на горната дреха въ Халщатъ е била

¹⁾ Truhelka, Wiss. Mitt. VIII 37, обр. 90.

²⁾ Sacken, Das Grabfeld von Hallstatt, табл. XVIII обр. 7.

гарнитурата отъ блестящи бронзови копчета, слабо изпжкнали отгоре и снабдени съ едно малко ухо отдоле, необходимо за пришиването имъ. Тия копчета, почвайки отъ яката до долния край на дрехата, сж

Обр. 53. — А: джговидна фибула; Б и В: копчета; Г: пръстенъ; Е: джга отъ фибула; Д, Ж, З, И: разни предмети — всички отъ бронзъ.

образували гъсти редове. Въ единъ гробъ отъ Халщатъ сж били намерени около 3000 копчета. Въ втори гробъ съ изгоренъ трупъ сж събрани повече отъ 5000 копчета и то въ такова положение, отъ което ясно става, че тѣ сж били зашити въ редове. Въ други гробове броятъ на копчетата се колебае между 200 и 1000. Голѣмиятъ брой копчета,

намерени въ тия гробове, както и еднаквата имъ форма и величина, показватъ, че презъ това време фабрикуването имъ трѣбва да е ставало по механически способъ. Такива копчета, само че снабдени съ две дупки, сж били намерени и въ Унгария. Презъ 1844 г. отъ единъ гробъ сж събрани 392 копчета. Изглежда, че въ облѣклото на населението въ ю. Австрия, Унгария и Тракия, а вѣроятно и въ Илирия, презъ халщатската епоха е имало голѣма общностъ.

3. Обр. 53, В. Втори типъ бронзово копче. Такива се намериха двадесетъ и шестъ. Тѣ сж направени отъ една почти полусферична куха часть, снабдена отдоле съ плоска джга, която е служила за пришиване. Диаметрътъ 1·3 см. Повечето отъ тѣхъ иматъ тъмно-зелена, а само едно ясно-зелена патина. Съвсемъ аналогични копчета отъ тоя типъ сж намерени сжщо въ Халщатъ.¹⁾

4. Обр. 53, Г. Бронзовъ прѣстенъ, отъ спирално увитъ обѣлъ телъ. Диаметрътъ 2·1 см. Върху единия край телътъ надлъжно се увива спирално два пжти, следъ което свободниятъ край образува кржгъ, чийто диаметрътъ е билъ такъвъ, какъвто е тоя на спиралата. Кржгътъ е ималъ назначение да крепи прѣстена върху прѣста.

Аналогични два прѣстена имаме случай да намеримъ въ единъ могиленъ гробъ при с. Байлово (Софийско).²⁾ Сжщо такива сж познати отъ Чехия³⁾ и др.

5. Обр. 53, Д. Бронзово копче. Полусферична форма съ равна основа, върху която има кржгла дупка и четири такива отъ страна. Диаметрътъ 1·4 см. Ясно-зелена патина.

До известна степенъ аналогично на тукъ описаното копче е намерено въ Халщатския некрополъ.⁴⁾ Освенъ по размѣри, то се отличава още по това, че отдоле е цѣло отворено, а горната часть е по-широка и повече издута.

6. Обр. 53, Е. Лжкъ отъ джговидна желѣзна фибула, покрита отгоре съ бронзова обвивка, насѣчена на 22 сегмента. Дължина на лжка по права линия (хорда) 7·6 см., дебелина 0·8 см. Фибули съ подобенъ лжкъ сж познати отъ Гласинацъ,⁵⁾ отъ типа на т. н. двувъзелчести фибули, каквато вѣроятно е била и нашата.

¹⁾ Sacken, пакъ тамъ, сжщата таблица, обр. 8 и 11.

²⁾ Р. Поповъ, Известия на Археол. Институтъ, I, стр. 75, обр. 61.

³⁾ Pič, Čechy předhistorické II табл. IV, обр. 8; табл. XI, обр. 7 и 10; табл. XII обр. 4; табл. XIV, обр. 7; табл. XVII, обр. 17—19; табл. XIX, обр. 32 и 33.

⁴⁾ Sacken, цит. съч., табл. XVIII обр. 14.

⁵⁾ Truhelka, Wiss. Mitt. I стр. 85, обр. 64.

7. Обр. 53, Ж. Кухъ бронзовъ предметъ въ форма на два пресѣчени конуси, съединени въ основитѣ си. Двата му края профиловани. Височина 1·8 см., диаметръ 8 см. Сиво-зелена патина.

Аналогиченъ предметъ, почти съ сжщитѣ размѣри, описанъ като монисто (перла), е намеренъ въ гробоветѣ при Халщатъ.¹⁾ Различава се отъ нашия по това, че въ срѣдата е безъ ржбъ (издутъ), а освенъ това дупкитѣ му сж по-малки. Сжщата форма обаче има едно монисто отъ янтъръ, намерено сжщо въ Халщатъ.²⁾

8. Обр. 53, З. Бронзовъ предметъ, съставенъ отъ три яко споени кржгчета, между които срѣдното е плоско, а крайнитѣ издути. Дължина 3·3 см. Отъ долната страна е снабденъ съ джговидно плоско ухо, което се крепи въ периферията на срѣдното кржгче. Ясно-зелена патина съ грапава повърхность. Този предметъ вѣроятно представя сегментъ отъ коланъ.

9. Обр. 53, И. Плосъкъ бронзовъ предметъ въ форма на кржгъ по-широкъ въ лѣвата, по-тѣсенъ въ дѣсната страна, а отгоре снабденъ съ издатъкъ, въ горния край съ дупка за окачване. Такива предмети сж намерени 30 здрави и 12 строшени. Диаметръ 4·5 см. Долниятъ край на издатъка е украсенъ съ едно напрѣчно надебеляване, а полето между него и дупката — съ много тънки хоризонтални нарѣзи. Долната страна на кржга е снабдена съ единъ малъкъ издатъкъ, профилованъ въ края. Дължината на цѣлия предметъ, заедно съ издатката, мѣри 7·5 см. Повърхностьта е грапава съ черно-зелена патина.

Аналогични предмети у насъ сж намерени въ мѣстността „Инио-алба“ между селата Ясенъ и Кошава (Видинско),³⁾ които обаче се отличаватъ отъ влашкоселскитѣ по вида на нарѣзитѣ и още по това, че въ долния край нѣматъ издатъкъ. Подобни предмети сж намерени сжщо въ Арчаръ,⁴⁾ които сжщо нѣматъ издатъкъ въ долния край. Характерното за тия предмети е това, че винаги лѣвата страна на кржга е почти двойно по-широка, отколкото дѣсната.

До известна степенъ аналогични предмети сж познати и отъ Прозоръ (Хърватско)⁵⁾ Тѣ се отличаватъ отъ тия, намерени у насъ, по това, че кржгътъ навредъ има еднаква ширина и върху горната издаднина

¹⁾ Sacken, цит. съч. табл. XVII обр. 23.

²⁾ Пакъ тамъ, обр. 12.

³⁾ Р. Поповъ, Годишникъ на Народния музей за 1921 г. стр. 161 обр. 150.

⁴⁾ Необнародвани.

⁵⁾ Ljubič, Popis, табл. XXII обр. 131.

липсватъ каквито и да било нарѣзи. Безспорно всички тия предмети сж били за окачване като украса, но какъ, трудно е да се каже.

10. Обр. 54, А. Бронзовъ предметъ въ форма на голѣмо кржгло копче, въ срѣдата съ пжпка (умбо), а върху противоположната страна снабденъ съ полукржгла скоба. Диаметръ 48 см., височина, мѣрена заедно съ скобата, 1·5 см. Ясно-зелена патина.

11. Обр. 54, Б. Бронзова гривна въ форма на елипса, направена отъ плоскъ тель, широкъ въ срѣдата 0·7 см., дебелъ 0·5 см. Диаметри: 6·5 × 5·2 см. Вътрешната страна на гривната е равна, външната — обла. Двата ѝ края постепенно изтъняватъ и завършватъ съ тжпи остриета. Ясно-зелена патина.

12. Обр. 54, В. Часть отъ бронзовъ предметъ, направенъ отъ обълъ тель, дебелъ 0·2 см. Последниятъ прави една извивка въ форма на буквата л, чиито крайща по-нататкъ върватъ хоризонтално, следъ което извиватъ подъ правъ жгълъ надолу. Най-вѣроятно нашиятъ предметъ представя горенъ край отъ игла за коса, дето върху извивката сж били нанизани разни предмети, за да придадатъ на иглата по-красивъ изгледъ. Такива игли, намерени въ Горица, описва Трухелка.¹⁾ Аналогични на влашкоселската игла сж намерени въ Босна много.²⁾ Игли, чиято извивка е обърната надолу, сж познати отъ Stagno³⁾ и пр.

13. Обр. 54, Г и З. Бронзови копчета въ форма на кръстъ. Първото отъ тѣхъ има диаметръ 3 см., второто 2·7 см. Срѣдата на кръста е конусообразно изпжкнала, а върху противоположната страна (конкавната) е закрепена плоска джговидна скоба, която е служила за пришиване или прикачване на копчето. Тъмно-зелена патина.

13. Обр. 54, Д. Четири вида бронзови спирали. Първата отъ тѣхъ, направена отъ плоскъ тель, има диаметръ 0·8 см., а ширината на тела мѣри 0·5 см. Втората е увита отъ по-тѣсенъ тель, съ дебелина 1 мм., а още по-малкъ е диаметрътъ на третата спирала. Четвъртата такава, увита отъ четириржбестъ тель, съ дебелина 1 мм., има диаметръ 0·7 см. До като първитѣ три отъ спиралитѣ сж части отъ нажити, четвъртата отъ тѣхъ най-вѣроятно представя спирала отъ стреловидна фибула, каквато се намери въ гроба на могила I.

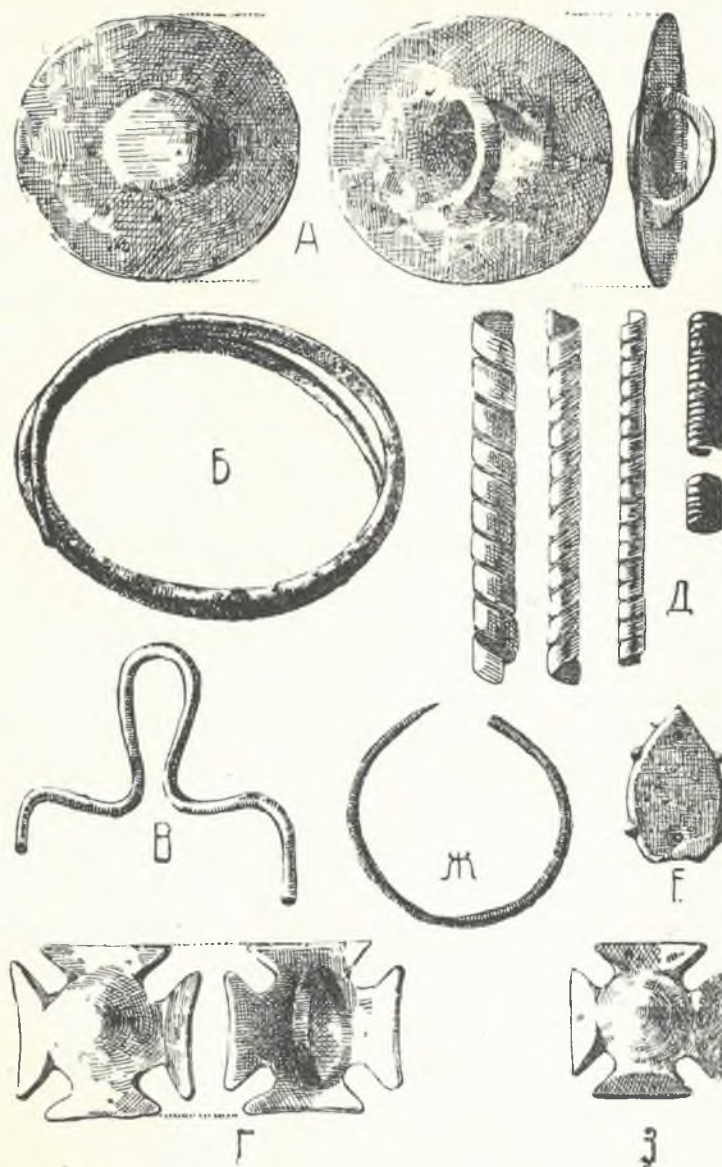
15. Обр. 54, Е. Бронзовъ предметъ въ форма на жаба. Като ап-

¹⁾ Truhelka, Wiss. Mitt. VIII стр. 27 обр. 47; стр. 48 обр. 48, 50 и пр.

²⁾ Truhelka, цит. съч. I стр. 96 обр. 139; Fiala, пакъ тамъ, стр. 145 обр. 44.

³⁾ Posedel, цит. съч. IX, табл. XXI обр. 2 — 6.

ликация, билъ е прикрепенъ съ две малки бронзови гвоздейчета, отъ които е запазено само едното. Дължина на предмета 2·7 см., ширина

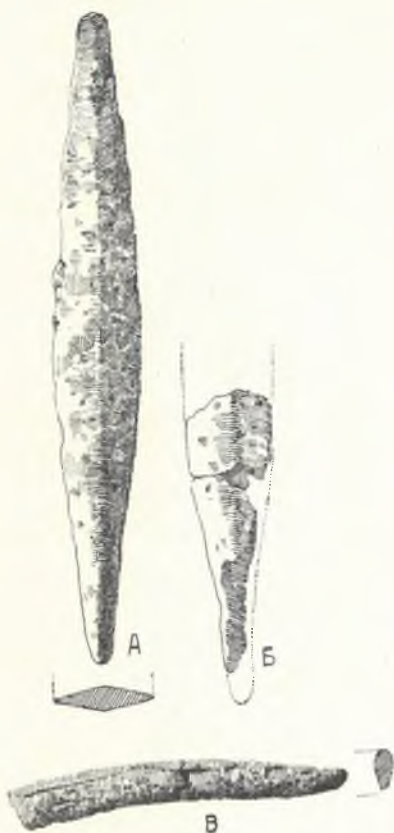

Обр. 54. — Разни бронзови предмети.

1·8 см. Жабата, като орнаментъ или като символъ, се срѣща често въ предисторическитѣ времена. Върху една сребърна фибула отъ непознато находище у насъ ние я намираме закрепена върху ножната плочка.¹⁾

¹⁾ Р. Поповъ, Сп. БАН. VI стр. 154, обр. 12.

16. Обр. 54, Ж. Бронзова халка, направена отъ обълъ телъ, дебелъ 0·2 см. Диаметръ 3·8 см. Единиятъ край на халката е равно отсѣченъ, а противоположниятъ е заостренъ. Най-вѣроятно тази халка е служила за обеща.

Обр. 55. — Желѣзни предмети.

вѣроятно могиленъ. Гривнитѣ, направени отъ широкъ телъ, чиято вътрешна страна е равна, а външната — издута, иматъ диаметръ 6 см., а ширината на тела мѣри 0·5 см. Мѣстността „Стръм-на страна“. Подобна спирална гривна, направена отъ плоска бронзова лента, е намерена въ единъ гробъ близо до Видинь,¹⁾ обаче тя се различава по това, че спиралата ѝ се състои отъ повече

Обр. 56. — Спирални бронзови гривни.

Предмети отъ желѣзо.

17. Обр. 55, А. Желѣзенъ връхъ за копие въ форма на върбовъ листъ, еднакво стѣсненъ въ двата края. Дължина 22 см. Интересното въ тоя връхъ е това, че у него липсва цевъта; така щото върхътъ е билъ забоденъ въ дървената дръжка и вѣроятно привързанъ, за да може да се крепи по-яко.

18. Обр. 55, Б. Фрагментъ отъ подобенъ желѣзенъ връхъ за копие.

19. Обр. 55, В. Часть отъ криво желѣзно ножче, чиято дръжка липсва. Дължина 11·5 см.

Материали отъ разни находища въ землището на Влашко село.

1. Обр. 56. Две спирални бронзови гривни, намерени въ нивата на Стоянъ Христовъ заедно съ човѣшки кости; отъ дето следва, че произхождатъ отъ гробъ

¹⁾ Р. Поповъ, СБАН. XVI табл. II обр. 1.

завивки, а освенъ това външната страна на лентата е украсена съ надлъжни брезди. Подобна гривна е намерена въ Серско (Македония), а аналогии извънъ България и Македония могатъ да се приведатъ отъ много мѣста. На тѣхъ ние посочваме въ цитиранитѣ тукъ публикации.

2. Обр. 57. Спирална бронзова гривна, направена отъ обълъ телъ, който образува около 14 спирални завивки. Дебелина на тела 0·2 см., диаметръ на гривната 7·5 см. Мѣстността „Стръмна страна“.

Обр. 57.—Спирална бронзова гривна.

3. Обр. 58, А. Джговидна бронзова фибула съ две примки и надебеленъ въ срѣдата лжкъ. Иглата строшена. Предниятъ край на лжка, украсенъ съ околорѣстни прѣстеновидни надебелявания, прави спирална завивка отъ дѣсно къмъ лѣво и преминава въ ножна плочка, чийто долненъ край е подвитъ отъ лѣво къмъ дѣсно, за да образува иглодържател. Ножната плочка, съ дълбоки полукръгли странични изрѣзи на лицето, е украсена съ две надлъжни релефни успоредни брезди, които не стигатъ долния край на плочката. Задниятъ край на лжка, сжщо украсенъ съ прѣстеновидни надебелявания, преминава въ спирала, чиято завивка върви отъ лѣво къмъ дѣсно. Както предната, така и задната спирали сж четирирѣбести. Дължина на фибулата 6·9 см., височина 5 см. Ясно-зелена патина. Мѣстността „Кобилякъ“.

4. Обр. 58, Б. Джговидна бронзова фибула съ две примки. Лжкътъ има витлообразна повърхностъ, навредъ съ еднаква дебелина. Дължина на фибулата 6·7 см., височина 3·3 см. Задниятъ край на лжка прави една спирална завивка отъ лѣво къмъ дѣсно и преминава въ игла. Предниятъ край прави сжщо една спирална завивка отъ дѣсно къмъ лѣво, следъ което преминава въ ножна плочка. Мѣстността „Трохата“.

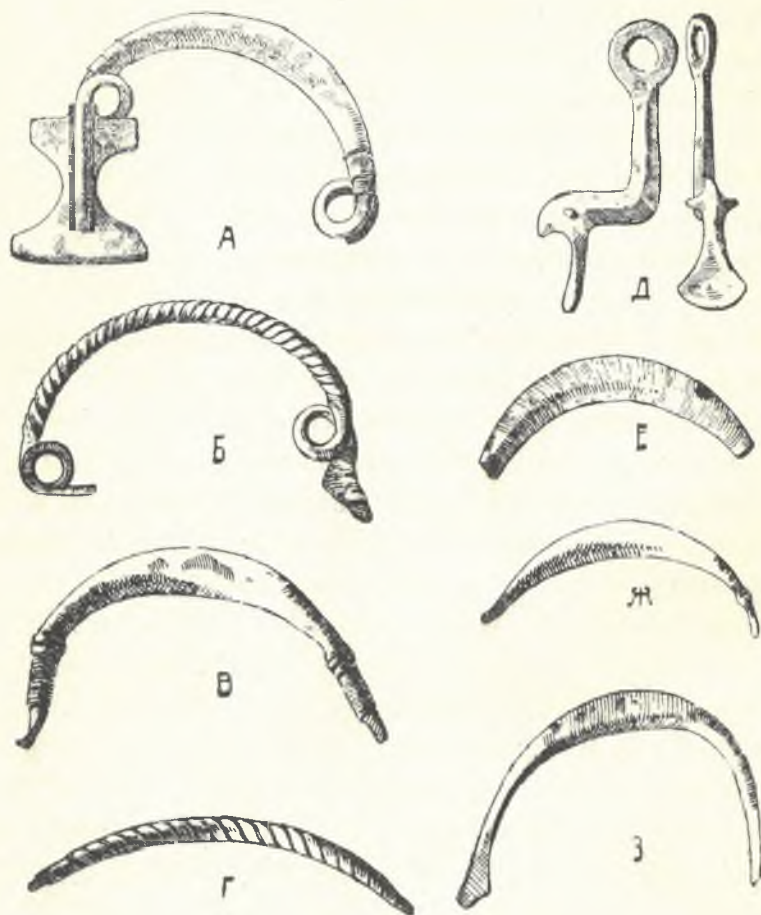
Фибули съ две примки и витлообразенъ лжкъ сж познати отъ Гласинацъ (Босна),¹⁾ които по нищо не се различаватъ отъ нашата, ако не смѣтаме размѣритѣ. Гласинашкитѣ фибули сж по-малки. Трухелка въ публикацията си споменува, че тоя типъ фибули тамъ се срѣщатъ сравнително по-рѣдко.²⁾ Ножната плочка на фибулитѣ отъ

1) Truhelka, Wiss. Mitt. I стр. 85, обр. 66 и 69.

2) Пакъ тамъ, стр. 84.

Гласинацъ има почти четирижгълна форма. Въроятно такава е била и ножната плочка на влашкоселската фибула.

5. Обр. 58, В. Лжкъ отъ бронзова фибула съ две примки, намерена въ нивата на Дичо Петровъ, около 2 клм. с. и. отъ Влашко село. Дължина на лжка 7·2 см., височина 3·7 см. Двата му края сж украсени

Обр. 58. — А и Б: бронзови фибули; В, Г, Е, Ж и З: джги (лжкове) отъ фибули; Д: бронзовъ предметъ въ форма на птица.

съ по три пръстеновидни надебелявания. Телътъ, образуващъ примкитъ, е четириржбестъ. Ясно-зелена патина. Този лжкъ принадлежи на фибула напълно аналогична на тая отъ „Крайната могила“, както и на оная отъ мѣстността „Кобилякъ“, които описахме по-горе.

6. Обр. 58, Г. Лжкъ отъ джговидна желѣзна фибула, увитъ съ спирална сребърна лента. Дължина 7·3 см. Намеренъ въ нивата на Кънчо Костурковъ. Мѣстността „Лѣската“.

7. Обр. 58, Д. Две бронзови фигури въ форма на птици, съ силно разширенъ клюнъ. Мѣстността „Стрѣмна страна“. Очитѣ сж представени съ две странични конусообразни бодчета, а задниятъ край на тѣлото (опашката) завършва съ халка, чието предназначение е било да се окачватъ фигуркитѣ, какъвто е напр. случаятъ съ фигуркитѣ отъ Славония, обнародвани отъ Любичъ.¹⁾ Нѣма съмнение, че нашитѣ фигурки, както и тия отъ Славония, сж служили за украса. Известно е, че презъ халщатската епоха се появяватъ характерни животински фигури, като накитни предмети или като орнаменти, между които най-често се срѣщатъ фигури на птици съ дълъгъ сплеснатъ клюнъ, какъвто е у нашата.

Бронзова фигурка, представляща сжщо птица, е намерена въ единъ гробъ въ околността на Гевгели (Македония).²⁾ Подобни, повече или по-малко различни отъ влашкоселскитѣ, сж познати отъ много мѣста. Тия напр. отъ Прозоръ (Хърватско),³⁾ въ противоположность на славонскитѣ и нашитѣ, сж снабдени съ по две халки върху гърба за окачване. Сжщо подобни сж тия отъ Гласинацъ.⁴⁾

8. Обр. 58, Е. Лжкъ отъ джговидна бронзова фибула. Дължина 5·5 см., максимална дебелина 0·9 см. Цѣлата му повърхность е украсена съ ситни околорѣстни нарѣзи. Зеленикаво-черна патина. Мѣстността „Мѣнастирище“.

9. Обр. 58, Ж. Лжкъ отъ джговидна бронзова фибула съ две примки. Дължина 5·3 см., максимална дебелина 0·7 см. По повърхността безъ орнаментъ, ако не смѣтаме за такъвъ едно слабо надебеляване върху задния изгъненъ край. Ясно-зелена патина. Мѣстността „Мѣнастирище“.

10. Обр. 58, З. Лжкъ отъ джговидна бронзова фибула съ една примка и вѣроятно тригълна ножна плочка. Дължина 6 см., височина 4 см. Лжкътъ впоследствие е билъ кованъ, поради което значително е деформиранъ. Безъ орнаментъ. Черна патина. Мѣстността „Мѣнастирище“.

11. Обр. 59. Желѣзенъ връхъ за копие, намеренъ въ мѣстността „Рашково бърдо“. Дължина 48·7 см. Листътъ, въ форма на върбовъ листъ, е снабденъ въ срѣдата съ слабо изпъкналъ ржбъ.

¹⁾ Ljubić, Popis, табл. XVI обр. 41, в.

²⁾ Р. Поповъ, СБАН. XVI табл. IX обр. 1.

³⁾ Ljubić, цит. съч., обр. 118 и 119.

⁴⁾ Truhelka, Wiss. Mitt. I стр. 181, 182, 187, 188, както и у Stratimirović, пакъ тамъ, стр. 124 обр. 30.

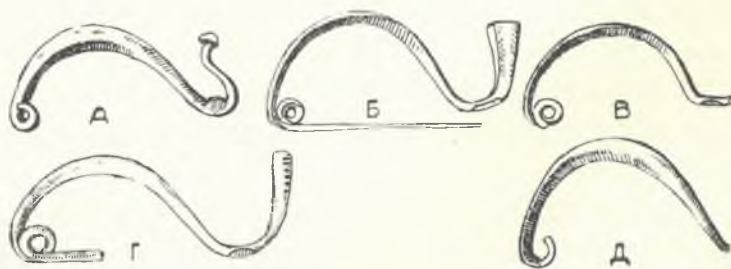
12. Обр. 60, А. Бронзова фибула съ едностранна спирала. Иглата ѝ липсва. Лжкътъ отдоле равенъ, отгоре издутъ. Дължина 3·8 см., височина 1·6 см., максимална, дебелина на лжка 0·4 см. Повърхността ѝ е безъ патина. Цвѣтъ жълтъ. Мѣстността „Лещака“.

Интересното въ този типъ фибула е това, че предниятъ ѝ край се свършва съ иглодържателъ, а отъ него излиза едно продължение, което извива къмъ лжка и въ края завършва съ конусообразно копче. Подобна една фибула ние обнародвахме на друго мѣсто,¹⁾ тя обаче се отличава по това, че продължението на иглодържателя завива направо нагоре, т. е. безъ да се приближава къмъ лжка. Аналогични на нашата фибули сж намерени въ единъ могиленъ гробъ при Троянъ.²⁾ Върху този типъ фибули, къмъ които принадлежатъ и следнитѣ четири, описани по-доле, ще се повърнемъ наново.

13. Обр. 60, Б. Бронзова фибула съ едностранна спирала. Дължина 4·2 см., височина 2 см. Лжкътъ отдоле равенъ, отгоре издутъ и украсенъ съ две изпъкнали надлъжни брезди, отъ страна на които следватъ редици отъ ситни напрѣчни нарѣзи. Зелена патина. Продължението

Обр. 59. — Железенъ връхъ за копие.

Обр. 60. — Бронзови фибули тракийски типъ.

на иглодържателя, украсенъ съ странични нарѣзи, завива нагоре, постепенно надебелява и завършва съ равна плоскостъ. Мѣстността „Лещака“.

Аналогични на тази фибула у насъ сж намерени вече на нѣколко мѣста, а именно при с. Лесура (Вратчанско),³⁾ Карлуково (Луковишко),⁴⁾ колиби Лага (Етрополско),⁵⁾ Габрово⁶⁾ и пр.

¹⁾ Р. Поповъ, Сп. БАН., VI стр. 159 обр. 17.

²⁾ Б. Филовъ, Извѣстия на Археол. Друж. I стр. 156 обр. 1, б и в.

³⁾ Р. Поповъ, Сп. БАН., VI стр. 161 обр. 19.

⁴⁾ Пакъ тамъ, обр. 20.

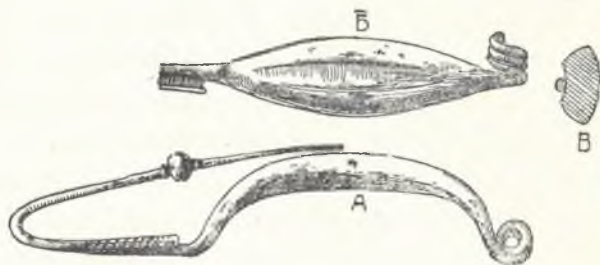
⁵⁾ Р. Поповъ, Годишникъ на Народния музей за 1921, стр. 163 обр. 152.

⁶⁾ Б. Филовъ, Извѣстия I стр. 158 обр. 5.

14. Обр. 60, В. Бронзовъ лжкъ отъ аналогична фибула съ едностранна спирала, отгоре украсенъ по сжщия начинъ, както тоя на предидещата. Дължина 3·6 см., височина 1·6 см. Зелена патина. Мѣстността „Лещака“.

15. Обр. 60, Д. Бронзовъ лжкъ отъ сжщия типъ фибула съ едностранна спирала. Дължина 3·9 см., височина 2·2 см. Тъмно-зелена патина. Различава се отъ описанитѣ по-горе три фибули по това, че лжкътъ е обълъ. Мѣстността „Лещака“.

16. Обр. 60, Г. Бронзова фибула съ едностранна спирала, направена отъ обълъ телъ. Часть отъ иглата строшена. Продължението на иглодържателя завива отвесно нагоре и въ края е равно отсѣченъ. Дължина 4·8 см., височина 2·3 см. Ясно-зелена патина. Мѣстността „Добриловъ долъ“. Аналогична на тая фибула Народниятъ музей притежава още една, отъ непознато находище.¹⁾

Обр. 61. — Срѣдно-латенска бронзова фибула; А: гледана отъ страна; Б: лжкътъ гледанъ отъ горе; В: разрѣзъ на лжка.

17. Обр. 61. Срѣдно-латенска бронзова фибула, намерена въ околността на селото. Дължина 7 см. Игла строшена. Лжкътъ, гледанъ отгоре (обр. 61, Б), има елипсоидна форма. Задниятъ му край е билъ снабденъ съ билатерална спирала, часть отъ която е само запазена. Предниятъ край преминава въ дълъгъ иглодържател, дветѣ страни на който сж украсени съ наклонени нарѣзи. Иглодържателятъ се продължава напредъ, следъ това извива назадъ и стига гърба на фибулата. Продължението на иглодържателя къмъ срѣдата е украсено съ топка, отъ дветѣ страни на която има по едно пръстеновидно надебеляване.

с. Каленъ.

Обр. 62. Каменна брадва съ дупка, отпредъ по-тѣсна, отзадъ по-широка, което ясно може да се види върху надлъжния разрѣзъ. Дължина 10·2 см. Напрѣчното сѣчение дава почти овала. Намерена въ мѣстността „Топлицитѣ“.

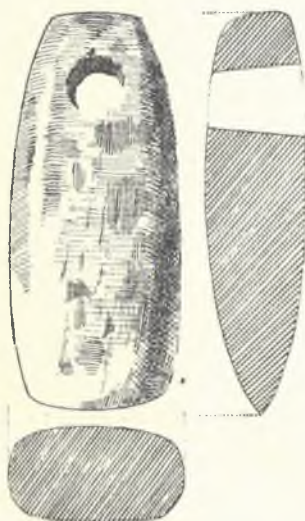
¹⁾ Р. Поповъ, Сп. БАН. VI, стр. 160 обр. 18.

Заключителни бележки.

Материалътъ, който описахме до тука, принадлежи на нѣколко култури, а именно : неолитична, халщатска и ла-тенска, върху които ще се спремъ накратко.

Неолитична култура.

Тази култура е отбелѣзана съ каменнитѣ орждия отъ Мездра (обр. 41 и 43), Влашко село (обр. 45 и 46) и с. Каленъ (обр. 62). Преди всичко отъ значителенъ интересъ за насъ сж калѣпеститѣ брадви, които позво-

Обр. 62. — Каменна брадва отъ с. Каленъ.

ляватъ да се датира неолитичната култура въ Вратчанско. Презъ младата каменна епоха въ тиположкото развитие на брадвата първо мѣсто заема тая въ форма на обущарски калѣпъ (Schuhleistenbeil), каквито сж напр. брадвитѣ отъ Мездра (обр. 43), както и тая отъ Влашко село (обр. 45 а).

По-младъ типъ, който се явява въ края на стария и началото на младия неолитъ, ни представя овалната брадва отъ Мездра (обр. 41). Следователно най-старото поселение въ Вратчанското поле се отнася къмъ началото на младата каменна епоха. Не говоримъ за палеолитично поселение, защото до сега никакви данни за това нѣмаме. Ако презъ тази епоха Вратчанско е било населено, то вѣроятно главно сж били обитавани пещеритѣ край Искѣра, дето ще трѣбва да се насочатъ бждащитѣ проучвания. Несъмнено голѣма частъ отъ полето е било населено въ продължение на цѣлия неолитъ.

Халщатска (I-ва желѣзна) култура.

По-голѣмата частъ отъ описания материалъ принадлежи на тази култура, а именно образитѣ : 44 и 53 до 60. Преди всичко отъ голѣмо значение за тази култура сж намеренитѣ фибули, върху които ще се спремъ накратко. Като изключимъ фибулитѣ на обр. 60, въ типологично отношение останалитѣ форми принадлежатъ къмъ т. н. джго-видни фибули, между които можемъ да разпознаемъ нѣколко подтипа.

Джговидни фибули съ една примка.

Такава е фибулата на обр. 58, 3, отъ която за жалостъ е запазена само джгата, тъй щото, що се отнася до формата на иглодържателя, нищо положително не може да се каже. Изглежда обаче, че фибулата е притежавала трижгълна ножна плочка.

Джговидни фибули съ две примки.

Този подтипъ се характеризуетъ по това, че лжкътъ въ двата края има по една спирална завивка (примка), отъ които едната преминава въ игла, другата — въ ножна плочка. Тукъ спадатъ фибулитъ, дадени на обр. 44, обр. 53, А, обр. 58, А, Б, В. Между тяхъ фибулата обр. 44, а вѣроятно и обр. 58, Б, ни напомнятъ двувъзлеститъ фибули отъ Халщатъ и нѣкои отъ Босна, при които ножната плочка има трижгълна форма. Останалитъ фибули отъ този подтипъ (обр. 53, А, обр. 58, А-В) свързватъ тѣсно нашата халщатска култура съ тая въ Босна, дето сж намерени сжщо аналогични форми. Изобщо процентътъ на двувъзлеститъ фибули въ Босна, особено въ некропола на Гласинашкото плато, сравненъ съ фибулитъ отъ другитъ типове, е най-голѣмъ. Между фибулитъ, намерени отъ Трухелка, тия отъ този типъ съставляватъ 44%. Сжщо процентътъ на тия фибули, намерени у насъ, е най-голѣмъ.

Не сж само фибулитъ, които посочватъ за една голѣма общностъ между културата на Тракия и земитъ на западъ отъ нея, които сж били населени отъ илири. Приведенитъ тукъ паралели и тия, изтъквани въ други наши публикации, дето засѣгаме паметници отъ това време, идатъ да покажатъ, че тъй наречената халщатска култура се е разпространила върху една голѣма областъ, въ която трѣбва да включимъ и цѣла древна Тракия.

Добититъ до сега резултати показватъ, че у насъ презъ първата половина на последното хилядолѣтие се е развивала култура, която по своето високо развитие въ нищо не отстъпва на тая, развиваща се въ Илирия. Следователно за погрѣшно трѣбва да смѣтаме мнението, че носители на халщатската култура сж били само илиритъ. Тази култура е отишла далечъ отъ първоначалното огнище, мѣстото на което впрочемъ още не е установено съ положителностъ.

Какво е допринесла Тракия въ развитието на халщатската култура, какво отношение е имала къмъ нейното първоначално огнище, има тепрва да се доказва. За сега ние приемаме, че що се отнася до материалната култура на Тракия и Илирия, нѣма сжществена разлика;

съ други думи траки и илири сж били носители на една и сжща култура, като изключимъ въ това отношение ония крайнини, които поради близостъта си съ Гърция и колониитѣ ѝ сж били повече или по-малко подъ класическо влияние.

Фибули тракийски типъ.

Между намеренитѣ въ Вратчанско фибули заслужава да спремъ вниманието си върху типа, представенъ на обр. 60. Фибулитѣ отъ този типъ иматъ следното устройство: лжкътъ, въ форма на неправилна джга, въ едни случаи обълъ, въ други ржбестъ, въ задния край прави една спирална завивка, следъ което преминава въ игла. Предниятъ край завършва съ малъкъ иглодържателъ въ форма на кратъкъ жлебъ. Характерното въ тази форма е това, че следъ иглодържателя лжкътъ се продължава малко напредъ, следъ това извива нагоре или подъ правъ жгълъ (обр. 60, В и Г), или извива къмъ предния край на лжка (сжщо обр. 60, А).

На пръвъ погледъ този типъ фибули отъ една страна ни напомнятъ ранно-латенскитѣ форми, отъ друга — чертозкия типъ отъ Италия.

Ще се спремъ първо на въпроса: могатъ ли тия фибули, да бждатъ ранно-латенски? Ние мислимъ, че не, и то по следнитѣ съображения: 1) Фибулитѣ отъ т. н. ранно-латенски типъ иматъ двустранна спирала, когато 5-тѣ влашкоселски фибули, както и всички екземпляри отъ този типъ, намерени до сега у насъ, иматъ едностранна такава. 2) Както е известно, ранно-латенскитѣ фибули влизатъ въ употреба отъ IV в. пр. Хр. насамъ а въ Байловския некрополъ, както и въ една могила при с. Бѣла (Вратчанско), нашитѣ фибули дохождатъ наредъ съ паметници, характерни за халщатската култура. Следователно, по време тѣ предшествуватъ старитѣ форми на латенския периодъ, съ други думи били сж въ употреба у насъ преди началото на IV в. пр. Хр.

Нека сега видимъ, дали фибулитѣ отъ Влашко село могатъ да се приематъ за чертозки типъ, или въ краенъ скучай за вариация на последния? Въ устройството на нашитѣ фибули, съ което вече се запознахме, и въ това на фибулитѣ отъ Чертоза има сжщественна разлика. Въ чертозкитѣ фибули иглодържателятъ е продълженъ напредъ и приема формата на дълъгъ жлебъ, следъ това дохожда едно малко продължение отъ него, което завършва съ копче. У нашитѣ фибули, напротивъ, иглодържателятъ въ всички намерени до сега фибули е кратъкъ и страиченъ. Лжкътъ се продължава малко предъ иглодържателя и следъ това

извива нагоре. Така направени, нашитѣ фибули на пръвъ погледъ биха се взели за мѣстна вариация на чертозкия типъ. Че тѣ не могатъ да се взематъ за такива, говорятъ следнитѣ факти. Първо: ако нашета форма бѣше вариация на чертозкия типъ, която се е появила извънъ земята на Тракия, би трѣбвало тази форма да се срѣща и въ другитѣ области. Сравнимъ ли всички известни вариации отъ чертозкия типъ, дадени въ монографията на Монтелиусъ (*La civilisation primitive en Italie*), нѣма нито една форма, която да подхожда що годе на нашитѣ фибули. Чертозкия типъ отъ Италия е преминалъ въ земята на северъ отъ Италия, както и въ Хърватско, Славония, Босна, Херцеговина и ценнитѣ публикации на Фиала, Трухелка, Хьорнесъ и др. изследвачи на тия земи обогатяватъ броя на чертозкитѣ вариации, но нито една отъ тѣхъ не може да се сближи съ нашитѣ фибули.

Второ: Ако последнитѣ бѣха мѣстна вариация, изникнала отъ чертозкия типъ, то би трѣбвало у насъ да се срѣща и прототипътъ; обаче до днесъ не е намерена нито една типична чертозка фибула или нѣкоя нейна вариация, позната въ земята на западъ отъ Тракия.

Трето: отъ факта, че нашата форма се срѣща съ паметници отъ халщатската епоха, очевидно следва да се заключи, че появата ѝ предшества чертозкия типъ, който въ Италия се е развилъ въ V в. пр. Хр., или въ краенъ случай еднитѣ и другитѣ изникватъ едновременно, самостоятелно, независимо единъ отъ другъ, като за прототипъ имъ е послужила обикновената джговидна фибула. Следователно въ случая имаме форма, която, поради това, че до сега не е намерена извънъ земята на древна Тракия, може да се вземе за характерна на тракийската култура къмъ края на халщатската епоха. Ето защо тази фибула ние наричаме тракийски типъ.

II-ра желѣзна (латенска) култура.

Казахме, че гробътъ отъ могила I при Влашко село, ако сждимъ отъ формата на меча и билатералната фибула, отъ която обаче е запазена само спиралата, по-скоро бихме го отнесли къмъ II-та, отколкото къмъ I-та желѣзна епоха. Макаръ некрополътъ при въпросното село да принадлежи къмъ халщатската епоха, нѣма нищо по-естествено отъ това, наредъ съ могилнитѣ гробове отъ преди VI или V в. да имаме и такива отъ по-късно време. Както една и сжща могила може да бжде използвана за погребение презъ разни културни епохи, тъй единъ и

сжщъ некрополъ може да съдържа гробове отъ по-ранни и по-късни времена.

Наредъ съ гробнитѣ находки отъ могила I, къмъ втората желѣзна култура принадлежи и фибулата, дадена въ обр. 61. Тя е отъ т. н. срѣдно-латенски типъ (250—100 г. пр. Хр.).

Освенъ описания до тукъ материалъ, въ Вратчанското поле сж намерени паметници отъ по-късно време (римско, византийско и пр.), върху които ние не ще се спираме. Всичко това показва, че Вратчанската равнина, която отваря пътя на Искърския проломъ къмъ Дунавската равнина, е играла важна роля въ предисторическо и историческо време, и въ нея последователно сж се напластявали разни култури, като почнемъ отъ V-то хилядолѣтие пр. Христа и стигнемъ до последнитѣ вѣкове на историческата епоха.

Recherches préhistoriques dans la plaine de Vratsa. — La plaine de Vratza, situé à l'est de la ville portant le même nom, dans la Bulgarie du Nord, est limitée distinctement au nord par la hauteur de Veslets et la montagne Strénitsa, au sud par la chaîne montagneuse de Vratsa et à l'est par le lit du fleuve Iskar. Cette plaine abonde en tumuli (fig. 39) qui datent des temps historiques et préhistoriques. A certains endroits ils sont si près l'un de l'autre qu'on les prendrait pour un nécropole typique. Nous avons ouvert deux de ceux tumuli. Dans l'un nous avons trouvé des sépultures par crémation du corps de l'époque de La-Tène, l'autre accusait des funérailles par ensevelissement du mort (époque Hallstattienne). Les matériaux retrouvés lors des études faites dans la plaine de Vratsa au moyen de fouilles et de trouvailles isolées appartiennent aux époques néolithique, Hallstattienne et de La-Tène.

I. Epoque néolithique. — Cette plaine a été habitée au cours de toute l'époque néolithique. Les haches du type Schuhleistenbeil trouvées près de la gare de Mezdra (fig. 43) et de Vlachko sélo (fig. 45 a) signalent le néolithé ancien et le néolithé moyen d'une céramique grossière et surtout d'ornements gravés et enfoncés. Il est rare d'observer sur les fragments trouvés des traces d'ornements dessinés. A la culture néolithique appartiennent les objets suivants retrouvés près de la gare de Mezdra: fig 41 a: outil de silex; fig 41 b: hache de pierre ovale; fig 42 A: petit vase d'argile haute de 2 cm.; fig 42 B: fragment d'un vase d'argile; fig 42 B: manche d'une cuillère d'argile; fig 42 Г et Д: objets d'argile; fig 43 a—б: haches de pierre. 2) De la station préhistorique près de village Vlachko Sélo proviennent: fig 45 a: hache (cognée) de pierre; fig 45 b: marteau-hache de pierre; fig 46 a, b: moitiés de deux massues de pierre différentes.

II. Époque Hallstattienne. — Dans un tumulus près de Vlachko Sélo, labouré presque jusqu'à ses fondements, nous avons constaté des funérailles par ensevelissement du corps. Le remblai du tumulus a été répandu presque tout entier à travers le champs, voilà pourquoi nous n'avons pas pu déterminer le nombre des sépultures dans le tumulus et la position des squelettes. Les os dispersés démontrent néanmoins que nous avons ici des sépultures par ensevelissement des cadavres. Le nombre des objets ramassés ainsi que leur variété nous amènent à la conclusion qu'on a fait plus d'une sépulture dans le tumulus. En proviennent les objets suivants, appartenant à la culture d'Hallstatt :

fig. 53 A : fibule de bronze en forme d'arc à deux spirales (zweischleifige Bogenfibel), longueur 13.2 cm; hauteur 8.1 cm.

fig. 53 Б : bouton de bronze (de ces boutons nous avons trouvé, disséminés dans le sol, plus de 60). Ils ont servi de garniture au vêtement de dessus. On en a trouvé de pareils à Hallstatt et en Hongrie.

fig. 53 В : un autre type de bouton de bronze, diamètre 1.3 cm.

fig. 53 Г : bague de bronze, faite de fil d'archal roulé en spirale, diamètre 2.1 cm.

fig. 53 Д : bouton de bronze.

fig. 53 Е : cerceau d'une fibule de fer en forme d'arc recouvert au dessus d'une couche de bronze, hachée en 22 segments; longueur 7.6 cm.

fig. 53 Ж : objet de bronze creux en forme de deux cônes coupés, réunies par leurs bases; hauteur 1.89 cm.

fig 53 З : objet de bronze, longueur 3.3 cm.

fig. 53 И : objet de bronze; plus de 40 exemplaires en furent trouvés longueur 7.5 cm. Des objets pareils qui ont servi, selon toute apparence, d'ornement se retrouvent surtout chez nous.

fig 54 А : objet de bronze en forme de bouton, diamètre 4.8 cm.

fig. 54 Б : Bracelet de bronze, diamètre 6.5 cm $\times$ 5.2 cm.

fig. 54 В : Fragment d'un objet de bronze, probablement double épingle.

fig. 54 Г, 3 : boutons de bronze en forme de croix, diamètres 2.7 cm. et 3 cm.

fig. 54 Д : spirales de bronze, 0.8 cm et 0.65 de diamètres.

fig. 54 Е : objet de bronze en forme de grenouille, longueur 2.7 cm.

fig. 54 Ж : anneau de bronze, probablement boucle d'oreill. Diamètre 3.8 cm.

fig. 55 А : Bout de fer de lance, longueur 22 cm.

fig. 55 Б : Fragment d'un objet pareil.

fig. 55 В : Fragment de canif de fer recourbé, longueur 11.5 cm.

De différentes trouvailles dans la station préhistorique de Vlachko Sélo proviennent :

fig. 56 : bracelets de bronze en spirale, trouvée dans un tombeau avec un squelette; diamètres 6 cm.

fig. 57: bracelet de bronze en spirale, fait de fil d'archal rond, épaisseur 0.2 cm; diamètre du bracelet 7.5 cm.

fig. 58 A: fibule de bronze en forme d'arc à deux spirales (zweischleifige Bogenfibel), longueur 6.9 cm

fig. 58 Б: le même type de fibule avec un arc en forme de vis, longueur 6.7 cm.

fig 58 B: fibule de bronze en forme d'arc à deux spirales, longueur 7.2 cm.

fig. 58 Г: fibule de fer en forme d'arc recouverte d'un bande d'argent en spirale, longueur 6 cm.

fig. 58 Д: deux figurines de bronze, représentant schématiquement l'image d'un oiseau, longueur 6 cm.

fig. 58: bout de fer de lance, longueur 48,7 cm.

Parmi les fibules trouvées à Vlachko Sélo, celles du type représenté à la fig 60 A jusqu'à Д, méritent le plus grand intérêt. Elles se distinguent en ceci que du porte-aiguille continue une jallonge qui va en avant tout droit puis prend en haut. Elles ont une spirale unilatérale. Ce type de fibules nous rappelle de prime abord les fibules dites de Certosa, trouvées dans la région de Bologna, ainsi que celles de l'époque de La-Tène. Jusqu'à présent on en a trouvé plus de 20 chez nous. Étudiées dans les détails, leur structure se distingue considérablement du type dit de Certosa. Puisque nous n'avons pas connaissance d'autres fibules semblables en dehors de la Bulgarie, nous les acceptons comme de forme thrace, qui apparaît comme le prototype des fibules de l'époque postérieure de La-Tène en Thrace. Il est fort probable que la forme dite de Certosa et la notre se soient développées indépendamment l'une de l'autre, du même prototype (telle peut-être la fibule ordinaire en forme d'arc).

III. Époque de La-Tène. — A cette époque appartient la fibule de bronze fig 61 du type des fibules de l'époque moyenne de La-Tène; elle est trouvée à Vlachko Sélo. Longueur 7 cm. Dans un tumulus non loin du même village nous avons constaté une sépulture par crémation du cadavre. Comme supplément à la sépulture après la crémation ont été placés: un gobelet en argile (fig 49), un vase brisé d'orifice en bas (fig 48 Б) et de la nourriture dont plusieurs os en tas sont conservés; les os appartiennent à un bœuf (*Bos taurus*). Comme armes sont conservés des restes de lance et de glaive (fig 50 et 51), l'un et l'autre fortement endommagés par le feu, ainsi qu'une spirale de fibule (fig. 51 Б). La forme du glaive montre clairement que la tombe devra être reportée plutôt à la deuxième qu'à la première époque de fer.

La structure du glaive dans sa partie supérieure correspond en tout aux glaives de l'époque de La-Tène tels qu'on a déjà trouvés chez nous en plusieurs endroits.

R. Popow.

Бележки върху сръднобългарския преводъ на Манасиевата хроника

Отъ Ю. Трифоновъ

Византийската стихотворна хроника на Константина Манасия е била написана въ царуването на Мануила Комнина (втората половина на XII в.) за тъщата на последния, Ирина, жена на севастократора Андроника. Затова, макаръ тя, подобно на другитѣ, да нѣма предъ видъ само гръко-римската и византийската история, а да засѣга още вехтозаветната и оная на старитѣ източни царства, като захваща отъ сътворението на свѣта и свършва съ царуването на императора Никифора Вотанията (1081 г.), — въ нея се обръща внимание не толкова на събитията, колкото на историческитѣ дейци, особено на римскитѣ и византийскитѣ императори. Въ сравнение съ другитѣ византийски хроники, Манасиевата е по-мжчна за преводъ, едно, защото многото характеристики въ нея правятъ съдържанието ѝ по-отвлечено и, друго, защото авторътъ ѝ се е старалъ да отстрани отвлечеността чрезъ фигури и епитети, които правятъ нейния стилъ цвѣтистъ и велеречивъ. Тъкмо затова пъкъ сравнително сполучливиятъ ѝ сръднобългарски преводъ, извършенъ отъ неизвестенъ книжевникъ въ царуването на Ивана Александра, има особна цена въ езиковно отношение. Понеже и преводачътъ, и първитѣ преписвачи на хрониката сж били хора доста грамотни и съ усетъ къмъ настаналитѣ въ тѣхно време звукови промѣни въ старобългарския езикъ, — оставениятъ отъ тѣхъ български текстъ е далъ добъръ материалъ за издирване особеноститѣ на сръднобългарския периодъ въ развитието на нашия езикъ, съ което издирване се заловилъ най-напредъ даровитиятъ, но рано починалиятъ руски славяноведъ П. Билярски въ монографията си „О среднеболгарскомъ вокализмѣ по патріаршему списку лѣтописи Манасія“ (Спб. 1847). Обаче голѣмиятъ интересъ, който е билъ проявенъ къмъ превода отъ 75-80 години насамъ, откогато на него е било обърнато внимание, се дължи не толкова на езика му или на съдържанието на хрониката, която е чисто компилативенъ трудъ, колкото на помѣстенитѣ въ превода прибавки (глоси) изъ

българската история, за които до последно време се мислѣше, че сж правени по домашни извори, и на цвѣтнитѣ картини (мниатиори), съ които е украсенъ единъ отъ преписитѣ на превода (ватиканскиятъ). Макаръ, както ще видимъ, прибавкитѣ да не съдържатъ сведения, непознати на византийскитѣ хроники, защото въ сжщностъ сж извлѣчени отъ последнитѣ, и макаръ значението на картинитѣ въ ватиканския преписъ да не е толкова голѣмо, колкото се предполагаше отначало, — преводътъ на Манасиевата хроника все пакъ е твърде важенъ. Преди всичко, той е ималъ силно влияние върху развитието на молдавскитѣ хроники и на рускитѣ хронографи: отдѣлни кжсове и цѣли страници отъ него сж били включени въ последнитѣ,¹⁾ па и стилътъ на молдавскитѣ хроники е билъ силно повлиянъ отъ сжщия.²⁾ Отъ друга страна, нашитѣ сведения за облѣклото, оржжията, покжщнината — изобщо за живѣячката (бита) на нашитѣ дѣди въ XIV в. сж така нищожни, че и малкото, което могатъ да ни дадатъ картинитѣ въ ватиканския преписъ въ това отношение,³⁾ не е за пренебрѣгване. Най-важенъ, обаче, си остава преводътъ въ езиковно отношение, и то не само по фонетиката си, а и по своето словопроизводство, особно по голѣмото изобилие на сложни думи, съставяни по образа на грѣцкитѣ, които, е трѣбвало да се предадатъ на български.⁴⁾ Отбѣгването на сложнитѣ думи въ сегашния ни книжовенъ езикъ е прекалено, и примерътъ на книжовника отъ XIV в. въ това отношение заслужва внимание.

Срѣднобългарскиятъ преводъ на Манасиевата хроника не е запазенъ въ автографъ на самия преводачъ; но 3 отъ 6-тѣ преписа, въ които е намѣренъ досега, сж твърде стари, та чрезъ тѣхното сравнение може да се възпроизведе доста приблизително, ако не съвсемъ напълно, първоначалния му видъ. Отъ преписитѣ най-рано стана известенъ, поради картинитѣ си, ватиканскиятъ, нареченъ така, понеже се пази въ Ватиканската библиотека въ Римъ. Той е на 205 пергаментови листове и е билъ писанъ за царя Иванъ Александъръ. Описанъ е доста подробно отъ д-ра Т. Гудевъ въ Сб. нар. умотв. VI, 314 и следв. Следъ него стана известенъ преписътъ, който е билъ писанъ на хартия пакъ за сжщия царъ и днесъ се пази въ едновременната Патриаршеска, а

¹⁾ Поповъ, А. Обзоръ хронографовъ русской редакціи, I, 104, 109, 124, 152 и пр.

²⁾ Bogdan, I. Vechile Cronice Moldovenesti până la Urechia. Bukurești, 1891.

³⁾ Известия на Бълг. арх. институтъ I, стр. 234.

⁴⁾ На сложнитѣ думи въ превода е посветилъ специално изучаване M. Weingart въ новата си книга „Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské, č. I“ (Братислава, 1922), стр. 191-215.

сега Синодална библиотека въ Москва (за краткостъ ще го наричаме м о с к о в с к и), благодарение на подробното описание, което е далъ за него Чертковъ въ книгата си „О переводѣ Манассійной лѣтописи на словенскій языкъ“ (Москва, 1842), стр. 3-7. На български даде сведения за него пакъ д-ръ Гудевъ наедно съ ония за ватиканския (Сб. нар. ум. VI, 316-7). Третиятъ преписъ, който стана известенъ най-късно, е тулченскиятъ, нареченъ така, понеже принадлежи на Тулченското българско читалище. Описа го, но твърде накжсо, Яцимирски (въ съчинението си Славянскія и русскія рукописи рум. библиотекъ, стр. 839 и следв.), който го отнася къмъ XVI—XVII в. — Другитъ 3 преписа сж малко известни. За единъ отъ тѣхъ — хилендарския — писа архим. Дучичъ, но съвсемъ некритично: той дори не знае, че описваниятъ отъ него ржкописъ е преводъ отъ Манасиевата хроника, а го разглежда като „цароставникъ“.¹⁾ За петия преписъ, който се пазѣлъ въ Новгородската Софийска библиотека, споменува В. С. Иконниковъ,²⁾ а за 6-ия (сръбска редакция) — А. Поповъ.³⁾ Сведения за преписитѣ и за това, какъ е вървѣло запознаването съ тѣхъ, даде неотдавна Вайнгартъ въ спомената си по-горе книга *Byzantské kroniky*, I, 166-180.

Поради интереса, който буди преводътъ на Манасиевата хроника, въ славянската наука отдавна се чувствуваше нужда отъ неговото издание. Тая нужда биде задоволена едва преди 2 години чрезъ приготвеното съ голѣмо усърдие и упоренъ трудъ издание на покойния румънски професоръ Иоанъ Богданъ, което излѣзе на свѣтъ следъ неговата смъртъ подъ заглавие *Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgara, făcută pe la 1350. Text și glosar de Ioan Bogdan, membru al Academiei Române, profesor de filologia slavă la Universitatea din București. † 1 iunie 1919. Cu prefață de Prof. I. Bianu. Publicare postuma. București. Atelierele grafice Soccec et Co., Societate anonimă, 1922*. Изданието е направено по 3-тѣ най-важни преписа — московски, ватикански и тулченски, отъ които първиятъ е взетъ за основа, а отъ другитѣ сж посочени подъ линия и най-дребнитѣ разлики. Жално е само, че проф. Богданъ не бѣ живъ да придружи изданието съ потрѣбната студия и да използва дълбокото проучване на паметника, което е билъ принуденъ да направи въ свръзка съ изданието. Написаниятъ отъ проф. Бияну предговоръ е съвсемъ недостатъченъ.

¹⁾ Дучичъ, II. архим. Књижевни радови, кн. IV стр. 103-114.

²⁾ Опытъ русской историографии, II 1, 94.

³⁾ Archiv für slav. Phil. 13, II.

Благодарение на Богдановото издание, става възможно да се разгледатъ по-основно много въпроси, свързани съ сръднобългарския преводъ на Манасиевата хроника. Като оставимъ на страна чисто езиковнитѣ, трѣбва да кажемъ, че това издание улеснява и решението на въпроса за извора на помѣстенитѣ въ превода прибавки (глоси), както и за тѣхнитѣ особености — въпросъ, който е тласнатъ вече много напредъ въ споменатата книга на проф. Вайнгарта и който остава да направи още нѣколко крачки, за да бжде приключенъ почти напълно. Доста може да помогне изданието на Богдана и при изучаване на въпроса за отношението между текста на хрониката и картинитѣ въ ватиканския преписъ. Този въпросъ още не е бивалъ поставянъ на разглеждане; но неговото разрешение може да покаже, доколко картинитѣ сж оригинални. Наистина, въ книгата на Богдана за последнитѣ не сж казани поне по 2—3 думи, а само въ подлистни бележки подъ думитѣ, следъ които сж помѣстени въ ръкописа, се показва, че има такива, като се посочватъ номерата имъ;¹⁾ но пълното и точно издание на текста улеснява изучаването на картинитѣ по други помагала. За насъ споменатата непълнота на разглежданото издание се отстранява чрезъ подробното описание на картинитѣ, направено отъ д-ра Т. Гудевъ (Сб. нар. ум. VI), а особено чрезъ фотографическиятъ и цвѣтни снимки, изработени миналата година въ Римъ подъ ръководството на проф. Б. Филовъ, които (снимки) се намиратъ въ Нар. Археол. музей и въ Археол. институтъ въ София. — Само въпросътъ за времето, когато сж били приготвени най-старитѣ преписи, на пръвъ погледъ, като че не се улеснява никакъ отъ изданието на Богдана, защото въ последното не сж дори посочени приписки, които се намиратъ въ нѣкои отъ преписитѣ (напр. попъ-Филиповата отъ 1345 г. въ московския); но по-основното изучаване на прибавкитѣ въ главнитѣ преписи, както и нѣкои езиковни наблюдения, могатъ да дадатъ още една основа за определяне относителната старина на преписитѣ; а това улеснява и решението на въпроса за времето, когато сж се явили последнитѣ — решение, което не се е подвижило напредъ отъ 75—80 години насамъ.

Ето защо, следъ като проучихме изданието на Богдана въ свръзка

¹⁾ Не се знае защо, Богданъ не е посочилъ въ числото на картинитѣ първитѣ три, отъ които едната представя Ивана Александра и лѣтописеца Манасия, а другитѣ две — смъртта на Александровия синъ Иванъ Асень, и е допусналъ нѣкои малки неточности въ разграничението на картинитѣ, поради което неговата номерация не е точна. Ние по-доле ще номеруваме картинитѣ по фотографическиятъ снимки на Народния Археол. музей, а за удобство при ползуване отъ Богдановото издание ще посочваме и неговитѣ номера въ скоби, като отбелъзваме и листоветѣ.

съ картинитѣ на ватиканския преписъ, ние се решихме да направимъ доле-изложениѣ бележки по въпроситѣ: а) за извора на прибавкитѣ изъ българската история и за нѣкои тѣхни подробности, 2) за относителната старина на 3-тѣ главни преписа, 3) за времето на тия преписи и на самия преводъ и 4) за отношението между текста и картинитѣ.

1. Изворътъ на прибавкитѣ (глоситѣ) изъ българската история и нѣкои тѣхни подробности. — Както се каза по-горе, решението на този въпросъ е напреднало твърде много въ новата книга на Вайнгарта „Byzantské kroniky . . .“ Въ нея сж събрани (ч. I, 221—3) и самитѣ прибавки изъ българската история, които авторътъ е номерувалъ. Не е забелѣзано само, че една отъ тия прибавки (№ 7): съ симъ лько^м цѣмъ па^к крѣ^м бра сж къ еракѣ и пр. (Гуд. 334, Богд. 161) не се намира въ тулченския преписъ. За това, какъ трѣбва да се обясни липсата на тази и на още нѣколко други прибавки въ казания преписъ, както и помѣстването въ ватиканския на нѣколко по-дребни прибавки, които нѣма въ другитѣ преписи, ще говоримъ по-доле. Откакъ разглежда съдържанието на прибавкитѣ изъ българската история, Вайнгартъ дохожда до заключение, че тѣ не сж правени по домашни извори, а по нѣкоя гръцка хроника, 1) защото български лѣтописи отпреди падането на търновското царство и досега не сж открити и 2) защото, ако прибавкитѣ да бѣха правени по такива, въ тѣхъ трѣбваше да бждатъ засегнати важни за българитѣ събития, каквито сж дохождането въ България на Методиевитѣ ученици, дейността на св. Климента въ Охридъ, основаването на Преславъ отъ Симеона, процѣвтяването на книжнината въ царуването на последния, учреждаването на българска патриаршия, появата на богомилството и др. подобни. За всички тия нѣща въ прибавкитѣ нѣма и поменъ, па нѣма нищо и за събитията следъ падането на 1-вото българско царство, дори за освобождението на България при Асеновци и за славнитѣ подвизи на Калояна и Асеня II. Съдържанието на прибавкитѣ наистина води къмъ мисль, че тѣ сж правени по нѣкоя гръцка хроника, която е свършвала съ XI в. Къмъ сжщата мисль води и обстоятелството, че въ тѣхъ не се говори нито за Македония, нито за столицата на второто царство — Търново, а често се споменуватъ мѣста около българо-гръцката граница, напр. Одринъ. Вайнгартъ приема, че прибавкитѣ изъ българската история ще да сж правени по хрониката на Зонара, и то отъ самия преводачъ на Манасиевата хроника, а не отъ нѣкой преписвачъ, защото се намиратъ въ всичкитѣ преписи на превода (за не-

съгледаното отъ Вайнгарта изключение, което прави прибавката № 7, вече споменахме). За да покаже, че прибавките наистина сж могли да бждатъ съчинени по хрониката на Зонара, Вайнгартъ е изписалъ всички съответни тѣмъ мѣста отъ гръцкия текстъ на последната. Сравнението на едните съ другите, споредъ него, показва, че въ първите (прибавките) нѣма нищо, което да липсва въ хрониката на Зонара, макаръ тѣ да не изчерпватъ всичките сведения, които последната дава за българите. Въ общи чѣрти това наистина е така, обаче, както ще видимъ, въ нѣкои прибавки има подробности, които предполагатъ и нѣкой второстепененъ изворъ.

Но тука се явява другъ въпросъ. Понеже има нѣкои основания да се допусне, че хрониката на Зонара е била преведена по времето на Ивана Александра (споредъ едни, въ 1332 г., а споредъ други, въ 1344), а и преводътъ на Манасиевата хроника е билъ извършенъ пакъ по това време, — не може ли да се допусне, че преводачътъ на последната, който е билъ и авторъ на прибавките, е използвалъ не направо гръцкия текстъ на Зонара, а славянския му преводъ? Вайнгартъ е склоненъ да приеме, че прибавките сж съчинявани направо по гръцкия текстъ на Зонара, и то само по тия две съображения: 1) защото преводачътъ на Манасиевата хроника е билъ добъръ познавачъ на гръцкия езикъ та не е ималъ нужда отъ български преводъ¹⁾ и 2) защото преводътъ на Зонара е непъленъ тъкмо въ отдѣла за византийската история, по който сж правени прибавките (ib. ч. I, стр. 235). Но, понеже е допустимо, че непълнотата, за която е дума, може да е особеностъ само на тия преписи отъ Зонара, които сж се запазили досега, а не и на по-стари, сега изгубени ръкописи, — Вайнгартъ се задоволява да констатира, че нѣма нищо, което да говори противъ използването на гръцкия текстъ. Между това, кжсоветъ отъ превода на Зонара, обнародвани отъ В. Качановски,²⁾ даватъ възможностъ да се твърди съ по-голѣма положителностъ, че прибавките къмъ превода на Манасиевата хроника наистина сж правени по гръцкия текстъ, а не по славянския преводъ. Вѣрно е, че тия кжсове даватъ материалъ за срав-

¹⁾ Че не само преводачътъ, а и преписвачътъ на московския преписъ е знааялъ гръцки, вижда се отъ гръцката фраза, която последниятъ е написалъ върху винетката, съ която е захваналъ хрониката: ὃ ἔσθ' ὁμοῖον με (вж. приложението следъ стр. 160 у Черткова, О переводѣ Манассіевой лѣтописи).

²⁾ „Iz srbsko-slovjenskoga prievoda bizantinskoga !jetopisa J. Zonare Priobčio V. Kačapovskij“. Starine Jugoslovenske Akademije, кн. XIV, стр. 125-173.

нение само относно 5 прибавки (отъ 19); но и последнитѣ сж достатъчни да покажатъ, че съставительтъ имъ не се е водилъ по сега запазенія славянски преводъ. Преди всичко, по тѣхъ може да се види, че за предаването на едно и сжщо нѣщо съставительтъ на прибавкитѣ употребява по-други думи, отколкото преводачътъ на Зонаровата хроника. Така, въ прибавката за кръщението на Бориса (№ 9), последниятъ е нареченъ князь (сестра блъгарскаго княза плѣнена бысть), а въ превода на Зонара на нѣколко мѣста се нарича „начелникъ“. Въ прибавката (№ 11) за войната на Симеона срещу Лъва VI Мждри и срещу повиканитѣ отъ него на помощъ маджари се казва: а) за разбиването на Симеона отъ маджаритѣ: иже (т. е. вжгри) и разбивше его поплѣниши блъгары; а въ превода на Зонара е казано: симѣ же (т. е. Симеоноу) борѣщю се, нападоше ѿгры и плѣниши блъгарскѣю странѣ въсѣ;¹⁾ б) за разбиването пъкъ на маджаритѣ отъ Симеона въ прибавката се казва: симеоу же пакы коикакъ на вжгры, поплѣни земѣ ихъ, а самѣхъ разби, докато въ превода на Зонара стои: и на ѿгры воинствова и побѣди сѣхъ и странѣ ихъ плѣни. Въ прибавката за кръщението на българитѣ (№ 9), за мѣстото, дето била държана Борисовата сестра, на която се приписва голѣмо влияние върху брата ѝ, се казва: и въ црѣскомъ дворѣ прѣдана бысть; а въ превода на Зонара е казано: и дръжаше сѣ въ полатѣ. За ученето на сжщата въ гръцкия дворъ въ прибавката сж употребени думитѣ: и наѣчина книзѣ, докато въ превода стои: ѿчеши скитыма книгыма. Най-последно, за възстанието срещу Бориса въ прибавката се казва: вѣсташи блгари нана хотѣше ѡбити его, а въ превода — подвигоше се нана оубыти сего.²⁾

И така, отъ изразитѣ на разгледанитѣ прибавки може да се види, че тѣ не сж правени по превода на Зонара. Но, тъй като може да се помисли, че съставительтъ на прибавкитѣ е работилъ по славянски текстъ, само че по память, а не съ текстъ предъ очи, — ще трѣбва да потърсимъ въ тѣхъ, сравнително съ превода на Зонара, разлики не само въ изразитѣ, а и въ съдържанието. Такива разлики ни даватъ прибавкитѣ за кръщението на българитѣ (№ 9) и за победитѣ на Василия Българоубиеца надъ българитѣ (№№ 17 и 18). Въ първата отъ тѣхъ се казва, че, като настаналъ миръ между блгари и гърци въ царуването на Михаила III и на майка му, пленената по-рано отъ гърцитѣ Борисова сестра била размѣнена срещу болярина Теодоръ Куфара: въ

¹⁾ Starine, XIV, 134.

²⁾ Ib. 152.

цѣстко же снх цѣи мирѣ сжцоу великѣ междѣ грѣкы и вѣлгары, промѣнина
 кыстѣ на нѣкоемѣ волѣринѣ дюдѣрѣ кѣфарѣ (Богд. 177, Гудевъ, VI,
 336). Въ превода на Зонаровата хроника пѣкъ се казва, че връщането
 на Борисовата сестра станало просто по молбата на брата ѝ, безъ да
 става дума за размѣна: потомѣ посла братѣ ѣ проситѣ сѣю оу цара, и
 ѡтпѣстише сѣю рымлянѣ (Starine, XIV, 133). Освенъ това, докато въ
 превода на хрониката, макаръ да се говори за Куфара, не се посочва
 болярството му, па и името Теодоръ липсва, въ прибавката, както ви-
 дѣхме, той е нареченъ боляринѣ, и името не е само Куфара, а Тео-
 доръ Куфара. Гръцкиятъ текстъ на Зонара е напълно съгласенъ съ
 прибавката: $\delta\delta'$ ἀντέδωκεν (размѣни) ἀνδρα τῶν λογίμων (именития мжжъ,
 боляринѣ) Θεόδωρον τὸν Κουφρᾶν (кн. XVI, гл. 2). Въ прибавката № 17,
 като се изброяватъ бѣлгарскитѣ градове, които паднали въ рѣцетѣ на
 Василия Бѣлгароубиеца, между тѣхъ се споменува и Плиска: и прѣмѣтъ
 бѣдѣи и плискѣ и великѣ прѣславѣ и малѣи и прочѣхъ градоу многѣ
 (Богд. 201, Гуд. VI, 342). Въ превода на Зонара се излагатъ подробно
 дветѣ нападения на гърцитѣ върху бѣлгаритѣ при рѣкитѣ Сперхей и
 Вардаръ, споменува се и за превземането на Велики и Малки Преславъ,
 но за Плиска не става дума: Прѣетъ же тогда царѣ великѣ прѣславѣ и ма-
 лѣю и нѣкрѣю (Starine, XIV, 163). Въ гръцкия текстъ, еднакво съ при-
 бавката, се говори и за Плиска, само че следъ двата Преслава:
 εἰλε δὲ καὶ τὴν μεγάλην Περισθλάβαν καὶ τὴν μικράν καὶ τὴν Πλίσκοβαν διὰ
 στρατιῶν. καὶ ἡ Βέρροια δὲ παρεδόθη αὐτῷ παρὰ τοῦ Δοβρομηροῦ (кн. XVII, гл. 6). —
 Въ прибавката за ослѣпяването на 15 хиляди пленени бѣлгари отъ
 Василия (№ 18) се казва, че последниятъ оставилъ по единъ съ едно
 око на всѣка стотица: и. хилѣдѣ вѣлгарѣ ослѣпи, на вѣсѣкко сто еди-
 ного оставѣхъ съ единѣмъ окомѣ (Богд. 201; Гуд. VI, 343). Така е и въ
 гръцкия текстъ: $\epsilon\phi'$ ἑκάστη ἑκατοστῷ ἓνα καταλιπὼν ἑτερόφθαλμον. Въ
 превода на Зонара това мѣсто е измѣнено: тамъ се казва, че Василий
 заповѣдалъ да се остави съ едно око по единъ на всѣки 200 души:
 быше же числомъ къхыщенихъ вѣлгарѣ. и. тысѣщѣ, и въсе множествомъ ѡно
 царѣ касилѣ вслепи. вслепѣише бо ѣдѣ, единого ѡставляише съ единѣмъ окомѣ
 кодити сыхъ, рѣдѣ-тыхъ ѡнехъ (Starine, XIV, 164). Явно е, че прибавката не
 е правена по славянския текстъ.

И така, ние имаме право да твърдимъ, че прибавкитѣ изъ бѣл-
 гарската история сж правени по гръцкия текстъ на Зонара, а не по до-
 стигналия до насъ славянски преводъ, миналъ и презъ сръбски рѣце. Но,
 ако би да е сжществувалъ другъ преводъ, който да е възпроизвеждалъ

точно гръцкия текстъ, само че да не е достигналъ до насъ, — съставянето на прибавкитѣ е можело да бжде направено и по него. Отъ друга страна, използуването на Зонара не изключва възможността, съставителятъ на прибавкитѣ да е внесълъ въ тѣхъ нѣкои подробности и отъ други извори, които е челъ. За въ полза на това допусчане като че говорятъ, както ще видимъ, и нѣкои картини. Но използуването на други източници все пакъ се явява твърде ограничено. Ето случаетѣ, въ които преводачътъ или преписвачътъ не се е ограничилъ съ буквално предаване на сведенията изъ Зонара, а имъ е далъ свое изложение или пъкъ се е възползувалъ и отъ другъ изворъ: а) Въ прибавката за преминуването на българитѣ въ полуострова при импер. Анастасия се казва, че това станало най-напредъ при Видинъ: при анастасіи цѣри начашъ болгаре поимати зѣмъ сѣж, прѣшѣдши ѿ бѣдынѣ, и прѣжде начашъ поимати долнаѣ зѣмъ охридскъ, и по томъ сѣмъ зѣмъ късѣ (Богд. 115, Гуд. 327). У Зонара (кн. XIV, гл. 4), както и у Теофана (подъ год. 5994) е казано само това, че българитѣ нападнали на Илирия. Тамъ не става дума нито за Видинъ, нито за „долна земя Охридска“. При това, въ московския преписъ се казва, че отъ дохождането на българитѣ въ сегашнитѣ имъ мѣста се били изминали 870 г.: ѿ исхода же болгаръ до нѣ. ѿ б. лѣтъ (Чертковъ, О переводѣ... стр. 45). Тази смѣтка ще да е правсна отъ преписвача по нѣкоя позната нему хронологическа таблица. б) Като говори за покръстването на българитѣ, авторътъ на прибавката казва, че то станало преди 511 год.: ѿт толи до нинѣ лѣт. фѣа. Какъ е станало да изкара той числото 511, ще говоримъ по-после. в) Като разказва, че Скопие било предадено на Василия отъ Петровия синъ Романъ, преводачътъ прибавя: тамо бо бѣ далъ емѣ самонѣ цѣръ владати. неѡ болгаре до охрида и до драча и далѣ цѣрствоваши (Богд. 201, Гуд. 342). Последнитѣ думи, които не се намиратъ у Зонара, макаръ да могатъ да бждатъ съставени възъ основа на него, явно иматъ тенденцията да изтъкнатъ, че въ по-старо време и Македония, и Албания сж били български земи. Противъ кого сж били насочени тия думи, можемъ да се досѣтимъ, щомъ знаемъ, кои сж се настанили въ Македония, а сетне и въ Албания следъ 1282 год., а особено по времето на Ивана Александра. — г) Въ прибавката за заселването на българитѣ въ Балканския полуостровъ (№ 2) е казано, че власи, сърби и други били все едно съ българитѣ: много же безчислѣни сѣще (разбира се блъгаре), исплънишиѣ и сѣж странѣ дѣнаѣѣ, и онѣ до драча и далѣ. неѡ и власи и сръбѣ и прочѣи вси едно сѣтъ (Богд. 137, Гуд. 329). Понеже подъ „българе“

авторътъ на прибавката разбира не само прабългаритѣ, а и българскитѣ славяни, твърдението му, че сърбитѣ били едно съ българитѣ, се разбира лесно; но, когато той твърди сжщото и за власи, и за „прочѣн“, подъ които, навѣрно, разбира албанцитѣ, едвали не иска да изтъкне, че последнитѣ принадлежатъ къмъ българската държава, а не че сж еднакви по народностъ или дори по вѣра, понеже въ прибавката става дума за отнимане земята отъ гърцитѣ, а и тѣ сж православни: при сѣм константинѣ цѣри прѣидошѣ българи прѣзъ доунавъ и оташѣ грькомъ земя сѣж, къ нѣмже живѣт и до нинѣ, разбѣвши ихъ. Изглежда, че въ очитѣ на автора на прибавката сърбитѣ, власитѣ и „прочѣн“ се смѣтатъ като отцепници отъ българското царство. — д) Въ прибавката (№ 3) за царуването на Лъва Исаврянина (717—741), въ която се говори за помощта, която българитѣ дали на гърцитѣ срещу арабитѣ, последнитѣ сж наречени „кумани“: при сѣм цѣри лѣкѣ кѣманѣ нападошѣ на цариградъ и на кѣсѣ земя, нѣмже и потонѣшѣ къ мори, избѣени грькы а прочѣж българи съсѣкошѣ кѣсѣ (Богд. 150, Гуд. VI, 331). Въ грьцкия текстъ, разбира се, става дума за араби, а не за кумани, които по врѣмето на Лъва Исаврянина не ще и да сж били още въ Европа: οἱ δὲ τὴν πόλιν πολιορκοῦντες Ἀράβες . . . Какъ е предадено това мѣсто отъ хрониката въ славянския преводъ на Зонара, не знаемъ, понеже съответниятъ откъслекъ не е обнародванъ. Въ напечатаната частъ съ името „кѣманѣ“ сж наречени руситѣ: рѣдѣ же нарицаемы рѣси, кѣманѣ соущи, жикѣхъ къ вѣннѣ (Starine, XIV, 138); а въ съкращението на Зонаровата хроника, наречено Паралипоменъ Зонаринъ, кумани сж наречени не само руситѣ (по изданието на Бодянки, стр. 101), но и печенегитѣ: и къ дѣи ѿ (думата е за Константина Диогена), нарицаѣми пѣцинакы сѣрѣч кѣманѣ, прѣйдошѣ дѣнавъ, ѿ начешѣ възоблашти кѣлми болгары (ib. 109). Името „кѣманѣ“ е подписано и подъ картината № 59 въ ватик. препись, която изглежда да представя войната на Симеона съ маджаритѣ. Въ руския Хронографъ отъ I редакция съ името „комани“ е нареченъ и единъ отъ народитѣ, които ужъ се намирали между войницитѣ на Тита, когато той обсаждалъ Иерусалимъ: . . . Перси. Гудди. Мидяне. Исиряне. Армени. Моавитяне. Яравитяне. Комани и острови людстѣи ближнии и далнии¹⁾ . . . Най-после, въ апокрифното „Сказаніе Исѣе пророка, како възнесѣнь бысть ангеломъ до 3-го небесы“ името „коумани“ е дадено и на българитѣ: Исѣе, възлюбленіи мои пророче, иди на западъ одъ кышныхъ

¹⁾ А. Поповъ, Обзоръ хронографовъ русской редакции, I, 140.

страни Рима, отлоучи третію чѣс отъ Коумани, рекоми Българе, и насели землю каркоунскою, еже опустити Римляне и Елини.¹⁾ Явява се въпросъ: отгдѣ е попаднало името „кѣмане“ както въ прибавката за Лѣва Исаврянина къмъ превода на Манасиевата хроника и въ картината № 59, така и въ другитѣ посочени стари паметници, и то за означение на съвсемъ отдалечени и различни единъ отъ другъ народи? Ключъ за решението на този въпросъ ни дава следното мѣсто отъ споменатото апокрифно *Ѣказаніе Исаяе пророка*, въ което (мѣсто) се разправя, че куманитѣ се нарекли българи едва следъ смъртъта на Испора (Аспаруха), който царувалъ надъ тѣхъ, следъ като пророкъ Исая ги довелъ отсамъ Дунава и следъ първия имъ тукъ царъ Славъ, поставенъ отъ сжщия пророкъ: И насадихъ ю съ множество людѣи отъ Доунака до море, и поставихъ имъ цара отъ ныхъ, емоу же въ имѣ *Славъ* царь . . . И тоу по нѣмъ *шербѣ* се имъ царь въ земли *българьстѣи*, дѣтиштѣ въ *кравѣ* (вм. *крабѣ*) *ношенъ*, г. *лѣт*, еже нарече се имѣ *емоу* Испор царь, прѣемъ царьство *българское* . . . И по оумрътѣю же Испора цара *българскаго* нарекоше *Коумане Българе*, а прѣжде *бѣхоу* Испора цара *погани зѣло*, и *безбожныи* соуште, и к *нечьстѣи* многа, и *бихахоу* *всѣгда* *крази* *грѣчьскомоу* царьствоу на *лѣта* многа (ib.). Тука името „коумане“ явно е употрѣбено като нарицателно съ значение на свирепи скитници, чужди на всѣко богопочитание и, следов., по-лоши отъ обикновени „погани“. Съ това значение на жестоки скитници името „кумани“ се доближава до сетнешното „каталани“, произлѣзло отъ грабителскитѣ чети на византийскитѣ съюзници каталанци отъ началото на XIV в. Понеже то се явява и въ *Ѣказаніе Исаяе пророка*, което свръшва съ събития отъ XI в., ще трѣбва да допуснемъ, че се е явило тъкмо презъ този вѣкъ, когато куманитѣ надминали по жестокоститѣ си надъ българското население и печенегитѣ. А това, гдето и преводачътъ на Манасиевата хроника е употрѣбилъ името „кѣмане“ въ казаното значение, като го е придалъ на арабитѣ, показва, че последното значение е било познато въ България и презъ XIV в., или пъкъ, че той (преводачътъ) го е взелъ отъ нѣкой по-старъ изворъ, подобенъ на *Ѣказаніе Исаяе пророка*. — е) И последната прибавка изъ българската история (у Вайнгарта № 19) не е правена само по хрониката на Зонара. Въ тази прибавка се казва: *ѿ се касилѣа въ българское цѣтко по властѣи грѣчьскою. даже до дѣнѣ црѣ българю*, прѣкаго (Гуд. 344, Богд. 202). Понеже казаната хроника свръшва съ

¹⁾ Споменик Српске Академије, III, 191.

1118 г. (възцаряването на Иоана Комнина), явно е, че прибавката е съчинена и по другъ изворъ, въ който се е говорѣло за Асеня I.

2. Относителната старина на тритѣ главни преписа. — Но съ прибавките, чието съдържание е взето изъ българската история, не се изчерпватъ всички прибавки къмъ превода на Манасиевата хроника: въ последния влизатъ още прибавки изъ библейската история, изъ оная на старитѣ източни народи и изъ византийската. На тѣхъ не е обърнато потрѣбното внимание нито отъ Черткова, нито отъ Вайнгарта, нито отъ други изследователи; а пъкъ тъкмо тѣ даватъ възможност да се опредѣли относителната старина на тритѣ главни преписа отъ превода.¹⁾ И въ 3-тѣ преписа се намиратъ следнитѣ прибавки: 1) Къмъ разказа за творението въ 4-ия день е притурено: имена звѣздъ великихъ. Тия думи въ московския и ватиканския сж включени въ текста, а въ тулченския стоятъ на бѣлото поле на листа (Богд. стр. 4). — 2) Къмъ историята на египетското царство е прибавено: *иже пакъ прѣкоє царство на земли въ египтѣ бысть, и прѣже царствовати земными чловеки египтѣ не начаша* (Богд. 16, Гуд. 321). — 3) Въ параграфа за Новуходоносора сж включени тия думи: *иже сего оубо новуходоносора бысть царство халдейское и асирѣское и мидское (въ тулч. безъ тая дума) и вавилонское въ едино* (Богд. 22, Гуд. 321). — 4) Къмъ разказа за Кира е притурено: *иже сего Кира бысть царство перское на земли велико* (Богд. 26, Гуд. 321). — 5) Следъ царуването на Августа: *При сем кесарѣ августѣ въплъти сѧ и роди сѧ господъ нашъ исоусъ христосъ* (Богд. 80, Гуд. 324). — 6) Къмъ съобщението за Тиберия: *При сем тикерѣи расплѧ сѧ господъ нашъ исоусъ христосъ и въскресе и възнесе сѧ на небеса* (Богд. 82, Гуд. 325). — 7) Следъ параграфа: „Царство константина, сына львова и матере егѧ“: *Еже царство сего константина и матере его бысть и святѣи . з. съборъ на иконоборцѧ* (Богд. 156, Гуд. 332). — 8) Въ разказа за царството на Никифора Геника, къмъ изречението „оуслыша же сѧ . . . кикносъ доуховныи“ е прибавено: *птициесть имѧ кикносъ* (Богд. 157).

Покрай горнитѣ 8 прибавки, които се намиратъ и въ 3-тѣ преписа, въ ватиканския и московския има още 7 други, които липсватъ

¹⁾ Вайнгартъ ги е привелъ въ книгата си тамъ, гдето описва ватиканския преписъ (ч. I, 172—5). Това може да наведе на мисль, че тѣ се намиратъ само въ този преписъ и че служатъ като объяснение на картинитѣ. Въ сжщностъ, въпроснитѣ прибавки се намиратъ и въ московския преписъ, съ изключеніе на следната, която се срѣща само въ ватиканския: *авимелех глаголетъ сѧ царъ мироу* (Богд. 18). Въ тулченския една частъ отъ тѣхъ се намиратъ, а друга — не. Освенъ това, както ще се каже по-доле, прибавките не сж необходимо свързани съ картинитѣ: за едни отъ тѣхъ има картини, за други не, и обратно,

само въ тулченския. Тѣ сж следнитѣ: 1) При разказа за Ноя и потопа: сѣи некродѣ пѣркосѣвѣтникѣ бѣстѣ на стѣпотвореніе и сѣзда какиаши и царетвова въ нѣмѣ (Богд. 15, Гуд. 320). — 2) При съобщеното за Сарда-напала: ѡт сего пакѣ истѣ юко асиріане и халдеане и перси и мідѣне едино царетво бѣ на земли (Богд. 22, Гуд. 321). — 3) Къмъ разказа за Птоломея: ѡт сего птолемей до клеопатрина царетва бѣстѣ .і. дрѣгѣхъ царин въ егѣптѣ, иже и нарицахъ сѣ въси птолемей (Богд. 31, Гуд. 322). — 4) При онзи за Константина Велики: При константинѣ велицѣмъ цари бѣстѣ прѣвѣти съвѣрѣ .ТНІ. богоносѣхъ отѣцѣ (Богд. 94, Гуд. 326). — 5) Като се разказва за смъртта на Анастасия, въ московския и ват. преписи се прибавя: си рѣчь ѡт млѣнїи и громовъ смрѣ (Богд. 114); въ тулч. тия думи липсватѣ. — 6) Споменатата вече прибавка за войната между Крума и Лѣва Арменеца, която гласи (по моск.): сѣ симъ лѣкомъ цѣремъ пакъ крѣмъ вра сѣ въ тракии, за прѣва ѹбо блѣгаре повѣдиши. гонѣши же блѣгарѣмъ грѣкѣ не опасѣ, възвратившесѣ они развѣши нѣ, ѣко мало и самъ крѣмъ не ѹхващѣ бы, коню его пѣшѣ пѣ нимѣ (Гуд. 334, Богд. 161). — 7) Въ разказа за царуването на Михаила Дука, при думитѣ „живѣше кохлинѣнымъ житїемъ“, и въ московския, и въ ватиканския преписъ е добавено: кохліа наричѣт сѣ (ват. глаголетѣ) грѣчьски слинавецъ (Богд. 219, Гуд. 344). — Най-после, само въ ватиканския преписъ се намиратѣ тия прибавки: 1) споменатата вече за името „Авимелехъ“; 2) имената и знаковетѣ на планетитѣ: лѣна, ермес, афродит, слѣнце, арѣ, днѣ, кронѣ, а сѣ великѣхъ звѣзды (Богд. 5); 3) следното молитвено обръщение къмъ Бога, помѣстено въ разказа за царуването на Теодосия Малкия — тамъ, гдето се разказва, какъ сестрата на последния искала да го отучи да не подписва всичко, що му се поднесе: ѡ царю небесный, помози н(амъ) на безвожнѣмъ варварѣхъ хотѣши бранѣмъ (Богд. 104); 4) въ разказа за Лѣва IV, сина на Константина Копронима, къмъ думитѣ „сынѣ мрѣскаго“ въ ватик. е прибавено: копронима (Богд. 152), което липсва и въ грѣцкия текстъ (стихъ 4396); въ превода на ст. 5706, следъ думитѣ „чловѣкъ въ великодѣшїи“ е прибавено: не хранѣ въ сѣбѣ краждѣжъ (Богд. 191).

Това, гдето 7 отъ прибавкитѣ не се намиратѣ въ тулченския преписъ, може да се обясни най-добре, като се приеме, че последниятъ не е произлѣзълъ отъ другитѣ два, а отъ единъ незапазенъ сега първообразъ, който е билъ по-старъ отъ тѣхъ. Сжщото показва и общата на 3-тѣ преписа прибавка „имена звѣздъ великихъ“, която, както се каза, въ тулч. преписъ стои на бѣлото поле на листа, а въ другитѣ два е вмѣкната въ текста. Не може да има съмнение, че и въ текста на по-

следнитѣ въпроснитѣ думи сж попаднали пакъ отъ бѣлото поле, по-неже въ хрониката липсватъ. Да се предполага, че и въ тулченския преписъ тѣ сж били включени въ текста, а преписвачътъ ги е изхвърлилъ на бѣлото поле — е невъзможно, защото това би показвало критически похвати, каквито не виждаме у старитѣ преписвачи. Наистина, би могло да се предположи, че липсата на 7 прибавки въ тулченския преписъ се дължи на изпусчане. Така изглежда да е мислилъ и проф. Богданъ, ако се сжди по една негова бележка къмъ прибавката за Птоломея (стр. 31), въ която (бележка) той посочва, че на мѣстото, гдето би трѣбвало да следва прибавката, въ тулченския преписъ се намира само кръстче съ червено мастило — което показвало, че той е мислилъ да я препише: *T. n'ara această glossă, din semnul unei cruci cu cerneală roșie se vede însă eă copistul a avut de gînd s'o scrie, dar a uitat-o.* Въ сжщностъ, както може да се види отъ описанието на Гудева и отъ снимкитѣ на картинитѣ, приготвени подъ ръководството на проф. Б. Филовъ, кръстчета се турятъ не само въ началото на прибавкитѣ, а и следъ тѣхъ, па още и предъ нѣкои заглавия, и то тъкмо предъ заглавието, което следва подиръ въпросната прибавка: † цѣтко птолѣмѣа фидѣпона † (виж. карт. 13, л. 28).

Но, дори и така да е, както мисли Богданъ относно поставеното на мѣстото на прибавката за Птоломея кръстче, то се отнася само до единъ случай отъ 6. Освенъ това, въ тулченския преписъ липсватъ не само прибавки, а и заглавия. И наистина, 7 заглавия, които има въ останалитѣ 2 преписа, въ него не се намиратъ. Тѣ сж следнитѣ: 1) о царствѣи лѣдстѣмъ (Богд. 27); 2) зде покѣдоетъ како [вечерніи] елини [и] вѣсточніи междѣсобнѣа рат с[ъ]ткор[и]шѣ великѣ нѣкогда (Богд. 36); 1) 3) царстко елин вѣчирніхъ иже къ римѣ (ib. 67); 4) царстко римѣла, прѣваго царѣ римѣ. Въ другитѣ два преписа последното заглавие стои като продължение на заглавието „о създаи римѣ града“. И тука Богданъ бележи, че се намирало само кръстче; но въ другитѣ преписи кръстчета има и следъ нѣкои отъ заглавията; 5) царстко таркинѣко, иже пѣтѣи быстѣ царѣ по ромѣлѣ къ римѣ (Богд. 72); 6) царстко гаѣа кесара и самодрѣжца (ib. 76); 7) царстко кладѣа кесара (ib. 83). — Заслужва да се забележи още, че ватиканскиятъ преписъ, както има прибавки къмъ текста повече отъ тулченския и отъ московския, така има повече прибавки и въ заглавията, които (прибавки) липсватъ въ другитѣ пре-

1) Заграденитѣ въ скоби думи и букви се намиратъ само въ ватиканския прѣписъ, а останалитѣ — и въ московския.

писи: 1) къмъ заглавието „царство кѡстантїна гноименитаго“ е прибавено: *сирѣчь копронима* (Богд. 150); 2) къмъ заглавието „царство макрікіа царѣ“ сж притурени, като второ заглавие, думитѣ: *царство макрикѣво* (ib. 126); 3) заглавието „царство ѡлентинїаново, ѡлоко и гратїаново“ е разпространено чрезъ повторение на думата „царство“: *царство ѡлентинїаново, царство ѡулоко, царство гратїаново* (ib. 96). Обратно, въ ватик. липсва краткото заглавие „царѣ тикерї“, турено следъ „царство тикерїа царѣ“ (ib. 125).

Посоченитѣ разлики въ прибавкитѣ и заглавията могатъ да се обяснятъ най-естествено, като се допусне, че втори по старина, следъ първообраза на тулченския, е московскитъ преписъ, чийто преписвачъ ще да е притурилъ повечето прибавки, които нѣма сега въ тулченския. Това допусчане не изключва, разбира се, възможността, сетнешниятъ преписвачъ на сегашния тулченски преписъ (отъ XVI—XVII в.) да е внесълъ нѣкои притурки и отъ себе-си. Така, само въ края на този преписъ срѣщаме думитѣ: „конѣцъ лѣтописца манасїа прѣмѣждраго“ (Б. 222). Пакъ въ него има прибавки, правени отъ румѣнинъ: а) при думата „псымидѣмъ“ е притурено: *кѡ билѣж* (Б. 20); б) при думитѣ „шѣкады бисерѣ“ — *шѣкади, скопка, рѣдѣчина мѣргѣритарюлѣи* (ib. 168); в) при думата „дїонисїакїнскими“ стои: *дїонїе, идолъ бѣщїей* (ib. 171); г) при „торникъ“ — *торникю* (ib. 210). Въ сжщия се срѣщатъ и нѣкои случайни изпусканія, направени по невнимание, а неподчинени на система, каквито биха излѣзли изпусканїята на вторитѣ половини отъ гореказанитѣ заглавия, ако допуснемъ, че ги е имало въ първообразния рѣкописъ. Така, по изданието на Богдана, въ сегашния тулч. рѣк. липсватъ на стр. 44 думитѣ: *ѣкоже ѡуѣшъ вѣнндошъ въ црѣковѣ аполѣнна александина клѣтѣми сѣкѣзоуѣще ѣже о полнїѣніи, дїиѣвоуѣ*; на стр. 133 сж изпуснати думитѣ: *бѣда и ѡтъ вѣсѣдоуѣ*; на стр. 179 — *и кѣзни сѣплѣтѣжѣ*; а на стр. 219—220 липсва повече отъ една печатна страница. На изпускане въ единъ преписъ или на прибавяне въ другъ може да се дължатъ и нѣкои отъ многобройнитѣ дребни разлики между преписитѣ въ предлози, съюзи, мѣстоимения и пр.; но и тѣ нѣматъ значение. Колкото за гореказанитѣ разлики въ заглавията и прибавкитѣ къмъ текста, случаятъ е другъ: последнитѣ сж любопитни, а първитѣ улесняватъ разбирането на текста, та е невѣроятнo да бждатъ изхвърлени при преписването, ако ги е имало въ първоначалния преводъ. И понеже такива има най-малко въ тулченския преписъ, ние приемаме, че неговиятъ първообразъ е по-старъ отъ московския преписъ.

По-сетнешенъ отъ последния е ватиканскитъ преписъ. Това се вижда не само отъ дребнитъ прибавки, които въ него, както се каза, сж повече, отколкото въ другитъ два, но и отъ други две разлики, сравнително съ последнитъ: 1) отъ една дълга повесть за троянската война и 2) отъ словоразположението въ цѣль редъ фрази. Троянската война е била любопитна за старовремскитъ читатели и въ Византия, и въ България, и въ другитъ славянски и неславянски страни. Затова въ ватиканския преписъ, покрай разказа за нея на самия Манасия, подъ заглавие „о прѣжати трои града“ (Б. 45—6), е помѣстена още една дълга повесть отъ западенъ произходъ подъ насловъ: „повѣсти о извѣстованнѣхъ вещехъ еже о краলেখъ причѣ и о рождѣнихъ и прѣбыванихъ“.¹⁾ Да се предполага, че тази любопитна повесть е била помѣстена още въ първообразния преводъ на хрониката, а е била изпусната отъ преписвачитъ на тулченския и московския преписи — не може, защото за такова изпускане не се виждатъ никакви причини. Най-естествено е да се приеме, че тя е била прибавена отпосле въ ватиканския преписъ и че последниятъ е по-новъ отъ другитъ два. А че това наистина е така, показва ни словоразположението на фразитъ въ превода на хрониката. И наистина, докато въ тулченския и московския преписи думитъ повечето сж наредени като гръцкитъ, въ ватиканския има премного случаи, въ които словоразположението отстъпва отъ гръцкото подъ влияние на българското и на нестихотворната речъ. Понеже не е нужно да се привеждатъ всичкитъ, ние ще се ограничимъ да посочимъ отъ стотицата случаи само една частъ, която все пакъ е достатъчна да покаже, че въ ватиканския преписъ е правена корекция на словоразположението, а по-къде и въ самитъ думи: въ тулч. и моск.: *подоблаше дѣлѣ мрътъвѣнаго вѣстѣва* (гр. . . τὸ χρέως τῆς θνητῆς φύσεως, ст. 929), а въ ват. — *дѣлѣтъ съмрътѣни* (Б. 30); въ т. и м.: *птолемей же зѣмѣ прѣжати египетскѣ* (гр. τὴν γῆν ἐσφετερίσατο μόνος τὴν τῆς Αὔπλου, ст. 938), а ват. *прѣжтѣ зѣмѣ египетскѣ* (Богд. 31); тулч. и моск.: *кога чѣтѣхъ сръдцы несоумѣнѣными* (гр. καρδίαις ἀδισταίτοις, ст. 1092), а ват. . . *чѣтѣхъ гласы несоумѣнѣными и сръдцы* (Б. 36); тулч. и м.: *тѣшкыми* (гр. βαρυθρόοις, ст. 1460), а ват.: *крѣпкыми* (Б. 56); т. и м.: *невидимо слышанѣ бысть* (гр. ἐξ ἀφανοῦς ἠκούσθη, ст. 1531), а ват.: *слышанѣ бысть невидимо* (Б. 68); т. и м.: *неронѣ мѣжеви своемѣ* (гр. Νέρωνι τῷ συνοικοῦντι, ст. 1760), а ват.: *мѣжеви своемѣ нервонѣ* (Б. 77); т. и м.: *красникомъ бѣ скончавшоу ан-*

¹⁾ За произхода и особеноститъ на тази повесть вж. студията на проф. Б. Цоневъ „За троянската прича“ въ Сб. нар. умотв. VII, 224—245.

дрѣанѡу жнзѣнь скож (гр. ὑδέρῳ καταλύσαντος Ἀδριανοῦ τὸν βίον, ст. 2190), а ват.: скончавшѡу сѧ андрѣанѡу (Б. 88); т. и м.: трѣбѧци ажѣ къ снждн-телю кѣрж (гр. . . εἰς τὸν χτίστην, ст. 2336), а ват.: въ христа (Б. 93); т. и м.: на вѣсточныхѣхъ деодѡсѣ посаждает сѧ прѣстоуѣхъ (гр. τῆς ἐν θεοδόσιος ἐγκάθεται τοῖς θρόνοις, ст. 2488), а ват.: на вѣсточныхѣхъ странахъ деодосѣ посаждаетсѧ (Б. 98); т. и м.: ѧкоже дрѣвеса сладка (гр. ὡς δένδρα τὰ γλυκύχρυμα, ст. 4414), а ват.: сладка дрѣвеса (Б. 153); т. и в.: съ твоимъ сѧ-днѣи сѧ имамъ мѧжемъ (гр. πρὸς τὸν σὸν δικάσομαι γαμέτην, ст. 5001), а ват.: съ твоимъ сѧднѣи ми сѧ мѧжемъ имамъ (Б. 169); т. и м.: осѧждѣн бѣ въ томъ жити островѣ (гр. ταύτην οἰκεῖν τὴν νῆσον, ст. 6234), а ват.: въ томъ островѣ жити (Б. 208); т. и м.: и ѧко ѡт сѣтѣи ореуѣ (гр. ἐκ βροχίδων ἀετός, ст. 6610), а ват.: ѧко ореуѣ ѡт сѣтѣи (Б. 218); т. и м.: тѧжѣкъ рѣпет (гр. βαρὺς σχετλιασμός, ст. 6660), а ват.: рѣпетъ великъ (Б. 220) и пр.

Както може да се види и отъ горнитѣ примеры, фразитѣ въ ватик. перепись, когато не сѧ еднакви съ ония въ тулч. и московскія, различаватъ се повечето по реда на думитѣ, докато самитѣ думи бивитѣ измѣнени рѣдко. Освенъ това, фразитѣ съ нееднакво словоразположение, колкото и да сѧ много, въ сравнение съ другитѣ сѧ нищожно количество. Това показва, че ватиканскія перепись предава сѧщия преводъ, както и другитѣ, а не е особенъ. Сѧщото се вижда още по-ясно отъ нѣкои грѣшки, напр. т. и м.: и ѡтпадѣ ѡт крѣви рѧн"нѣмъ (гр. ἔξαμιος, τραυματίας, ст. 4615, отъ τραῦμα—ранѧ), а ват.: ѡт крѣви рѧн"нѣмъ (Б. 158), явно поради невѣрно прочитане на бѣлгарскія текстъ; въ т. и м.: ѧко сѣнъ (ὡς ἄναρ, ст. 4631), а въ ват.: ѧко сѣнъ (Б. 159); грѣцкото изреч. τὴν αὐτὴν πάντων ἑρὸς (ст. 1152), вмѣсто да се преведе: мѧжителю вѣсѣхъ ероше, преведено е по погрѣшка: мѧжителю вѣсѣхъ рѣкъ, и така погрѣшно е останало и въ 3-тѣ перевода (Б. 37), и пр.¹⁾ Най-после, сѧщото доказватъ и останалитѣ непреведени тукъ-тамъ стихове отъ оригинала, на брой около 30 (307, 643—5, 675, 1094, 1134, 1160—7, 1856—7, 5609 и пр.); тѣ липсватъ еднакво и въ тритѣ переписа (вижъ у Богд. стр. 11, 22, 23, 36, 37, 38, 78, 188 и др.).

3. Времето, когато сѧ били писани най-старитѣ сегашни переписи и когато е билъ извършенъ самиятъ преводъ. — И така, разлитѣ, които се явяватъ въ 3-тѣ главни переписа между прибавкитѣ къмъ текста, заглавията и реда на думитѣ въ много изречения, показватъ, че московскія перепись е по-старѣ отъ ватиканскія, но по-сетнешенъ

¹⁾ Вижъ у Богд. стр. 185, 189, 198 и др.

отъ първообраза на сегашния тулченски. Сега да видимъ, кога сж били писани тия преписи и кога е билъ извършенъ самиятъ преводъ.

Относно московския преписъ, въпросътъ за времето на пръвъ погледъ се вижда ясенъ и дори излишенъ, понеже въ края на ржкописа, гдето се намира този преписъ, има приписка, направена въ 1345 год. Последната гласи: *Глава иже къ тронци слакимомоу вѣоу, исполнѣнѣщомоу въ малѣ вѣликаа, иже и приписаѣсѣ сѣа словеса мала и многополезньнаа, пожелѣнїемъ г҃на моего блгороднаго и хр҃толюбивааго и превѣсѣкааго и др҃жавнаго цр҃ѣ прѣкраснаго ѿвана александра, кѣто течениа .Ѣ. Ѡ. нг. индик (скжсано). Приписа Филипъ попъ по пожелѣнїи (скжсано).*¹⁾ Явно е, че ржкописътъ е билъ приготвенъ за царя Ивана Александра и е билъ свършенъ въ 1345 г. Че е билъ правенъ за Александра, вижда се и отъ следнитѣ думи, вписани въ квадратчетата на винетката, която се намира въ началото на ржкописа: *сѣа книга изложена бм҃ из гр҃чьскаго ꙗзыка алаѣ цр҃.*²⁾ Но има едно нѣщо, което позволява да се допусне, че листовѣтъ, на които се намира самиятъ преписъ на хрониката, сж били писани по-рано, а въ 1345 год. сж били дописани последнитѣ листове наедно съ приписката. То е, че крайнитѣ 9 листа отъ ржкописа иматъ почеркъ, който се приближава до уставъ, а цѣлата по-предидшна частъ наедно съ хрониката е написана съ полууставъ, който понѣгде клони къмъ скорописъ. Чертковъ, който е описалъ сборника,³⁾ не е далъ важность на разликата между двата почерка и е изказалъ мнение, че цѣлиятъ ржкописъ е писанъ все отъ една ржка; но П. Билярски,⁴⁾ който се е отличавалъ съ по-строги критически похвати, е изказалъ увѣренность, че последнитѣ 9 листа сж писани отъ друга ржка. За да не остане, обаче, мнението му основано само върху спорнитѣ полеографически белези, той е потърсилъ и друга опора и е намерилъ такава въ следнитѣ две изречения на попъ-Филиповото послесловие: а) *приписаѣсѣ (вм. — шж) сѣа сѣа словеса мала и многополезньнаа* и б) *приписа филипъ попъ*. Въ тия изречения явно става дума за прибавяне или дописване, а не за преписване. Освенъ това, споредъ Билярски, думитѣ „словеса мала и многополезньнаа“ могатъ да се отнесатъ по-добре къмъ последнитѣ 6 статии на сборника, които иматъ поучително съдържание, отколкото къмъ цѣлия сборникъ, който има 140 голѣми листа и съдържа 15 съчинения, между които хрониката е на 9-то мѣсто (ib. 27—8). Най-

¹⁾ Чертковъ, О переводѣ Манасс. лѣтописи, 7; Гудевъ, Сб. н. ум. VI, 358—9

²⁾ Чертковъ, ib., прибавката следъ стр. 160; Гуд., 317.

³⁾ ib. 4—7.

⁴⁾ О Средне-болгарскомъ вокализмѣ, изд. II, 24—6.

после, Билярски намира, че крайнитѣ 9 листа се отличаватъ отъ по-предшнитѣ и по правописа си, който билъ еднакъвъ съ оня на ватиканския преписъ. Всичко това му дава основание да приеме, че московскиятъ списъкъ на хрониката е съ нѣколко години по-старъ отъ последнитѣ 9 листа на ржкописа. По-далечъ отъ това мнение науката и до днесъ не е могла да отиде. Всички, които сж писали следъ Билярски, сж се ограничавали да привеждатъ неговитѣ съображения, и то само първитѣ две, понеже бележката за правописа на последнитѣ листове е изказана мимоходомъ (стр. 28) и разяснена на по-подирнитѣ страници на разсждението, което сега е вече остарѣло, та малко се и чете (ib. стр. 90). Но и да се взематъ предъ видъ бележкитѣ за правописа, тѣ малко могатъ да помогнатъ за решението на въпроса, кога е била преписана самата хроника. Въ тѣхъ се посочва, че въ допълнителнитѣ листове се срѣща тавтологичниятъ изразъ тѣжж тѣжитѣ, въ който ж явно се изравнява по звукъ съ т (тѣжж, тѣжитѣ), и че думата нѣжда е написана еднажъ нѣжда, което не се срѣща въ другитѣ части на сборника; а съ тия два правописни случаи не може да се докаже нищо. Може би, тъкмо за това и Вайнгартъ се задоволява пакъ само съ първитѣ две съображения, изказани отъ Билярски. Отъ тѣхъ по-голъма сила има онова, което се основава на формитѣ „приписаѣ сѣ“ (вм. -шѣ сѣ) и „приписа“. Колкото за думитѣ „словеса мала“, тѣ сж могли да бждатъ употребени и за цѣлия сборникъ, защото старитѣ преписвачи отъ скромность сж отбелѣзвали като „малки“ и твърде обемисти трудове. Така, въ тълковния псалтирь („Пѣснивецъ“) отъ 1337 год., който има 314 листа, е казано: съкрѣши сѣ снѣ малоѣ дѣло зокомоѣ пѣснивецѣ.¹⁾ Но формитѣ „приписаѣ сѣ“, „приписа“, и дребнитѣ правописни разлики, посочени отъ Билярски въ крайнитѣ 9 листа, еднакво могатъ да бждатъ обяснени както съ предположението, че последнитѣ сж писани нѣколко години по-късно отъ сжщия преписвачъ на сборника или отъ друго лице, така и съ онова, че ги е писалъ тутакси следъ свършването на по-първитѣ статии другъ преписвачъ (попъ Филипъ). Кое отъ дветѣ предположения трѣбва да се приеме? Основа за решението на този въпросъ ще ни даде по-точното опредѣление на времето, когато е билъ писанъ ватиканскиятъ преписъ. Ако излѣзе, че и последниятъ е писанъ въ 1345 год., когато е писано и послесловието на попъ Филипа, или малко по-рано, тогава не ще остане съмнение, че самиятъ московски преписъ ще да е писанъ още по-рано, защото отъ прибавкитѣ,

1) Сборн. на Бъл. Ак. на наукитѣ VI: Славянскитѣ ржкописи, стр. 10.

както видѣхме, излиза, че ватиканскиятъ преписъ е писанъ следъ московския.

Времето, когато е писанъ ватиканскиятъ преписъ отъ превода на хрониката, и до днесъ не е опредѣлено що-годе удовлетворително, макаръ че подадки за това не липсватъ. Наистина, въ него нѣма бележка, подобна на попъ-Филиповото послесловие, но затова пъкъ той съдържа изображения на Иванъ Александровото семейство, които (изображения) даватъ възможность да се опредѣли доста приблизително годината, когато сж рисувани тѣ, а следов., когато е писанъ и самиятъ преписъ. Именно, на л. 2.^а отъ ржкописа е изобразенъ Александровиятъ синъ Иванъ Асень на смъртно легло — прострѣнъ и покритъ съ червенъ платъ; до краката му (въ дѣсно) стои ангелъ, отстрана близо до главата му — царьтъ и царицата, а при главата му (въ лѣво) — духовни лица. Надъ мъртвия е представено, че небето (синъ кръгъ) се разтваря, и ангелъ господенъ се възнася съ душата на умрѣлия.¹⁾ Отгоре, отъ дветѣ страни на синия кръгъ е написано съ червено мастило: *Иисуса врата и силы Иисуса ѿверзошъ прижти дшъ носимъа агломъ іуана аскнкъ цркъ. сѣа велико іуа александра цркъ.* На гърба на сжщия листъ има друго изображение, което представя рая (дървеса), въ който св. Богородица приема (въ дѣсно) Ивана Асень, прострѣлъ ржце къмъ нея. Въ лѣво Авраамъ седи въ кресло съ отворени обятия къмъ сжщия младенецъ.²⁾ Надъ картината е написано: *... къ сем во рни прижтъ вѣа и мти хва. іуана аскнкъ цркъ сѣа великого іуана александра цркъ. и прѣдъ егв авраамъ прѣвѣцъ ксѣлти сѣ посрѣдѣ рая.* Въ края на ржкописа, на л. 205, има друго изображение, което представя Ивана Александра и 3-та му синове — отъ едната страна (дѣсно) Михаилъ Асень и Срацимиръ, а отъ друга (въ лѣво) — Иванъ Асень наедно съ ангелъ, чието присѣствие показва или боледуване, или смъртъ. Отъ тия 3 изображения се вижда, че ватиканскиятъ ржкописъ е билъ правенъ, когато се е разболѣлъ и умрѣлъ синьтъ на Ивана Александра — Иванъ Асень. Но кога е било това? — Повечето изследователи, като сж се основавали на обстоятелството, че въ тѣй нареченото Кърценово евангелие отъ 1356 год. единъ Александровъ синъ Асень е изобразенъ наедно съ баща си, майка си и брата си Ивана Шишмана, приематъ, че ватиканскиятъ преписъ е правенъ следъ 1356 г. Така, Т. Гудевъ пише: „То (ватиканското копие отъ хрониката) е правено следъ 1356 год., защото презъ тая година е свършенъ ржко-

¹⁾ Сборн. за нар. ум VI, 318.

²⁾ ib. 319.

писътъ, направенъ пакъ по царска заповѣдь, който се намира въ Лондонъ. Въ него царътъ е изобразенъ съ двѣтъ си дѣца: Иоана Асѣня и Иоана Шишмана; значи И. Асѣнь е билъ още живъ по него врѣме, и по-късно, когато правѣли Ватиканското копие, той се разболѣлъ и умрѣлъ. Слѣдователно, ржкописътъ е правенъ между 1356 и 1362 г.¹⁾ — Вайнгартъ (I, 179), който приема за вѣрни тия разсждения, се спира на год. 1360, и то на това основание, че Видинското царство било отдѣлено отъ Търновското въ сжщата година, а пъкъ въ картината на л. 205 Срацимиръ е нареченъ царъ. Това съображение е неоснователно, понеже на казаната картина титлата „царъ“ е дадена и на 3-та Александрови синове: *ѿ ѿ срацимиръ цѣ, миѣнъ цѣ, ѿ ѿ асѣнъ цѣ.*²⁾ Въ гореприведенитѣ разсждения на Гудева и Вайнгарта се прави тая грѣшка, че Асень отъ Ватиканския преписъ и Асень отъ Кърцоновото евангелие се взиматъ за едно и сжщо лице. Въ сжщность, както се досети най-напредъ Дриновъ,³⁾ а следъ него и Иречекъ,⁴⁾ Иванъ Александъръ е ималъ двама сина съ име Асень, отъ които първиятъ е умрѣлъ, преди да се роди вториятъ. По тази причина на изображението въ Кърцоновото евангелие Асень е представенъ по-малъкъ отъ Шишмана, и то заедно съ новопокръстената царица Теодора, еврейката: *дѣвѣра въ хѣ бѣ вѣр-наа ѿ новопокръщеннаа цѣца . . .*⁵⁾ Този Асень явно е билъ по-малъкъ синъ на новата царица и е билъ нареченъ съ името на умрѣлия си братъ по баща. Името „Асень“ е било подновено, защото Александъръ е давалъ голѣмо значение на произхода си отъ основателя на второто царство, както се вижда отъ онова мѣсто въ Манасиевата хроника, гдето се прославятъ новиятъ Цариградъ — Търново и неговътъ царъ Иванъ Александъръ, за когото се казва, че билъ отъ корена „прѣизшѣнаго царѣ вѣлѣгарѣмъ асѣнѣ“ (Богд. 99). Въ похвалата на Пѣснивеца, писана въ 1337 год., се споменуватъ сжщитѣ 3-ма синове на Александра, които сж представени въ ватиканския преписъ, и то най-напредъ Михаилъ, следъ него Срацимиръ и най-после Асень: *радѣйта сѣ съ сла-кимъ чѣды вашими миѣиломъ цѣмъ асѣнемъ, и срасимиромъ, и асѣнемъ.*⁶⁾ Майката на последнитѣ е наречена тамъ само Теодора, а не „новопокръщеннаа“; следов. тѣ сж били отъ влахинята, докато Иванъ Шишманъ

1) ib. 361.

2) ib 345.

3) Дриновъ. Съчинения, III, 441

4) Историја Срба, I, 388.

5) Сб. за нар. ум. VII, приложения.

6) Пер Спис. XXI — XXII, 276. Сб. на Бѣлг. Ак., кн. VI. Слав. ржкописи стр. 11.

и вториятъ Асень сж били отъ еврейката. Когато е билъ писанъ ватиканскиятъ преписъ, Александъръ още не ще да е билъ жененъ за последната, инакъ трѣбваше да се изобрази и нѣкое отъ дѣцата на Александровата любимица или пъкъ самата тя съ означение, че е „некопросиѣцинна“; затова, за да опредѣлимъ, кога най-късно е билъ правенъ този преписъ, трѣбва да видимъ, кога е станала женитбата на царя съ новопокръстената еврейка. Въ сбирката отъ синодални актове, издадена отъ Миклошича и Мюлера, има единъ протоколъ отъ 17 августъ 6863 (1355 г.), съ който цариградскиятъ синодъ одобрява станалия годежъ между младия Андроникъ Палеологъ, синъ на Иоана V Палеолога, и дъщерята на Ивана Александра Кираца, защото намира, че сродяването на двата царски двора ще бжде полезно за християнитѣ въ борбата имъ съ невѣрниците¹⁾ На каква възраст сж били годенитѣ, не е казано въ този актъ; но самото обстоятелство, че въпросътъ е билъ представенъ на одобрение въ Синода, показва, че тѣ или сж били малолѣтни, или сж били роднина. За възрастта имъ ни дава сведения Никифоръ Григора, който на едно мѣсто въ своята история (кн. XXXVII, гл. 51),²⁾ като споменува, че въ Цариградъ пристигнала годеницата на Андроника, сина на Иоана V Палеолога, наречена отъ него Мария, дъщеря на Александра, посочва, че и двамата били почти на еднаква възраст, именно на 9 год. (Τὸν ἑνατον ἄρτι τῆς ἡλικίας ἀμείβοντι χρόνον ὁμηλῆς οὖσα καὶ αὐτῇ σχεδόν). Григора разправя още, че наскоро следъ това се върнала въ Цариградъ и Ирина, сестра на Иоана V Палеолога, която едно време била оженена за Александровъ синъ, но била останала вдовица безъ деца, тя живѣла въ пренебрежение. При това, той посочва, че Ирининътъ мжжъ и новопристигналата годеница на Андроника били деца все на сжщия български царъ Александъръ, само че отъ две майки, като пояснява, че последниятъ напусналъ първата си жена и се оженилъ за еврейка, следъ като я покръстилъ, защото билъ увлѣченъ, както се говорѣло, отъ хубостъта ѝ.³⁾

И така, не може да има никакво съмнение, че сгодената въ 1355 г. за Андроника Палеолога Александрова дъщеря Кираца е била отъ втория бракъ на царя. Понеже по време на годежа си тя била на 9

1) Miklosich et Müller, Acta patriarchatus Constantinopolitani, I, 432-3.

2) По Бонското издание, IV, стр. 557.

3) ἑνὸς μὲν οὖν ἦσαν τέκνα πατρὸς Ἀλεξάνδρου δηλαδὴ τοῦ τῶν Μουσῶν βασιλέως, ὃ το σὺνυεῖς αὐτῇ πρότερον καὶ ἡ νῦν ἐκεῖθεν ἐλθοῦσα νύμφη τῇ ἀδελφίδι αὐτῆς Ἀνδρονίκῃ μητρὶ τῶν δὲ δυοῖν. Ζῶσαν γὰρ τὴν πρότεραν ἐξούσας οὐζυγον Ἀλέξανδρος ἀντεισήγαγεν ἄλλην ἐξ Ἰωδαίων. ἄρτι προσαγανὼν τῷ θεῷ ταύτην αὐτὸς βαπτίσματι, τοῦ κάλλους αὐτῆς, ὡς φασίν, ἐρασθεῖς.

год., явно е, че самиятъ бракъ не е могълъ да стане по-късно отъ срѣдата на 1345 г., дори ако тя е била първо дете отъ този бракъ. А ватиканскиятъ преписъ, както се каза, е билъ работенъ, още когато Александъръ не билъ напусналъ първата си жена, следов. въ никой случай не по-късно отъ 1345 год., а може и по-рано, защото новата женитба на царя не ще да е станала тутакси следъ смъртъта на Асеня. Понеже пъкъ московскиятъ преписъ е поне малко по-старъ отъ ватиканския, ще трѣбва да приемемъ, че той е работенъ по-рано отъ послесловието на попъ Филипа, писано въ сжщата 1345 год. Може би не е случайно това, гдето въ последното се споменува само царътъ, и нищо не се говори за царица: възможно е, по време на писането му влахията Теодора да е била вече напусната. Колкото за първообраза на тулченския преписъ, който първообразъ, както видѣхме, е билъ писанъ преди другитѣ два, ще трѣбва да приемемъ, че не е по-сетнешенъ отъ 1340 год. Ние нѣмаме основание да гледаме на него като на първоначаленъ преводъ на хрониката; но и такъвъ да е билъ, пакъ преводътъ ще трѣбва да се отнесе къмъ време не по-късно отъ тая 1340 год. Ако пъкъ не се даде цена на нашитѣ доказателства за по-голѣмата старина на първообраза на тулченския преписъ и се допусне, че московскиятъ е най-старъ, годината за превода, по-късно отъ която не може да се отива, ще бжде 1345, която е посочена въ послесловието на попъ Филипа и въ която не може да има абсолютно никакво съмнение. Странно е тогава посочването, направено върху изданието на Богдана, че ужъ Манасиевата хроника била преведена въ 1350 г. (*făcută pe la 1350*). Направената въ него груба грѣшка, обаче, не се дължи на покойния Богданъ, който бѣше отличенъ историкъ и славистъ; тя остава за смѣтка на ония, които сж пуснали на свѣтъ приготвеното отъ него издание. Обаче нашитѣ доказателства за по-голѣмата старина на първообраза на тулченския преписъ не могатъ да бждатъ пренебрегнати, затова ние туряме като крайна година, по-късно отъ която не бива да се отива, 1340-та. Има даже едно обстоятелство, което, ако се разясни, ще даде възможность да се не спираме и тука и да отнесемъ превода къмъ още по-раншно време; но то не е сигурно.¹⁾ Дребнитѣ

¹⁾ Имаме прелъ видъ следното. Въ всички преписи въ началото на прибавката за кръшението на българитѣ (№ 9), за която говорихме по-горе, е казано, че отъ това кръщение до времето, когато е писана прибавката, били минали 511 год. **При сѣм миѡхилѣ цѣри и при матери егѡ кръстиши сѧ блѣгарѣ, шѣ толи жѣ до нинѣ лѣтъ. фѣа.** (Богд. 177; Гуд VI, 335). Тази година и до днесъ стои необяснена. Че въ нея има грѣшка, това

разлики между старитѣ преписи, доста старовремскиятъ езикъ на превода и разликата му отъ езика на прибавената Троянска повесть („прича“) сжщо така навеждатъ на мисълъ, че преводътъ ще трѣбва да се отнесе къмъ още по-раншно време отъ 1340 год. Освѣтление по този въпросъ може да хвърли и сравнението между правописа и формитѣ въ тритѣ преписа; но то иска доста време, съ каквото ние, поне засега, не разполагаме. Когато езикътъ и правописътъ въ 3-тѣ преписа, па и въ другитѣ неиздадени още, бждатъ проучени основно, ще се постави, може би, и въпросъ, дали преводътъ наистина е билъ извършенъ въ времето на Ивана Александра, или е билъ само преписанъ и свързанъ, чрезъ похвалата за Търново, съ неговото царуване, като е писано и въ винетата на московския преписъ, че сия книга изложена бы^с из грчскаго языка, както е писалъ и монахъ Симеонъ въ тѣй-нареченото Кърцоново евангелие, че последното ужъ било преписано „изъ еллинскы^х словесъ къ нашѣ

е несъмнено: покръстването на Бориса е станало въ 865 год., та, ако къмъ тази година прибавимъ 511, ще получимъ 1376 год.; а ние вече видѣхме, че и двата стари преписа — ватикански и московски, не сж по-сетнешни отъ 1345 год. Наистина, въ случая е важна не точната година на покръстването, а оная, която е знаялъ преписвачътъ; но, която и да е била тя, въ нея не е можело да има грѣшка, каквато е направената — повече отъ 30 год. Въ обнародвания отъ С. Бѣлокурова „Лѣтописецъ русскихъ царей“, който следва следъ особна редакция отъ „Лѣтописецъ въскорѣ“ на патр. Никифора, за покръстването на Бориса е посочена год. отъ сътв. на свѣта 6366, а за покръстването на всички българи — 6377 (отъ р. Хр. 869 или по българското лѣтоброение 867): 6377. **Крѣна быст кѣмъ землѣ Болгарскѣмъ** (Чтения въ Импер. общ. ист. и древн. российскихъ при Моск. унив., 1898 г. кн. IV, 12 и 13). Ако преводачътъ на Манасиевата хроника, който е писалъ год. 511, е ималъ предъ очи нѣкоя подобна година за покръстването и ако е писалъ около 1340 г., той трѣбваше да посочи 471 или 473 год. Въ случая не е важно, че годината 867 или 869 не е вѣрна, защото въ 867 г. Михаилъ не е билъ съуправителъ на майка си, а въ 869 не е билъ дори живъ; важно е, че преводачътъ е можелъ да има тази година предъ очи. Обаче, вмѣсто да изкара 471, или 473, или нѣкоя близка до тѣхъ година, той е намѣрилъ 511 год. Явно е, че въ неговата смѣтка има грѣшка около 40 год. Тая грѣшка може да се обясни така, че авторътъ на прибавката е ималъ предъ очи хронологическа таблица на старобѣлг. езикъ, въ която годината е била означена съ букви: „**STOZ**“ (или нѣкоя близка, напр. „**STOG**“), но, поради изтрѣкване на долния край отъ буквата **o**, последната е изглеждала като **Δ**, та той е прочелъ 6377 или нѣщо подобно, следов. съ 40 год. по-малко. Така разликата между годината на покръстването на българитѣ и оная, въ която е писалъ, вмѣсто да излѣзе 471, излѣзла 511. Ако това може да се допусне, преводътъ ще да е билъ извършенъ около 1338 г. (867+471). Ако пъкъ е ималъ предъ очи вѣрната година 6373 (865 отъ Р. Хр.), преводътъ ще да е правенъ въ 1336 г. Отъ коя година за покръстването ще трѣбва да излизаме, ще стане ясно, когато се проучатъ по-добре старобѣлгарскитѣ хронологически таблици; но допусчането на грѣшка отъ 40 год. не съдържа въ себе си нищо невѣроятно. Годината 1336 за сега е крайниятъ предѣлъ, по-рано отъ който изглежда, че не можемъ да отиваме. Тя е напълно съгласна съ обстоятелството, че преводътъ на хрониката е билъ правенъ за Ивана Александра, и оставя време да се явятъ междинни преписи, които могатъ да се предполагатъ между превода и оцѣлѣлитѣ сега ржкописи.

словѣнскѣжъ сло҃гнѣжъ“,¹⁾ макаръ че никакъвъ новъ преводъ отъ грѣцки въ него нѣма.

4. Отношението между текста и картинитѣ. — Издадениятъ отъ Богдана текстъ на превода, както казахме, дава възможность да се види още, доколко картинитѣ на ватиканския преписъ сж оригинално дѣло на български художникъ и изобщо — какъвъ е тѣхниятъ произходъ. Г-нъ Б. Филовъ се опита да установи оригиналността на голѣма часть отъ тѣхъ по самитѣ имъ чѣрти, напр. по особеноститѣ на пейзажа.²⁾ Въ долнитѣ редове ние ще се помѣчимъ да докажемъ сжщото възъ основа на текста, по който сж работени.

Като се направи внимателенъ прегледъ на картинитѣ, дохожда се до заключение, че по връзката си съ сръднобългарския текстъ тѣ могатъ се раздѣли на 4 групи: 1) които иматъ предъ видъ съдържанието на самата хроника; 2) които сж правени по прибавкитѣ (глоситѣ); 3) които иматъ за основа включената въ московския и ватиканския преписи повесть за троянската война („прича“), и 4) които нѣматъ близки връзки нито съ текста на хрониката, нито съ прибавенитѣ части, та ще трѣбва да се считатъ за заети наготово отъ нѣкоя илюстрирана грѣцка хроника, било Манасиева, било сродна ней. За насъ иматъ важность картинитѣ отъ последнитѣ 3 групи, защото тѣ могатъ да хвърлятъ свѣтлина върху въпроса за оригиналността на картинитѣ; колкото за ония отъ първа група, и да има въ тѣхъ нѣкоя оригинална, не може да се познае по текста. Ще захванемъ отъ последната група, що до казва онова, до което можемъ да дойдемъ а priori, именно, че българинътъ-художникъ е ималъ на рѣка и готови картини, отъ които се е възползувалъ.³⁾

Картинитѣ, чието съдържание не е дадено нито въ текста на хрониката, нито въ прибавкитѣ, сж следнитѣ:

1) № 7, л. 13 v (Богд. № 4). Тя е предназначена да представи Ноя предъ ковчега, който го спасилъ отъ потопа; а въ сжщность на нея е нарисуванъ не ковчегъ, какъвто се описва въ хрониката и библията, а ладия съ разтворени платна, на чието кърмилло седи ангелъ. Въ дѣсно отъ

¹⁾ Сб. нар. ум. VII, 164.

²⁾ Вж. краткото съобщение въ Известия на Българския археол. институтъ I, стр. 233 — 4. По-обширно съобщение той направи въ едно отъ заседанията на Археологическия институтъ.

³⁾ Картинитѣ ще означаваме съ №№, които се намиратъ върху снимкитѣ въ Нар. археол. музей, като посочваме за пълнота и удобство и ония, които сж отбелѣзани въ изданието на Богдана.

ладията стоятъ хора, на чело съ стария Ной — явно семейството на последния. Надъ стареца е написано ное, а надъ ладията — ковчеѣ. Въ текста на хрониката изрично се казва, че ковчегътъ нѣмалъ нито лопати, нито платна, нито кърмилло. Нѣмѣ же единъ вѣшед въ живоноснѣж клѣтъ яко корабникъ нѣбоурикѣнъ вънмѣтрѣмдоу плавааше, сѣмѣ родоу въ сѣмоу въ малѣ дрѣвѣ спасѣж, ни вѣслѣ нмѣж, ни крѣмилѣ, ни вѣтрилѣ, съ нѣмѣм же плаваахъ сынове его и дѣщерѣ, жена его и женѣ сыновѣ его и жениси дѣщерѣмѣ его (Богд. 14—5). Явно е, че картината е рисувана безъ огледъ къмъ текста на хрониката, па и на библията, защото, споредъ последната, ковчегътъ представлялъ 3-етажна четвъртита постройка съ 300 лакти дължина, 50 — широчина и 30 — височина (Бит. VI, 15—6).

2) № 14, л. 28 v (Богд. № 11) представя египетския царь Филопонъ, седналъ на нисъкъ столъ. Въ дѣсно стоятъ група войници, чийто предводителъ поднася на царя нѣщо, види се, книги, защото две книги лежатъ и на масата, която отдѣля Филопона отъ войниците. Въ лѣво до царя стои слуга, а задъ двамата, въ дѣното на картината, се вижда жена, отдѣлена отъ тѣхъ съ стена. До царя отлѣво е написано: цѣрь филопѣ, а до жената — цѣрца клеопатра. Въ текста на хрониката царьтъ е нареченъ Филадельфъ, а само въ заглавието на параграфа, което принадлежи на преводача, му е дадено име Филопонъ: цѣрѣтѣко птоломѣа филопона (Богд. 31). За този царь се казва, че прѣвъ събралъ много книги — около 40 тѣми, т. е. 400 хил.; за Клеопатра пъкъ се казва само това, че при нея Египетъ падналъ подъ властѣта на римлянитѣ, понеже билъ завладѣнъ отъ севаста Кесаря. Въ никакви отношения двамата владѣтели — Филопонъ и Клеопатра — не сѣ поставени въ текста. Тамъ изрично се казва, че Филадельфъ билъ втори царь на Египетъ следъ Птоломея I; а въ прибавката, която е помѣстена следъ царуването на подирния само въ ватик. и московския преписи, а не и въ тулченския, е посочено, че отъ Птоломея I до Клеопатра царували 10 души (Богд. 31). Понеже отъ Филопонъ до Клеопатра царували 9 души, не е ясно, на какво съпоставяне се дължи помѣстването на двамата въ една и сѣща картина. Несъмнено е, обаче, че рисувачътъ тука не се е водилъ нито по Манасиевата хроника, нито по прибавката, а е използвалъ нѣкоя друга хроника, или пъкъ готова картина.

3) № 56, л. 155 v (Богд. № 54) представя царь Теофила, башата на Борисова кръстникъ Михаилъ III, че лежи на легло, а едно духовно лице му подава икона. Задъ последното въ дѣсно стоятъ още двама духовници, а още по-нататъкъ — двама царедворци. Въ лѣво, до главата

на болния, стои царицата. Въ дъното на картината, задъ стената, се вижда върху 4 стълба четвъртитъ покривъ, въ сръдата на който се издига пирамидовидна прибавка. Подъ покрива стои дебелъ голобрадъ мжжъ, облегнатъ върху стената и съ очи къмъ царя. Картината явно прокарва мисълъ, че царъ Теофилъ, който е билъ голъмъ иконоборецъ, преди да умре, показалъ почитание къмъ иконитѣ. Въ Манасиевата хроника не става дума за такова нѣщо. Въ нея се изброяватъ добринитѣ, които царътъ, въпреки иконоборството си, направилъ на държавата, а особно се хвалятъ нелицеприятниятъ му съдъ и грижитъ му за поправката на разбититѣ отъ леда градски стени; следъ това се излагатъ мжкитѣ, които причинилъ на главнитѣ защитници на иконитѣ — Методий и Теодоръ (Богд. 167—9). Картината не е правена и по Зонара, гдето подобенъ на представения въ нея случай е разказанъ не за царъ Теофила, а за единъ отъ регентитѣ на сина му, именно за Мануила, докато за другия — Теоктиста — се казва, че бързо се обърналъ къмъ иконопочитанието. Не се знае още, кое е представеното въ дъното на картината, подъ особения покривъ, лице. Да бѣше съ брада, можеше да се предполага, че е нѣкое отъ споменатитѣ въ текста духовни лица; но, понеже е голобрадъ, може да се допустне, че е персиецътъ военачалникъ Теофиловъ, за когото Логотетъ разказва, че билъ повиканъ въ двореца, когато царътъ билъ на легло, и билъ убитъ по негова заповедъ, понеже изглеждалъ опасенъ за престола.¹⁾ Ако последното предположение е вѣрно, картината ще да е правена отчасти подъ влияние на Логотетовата хроника или на нейнитѣ извори.

Покрай тия 3 случая, за които може да се приеме, че картинитѣ не сж правени нито по текста на Манасиевата хроника, нито по прибавкитѣ, могли биха да се приведатъ още нѣколко; но тѣ не сж сигурни. Така, на картина № 25, л. 80, образътъ на Тита е туренъ преди онзи на Галба, докато въ текста за първия се говори следъ царуването на баща му Веспасианъ (Богд. 84-5); сжщо така на картина № 31, л. 89, Уалъ (Валентъ) и Грацианъ сж нарисувани преди Валентиниана, макаръ въ текста (Б. 96) редътъ да е обратенъ. Но тия и нѣколко други подобни случаи могатъ да се припишатъ и на невнимание.

По прибавената къмъ превода на хрониката повесть за троянската война („прича“) сж рисувани две картини. Наистина, за тая война въ ватик. препись има всичко 5 картини; но 3 отъ

¹⁾ Вж. Симеона Метафраста и Логотета списание міра отъ бытіѣ и лѣтовникъ, Спб., 1905, стр. 99—100.

тѣхъ — № № 16, 17 (л. 41) и 18 (л. 41 v), сж правени по текста на хрониката. По прибавената повесть сж рисувани № № 19 и 20. № 19 (л. 62) представя 4 сцени: а) крепостъ, отъ която излизатъ Парисъ и Елена; б) последнитѣ — въ кораба (бѣгатъ); в) сжщитѣ — при Троя, и г) войска предъ укрепенъ градъ (види се, пакъ Троя). Надъ картината има надписъ „О ѿѿнѣ“. — № 20 (л. 62 v) има 5 сцени: а) събиране на флотата съ надписъ „корабле“; б) въ лѣво — 3 групи конници съ копия и развити знамена, отъ които надъ лѣвата стои надписъ „саракине“, а надъ другитѣ две — „ратъ трѣа града“; в) на втория редъ — отъ лѣво — Ахилесъ, а отъ дѣсно — Менелай съ войска предъ Троя. Надъ образа на първия има надписъ „аѿѿѿ“, а надъ втория — „менелай“; още по на дѣсно — твърдина съ надписъ „троаградъ“. г) На 3-ия редъ е представено превзимането и запалянето на града чрезъ изкуственъ конь. Надъ последния е написано „стѣклѣ ко“. Задъ коня и подъ него стоятъ въоръжени войници съ наведени копия. До тѣхъ е написано: прѣѿѿѿ трѣа града. д) въ дѣсно стоятъ конни войници, които гледатъ въ противна на града посока, а надъ тѣхъ има надписъ „ѿѿѿ“. Че последнитѣ две картини сж правени по прибавената повесть, а не по хрониката, показватъ ни както мѣстото, гдето се намиратъ, така и подробноститѣ и надписитѣ въ № 20, именно саракине и стѣклѣ ко. Въ текста на хрониката не става дума за никакви сарацини, а за коня се казва, че билъ дървенъ. Затова пѣкъ въ прибавената повесть на две мѣста (Богд. стр. 55 и 59) се споменуватъ като съюзници на Агамемнона „саракинистѣи ѿѿѿѿ“; а за коня е казано, че билъ направенъ отъ медъ, стѣкло и восѣкъ (стр. 65).

Картинитѣ, правени по прибавкитѣ (глоситѣ) сж много повече, именно:

1) № 30 (л. 86 v), по Богд. № 27, стр. 94, представя I всел. съборъ на чело съ Константина Велики. Въ срѣдата сж насѣдали духовни лица въ сграда, означена чрезъ стени, върху които има платнена драперия. Въ лѣво,¹⁾ на хубаво кресло, седи, обѣрнатъ къмъ духовницитѣ, царь Константинъ, до когото въ лѣво стои надписъ: цѣѣ костандинъ. Надъ цѣлата картина е надписано: съборъ ѿ. Въ хрониката не се говори за съборъ. Картината е правена по тази прибавка: При кѣнстандинѣ велицѣѣ цѣѣ, ѿѿ ѿ събо, тѣѣ: бѣносниѣ ѿѿѣ (Гуд. VI, 326).

¹⁾ Които се ползватъ отъ описанието на Гудева (въ Сб. нар. ум. VI), трѣбва да иматъ предъ видъ, че той се поставя на страната на самитѣ изобразени лица, поради което всѣкога означава лѣвата страна на картината като дѣсна и обратно.

2) № 33 (л. 91 v.; Богд. № 30, стр. 100). Представенъ е царъ Иванъ Александъръ, правъ, въ дѣсната си ржка държи скиптьръ, а съ лѣвата държи долния край на пояса си, часть отъ който е праметнатъ презъ ржката. Въ дѣсно, до главата на царя, се спуща ангелъ, който съ една ржка му подава мечъ, а съ другата туря корона на главата му. Въ лѣво стои пророкъ Давидъ, който съ едната си ржка държи свитѣкъ съ думитѣ: *ѣи силож твоѣа*, а съ другата — благославя. Картината е нарисувана по поводъ помѣстената въ хрониката похвала къмъ новия Цариградъ (Търново) и къмъ царя, на когото се пожелава да има вѣчна държава (Богд. стр. 99—100). Тази похвала е правена отъ автора-лѣтописецъ за Цариградъ и за византийския императоръ Мануилъ Комнинъ; а българинътъ преводачъ я приспособилъ за Търново и за Ивана Александра, корѣнѣ сѣща *ивана прѣвизантинаго царѣ българымъ аскѣнѣ, александра глагола прѣкроткаго и милостивааго, нищѣимъ кръмнитѣлѣ и великаго царѣ българымъ*. — Макаръ последнитѣ думи да не съставятъ отдѣлна прибавка, тѣ явно трѣбва да се считатъ за такава.

3) № 47, л. 136 v (Богд. № 44, стр. 150) представя военната помощъ, дадена отъ българитѣ на византийцитѣ срещу арабитѣ при Лѣва Исаврянина. Въ дѣсно — конни войници съ наведени копия преследватъ други, а подъ краката на конетѣ се търкалятъ човѣшки глави и тѣла. Въ лѣво — царьтъ седи въ двореца си и гледа къмъ войскитѣ, а предъ него стои стражаръ. Картината е правена по споменатата вече прибавка: *при семъ лѣвѣ цри. коуманѣ нападошж и внидошж на цриградъ ѣи на всѣа зѣмѣа. ѣжѣ и потонжшж въ мори ѣзвѣени грѣкы. а прочѣаа блѣгарѣ съскѣкошж всѣа* (Гуд., 331). Въ хрониката не е споменато за нападението на арабитѣ, наречени отъ преводача кумане, а се разказва за произхода на Лѣва Исаврянина, за това, какъ евреи му били предсказали, че ще стане царъ, и взели отъ него обещание, да имъ се отплати, и какъ, вмѣсто да поискатъ парична награда, поискали отъ него да гони иконитѣ.

4) № 49, л. 143 (Богд. № 46, стр. 156) — VII всел. съборъ. Въ срѣдата сж изобразени насѣдали духовни лица; въ лѣво седи царъ, а въ дѣсно — едно лице изблѣсква осжденитѣ отъ събора еретици. Надъ картината е надписано: *сѣтѣи. ѣ. съборъ*. Тази картина е правена по прибавката: *при семъ констандинъ и мѣтри ѣго въ сѣтѣи ѣ събо на йконоборца* (Гуд. 331). Наистина, и въ хрониката, въ началото на разказа за царуването на Ирина и на нейния синъ Константинъ, се говори за събиране

на богоносни мъже, които изтръгнали изъ коренъ иконоборството (Богд. 152), но не се казва, че това е VII всел. съборъ.

5) №№ 50, 51 и 52, лл. 145 и 146 (Богд. №№ 47, 48 и 49 стр. 158) — картини отъ борбата на българитъ съ гърцитъ при Крума. № 50 (л. 145) представя две сцени: а) горе — импер. Никифоръ отива съ войската си срещу българитъ, б) доле — Никифоръ стои отъ дѣсно съ вързани ръце предъ Крума, който е отъ лѣво. Крумъ държи съ дѣсната си ръка Никифора за яката, а съ лѣвата сочи къмъ главата му. Задъ царя въ дѣсно стоятъ войници, отъ които единъ е издигналъ сабя надъ Никифоровата глава. Надъ горната сцена е надписано: Никифоръ цръ ндѣт на влгары, а надъ долната — крѣмъ князь схвати никифора цръ и ѿсѣче главъ ѿго. — № 51 (л. 145 v) представя, че Крумъ пие наздравца съ окования като чаша черепъ на Никифора. Царьтъ е въ лѣво, седналъ самъ предъ едната страна на трапезата; предъ него въ срѣдата, на другата страна на трапезата, седатъ угощаванитъ, а въ дѣсно стои младъ служителъ съ запретнати ръце и държи сждъ съ ястие. Надъ картината е надписано: крѣмъ князь ѿкова главъ никифора цръ и напикатъ здравецъ влгаромъ. — № 52 (л. 146) представя, че българска конница излиза въ лѣво изъ планинско устие, а следъ това гони гръцката, на чело на която, въ дѣсно, язди царъ съ корона. Надъ короната има надпись: раѣ крѣма княза. — И 3-тъ картини сж рисувани по следната прибавка: съи никфоръ цръ ѿведе на влгарскъ земя при крѣмъ князи и за прѣка вко побѣди ѿго. и расхъти ѿмѣнѣ носимое имъ то. потом же събравсѣ кроу съ скоими оставшими ѿ разбѣа, нападе ноциѣ на цръ. и не тъкмо разбѣ грѣкы, нж и самомъ цръи главъ ѿрѣза. и шкова крѣ еѣ сребромъ, и кликаж кино въ нѣ, дааше влгаромъ пити (Гуд. 332, Богд. 158). Въ хрониката се казва само това, че Никифоръ воювалъ съ българитъ, които живѣли при Дунава, и загиналъ, та оставилъ престола на сина си Ставракия (Богд. ib.).

6) №№ 53 (л. 147) и 54 (л. 148 v) — войната на Крума съ Лъва Арменеца. Първата представя победата на българитъ надъ гърцитъ: въ лѣво се вижда крепостъ (Одринъ), въ срѣдата — българска конница, на чело съ Крума, съ наведени копия, гони гръцката, която бѣга въ дѣсно. Картината е правена по прибавката: съ симъ црѣмъ пакъ кроу князь браѣ състави по одринѣ, и разбѣ ѿго, ѿко и самомъ цръи ѿдва ѿтѣши. късе же цръкоѣ имѣнѣ, и грѣчское влгарѣ възвѣша (Гуд. 333, Богд. 160). — Втората картина представя пѣкъ разбиването на българитъ отъ гърцитъ. Въ лѣво — Крумъ на конь, останалъ самъ, бѣга съ извадена сабя, а въ дѣсно

— гръцката конница, на чело съ царя Лъва, го гони. Лъвъ е издигналъ сабя надъ Крума. Надъ картината е надписано: лъвъ арменинъ разбѣ крама. Тя е правена по следната прибавка: съ симъ лъвомъ црѣмъ пакъ кроуъ бра съ въ дракѣ ѿ за прѣка съвъ блгарѣ побѣдишъ. гонѣшимъ же блъгаромъ грѣкъ непѣснѣ, възвратѣхъ имъ днѣ разбѣишъ ихъ. ѿко мало и самъ крѣмъ не съхвѣишъ бѣ. коню его падшю подъ нимъ (Гуд. 334, Богд. 161). — Въ текста на хрониката не се говори нищо за войната на Лъва Арменецъ съ Крума.

7) № 55, л. 150 (Богд. № 53, стр. 163) представя две сражаващи се войски, отъ които едната (въ лѣво) гони другата (въ дѣсно). На чело на първата язди българскиятъ князь Муртагъ, който е протегналъ дѣсната си ржка и е хваналъ короната на останалия задъ бѣгащата войска царъ. Картината е рисувана по тази прибавка: При семъ црѣи кѣстакъ нѣкто грѣкъ ѿменѣ дома събракъ мноу число конскы. ѿко мала не всѣ грѣскѣмъ земѣ. ѿ приде хотѣ отѣти мнѣхъ црѣтво. нѣ ѿишѣ блгарскыи князь мѣртагъ. разбѣи его ѿ побѣди. занѣ великъ любокъ имѣше съ мѣхѣиломъ (Гуд. 334, Богд. 163). Въ хрониката, макаръ да се говори за възстанието на Тома, не се споменува нищо за българска помощъ; а тъкмо тя съставя предмета на картината.

8) № 57, л. 163 v (Богд. № 55, стр. 177) — кръщението на българитѣ. Въ лѣво стоятъ царъ и царица (може би, сестрата на Бориса). Предъ тѣхъ — лице излива вода отъ стомна въ намираща се посрѣдъ кжпелъ, въ която седи голъ човѣкъ съ издигнати молитвено ржце къмъ кръщаващия го духовникъ. Задъ последния, въ дѣсно, стоятъ лица съ остри шапки. Надъ картината е надписано: крѣщеніе блъгаромъ. Въ хрониката не се споменува за кръщението на българитѣ. Картината явно е правена по прибавката: При семъ мѣхѣилъ црѣи ѿ при мѣри его. крѣтишъ же блгарѣ. ѿтолиже до нинѣ лѣтѣ. фѣѣ. (Гуд. 335, Б. 177).

9) № 58, л. 169 v (Богд. № 56, стр. 180) — кръщението на руситѣ. Въ лѣво, въ края на картината, седи върху висока канара човѣкообразно ниско сжщество, чиято лѣва ржка е сложена върху сждъ, отъ който се излива рѣка (рѣчно божество). Въ срѣдата на картината стои въ рѣката голъ човѣкъ, обѣрнатъ на дѣсно, съ издигнати молитвено ржце къмъ кръщаващия го духовникъ. Задъ последния, въ дѣсно, стоятъ гологлави лица. На другата страна на рѣката, въ лѣво до канарата — други две лица съ прострени къмъ духовника ржце. Картината е рисувана по тази прибавка: При семъ касилѣи црѣи крѣтишъ русѣи (Гуд. 337, Богд. 180).

10) № 59, л. 168 (Богд. № 57, стр. 182). Тази картина се състои отъ две сцени, нарисувани една надъ друга. Горѣ — единъ лудъ

удря съ дърво импер. Лъва Мждри, а доле — една конна войска (отъ лѣво), на чело съ тржбачъ, гони друга (въ дѣсно). Подъ краката на тржбача е написано: кѣманіе. Коя битка е представена на картината и кой народъ е нареченъ кѣманіе — не се знае навѣрно; но, понеже непосредствено следъ картината е помѣстена прибавка за войната на Симеона съ маджаритѣ, най-вѣроятно е, че името „кѣманіе“ е дадено на последнитѣ. Прибавката гласи: † сѣи лѣвѣ вжгрѣ ѿзвѣ по пѣзмѣ на сѣмѣи црѣ бѣгарѣмъ понѣ конскѣ ѿго многажи разби, ѿже ѿ разбившиѣ ѿго поплѣнникши бѣларѣ, а тои затвори сѣ къ дрѣстрѣ † сѣмѣи же пакѣ коєкавъ на вжгрѣ, поплѣни зѣмѣ ѿхѣ, а самѣхъ разби. ѿ вѣзрацѣмъ ѿ тѣдѣ пакы брѣ състави съ грѣкы ѿ побѣди ѿхѣ (Гуд. 337, Б. 182). Въ хрониката не става дума за никаква война презъ царуването на Лъва Мждри.

11) № 60, л. 172 v (Богд. № 58, стр. 187). И на тази картина сж изобразени две сцени една надъ друга. Горната е угощение, на което присѣдствуватъ двама царе, патриархъ и сановници, насѣдали около дълга, полукръгла маса. Втората е сражение: отъ лѣво една конна войска, на чело съ царъ, гони друга, която бѣга въ дѣсно. Задъ бѣгащата войска е нейниятъ царъ, който е обърналъ коня си къмъ царя победителъ и се сражава съ него. Дветѣ сцени сж рисувани по тази прибавка: При сѣмѣи костадинѣ црѣ сѣмѣинѣ црѣ бѣгарскыи кѣннде по мироу къ црѣигра ѿ бѣкисѣ ѿ патриарха ѿ ѿбѣдова съ црѣмѣ, и съ нимѣ. ѿзшедже ѿ тѣдѣ начатѣ плѣновати. ѿ брани бѣкши побѣди зѣмѣ грѣкы, по двѣци. (Гуд. 338, Богд. 187). Въ текста на хрониката не се говори нищо нито за отиването на Симеона до Цариградъ, нито за неговитѣ войни, а се споменуватъ само междуособията въ Византия.

12) № 61, л. 174 (Богд. № 59, стр. 188) — изгарянето на църквата Пигия отъ българитѣ. Въ лѣво българската конница, на чело съ Симеона, стои предъ запалена църква, до която въ дѣсно се вижда незапалена укрепена сграда. На дѣсно отъ картината е написано: сѣмѣи црѣ бѣгарѣмъ запали и пигиѣ. Понеже, както се каза, въ хрониката не се говори нищо за Симеона, не може да има съмнение, че картината е съставена по тази прибавка: При сѣмѣи црѣ романѣ бѣгарѣти црѣ сѣмѣи многажи до самого црѣиграда плѣни. паче же ѿ црѣкыи дворѣ пожеже, ѿ одри прѣжѣтъ. ѿ при сѣмѣи црѣи оумрѣтъ (Гуд. 339, Б. 188).

13) № 62, л. 175 (Богд. № 60, стр. 189). На картината сж нарисувани две сцени: а) Въ лѣво — Симеонъ, прострѣнъ върху легло съ корона на глава; а до леглото жени и мъже го оплакватъ. Оггоре стои надпись: зѣмѣ оумрѣтъ сѣмѣи црѣ бѣгарѣмъ. б) Въ дѣсно стоятъ единъ задъ

другъ двама младежи съ корони на глава, а задъ тѣхъ — други мжже. Въ края на картината отъ дѣсно е изобразена крепостъ, изъ вратата на която се подаватъ двама брадати мжже, които сж прострѣли ржце къмъ първия младъ царъ и сж го хванали за ржцетѣ. Надъ втората сцена е написано: сѣтъ лѣвокъ костандѣ. Въ хрониката не се говори нито за Симеона, нито за Петровитѣ синове. Сцената за Симеоновата смъртъ е рисувана по края на прибавката, която се приведе по-горе при картината № 61; а оная съ двамата млади царе ще да е правена по тази прибавка: при сѣмъ рѣманѣ цѣри петръ цѣръ блгаѣкъи смръѣ. синоѣ же ѣго борысѣ ѣ рѣманѣ талника сжца къ цѣриградѣ, ѣпоуѣена быста къ скоѣ сѣ (Гуд. 340, Б. 192). За да се обясни погрѣшния надписъ върху втората сцена, трѣбва да се предположи, че рисувачътъ е смѣсилъ две различни картини — една, която е представляла Симеоновата смъртъ, и друга — която е представляла Петровата наедно съ дохождането на двамата му синове въ Преславъ.

14) № № 63 и 64, л. 178 г. и в, (Богд. № № 61 и 62, стр. 193) — моменти отъ войната на Святославовитѣ руси съ българитѣ. Първата картина представя 3 момента: а) горе въ лѣво: конница стреля съ лжкове срещу скрити задъ врѣхъ войници; б) горе въ дѣсно и в) доле: конница гони друга. Подъ краката на конетѣ — глави и трупове на хора и коне. Надъ картината е написано: рѣскыи пѣѣ ѣжи на блѣгары. Втората картина изобразява два момента: а) горе — конница откарва стадо отъ едѣръ и дребенъ добитѣкъ и б) друга, на чело съ князь и тржбачъ, стои отъ дѣсно предъ (изобразена отъ лѣво) крепостъ. Надъ първата сцена има надписъ: пѣѣнѣ рѣскы, а надъ втората — идѣѣ къ дрѣстрѣ. И дветѣ картини сж рисувани по тази прибавка: при сѣмѣ никифорѣ цѣри пѣѣнишѣ рѣуси блѣгарѣскѣѣ зѣмѣ по дваѣѣ къ двѣѣю лѣтоу. цѣѣѣи никифорѣ ѣзвѣдшоу скѣѣтцѣѣѣѣ на нѣхѣ (Гуд. 340, Б. 196). Въ хрониката се разказва само за войнитѣ на Никифора Фока въ Арабия, Сирия, Финикия и Киликия; за блѣгари и руси не се споменува.

15) № 65, л. 183 (Богд. № 63, стр. 197). На тази картина сж изобразени две различни войни, именно: а) горе — превземането на Преславъ отъ Цимисхия и б) доле — превземането на Плиска отъ Василия. Първата сцена представя (въ лѣво) грѣцка конница съ копия и знамена, на чело съ царъ, стои предъ крепостъ (въ дѣсно), отъ която излизатъ гологлави хора. Единъ отъ тѣхъ, съ дълга коса и брада, поднася на царя нѣкаква кошничка. Отгоре е надписано: цимисѣѣи цѣръ прѣѣѣѣ прѣѣѣѣѣ. Тази сцена е рисувана по началото на голѣмата при-

бавка: съи црь цимисхи прѣжтѣ прѣлаѣ ѿ кѣзѣтѣ всѣ црѣкы вѣлаѣгы. ѿ са-
мого кориса ѿкѣ вѣ црѣгрѣ и пр. (Гуд. 341, Богд. стр. 197). Въ хрониката
е споменато само това, че при Цимисхия доброводниятъ Истъръ (Ду-
навъ) билъ почервененъ съ кръвта на скититѣ (Б. стр. 198); за българи
и за тѣхна столица не се говори. Втората сцена представя превзе-
мането на Плиска отъ Василия. Въ лѣво е крепость, въ чиято врата влиза
конникъ. Последниятъ, обърнатъ назадъ, стреля срѣщу конница, на чело
на която язди царь. Отгоре е написано: касиліе црь прѣжтѣ плискѣ. Сце-
ната е рисувана по споменуваната вече по-горе прибавка: + съи касиліе
црь разви самойла црь бѣгарѣмъ по . в. ш и прѣжтѣ вѣдѣ, ѿ плискѣ, и ве-
лики прѣслаѣ, и малыи и прочѣа градовы многы и пр. (Гуд. 342, Б. 201).
Въ хрониката наистина се говори за война съ българитѣ, обаче не
става дума нито за Самуила, нито за български градове. Тамъ се раз-
казва, че българитѣ налитали върху византийскитѣ предѣли, но били
отблъснати, князътъ имъ (името му не е споменато) билъ преследванъ,
и гонещитѣ го гръцки полкове режели жилитѣ на българскитѣ коне
(Богд. стр. 199-201).

16) № 66, л. 183 v. (Богд. № 64, стр. 197). И тази картина пред-
ставя две сцени: а) Горе — една конница (отъ дѣсно), на чело съ царь,
преследва друга (въ лѣво), последенъ отъ която е царьтъ ѿ. Надъ сце-
ната е надписано: касиліе црь разви самонла црь бѣгарѣмъ. ѿ ослѣпи. еѿ. хи-
ліадѣ бѣгарѣ. б) Доле — въ лѣво лежи на легло Самуилъ, до главата
на когото стои пазачъ съ гола сабя; въ срѣдната на картината и въ
дѣсно — върволица ослѣпени войници, а найвдѣсно — царь съ ко-
рона (може би, пакъ Самуилъ преди да се разболѣе) седи на столъ.
Надъ втората сцена стои надпись: ѿ видѣкъ самонлъ црь ослѣпныхъ ѿ
ѿ пада смрѣтъ. Макарь въ хрониката да се говори за ослѣпяване на
15 хиляди българи, тамъ не става дума за Самуила и за неговата смъртъ
при виждане на пострадалитѣ войници; затова не може да има съмне-
ние, че картината е правена по споменуваната по-рано прибавка: + съи
црь касиліе многы ѿ бесчислѣни плѣнны створи бѣгарѣмъ ѿ разбож люты, ѿбо
развикъ самойла црь, еѿ. хиліадѣ бѣгарѣ ослѣпи. на всѣко рѣдино бѣставѣа
съ ѿднѣмъ ѿкомъ, ѿ ѿсла ѿхъ къ самойлоу црю. видѣкъ же ѿ ѿнѣ, ѿ пада
ѿмрѣтъ + (Гуд. 343, Богд. 201).

Отъ гореказаното се вижда, че, като се оставятъ на страна 5-тѣ кар-
тини, които представятъ Ивана Александра и семейството му, поне
относно 2-тѣ, рисувани по прибавената къмъ хрониката повестъ за тро-
янската война, и относно 20-тѣ изъ българската история може положи-

телно да се твърди, че сж рисувани отъ хора,¹⁾ които сж се водили по български текстъ и, следов., или сж били българи, или сж били чужденци, които сж владѣли писменния български езикъ. А разбира се, че при тѣхното приготвяне рисувачитѣ сж се ползували и отъ чужди готови образци. Това се вижда както отъ картинитѣ, чието съдържание не се намира нито въ хрониката, нито въ прибавкитѣ, така и отъ обстоятелството, че картини изъ българо-византийската история, подобни по съдържание на разглежданитѣ, се намиратъ и въ гръцки хроники, напр. въ мадридския преписъ отъ Скилицовата.²⁾ Но, колкото и да сж използвани чужди образци, самото имъ приспособяване къмъ прибавкитѣ въ Манасиевата хроника показва сръчностъ, която не се достига въ кжсо време. А понеже хрониката е била преведена още преди 1340 г., може би между 1336—1338 г., а картинитѣ сж рисувани преди 1345 г., т. е. въ края на 1-вата третина отъ дългото царуване на Ивана Александра (1331—1371), — не може да има съмнение, че лицата, на които се дължатъ преводътъ и картинитѣ, сж получили своята подготовка или въ самото начало на това царуване, или даже преди него. Сполучливото превеждане на такъвъ мжченъ стихотворенъ текстъ, какъвто е този на Манасиевата хроника, показва опитностъ и известна книжевна традиция. Сжщото доказва и последователниятъ и въ нѣкои отношения архаиченъ правописъ. Обстоятелството, че сръщаме такава опитностъ въ самото начало на Александровото царуване, показва, че ще трѣбва да разширимъ досегашнитѣ си представи за времето и факторитѣ, на които се дължи развитието на книжнината, свързана съ царуването на Ивана Александра; тази книжнина, макаръ да е получила силенъ тласъкъ отъ щедростта на ученолюбивия царъ, развивала се е и независимо отъ него и е била резултатъ отъ трайни сили, проявени още преди неговото възцаряване и черпени изъ недрата на българския духъ.

Notes sur la traduction de la chronique manassienne en moyen bulgare. — L'auteur débute par des renseignements sommaires sur la chronique manassienne, sur l'importance de la traduction qu'on en a faite en moyen bulgare et sur les trois copies principales dans lesquelles cette traduction a été conservée, à savoir: la copie dite de Mos-

1) Споредъ проф. Б. Филовъ, двама, дори трима. Вж. Известия на Бълг. Археол. инст., I, стр. 233.

2) ib. 234.

cou, ou encore synodale (de 1345 au plus tard), celle du Vatican (à peu près vers la même époque) et celle de Tulcea. Il examine ensuite les quatre questions suivantes, dont la solution est facilitée, d'après lui, par l'édition critique de la traduction (parue en 1922), préparée par le feu professeur roumain Jean Bogdan: 1° la source des gloses de l'histoire bulgare, 2° l'antiquité relative des trois copies principales, 3° l'époque de ces dernières et 4° la relation entre le texte de la chronique et les miniatures dans la copie du Vatican.

Sur la première question l'auteur épouse en général l'opinion émise par M. Weingart, professeur à Bratislava, mais il trouve que pour certains détails le traducteur doit avoir mis en profit d'autres sources aussi; celle d'où l'appellation „кѡмани“ (au sens de barbares cruels), appliquée aux arabes et aux magyars aurait été tirée, serait d'origine bulgare. En comparant cinq gloses avec les extraits publiés, empruntés à la traduction abrégée de Zonare et en se basant sur la différence dans les expressions et le contenu lui-même, il démontre que l'auteur des gloses a usé ou bien de l'original grec, ou bien d'une traduction complète de Zonare, disparue depuis, mais qu'il n'a pas eu sous main la traduction abrégée connue.

Pour résoudre la deuxième question concernant l'antiquité relative des copies principales, l'auteur se sert des gloses négligées jusqu'à présent dans ce monument et qui se rapportent à l'histoire biblique, à l'histoire des peuples antiques de l'Orient et à celle de Byzance. Il trouve que la copie de Tulcea contient presque deux fois moins de gloses pareilles que les deux autres et que c'est la copie du Vatican qui en contient le plus grand nombre. Les mêmes différences s'accusent dans certains titres; la copie du Vatican en est plein, celle de Tulcea en a fort peu. S'appuyant sur la différence dans les gloses et les titres, l'auteur conclut que la copie de Moscou est plus ancienne que celle du Vatican et que le prototype de la copie de Tulcea est de date encore plus ancienne. La preuve que la copie du Vatican est la plus récente, c'est que: 1° le récit sur la guerre de Troie qu'on y a jointe est d'origine occidentale et non pas grecque, 2° la syntaxe d'un grand nombre de phrases dans les copies de Tulcea et de Moscou est absolument identique à celle des phrases grecques correspondantes, alors que dans la copie du Vatican l'ordre des mots et parfois les mots mêmes sont changés, bien que le copiste ait opéré sur la traduction déjà apprêtée.

Pour préciser l'époque où la copie du Vatican aura été faite, l'auteur se sert: 1° d'un acte synodal de 1355 par lequel sont approuvées les fiançailles de Kérazza, fille du tsar Ivan Alexandre avec Andronic, fils de Jean V Paléologue, et 2° de l'indication de Nicéphore Crégoire qui dit que les fiancés ont été à l'âge de 9 ans et que la jeune fille était issue de la deuxième femme d'Alexandre — une juive. En confrontant ces deux sources on trouve que le mariage d'Alexandre avec la juive a eu lieu en 1345 au plus tard. Or comme dans la copie du Vatican ne se trouvent ni l'image de la reine „récemment édifiée“, ni celle de ses enfants, on arrive à la conclusion

que cette copie a été collationnée pas plus tard de 1345. Cela nous aide à résoudre la question restée non résolue jusqu'à présent, à savoir si la postface du prêtre Philippe de 1345 dans le manuscrit où se trouve la copie de Moscou (cette postface est d'une autre écriture que celle de la chronique elle-même) a été écrite simultanément avec la traduction: puisqu'il est incontestable que la copie du Vatican est postérieure à celle de Moscou, et qu'elle-même, elle est faite en 1345 au plus tard, il est hors de doute que la copie de Moscou est collationnée avant la postface du prêtre Philippe. Quant à la copie de Tulcea, l'auteur admet qu'elle ne serait pas postérieure à 1340 et que la traduction même de la chronique aurait été faite vers 1336-1338.

Touchant la question de la relation entre le texte de la chronique et les miniatures dans la copie du Vatican, l'auteur arrive à la conclusion que trente des miniatures n'ont pas été faites d'après le texte, que deux d'entre elles se rapportent au récit sur la guerre de Troie, jointe à la dernière copie, vingt-aux gloses, cinq représentent Ivan Alexandre et sa famille trois, dont le contenu ne répond ni au texte, ni aux gloses, ont été exécutées d'après une autre source, ou bien ont été empruntées, toutes faites, à quelque chronique byzantine illustrée. Il est fort probable que les 22 miniatures qui suivent de très près le texte bulgare, aient été faites par des bulgares. Et comme la traduction de la chronique a été faite au commencement du règne d'Alexandre et que les miniatures ne sont pas postérieures à la fin du premier tiers du même, l'auteur conclut que la préparation de ceux qui ont travaillé sur la traduction et les miniatures, est l'œuvre d'hommes lettrés et d'artistes d'une époque antérieure et que par conséquent le développement de la littérature sous le règne d'Ivan Alexandre n'est pas dû seulement à sa protection éclairée, mais a bien ses racines profondes dans le génie national.

J. Triphonow.

Препечатани антични монети¹⁾

Отъ Н. А. Мушмовъ

Препечатването на излѣзли отъ употребление монети се практикувало въ старо време по икономически съображения. При извършването на тази работа икономисвало се както въ работата, тъй и отъ метала. При препечатването, предназначеният монети не се претопявали, нито се изтривало изображението или надписътъ, а просто монетата се нагорещявала и се подлагала на препечатване.²⁾ Случвало се, щото второто препечатване да не се извърши съвсемъ сполучливо и въ такъв случай оставатъ следи отъ стария печатъ и понѣкога и цѣли надписи, както ще видимъ по-доле, и тъкмо тѣзи остатъци сж интересни за науката, защото по тѣхъ може да се проучи, какви сж били типоветъ на първообразнитѣ монети и чии били тѣ. Препечатвали се сребърни и бронзови монети. Препечатването се практикувало както въ старитѣ класически времена, тъй и въ римско и византийско и даже въ българско време.³⁾ Освенъ излѣзлитѣ отъ употребление монети поради изтриване и изхабяване, често пжти препечатвали се и пренасянитѣ отъ други държави монети чрезъ търговия. Такива монети, препечатвани отъ други царе, азъ ще опиша тукъ нѣколко отъ една находка отъ сбирката на Народния Музей и отъ частни лица.

Презъ 1912 г. Стоянъ Мариновъ отъ с. Доганджи, Карловска околия, намерилъ въ нивата си въ мѣстността „Маврика“, на 1 1/2 килом. югозападно отъ селото, 17 бронзови монети отъ тракийския царь Севтъ III, сѣчени около 324 год. преди Хр. Тѣзи монети Мариновъ продалъ на единъ златаръ въ Карлово, дето ги видѣлъ директорътъ на Карловската мжжка гимназия г. Д. Нашковъ и ги откупилъ. Споредъ сведенията на г. Нашкова сжщиятъ Стоянъ Мариновъ често намиралъ, при обработване на нивата си, подобни монети, но ги давалъ на децата да си играятъ, като не знаялъ тѣхното значение; обаче Мариновъ, като намерилъ седемнадесетѣ екземпляра, отишълъ въ Карлово и тамъ ги

1) Кратки бележки отъ настоящата статия сж напечатани въ Numismatische Zeitschrift LI, 1918, 25—54. Обаче по недоглеждане тамъ сж допустнати нѣкои грѣшки.

2) Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines I, 1901 стр. 938.

3) Пакъ тамъ стр. 939; Мушмовъ, Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе, 1924 стр. 18.

продаъл. Като разгледалъ г. Нашковъ откупенитѣ отъ него 17 монети, видѣлъ, че върху една отъ тѣхъ надъ изображението личи частъ отъ името на Лизимаха (ΛΥΣΙ)ΜΑΧΟΥ, а върху една друга — окончанието отъ друго име — (ΚΑΣΣΑΝ)ΔΡΟΥ. Това възбудило у г. Нашкова още по-голямъ интересъ и той, следъ като подарилъ две отъ откупенитѣ монети на Карловското Археологическо Дружество, останалитѣ изпрати въ Народния Музей, за да се съхраняватъ въ отдѣла на монетитѣ отъ тракийскитѣ царе.

Тѣзи монети ми дадохъ поводъ да прегледамъ находящитѣ се въ нумизматическата сбирка на Народния Музей Севтови монети и въ резултатъ се указа, че почти всички Севтови монети сж препечатани, което се доказва отъ запазенитѣ по тѣхъ следи отъ старъ печатъ. Това ми даде поводъ да напиша настоящата статия, за да изтъкна нѣкои особености, които се намиратъ върху тѣзи монети, които особености до сега сж останали незабелѣзани отъ нумизматитѣ.

Лизимахови монети, препечатани отъ Севта III.

1) **Лице:** Глава брадата на Севта,¹⁾ увѣнчана съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно. Презъ косата и върху шията личатъ следи отъ първия печатъ.

Опако: Конникъ въ ходъ на дѣсно; между преднитѣ крака на коня звезда осмоперка. Въ полето горе надъ конника слабо е запазено името на Севта ΣΕΥΘΟΥ, а подъ него другъ надписъ ΛΥ(ΣΙ)ΜΑΧΟΥ, а доле подъ коня [Β]ΑΣΙΛ[ΕΩΣ]. Монетата е покрита съ хубава тъмнозелена патина, диам. 21 мм., 7 гр. Табл. XIV 1.

Типътъ на втория печатъ е отъ известнитѣ Севтови монети; чета е негова, показва ни и името на този царъ, което е запазено върху монетата. Тази монета е била отъ Лизимаха, на опакото съ трофей. Това личи и отъ надписа и отъ размѣритѣ и тежестта на монетата, която тежестъ е еднаква съ Лизимаховитѣ монети съ трофей.

2) **Лице:** Глава брадата на Зевса, увѣнчана съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно и следи отъ първия печатъ.

Опако: Сжщото изображение, както при брой 1. Отъ името на Севта е запазено само окончанието ΟΥ; отъ първия печатъ сж запазени

¹⁾ До преди Филипа II и Александра Македонски, лицето на монетитѣ е заето отъ образа на нѣкое божество, животно или предметъ и пр. За пръвъ пѣтъ царски образъ се явява върху монетитѣ на Филипа и Александра и по тѣхенъ примеръ се явяватъ образитѣ на разни Азийски, Македонски и др. царе (Срав. Blanchet, *Les Monnaies Grecques*, Paris 1894 стр. 66 сл.). Върху тракийскитѣ монети изглежда, че пръвъ е представилъ своя ликъ върху монетитѣ си Севтъ III по примера на Александра Македонски. Ср. Caru, *Histoire des rois de Thrace* стр. 29.

само буквитѣ ΛΥΣΙΜ(ΑΧΟΥ); буквитѣ ΣΙ сж отпчатани при задницата на коня. Подѣ лѣвия преденѣ кракъ на коня личи остатѣкъ отѣ буква. Монетата е покрита съ тъмнозелена патина. Диам. 18/20 мил., 4.85 гр. Табл. XIV 2.

И дветѣ тѣзи монети сж отѣ находката при с. Доганджи.

Barclay Head¹⁾ отнася сѣченето на Севтовитѣ монети къмъ 324 г. пр. Хр., една година преди смъртѣта на Александра Велики. Известно е, че когато Александъръ бѣ заминалъ на походъ въ Азия, у тракитѣ пакъ се бѣ породило желание да се отгърватъ отѣ македонското владичество и на чело на това народно движение въ 330 год. се явява Севтъ III.²⁾ Следъ смъртѣта на Александра (323 г.) македонската държава се бѣ раздѣлила между неговитѣ наследници, единъ отѣ които бѣ и Лизимахъ, който взе Тракия. Лизимахъ е искалъ да стане пѣленъ господаръ на държавата си и затова се решилъ да потуши тракийското въстание. Въ 322 год. той подкачилъ война противъ Севта III, който вече се наричалъ тракийски царъ. Обаче битката останала нерешена поради еднаквостѣта на силитѣ отѣ дветѣ воюващи страни и тя на ново се почнала въ 313 год., когато Севтъ билъ победенъ и избягалъ при Антигона, който тогава воювалъ съ Лизимаха.

Като знаемъ тѣзи исторически събития, съ голѣма вѣроятность можемъ да кажемъ, че гореописанитѣ монети сж препечатани отѣ Севта преди 313 год. пр. Хр., преди да е билъ победенъ и избягалъ при македонския царъ Антигона, който тогава воювалъ съ Лизимаха.

Монети отѣ македонския царъ Касандъръ (316—297 г. пр. Хр.), препечатани отѣ Севта III.

3) Лице: Глава брадата на Зевса, увѣнчана съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно. Вториятъ печатъ е толкозъ сполучливъ, щото едва личатъ, предѣ лицето на сегашната глава, само останки отѣ козината на лѣвската кожа, съ която е била покрита главата на Херакла, представена върху лицето на Касандровитѣ монети.³⁾

Опако: Конникъ въ ходъ на дѣсно; подѣ коня звезда петоперка и надѣ конника надписъ ΣΕΥΘΟΥ.

Първообразната монета на опакото представяла лѣвъ, легналъ на дѣсно, и отгоре надписъ ΚΑΣΣΑΝ, а подѣ лѣва въ отрѣза продължение

¹⁾ Historia Numorum 1911 стр. 284.

²⁾ Cary, Histoire des rois de Thrace 1752, стр. 27 сл. и Добруски, Нумизматиката на тракийскитѣ царе въ Мсб. XIV стр. 603.

³⁾ Ср. Мушмовъ, Антич. Монети № 7266—7267 и Табл. LIX 5.

на надписа ΔΡΟΥ = ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ. Отъ първия печатъ сж запазени само преднитѣ крака на лъва съ линията, която образува отрѣза, и които личатъ тъкмо надъ главата на коня, а отъ надписа е запазено само окончанието отъ името на Касандра — ΔΡΟΥ.

Монетата е съ хубава тъмнозелена патина, диам. 16/18 мил., 3.87 гр. Отъ находката при с. Доганджи. Табл. XIV 3.

4) **Лице:** Сжщата глава на Зевса, съ лавровъ вѣнецъ на д.; по крайщата личатъ слаби следи отъ първоначалния печатъ.

Опакъ: Конникъ въ ходъ на д.; надъ конника надписъ ΣΕΥ(ΘΟΥ), подъ надписа отъ лѣво на дѣсно е запазена частъ отъ първообразния надписъ ΚΑΣΣΑ(N) — и подъ него следи отъ главата на лъва, което доказва, че монетата е на Касандра; на опакото имала лъвъ, легналъ на дѣсно.

Монетата е съ хубава тъмнозелена патина, диам. 16 мил., 4.60 гр. Напоследъкъ откупена за сбирката на Народния Музей (№ 8220).

5) **Лице:** Глава брадата на Зевса, увѣнчана съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно. Върху сжщата тази глава, отъ вѣнеца заедно съ темето, е комбинирана друга глава, поставена тъй, че като се обърне главното лице къмъ земята, и вториятъ образъ е на дѣсно. Отъ първообразния печатъ отъ монетата на Касандра е запазена само долната линия, която образува шията отъ главата на Херакла и частъ отъ зръчестия кржгъ.

Опакъ: Сжщото изображение на конникъ въ ходъ на дѣсно. Надъ конника името на Севта — ΣΕΥΘΟΥ. Подъ коня личи, смѣсена съ първия печатъ, звезда шестоперка. Първообразната монета на опакото имала сжщото изображение на лъвъ, легналъ на дѣсно, както при брой 3, понеже и при този екземпляръ сж запазени подъ коня преднитѣ крака на лъва съ линията, която образува отрѣза.

Тукъ е запазенъ цѣлиятъ първообразенъ надписъ, обаче съвсемъ слабо личи и не може да се предаде чрезъ фотографическа снимка, а на оригинала може да се прочете. Той начева надъ конника и надъ името на Севта тъй: ΚΑΣΣΑΝ и свършва подъ коня въ отрѣза ΔΡΟΥ = ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ.

Лицето на монетата а добре запазено и дветѣ глави много ясно личатъ, обаче опакото е ржждиво и не до тамъ запазено. Монетата има диаметъръ 17 мил.; 3 гр.

Обр. 63 и табл. XIV 4. Отъ сбирката на Народния Музей № 1266.

6) **Лице:** Сжщата глава на Зевса на дѣсно. Въ косата, отзадъ, е комбиниранъ човѣшки образъ, съ частъ отъ челото, носътъ, устата и

Обр. 63.
Бр. монета отъ
Касандра, пре-
печатана отъ
Севта III.

брадата и като се обърне монетата съ лицето къмъ земята, комбинираната глава изглежда на дѣсно.

Опако: Сжщото изображение на конникъ въ ходъ на дѣсно. Надъ конника сж запазени само буквитѣ ΣΕΥ(ΘΟΥ) и подъ коня слабо личи звезда четириперка. Първообразната монета имала на опакото сжщото изображение на лъвъ, легналъ на дѣсно, както при брой 3 и 4, понеже и върху този екземпляръ сж запазени, предъ коня, само преднитѣ крака на лъва съ линията, която образува отрѣза и подъ нея последната буква отъ думата ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ.

Обр. 64.
Бр. монета на
Касандра, пре-
печатана отъ
Севта III.

Лицето на монетата е сравнително по-добре запазено, опакото е зле запазено и не могатъ да се забележатъ други подробности. Монетата е корубеста, диам. 19 мил. 4·5 гр. Обр. 64 и табл. XIV 5. Монетата е собственостъ на г. Ат. Кожухаровъ отъ Ст. Загора, комуто длѣжа благодарностъ за любезността, че ми я изпрати за преглеждане и описание.

7) Лице: Глава брадата съ лавровъ вѣнецъ на Севта III на дѣсно. На мѣстото на лавровия вѣнецъ на главата е прекарана контура на човѣшки образъ въ профилъ съ носа, устата и брадата; тази контура на пръвъ погледъ изглежда, като че ли е косата на Севтовата глава, обаче, като се обърне противоположно главата, много ясно личи контурата на човѣшкия образъ брадатъ, на дѣсно.

Опако: Конникъ въ галопъ на дѣсно; надъ конника надписъ ΣΕΥΘΟΥ, подъ коня двоенъ надписъ отъ по-голѣми и по-малки букви, отъ които личи ясно само буквата Υ. Отъ този надписъ ясно личи, че монетата е претърпѣла нѣколко препечатвания. Обаче последното препечатване е извършено върху монета отъ Касандра съ изображение на опакото на лъвъ, легналъ на дѣсно, както е случаятъ и съ монетитѣ, описани подъ брой 3—5. Това личи отъ положението на преднитѣ крака на коня, които впрочемъ сж отъ лъва, представенъ по такъвъ начинъ върху монетитѣ на Касандра, както личи върху табл. XIV 12. Но краката на лъва сж тѣй изкусно комбинирани, или пѣкъ случайно попаднали на мѣстото, дето трѣбвало да бждатъ краката на коня, щото изглежда, като че тѣзи крака сж действително на коня. Обаче, като се има предъ видъ, че конски крака въ никой случай не могатъ да се представатъ въ това положение, отъ друга страна, сравнени тѣзи крака съ ония на легналия лъвъ (табл. XIV 12), и подъ тѣхъ линията, която образува отрѣза, лесно ще се разбере, че преднитѣ крака на коня сж въ

сжщностъ крака отъ Касандрова монета, запазени и при брой 3—5. Навърно и тукъ имаме работа съ умѣла комбинация отъ страна на ловкия печаторѣзачъ, макаръ че този екземпляръ за сега да е единственъ отъ този типъ на опакото.

Върху тази монета липсва звездата, която се срѣща върху всички първопечатани и препечатани монети отъ Севта III. Монетата е покрита съ черна патина; тя има диам. 16/17 мил., 3 60 гр. Отъ сбирката на Народния Музей, Кол. Авр. Обр. 65 и табл. XIV 6.

За да може да се направи сравнение, че монетитѣ подъ брой 3—6 действително сж били на Касандра и препечатани отъ Севта III, тукъ ще опиша единъ екземпляръ отъ Касандровитѣ монети, съ образъ на лъвъ, отъ който сж препечатани горнитѣ три монети.

7а) Лице: Юношеска глава на Херакла, покрита съ лъвска кожа, на дѣсно.

Опако: ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ. Лъвъ съ изплезенъ езикъ, легналъ на дѣсно; предъ него буква Λ. Монетата има 17 мм. диам., 3 85 гр. Отъ сбирката на Народния Музей № 3332. Табл. XIV 12.

Обр. 65.
Бр. монета на
Касандра, пре-
печатана отъ
Севта III.

Трѣбва да забележа, че тази монета е почти еднаква по размѣри и тегло съ ония, описани подъ брой 3—6.

8) Лице: Глава брадата на Зевса, увѣнчана съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно. Отъ първообразния печатъ сж запазени контуритѣ на лицето на Херакла и козината отъ лъвската кожа, съ която била покрита неговата глава, представена върху Касандровата монета; контуритѣ на лицето сж запазени тъкмо противоположно отъ главата на повторния печатъ и, като се обърне монетата, личи, че и първообразната глава била на дѣсно. Освенъ лицето на Херакла, което навърно е останало отъ Касандровата монета, върху темето на Севтовата глава е представена още една глава, която, като се обърне Севтовата глава съ лицето на доле, личи добре, че е на дѣсно; представена е контурата на носа и устата; косата се образува отъ Севтовата коса; устата на втората глава почва отъ тамъ, дето свършва челото на Севтовата глава. Тамъ, дето свършва темето на комбинираната глава, е комбинирана трета глава, челото на която свършва съ шията на Севтовата глава. Така щото върху лицето на тази монета сж представени три образа.

Опако: Конникъ въ ходъ на дѣсно; между преднитѣ крака на коня звезда шестоперка. Надъ конника надписъ: ΣΕ(Υ)Θ(ΟΥ), а предъ коня запазени сж само първитѣ три букви отъ името на Касандра — ΚΑΣ.

Първообразният тип на монетата на опакото е бил навърно конникъ, от който личат нѣкакви неясни следи.

Монетата е покрита съ слаба тъмнозелена патина; нейниятъ диам. е 16/18 мил., 4.28 гр. Обр. 66 и табл. XIV 7. Отъ сбирката на Народния Музей № 3952.

Като се знае, че Касандъръ е царувалъ отъ 316—297 г. пр. Хр., а Севтъ III на 313 год. билъ победенъ отъ Лизимаха и избѣгалъ при Антигона, следователно не е ималъ възможностъ вече нито да сѣче свои монети, нито да препечатва чужди, съ положителностъ трѣбва да се каже, че датата на препечатването на Касандровитѣ монети отъ Севта е между 316 и 313 г. пр. Хр.

Обр. 66.
Бр. монета на
Касандра, пре-
печатана отъ
Севта III.

9) Лице: Глава брадата на Севта,¹⁾ увѣнчана съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно. Върху главата, паралелно съ лавровия вѣнецъ, е запазенъ отъ първообразната монета надписъ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ; подъ надписа, върху косата на Севтовата глава, е комбинирана фигура на легналъ лъвъ на дѣсно. Отъ това личи, че първообразната монета била Касандрова, на опакото съ легналъ лъвъ на дѣсно, както това се вижда върху монетата, представена на табл. XIV 12 (обр. 67). Отъ препечатаната монета трѣбва да се заключи, че или повторниятъ печатъ билъ приготвенъ само на половина, само за образа на Севта, безъ косата, или печатътъ при косата при препечатването на Касандровата монета се е счупилъ и не е можалъ да покрие надписа и лъва, или пъкъ това е игра на печатоторѣзача, който отъ косата е комбиниралъ лъвъ. Както и да е, този интересенъ екземпляръ е единствениятъ за сега познатъ на менъ съ такова изображение.²⁾

Опако: Конникъ въ ходъ на дѣсно; между преднитѣ крака на коня звезда осмоперка. Не личи надписътъ съ името на Севта, обаче не може да има никакво съмнение, че тази монета е негова, понеже

¹⁾ Главата представена върху тази монета навѣрно е на Севта III, а не на Зевса, както е въ случая при брой 2—5 и 9—10, защото между образа на тѣзи монети и ония подъ брой 1, 6 и 8 има голѣма разлика. Напр. носътъ на Севтовата глава е прегърбенъ, а този на Зевса—правъ (срав. табл. XIV 1, обр. 65 и 67). Сагу (цит. съч.) като твърди и той, че главата представя lika на Севта, много убедително дохожда до заключение, че владетелитѣ на варварскитѣ народи (разбирай и тракийския) по примера на Филипа и Александра Македонски, на които копирали типоветѣ на монетитѣ, както ще видимъ по-доле, и тѣ сж представили върху своитѣ монети ликоветѣ си. Head (цит. съч.) сжщо не казва съ положителностъ, че лицето на Севтовитѣ монети представя образа на Зевса.

²⁾ Въ немското издание пропусналъ съмъ да отбележа за стилизацията на лъва.

типътъ и отъ дветъ страни на монетата е еднакъвъ съ известнитъ неговѣ монети. Това доказва и звездата между преднитъ крака на коня. Надъ конника въ празното поле, надъ зрънчестия кржгъ, [който въ случая е много ниско, личатъ следи отъ двоенъ надписъ, което доказва, че монетата е била препечатвана нѣколко пѣти. Отъ този съвсемъ изтритъ надписъ слабо личи надъ главата на коня само окончанието ОΥ.

Монетата не е до тамъ запазена и е покрита съ тъмнозелена патина; нейниятъ диаметръ е 18 м. м. 3.93 гр. Обр. 67 и табл. XIV 8. Отъ Пловдивската Народна Библиотека.

Обр. 67.
Бр. монета на
Касандра, препе-
чат. отъ Севта III.

Монета на Александра III Велики, препечатана отъ Севта III.

10) Лице: Глава на Зевса брадатъ съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно. Отъ първообразния печатъ, който представлялъ главата на Херакла, покрита съ лѣвска кожа, запазени сж само контуритъ на лѣвската кожа, която свършва подъ гушата на Херакла; всичко друго е заличено отъ повторния печатъ. Отъ косата на Зевсовата глава, дето преминава лавровиятъ вѣнецъ, е образуванъ другъ човѣшки образъ, който, като се обърне монетата съ лицето на Зевса надоле, и вториятъ образъ е на дѣсно, както при брой 4, 5, 6 и 7.

Опакo: ΣΕΥΘΟΥ. Конникъ въ ходъ на дѣсно; подъ коня звезда шестоперка. Като се обърне монетата тѣй, че конникътъ да остане съ главата надоле, презъ дължината на тѣлото на коня личи остатъкъ отъ надписъ (ΒΑΣΙ)ΛΕΩΣ, а подъ надписа, отъ главата на конника до опашката на коня, личи кривакътъ на Херакла. Тѣзи остатъци доказватъ, че първообразната монета била на Александра III Велики съ изображение на opakото тулъ съ лжкъ, подъ него надписъ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, подъ надписа кривакъ и лжкъ, а подъ него — молния.¹⁾ Въ нашата монета запазени сж, както видѣхме, само втората половина отъ надписа и кривака, а всичко друго е заличено отъ второто препечатване.

Обр. 68.
Бр. монета на
Александра III,
препечатана
отъ Севта III.

Монетата е безъ патина; тя има диам. 19 мил., 4.2 гр. Обр. 68 и табл. XIV 9.

За отпечатъка на тази монета дължа благодарностъ на г. К. Параскевовъ, банковъ чиновникъ. Споредъ неговитъ сведения тя

¹⁾ Мушмовъ, Античнитъ монети стр. 461, № 7174 и Табл. LVI 17.

била намерена въ с. Змеово (Дервене), Ст. Загорско, дето най-много се намиратъ Севтови монети.

Монета на Филипа II Македонски (359-336 г. пр. Хр.), препечатана отъ Севта III.

11) Лице: Глава брадата на Зевса, увѣнчана съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно.

Като се обърне монетата тъй, че на отрѣза отъ шията на Зевса се даде хоризонтално положение и съ прѣстъ се покрить носа, очитѣ и бузата на Зевса, ясно се вижда другъ брадатъ образъ на дѣсно, съ ясни очертания на косата, веждата, окоото, носа, устата и брадата. Тамъ, дето е отбелѣзано ухото на Зевсовата глава въ скритата фигура, много ясно сж отбелѣзани ноздритѣ на фигурата.

Опако: Конникъ въ ходъ на дѣсно; подъ коня звезда осмоперка, а предъ коня нѣщо като вѣнецъ; горе надъ конника надписъ ΣΕΥΘΟΥ.

Обр. 69.
Бр. монета на
Филипа II пре-
печатана отъ
Севта III.

Като се обърне монетата тъй, щото конникътъ да остане съ главата надолу, подъ коня се чете, отъ дѣсно къмъ лѣво, надписътъ на първообразната монета ΦΙΛΙΠΠΟΥ, отъ който се разбира, че монетата била на Филипа II Македонски.

Монетата е покрита съ тъмнозелена патина; нейниятъ диам. е 19 мил.; 5.34 гр. Обр. 69 и табл. XIV 10. Отъ сбирката на Народния Музей № 734.

За сравнение, че горната монета първоначално е била на Филипа II Македонски, ще опиша тукъ една негова бронзова монета и по формата на надписа всѣки ще се убеди, че тя е еднаква съ описаната подъ брой 11 съ тази разлика, че Севтовитѣ иматъ конникъ въ ходъ, а Филиповитѣ — въ галопъ. Даже трѣбва да се възприеме по-горе цитираното мнение на Кари, че монетитѣ на Севта III и ония на Касандра съ изображение на конникъ на opakото, сж копирани отъ Филиповитѣ монети съ сжщото изображение.

Ето описанието на Филиповата монета.

12) Лице: Глава на Аполона, превързана съ панделка, на дѣсно.

Опако: ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Конникъ въ галопъ на дѣсно; подъ коня монограма. Диам. 17/20 мил., 6.37 гр. Отъ сбирката на Народния Музей. Табл. XIV 11.

Монетата подъ брой 11 е издадена отъ Добруски,¹⁾ обаче той

¹⁾ Нумизматиката на тракийскитѣ царе въ Мсб. XIV 1897 стр. 604, 2 и табл. II 6.

погрѣшно е показаль нейния диаметръ 24 мил. Нито Филипови, нито Севтови монети има отъ такъвъ голѣмъ размѣръ.

Тукъ е мѣстото да забележа, че при преглеждане на Севтовитѣ монети въ сбирката на Народния Музей не можахъ да намеря монетата съ надписъ: Βασιλέως Σεύθου, за която поменува Добруски въ сжщата си студия стр. 604 въ забележка 3, като казва даже, че тя била намерена въ Т. Пазарджишко. Действително, въ картонения каталогъ на музея подъ № 1699 е описана бронзова монета отъ Севта III съ надписъ ΣΕΥΘΟΥ ΒΑΣ(ΙΛΕΩΣ), обаче по случай написването на настоящата статия прегледахъ всичкитѣ 47 бронзови монети отъ Севта III и положително нѣма монета съ горния надписъ, нито пъкъ до днесъ съмъ видѣлъ другъ подобенъ екземпляръ. Навѣрно тукъ има нѣкакво заблуждение съ нѣкоя препечатана монета.

Монетитѣ описани подъ брой 4—7 и 9—10, върху лицето на които сж представени човѣшки образи, комбинирани съ косата отъ главата на Севта или Зевса, идатъ да докажатъ не случайность при прѣпечатването на монетитѣ, а цѣла система. Известно е, че подобни композиции се срѣщатъ твърде често върху гемитѣ. Като се има предъ видъ, че майсторитѣ печаторѣзачи и ония, които гравирали гемитѣ, били едни и сжщи,¹⁾ трѣбва да приемемъ, че поменатитѣ композиции върху монетитѣ, описани по-горе, сж съзнателна работа и изкуство на печаторѣзача, а не случайность. Обаче какво представя вториятъ образъ? Дали това е просто игра на печаторѣзача, или пъкъ този образъ има нѣкакво по-важно значение.

Ако сждимъ отъ обстоятелството, че комбинираниятъ образъ въ косата се срѣща само върху препечатани монети отъ поменатитѣ по-горе царе, трѣбва да се заключи, че тази комбинация е направена съ цель за отбелѣзване на известна серия отъ препечатани монети, като контрамарка. Казвамъ за известна серия, понеже има и други препечатани монети безъ тази комбинация. Друга една идея. Като имамъ предъ видъ, че Александъръ Велики е замѣстилъ върху монетитѣ лика на божеството съ своя, както казахъ по-горе, иде ми на умъ мисълта, дали по неговъ примеръ, но не съ пълна решителность, както Александъръ и Севтъ III е направилъ крачка напредъ, като къмъ образа на Зевса, който изглежда е билъ неговъ покровитель, понеже върху всички негови монети е представенъ образътъ на този богъ, заповедалъ е да ком-

¹⁾ Babelon, Traité I стр. 916.

биниратъ и неговия образъ, а върху ония монети, дето на лицето е представена главата на Севта, въ комбинацията да е изразенъ и образа на Зевса? Разбира се, че това е само едно предположение и подсъщане за ученитѣ нумизмати, които ще има да се занимаятъ съ този въпросъ.

Quelques monnaies antiques surfrappées.¹⁾ En 1912 un paysan du village Dogandji, district de Karlovo, département de Philippople, a trouvé dans son champ (lieu appelé „Mavrica“) 17 monnaies en bronze du roi thrace Seuthès III. Achetées par le directeur du lycée de Karlovo M. Nachkoff, elles ont été données au Musée National de Sofia.

En étudiant ces pièces j'ai trouvé qu'il y en avait deux de Lysimaque et une de Cassandre surfrappées par Seuthès III. A cette occasion j'ai revu les monnaies de ces rois dans le cabinet des médailles au Musée National de Sofia et j'ai constaté qu'il possède quelques curieux exemplaires des rois thraces et macédoniens. Voici la description de ces curieuses pièces:

Monnaies de Lysimaque surfrappées par Seuthès III.

1. Tête aurée et barbue de Seuthès III (je suis d'accord sur ce point avec Cary) à droite. Sur les cheveux et la nuque sont conservées les traces du prototype.

Revers. Cavalier à droite. Dessus ΣΕΥΘΟΥ, dessous ΑΥ(ΣΙ)ΜΑΧΟΥ, sous le cavalier (Β)ΑΣΙΑ(ΕΩΣ). Trouvaille de Dogandji. Diam. 21 mm., 7 gr. Pl. XIV 1.

Le prototype de ces pièces était celui des monnaies de Lysimaque à l'effigie de trophée.

2. Tête aurée et barbue de Zeus à droite. Traces du prototype.

R. Même type. Lisible le suffixe ΟΥ du nom de Seuthès, au dessus du cavalier. Sous ces lettres on lit ΑΥ(ΣΙ)ΜΑΧΟΥ et sous le cavalier (Β)ΑΣΙΑ(ΕΩΣ).

Même trouvaille. Diam. 18—20 mm., 4·85 gr. Pl. XIV 2.

Monnaies de Cassandre surfrappées par Seuthès III.

3. Tête aurée et barbue de Zeus à droite. Traces de la tête d'Hercule du prototype.

R. Même type. Au dessus ΣΕΥΘΟΥ. Le prototype était un lion couché à dr. et le suffixe ΔΡΟΥ du nom de Cassandre. Du prototype il ne reste que les pattes de devant du lion (près de la tête du cheval).

Diam. 16/18; 3·87 gr. Même trouvaille. Pl. XIV 3.

4. Même tête. Les lignes de sa chevelure et de la couronne forment un masque non apparent (en sens inverse). Du prototype n'est conservé que la ligne formant la nuque d'Hercule et une partie du cercle grénétis.

¹⁾ J'ai publié à ce sujet, dans la Numismatische Zeitschrift (Wien 51. Band p. 52—54, 1918), un petit article où, par inadvertance, j'ai admis que deux pièces de Seuthès III avaient été surfrappées, l'une par Lysimaque, l'autre par Cassandre, tandis que toutes les pièces avaient été surfrappées par Seuthès.

R. Même type. Dessus ΣΕΥΘΟΥ. La légende ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ est conservée. Les pattes du lion de la frappe primitive et la ligne formant l'exergue sont conservées sous le cheval.

Diam. 17; 3 gr. Musée de Sofia, provenance incertaine. Fig. 63. Pl. XIV 4.

5. Même type; tête non apparente de la même manière.

R. Même type et prototype. Au dessus on lit à peine ΣΕΥΘΟΥ. Les pattes du lion se dessinent faiblement; dessus, devant le cheval la lettre Υ du nom ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ. Appartient à M. At. Kojouharoff de Stara-Zagora. Diam. 19; 4·5 gr. Fig. 64, pl. XIV 5.

6. Tête laurée et barbue de Seuthès III à droite. Une tête non apparente de la même manière.

R. Même type et prototype. Dessus ΣΕΥΘΟΥ. Sous le cheval deux légendes de différentes grandeurs dont on ne peut déchiffrer que la lettre Υ. Il semble que cette pièce ait été surfrappée à plusieurs reprises, la dernière desquelles donne le lion accroupi à droite des monnaies de Cassandre; les pattes de devant du lion sont appropriées au cheval galopant. Les monnaies de Cassandre du même type démontrent clairement (Pl. XIV 12) que ces pieds du cheval sont les pattes du lion. Diam. 16/17; 3·60 gr. Fig. 65, pl. XIV 6.

7. Tête laurée et barbue de Zeus, à droite, avec deux têtes non apparentes. La première tête non apparente est combinée sur la sommet de la tête de Zeus, sous le grènelis; la seconde commence de la nuque et finit au sommet de cette tête. En tournant la pièce, nous voyons apparaître la première figure regardant à droite et en tournant la première tête non apparente nous voyons la seconde regardant aussi à droite.

R. Même type. Dessus ΣΕ(Υ)Θ(ΟΥ) et en haut Δ; devant le cheval le préfixe ΚΑΣ. Il semble que le prototype ait été une monnaie de Cassandre avec cavalier.

Diam. 16/18, 4·28 gr. Fig. 66, pl. XIV 7.

8. Tête de Seuthès barbue avec figure non apparente, à droite. Derrière la tête ΚΑΣΣΑΝ. Dans les cheveux se dessine un lion accroupi, regardant à droite. Il est évident que le prototype était le revers d'une pièce de Cassandre avec l'effigie de lion accroupi, comme on le voit clairement représenté sur pl. XIV 12.

R. Même type. On ne peut déchiffrer que le suffixe ΟΥ.

Diam. 18, 3·93 gr. De la Bibliothèque Nationale de Philippople. Fig. 67, pl. XIV 8.

Monnaie d'Alexandre le grand surfrappée par Seuthès III.

9. Tête de Zeus avec tête non apparente. Même arrangement dans les cheveux que sur les № 4-7.

R. Même type. Dessus ΣΕΥΘΟΥ. Sous le cheval une étoile. A travers le derrière du cheval on distingue le suffixe (ΒΑΣΙ)ΛΕΩΣ, appartenant à la légende de la première frappe; au dessous la massue, la foudre et l'arc, preuves que la pièce était d'Alexandre.

Diam. 19, 4·2 gr. Fig. 68, pl. XIV 9.

Monnaie de Philippe II surfrappée par Seuthès III.

10. Même tête de Zeus à droite avec tête non apparente combinée par la tranche du cou de la tête de Zeus. Cette tranche forme le nez avec les narines du masque. Sous les narines est formée la bouche par la couronne et les cheveux de derrière.

R. Même type. Dessus $\Sigma\epsilon\upsilon\theta\omicron\omicron\upsilon$; sous le cheval une étoile; dans le champ, à droite, une couronne, probablement restée du prototype. Sous le cheval, de droite à gauche, la légende $\Phi\iota\lambda\iota\pi\pi\omicron\upsilon$, preuve que le prototype était de Philippe II, dont le type a été emprunté par Seuthès.

Diam. 19, 5·34 gr. Fig. 69, pl. XIV 10.

Le Médailler de Sofia possède une série de 47 pièces en bronze de Seuthès III. A peu près toutes sont surfrappées. Cependant elles n'ont pas toutes de têtes non apparentes. Or une question s'impose. Que représentent ces têtes? Sont-elles décoratives ou bien représentent-elles quelque chose de plus réel? Il me semble que ces têtes, se répétant à plusieurs reprises, correspondent à une réalité. Certes elles représentent soit le visage de Zeus qui paraît être le patron de Seuthès, soit ce prince lui même (là où la principale figure sur la droite de la monnaie est de Zeus). A l'instigation de Philippe II et surtout à celle d'Alexandre, Seuthès a voulu, peut-être, faire représenter sur ses monnaies sa propre figure, mais craignant de remplacer définitivement l'image de la divinité, il fit représenter en même temps son image et celle de Zeus.

N. A. Mouchmoff.

Предисторически черепи отъ България

Отъ Кр. Дрончиловъ

България е твърде богата съ предисторически паметници, за проучването на които се полагатъ, особено напоследъкъ, голѣми старания и вече грамаденъ материалъ е прибранъ въ Софийския и въ провинциалнитѣ музеи. Частъ отъ тоя материалъ е проученъ, та ние сега сме доста ориентувани върху характернитѣ особности на културитѣ, които сж се мѣнявали въ днешнитѣ български земи. Обаче отъ така наречената общо предисторическа епоха липсваха доскоро сигурни материали за физиса на населенията презъ разнитѣ ѣ времена. Последното се дължи на това, че до сега по една или друга причина при разкопкитѣ не сж попадали на остеоложки остатъци, като изключимъ нѣкои съвсемъ непригодни фрагменти.

Първата важна находка на такива материали биде направена едва преди три години при разкопването на една могила на дунавския брѣгъ до гр. Русе, извършено отъ ученици и трудоваци подъ ръководството на учителя Д. Костовъ. Последниятъ е успѣлъ да прибере отъ открититѣ седемъ скелети 5 повече или по-малко добре запазени черепи и други кости — единствениятъ за сега, които хвърлятъ малко свѣтлина върху физическото устройство на едни отъ предисторическитѣ обитатели на източния дѣлъ отъ днешна крайдунавска България.

Могилата, въ която сж намерени въпроснитѣ скелети, е една типична голѣма селищна или плоска могила: дълга около 100, широка около 50 и висока около 10 м.¹⁾ Тя лежи на самия дунавски брѣгъ, 2¹/₂ клм. сев.-източно отъ гр. Русе.

Селищнитѣ могили, които у насъ сж разпространени въ сев.-източна България и въ южна България край р. Марица, представятъ неправилни напластявания отъ готварска сметъ и останки отъ срутени жилища, градени отъ колове и пръти и измазани съ глина. Останки отъ срутени жилища се срѣщатъ както въ основата на могилитѣ, така и на разни

1) Д. Костовъ, Предисторическата могила при гр. Русе. Сп. Естествознание и География, г. VI, кн. II и III, София 1921 г. стр. 79.

височини отъ нея. Такава е и русенската могила, отъ която е разкопана само северната частъ.

Разкопката ѝ е дала обиленъ материалъ: орждия отъ кремъкъ (ножове, стъргалки, върхове за стрели и копия, брадви и бойни топки); отъ еленовъ рогъ (около 100 кжса) и костъ (шила, игли, гладилки, длета, чукове и др.); отъ различни камъни (брадви, чукове, боздугани, хромели — 36 цѣли и други отдѣлни кжсове — чутури, точила); накити отъ черупки, рога и пр.; накити и орждия отъ медъ (само 10 предмета — шишове, карфици, игла и брънка); глинени и костни идоли и животински фигури; грамада керамични фрагменти и др. ¹⁾ Открити сж и останки отъ нѣколко жилища.

Културнитѣ находки още не сж разработени и публикувани. По лично съобщение на г. Раф. Поповъ, уредника на предисторическия отдѣлъ при Народния музей въ София, керамичнитѣ сждове, чиято форма показва голѣмо разнообразие, се характеризуватъ между друго съ рисуванни и инкрустирани орнаменти, които много често дохождатъ едновременно върху единъ и сжщи сждъ. Между тѣхъ преобладаватъ геометрични фигури, но не рѣдко се срѣщатъ и спирали, волути и меандри. Рисуваната керамика по отношение на техниката се отличава особено съ това, че желаниятъ орнаментъ рѣдко е рисуванъ направо върху стенитѣ на сжда, а въ повечето случаи той е изваденъ върху графитна основа, тѣй че собствено орнаментътъ притежава цвѣта на сжда, а графитътъ играе роля на фонъ.

Особено значение иматъ намеренитѣ въ могилата глинени и костни идоли, сжщо и животински фигури, които се срѣщатъ често и въ другитѣ плоски могили у насъ. Тѣ ни показватъ по-близки отношения на земитѣ на древна Тракия съ тия на егейската областъ. Все пакъ първата се очертава изобщо като отдѣленъ културенъ центъръ. Културата на русенската могила, като се взематъ предъ видъ и намеренитѣ въ последната медни предмети, па и изобщо тая на плоскитѣ могили въ България, се счита за едновременно съ предмикенската бронзова култура, развиваща се въ втората половина на III и въ началото на II хилядилѣтие пр. Хр., но, докато въ предмикенската култура бронзътъ влиза въ употрѣба, въ земитѣ на Тракия по сжщото време единствено употрѣбимъ металъ е медта. Тѣй че и намеренитѣ въ русенската могила скелети ще отнесемъ по времето на прехода отъ неолитичната

1) Пакъ тамъ, стр. 81—83.

къмъ медната епоха или, съ други думи, тѣ ще се датуватъ къмъ втората, половина на III-то и началото на II-то хилядилѣтие пр. Хр.

Въпроснитѣ скелети сж били погребани лежащи на дѣсната страна въ свито положение (*liegende Hocker*). Тия, отъ които сж черепитѣ № № 1—4, сж намерени цѣли, а тоя съ черепъ № 5 е билъ непъленъ (частично погребение?).

Тукъ ще разгледамъ само черепитѣ, а отъ останалитѣ кости ще дамъ само дължината на по-главнитѣ отъ крайщата, доколкото това е необходимо да се пресметне приблизително ръста на лицата, отъ които тѣ сж останали.

Три отъ черепитѣ сж мъжки и два женски. По възраст тѣ се разпредѣлятъ както следва: 4 ad. и 1 mat.

Черепитѣ не сж напълно запазени. Особено силно е повредена лицевата имъ часть. Три отъ тѣхъ иматъ долна челюсть (*crania*), единъ е безъ такава (*calvarium*) и единъ представя само по голѣмата часть отъ покрива на мозъчния черепъ (*calva*).

А. Мъжки черепи.

1. Инв. № 10¹⁾ (обр. 70).

Обр. 70. — Черепъ № 1 отъ предисторическата могила при Русе.

Cranium, ad. Голѣмъ, но сравнително лекъ черепъ съ сивъ, а на дѣсната страна съ яснокафявъ цвѣтъ. Възстановенъ е отъ кжсоветѣ, на които е билъ разбитъ при изкопаването. Отъ мозъчния черепъ липсватъ малки кжсчета: едно тригълно кжсче отъ челната костъ въ дѣсно отъ брегма, малка частица отъ предния ржбъ на дѣсната теменна костъ на самата темпорална линия, *processus zygomaticus* — на дѣсната страна цѣлъ, а на лѣвата само предната часть — лѣвата половина отъ

1) Нумерацията е на антропологическата сбирка при Народния музей въ София.

pars basilaris заедно съ лѣвиятъ *pars lateralis* отъ тилната костъ, цѣлиятъ *corpus* на клиновидната костъ и решетъчната костъ. Най-много е пострадало лицето. Отъ него сж запазени лѣвата ябълчна костъ и по-голѣмата частъ отъ горната челюсть, отъ която сж отчупени и двата *processus frontales* — лѣвиятъ цѣлъ, а отъ дѣсния само горната половина — и цѣлото небе. Отъ долната челюсть липсва дѣсното крило, а запазената частъ е строшена при лѣвия кучешки жбъ на две половини. Всички жби сж запазени, съ изключение на вътрешния рѣзецъ и кучешкия жбъ отъ лѣвата половина на горната челюсть и двата предни кжтници и кучешкия жбъ отъ лѣвата половина на долната челюсть.

Върховетъ на сравнително дребнитъ и гжсти жби сж съвсемъ слабо изтъркани. Сфенобазиларната фуга е зарастнала, а шевоветъ сж още навсѣкжде напълно отворени. Въ сагиталния шевъ има малко дребни, а въ ламбдоидния шевъ — повечко и по-едри vormianови кости.

Гледанъ отъ горе, черепътъ представя дълъгъ и тѣсенъ овоидъ съ леко заоблено чело и още по-добре заобленъ тилъ. Той е най-дългиятъ въ цѣлата серия; дължинно-широчниятъ му индексъ е 72·9 — долихокефалъ.

Въ *norma lateralis* изпжква сжщо така неговата дължина, особено много удължениятъ назадъ тилъ, и неголѣмата му височина (дължинно-височенъ индексъ 74·0). Черепътъ, освенъ това, има слабо издадена глабела, отвесно, но не високо чело, и лекъ завой на челната костъ къмъ дългото и слабо заоблено теме. Отъ срѣдата на теменнитъ кости контурната линия следва въ почти правиленъ полукръгъ издадения тилъ и отъ *linea nuchae superior*, следъ като се вдава малко навътре при *planum nuchale*, продължава почти хоризонтално до тилното отворстие. Индекситъ, които показватъ съотношението на прѣкото разстояние назияонъ — брегма, брегма — ламбда, ламбда — опистионъ къмъ сагиталната обиколка на челната, теменнитъ и тилната кости, изтъкватъ, особено въ сравнение съ останалитъ черепи (гл. обр. 70), по-силната заобленостъ на челната (индексъ 84·5), а най-вече на тилната костъ (индексъ 82·7). Темпоралната линия не лежи високо и не личи много ясно. *Processus mastoideus* е срѣдно голѣмъ, като лѣвиятъ при това завършва съ по-широкъ и тжпъ край, а дѣсниятъ е по-изостренъ. Лицето не е сполучливо възстановено отъ запазенитъ кости, но все пакъ личи, че то е високо и има лекъ алвеоларенъ прогнатизъмъ, който се усилюва отъ полегатитъ предни жби. Долната челюсть има силно издадена напредъ

брадичка и високи, но тѣсни (индексъ 60·3) крила, които образуватъ тжпъ жгълъ (128 °).

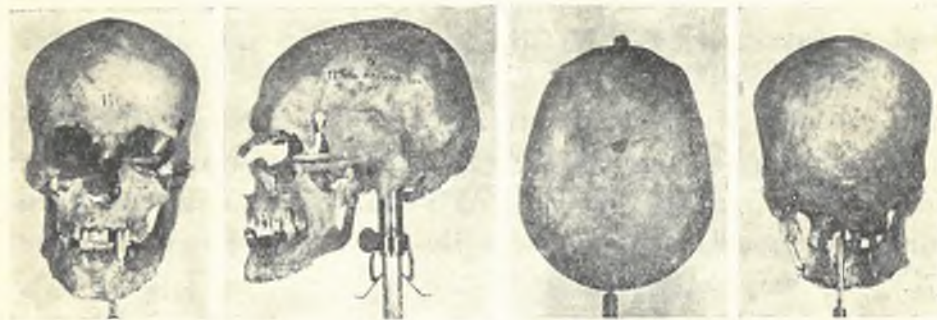
Norma occipitalis показва високъ петожгълникъ съ широка основа, леко нагоре дивергиращи страни и нисъкъ заобленъ покривъ.

Поради силната повреда и несполучливото възстановяване на лицето, въ погта *facialis* не може да се види сжцинската му форма. Доколкото може да се сжди при това му състояние, то е високо и има срѣдно голѣми и дръпнати назадъ ябълчни кости, възтѣсенъ носъ, високи и наклонени въ страни орбити. На широкото му чело изпжкватъ, макаръ и не много силно, широки надвеждни джги. Въ горнитѣ ржбове на очнит кухни се забелѣзва не много силна асиметрия: дѣсниятъ отъ тѣхъ лежи по-високо и е по-дебелъ, а повърхнината му е леко грапава и порьозна. Долната челюсть има силно развита *protuberantia mentalis*. Брадичката ѝ е стѣснена и изострена. Двата *tuberculum mentale* сж близко единъ до другъ.

Гледанъ отъ доле, вижда се широко, почти кръгло тилно отворстие. Цѣлиятъ *planum nuchale* е вдлъбнатъ. *Linea nuchae superior*, както и *linea nuchae inferior* сж слабо развити.

По дължината на лѣвата бедрена костъ и лѣвата тибия (първата 435 мм., а втората 349 мм.) може да се сжди, че черепътъ е принадлежалъ на лице съ 163—165 см. високъ ръстъ.

2. Инв. № 11 (обр. 71).

Обр. 71. — Черепъ № 2 отъ предисторическата могила при Русе.

Cranium, mat. Срѣдно голѣмъ, но сравнително лекъ черепъ. Цвѣтътъ му е блѣдо-жълтъ. Базисътъ му е силно повреденъ. Отъ него липсватъ решетъчната и клиновидната кости, както и *pars basilaris* съ цѣлата долна частъ на тилната костъ до опистиона. Отчупени сж и малки части отъ чел-

ната костъ въ областъта на дѣсния *planum temporale*, а сжщо и частъ отъ предния рѣбъ на лѣвата темпорална костъ и дѣсния *arcus zygomaticus*. На черепа личатъ и две голѣми пукнатини — едната минава напрѣко презъ лѣвата челна издатка, като засѣга цѣлата лѣва половина на челната костъ, а другата се намира на дѣсната теменна костъ подъ темпоралната линия, успоредно на която следва въ първитѣ две трети отъ казаната костъ. Отъ лицето сж запазени само дѣсната ябълчна костъ, дветѣ носови кости, на лѣвата отъ които е отчупенъ долниятъ край, горната челюсть, но съ отчупени *processus frontales*, частъ отъ дѣсния *processus zygomaticus* и задната частъ на *processus alveolaris* заедно съ мждреца. Запазена е сжщо и долната челюсть, на лѣвата страна на която, между крайния рѣзецъ и първия заденъ кжтникъ, е отчупена дълбоко частъ отъ *pars alveolaris*; отчупенъ е и цѣлиятъ лѣвъ *angulus mandibulae* съ части отъ долния рѣбъ на корпуса и крилото на челюстьта. Отъ последната липсва и лѣвиятъ *processus condyloideus*. Освенъ дѣсния мждрець на горната челюсть, следъ смъртъта сж изпаднали лѣвитѣ рѣзци, а на долната челюсть — кучешкиятъ жбъ, I и II предни кжтници отъ дѣсната и кучешкиятъ жбъ, I и II предни кжтници и I заденъ кжтникъ отъ лѣвата половина.

Черепътъ има доста издадена глабела, високи и ясно очертани темпорални линии и развита *linea nuchae superior* съ малка *protuberantia occipitalis externa*.

Всички шевове сж много опростени и отчасти заличени. Напълно сж заличени темпоралнитѣ части на короналния шевъ и задната половина на сагиталния шевъ. Жбитѣ сж много силно изтъркани по цѣлата имъ площъ.

Въ *porus verticalis* черепътъ представя закржгленъ пентагоноидъ, разширенъ при силно развититѣ *tubera parietalia*, при които се намира и най-голѣмата му ширина. На срѣдата на сагиталния шевъ има малкъкъ напрѣченъ нарастъкъ (15×10 мм.). По дължинно-широчния си индексъ (76.9), черепътъ спада въ мезокефалията.

Гледанъ отъ страни, черепътъ се отличава отъ другитѣ както по височината си, тѣй и по формата, която има кунтурната му линия. Последната отъ издадената глабела, за която се вече спомена, следва ниско и полегато чело, като продължава все да се издига и въ първата третина отъ теменнитѣ кости до най-високата точка точно надъ ушнитѣ отвърстия. Отъ казаната точка тя почва да се спуща бавно до обелиона и отъ него вече по-стрѣмно къмъ леко заобления тилъ. Частъта ѝ, за-

ключена между *linea nuchae superior* и опистиона, се спуща доста стръмно. Слабата закривеностъ на челната и тилната кости, въ противоположностъ на описания по-горе черепъ, ни показватъ и индекситѣ, представящи съотношението на сагиталнитѣ джги на тия кости и прѣкото разстояние между крайнитѣ имъ точки: за челната костъ 89·2, а за тилната 87·2; индексъ 87·2 иматъ сжщо и теменнитѣ кости. Лицето, доколкото може да се сжди за това отъ неговото възстановяване, е ортогнатно и има не много едри и дрѣпнати назадъ ябълчни кости, на запазената отъ които се намира значителенъ *proc. marginalis*. Биятъ силно въ очи едритѣ и конвексно закривени носови кости, показващи издаденъ напредъ орловъ носъ. Долната челюсть има издадена силно напредъ брадичка и високи и широки крила (индексъ 63·8).

Norma occipitalis показва високъ петожгълникъ съ широка основа и нисъкъ, леко закръгленъ покривъ.

Гледанъ отпредъ, черепътъ има тѣсно чело и изпъкнали надвеждни джги. Лицето му е високо и тѣсно; приблизително изчислениятъ индексъ за цѣлото лице е (92·9), а за горното лице (55·9), т. е. лептопрозопъ. Носътъ е възтѣсенъ, като *apertura piriformis* се заострува къмъ долния си край и завършва съ силно развита *spina nasalis anterior*. Орбититѣ сж срѣдно високи и сж слабо наведени въ страни. Орбиталниятъ индексъ е 80·0 — мезоконхъ. Долната челюсть има развити *protuberantia mentalis* и *tuberculum mentale*.

Въ *norma basilaris* черепътъ ни показва широко (инд. 89·4) и въ предната си частъ поръозно небце и малъкъ *torus palatinus*.

Изчисленъ по дължината на лѣвата бедрена костъ (466 мм.), рѣстътъ на лицето, чийто е черепътъ, е билъ около 169 см.

3. Инв. № 13.

Calva, представляща частъ отъ мозъчния черепъ, съ жълто-сивъ, а на дѣсната страна съ кафявъ цвѣтъ. Възстановенъ е отъ кжсове на дветѣ теменни, тилната, дѣсната темпорална и по-голѣмата частъ отъ дѣсната половина на челната кости. Нито една отъ споменатитѣ кости не е напълно цѣла запазена. Коститѣ сж дебели и тежки. Сагиталниятъ шевъ е въ по-голѣмата си частъ срастналъ, а ламбдоидниятъ е много опростенъ. *Processus mastoideus* е доста едъръ. На тилната костъ има значителенъ *torus occipitalis*. До колкото може да сжди по запазенитѣ кости, черепътъ е мезокефалъ и сходенъ съ поредния нумеръ 2 отъ серията.

Б. Женски черепи.

4. Инв. № 9 (обр. 72).

Calvarium, ad. Малък и лекъ черепъ съ блѣдо-жълтъ цвѣтъ и сиви петна. Отъ лѣвата половина на лицето му е останала само частъ отъ носовата костъ. Отчупени сж сжщо предната алвеоларна частъ на дѣсната половина отъ горната челюсть, корпусътъ на клиновидната костъ, лѣвиятъ *pars orbitalis* на челната костъ, бицигоматичнитѣ джги и 12 мм. дълга частъ отъ лѣвия рѣбъ на тилното отворстие задъ *condylus occipitalis*. Освенъ това на лѣвата половина на *planum occipitale* е пробито при разкопването едно 28 мм. дълго и 5 мм. широко отворстие, а отъ лѣ-

Обр. 72. — Черепъ № 4 отъ предисторическата могила при Русе.

вата челна издатка се спуща къмъ очната кухина на сжщата страна една пукнатина. На запазената частъ отъ горната челюсть сж останали само I и II задни кжтници, а мждрецътъ е изпадналъ следъ смъртта.

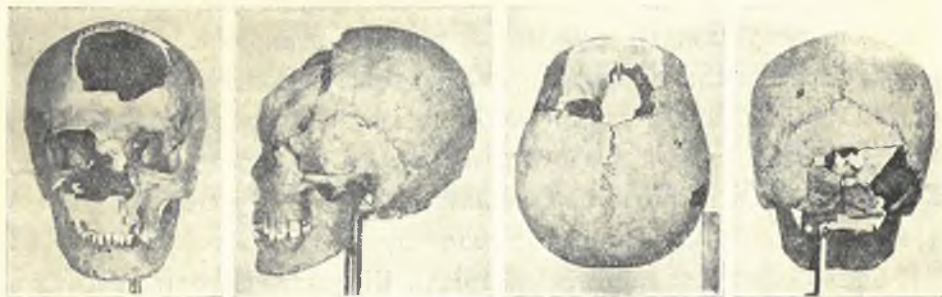
Сфенобазиларната fuga е заличена, а шевоветѣ сж още навсѣкжде отворени, като само сагиталниятъ шевъ е малко опростенъ въ областта на обелиона. Върховетѣ на първия заденъ кжтникъ сж изтъркани, така че по тѣхъ сж открити малки фасети отъ жбното вещество. Върховетѣ на втория заденъ кжтникъ, обаче, сж съвсемъ слабо засегнати.

Въ *norma verticalis* черепътъ представя широкъ овалъ съ добре закржглени чело и тилъ. На последния се забелѣзва слаба асиметрия, тъй като дѣсната половина е малко по-издадена отъ лѣвата. Дълж.-широчниятъ индексъ е 82.6 — брахикефалъ.

Гледанъ отъ страни, черепътъ ни показва високо чело съ леко вдаване въ областта на офриона и бръзъ завой къмъ темето. Контурната линия на последното се повдига много слабо на срѣдата между брегма и обелиона и отъ тамъ се спуща леко къмъ добре закржгления тилъ, който ни представя хубавъ полукржгъ. Къмъ *foramen magnum* тя се спуща доста стрѣмно. Индекситѣ, които ни показватъ заоблеността на отдѣлнитѣ

кости, сж: 86·7 за челната, 89·3 за теменнитъ и 87·3 за тилната. Темпоралнитъ линии се намиратъ ниско и личатъ слабо. На дветъ страни се намира голѣмъ *processus frontalis ossis temporalis*. *Processus mastoideus* е малъкъ и леко заостренъ. Ябълчната костъ е малка и дръпната назадъ. На нея се намира малъкъ *processus marginalis*. Носовиятъ грѣбъ е слабо конкавенъ.

Въ *norma occipitalis* черепътъ има форма на петожгълникъ съ закржглени жгли, тѣсна основа, високи странични стени и кжси горни страни, които образуватъ ниския му покривъ. *Linea nuchae superior* и *inferior*, както и *crista occipitalis externa* сж слабо равити. Долната сагитална частъ на *planum occipitale* до *linea nuchae superior* е леко вдлбната. Въ горния край на вдлбнатината личатъ следи отъ зарастнала *sutura mendosa*. Отъ последната сж запазени още отворени части въ крайщата ѝ съ по около 2—2·5 см. дължина.

Обр. 73. — Черепъ № 5 отъ предисторическата могила при Русе.

Foramen magnum е малъкъ. Той има елипсовидна форма съ добре закржглени предна и задна части. Лѣвиятъ *condylus occipitalis* е значително по-широкъ отъ дѣсния.

Norma facialis ни показва широко чело съ неразвити надвеждни джги, нисъкъ и широкъ носовъ грѣбъ, сръдно високи (индексъ 80·0 — мезоконхъ) и слабо наклонени въ страни орбити. До колкото може да се сжди по запазенитъ кости, горното лице е сръдно високо.

Пресметнатъ по дължината на запазенитъ дѣсна бедрена костъ (396 мм.) и тибиятъ (311 мм.), ръстътъ на лицето не ще да е надминавалъ 150 см.

5. Инв. № 12 (обр. 73).

Stapium, ad. Много малъкъ и лекъ черепъ съ бѣлезникъвъ цвѣтъ. Възстановенъ е отъ множеството кжсове, на които е билъ разбитъ. Отъ челната му костъ е отчупена цѣлата сръдна частъ — отъ короноидалния шевъ до челнитъ издатки — та на черепния покривъ се е обра-

зувалъ голѣмъ правоугълень отворъ, дългъ около 7·5 см. (отъ челнитѣ издатки до короналния шевъ) и широкъ около 6·5 см. Малко правоугълно отворстие (27×14 мм.) има и на дѣсната теменна костъ въ областъта на теменния издатъкъ. Тия отворстия, както и значителнитѣ пукнатини по теменнитѣ кости и повредитѣ на лицето сж причинени при разкопаването на черепа. Въ срѣдата на тилната костъ, надъ *linea nuchae superior*, има обаче едно овално отворстие (дълго въ хоризонтална посока 3½ см., широко въ дѣсния край 2 см., а въ лѣвия край, къмъ който постепенно се стѣснява, — 7 мм.), ржбоветѣ на което, както и тия на кжсоветѣ, на които е разбита по-голѣмата частъ отъ тилната костъ, показватъ, че сж отчупени по-рано. Навѣрно тѣ произлизатъ отъ нараняване, което е причинило и смъртъта на лицето. Отъ тилната костъ липсва голѣмъ кжсъ отъ дѣсния жгълъ заедно съ малка частъ отъ дѣсната темпорална костъ. Отчупени сж сжщо така, но при разкопаването, и части отъ страничнитѣ ржбове на тилното отворстие. Отъ горното лице липсватъ носовитѣ кости и цѣлата дѣсна половина на горната челюсть. Отъ дребнитѣ и здрави зжби на запазената лѣва половина отъ горната челюсть сж изпаднали следъ смъртъта двата рѣзци, кучешкиятъ зжбъ и мждрецътъ, а отъ тия на долната челюсть — кучешкиятъ зжбъ и първиятъ преденъ кжтникъ отъ лѣвата страна.

Сфенобазиларната фуга е срастнала. Шевоветѣ сж още навсѣкжде отворени, а зжбитѣ иматъ леко изтъркани върхове, като само на първитѣ задни кжтници сж открити малки фасети отъ зжбното вещество. Въ погма *verticalis* черепътъ показва форма на сфеноидъ — широкъ въ тилната частъ, а тѣсенъ въ челната.¹⁾ Той е типиченъ брахикефалъ: индексъ 83·9.

Гледанъ отъ страни, черепътъ има ниско, но отвесно чело, леко заоблено теме и заобленъ въ полукръгъ тилъ, като тилната костъ се спуща доста стрѣмно къмъ *foramen magnum*. Темпоралнитѣ линии лежатъ ниско и личатъ слабо. *Processus mastoideus* е дребенъ. Сравнително ниската долна челюсть има слабо издадена брадичка, джговидно извитъ корпусъ и ниски, но сравнително широки крила (инд. 72·6).

Гледанъ отъ предъ, черепътъ показва възшироко лице (индексъ на цѣлото лице 84·4 — еврипрозопъ, а на горното лице — 52·2 — мезопрозопъ), тѣсно чело, срѣдно високи (инд. 77·8) и леко наклонени въ страни орбити, широкъ носъ (инд. 55·8), малки и силно дръпнати назадъ ябълчни кости. На последнитѣ има малкъ *processus marginalis*.

1) Martin, Lehrbuch der Anthropologie, Jena 1912, стр. 587.

Отъ самия хабитусъ на черепа, па и отъ другитѣ кости личи, че тѣ сж принадлежали на жена съ много дребенъ ръстъ. За по-точното опредѣление на последния, обаче, не сж запазени кости отъ крайщата.

Описаната серия наистина е много малка. Като изключимъ съвсемъ лошо запазения черепъ № 3, резултатитѣ отъ краниометрическото изучаване на останалитѣ четири черепи накжсо сж слѣднитѣ: 1 долихокефалъ, 1 мезокефалъ и 2 брахикефали. По отношение на дължината къмъ височината (брегма-базионъ), опредѣлена само на 3 отъ тѣхъ, единъ (№ 1) е ортокефалъ, а другитѣ (женскитѣ) сж хипсикефали; а по това на ширината къмъ височината 2 (женскитѣ) сж метрикефали и 1 — акрокефалъ. Единъ отъ мъжкитѣ черепи (№ 2) има тѣсно лице, а женскиятъ черепъ № 5 еврипрозно лице; като се вземе само горното лице. последниятъ дори влиза въ областта на мезопрозопията. Носовиятъ индексъ, опредѣленъ приблизително само на 1 черепъ (№ 5), показва хамериния; за другитѣ той е съвсемъ несигуренъ. По отношение на орбититѣ, черепитѣ сж мезоконхи. Само черепъ № 1 изглежда да има по-високи орбити.

Лицевиятъ жгълъ не е измѣрванъ поради непълното възстановяване не лицевата частъ на черепитѣ, но по запазенитѣ кости може да се сжди, че всички, съ изключение на № 1, сж ортогонати. Последниятъ черепъ показва преди всичко алвеоларенъ прогнатизмъ. Изобщо по формата си черепитѣ съвсемъ не правятъ впечатление на примитивни, т. е. не принадлежатъ на нѣкоя „ниско“ стояща раса.

По-добре запазенитѣ четири черепи показватъ, значи, такива различия, които ние не бихме могли да сметнемъ като влизащи въ вариационната ширина на единъ и сщи типъ. На първо мѣсто тукъ изпква долихокефалниятъ черепъ № 1. Той може да се посочи като типиченъ представител на *homo mediterraneus*. Последниятъ е единъ старъ обитателъ на Балкански полуостровъ,¹⁾ и за насъ особено важно е неговото установяване въ придунавскитѣ области на днешна България къмъ края на неолитичната епоха. Отъ него се отдѣлятъ двата женски черепа. Тѣ сж брахикефални и — което е особено важно — иматъ добре закржгленъ тилъ (*curvoccipital*). Доколкото може да се сжди по запазената

1) Niko Zupanić, Etnogeneza Jugoslovena. Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, kn. 222, razr. histor.-filol. i jur.-filoz. 96, Zagreb 1920, стр. 149.

половина отъ лицето на черепъ № 5, брахикефалътъ отъ русенската могила има ниско лице и възширокъ носъ. Съ тѣзи черепи се установява безспорно присъствието на брахикефаленъ елементъ по това време въ северо-източния дѣлъ на Балканския полуостровъ. При това тѣ се отличаватъ отъ другъ единъ брахикефалъ, присъствието на който би се очаквало въз основа на досегашнитѣ знания за прединдогерманското население на полуострова,¹⁾ па и по антроположитѣ изучвания на днешнитѣ му жители,²⁾ именно предноазиятския брахикефалъ, който е по-високъ, планокипиталъ, а освенъ това и по-тѣснолицъ и крайно тѣсноносъ.³⁾ Произходътъ на русенския брахикефалъ ние ще търсимъ въ всѣки случай въ Европа, но неговото отъждествяване съ нѣкой отъ предисторическитѣ типове на послѣдната ще направимъ по-сетне, когато се намерятъ и други материали у насъ и то съ по-добре запазена лицева частъ.

Останалиятъ мъжки черепъ (№ 2 въ сериата), за който особено сж характерни медиалната му крива и орловиятъ носъ, а сжщо го отличава и едриятъ му ръстъ, ни говори за влияние на северния типъ.

Виждаме, че тая малка и първа у насъ серия отъ предисторически черепи ни показва значителни различия въ физическото устройство на населението на придунавска България презъ така наречената каменомедна епоха. Балканскиятъ полуостровъ благодарение на географското си положение, значи, още тогава е билъ арена, на която сж се срѣщали различни култури, раси и племена, идещи отъ съседнитѣ му земи. За сега, обаче, не сме въ състояние да твърдимъ, дали установенитѣ въ русенската могила типове произхождатъ отъ едно и сжщо население или пъкъ тѣ ни показватъ два или повече пласта, смѣнили се единъ другъ презъ казаната епоха. За такова заключение не ни дава нищо сигурно начинътъ, по който е водена разкопката. Въ всѣки случай установяването на казанитѣ по-горе типове, особено на курвокипиталния, нисколицъ и широконосъ брахикефалъ къмъ края на неолитичната епоха въ северо-източнитѣ земи на Балканския полуостровъ е отъ голѣма важностъ за предисторическото изучаване на нашата страна. Всичко това налага една твърде грижлива разработка на намеренитѣ въ могилата културни материали, обаче, струва ми се, че ще бжде необ-

1) Felix von Luschan, Beiträge zur Anthropologie von Kreta. Zeitschrift für Ethnologie 1913, стр. 390 и 391.

2) Кр. Дрончиловъ, Материали за антропологията на българитѣ. I: Македонскитѣ българи. Годишникъ на Соф. Университетъ, Ист.-филол. фак. XVII, 1914 стр. 169.

3) J. Weninger, Die physisch-anthropologischen Merkmale der vorderasiatischen Rasse und ihre geographische Verbreitung. Mitteil. d. Geographischen Gesellschaft in Wien, LXIII, 1920 стр. 13—37.

ходимо преди всичко да се продължи разкопката на тая интересна могила, която за щастие е разкопана само отчасти, и това да стане по съвсемъ другъ начинъ, отколкото е било до сега, та новитѣ материали — тѣлесни остатъци и предмети отъ материалната култура — въ свръзка съ старитѣ да ни послужатъ за разрешение на твърде интересния въпросъ за произхода и начина на напластяването на отдѣлнитѣ антроположки типове и на културитѣ, които сж се смѣнявали въ нашитѣ земи въ предисторическо време.

ИЗМѢРЕНИЯ И ИНДЕКСИ ¹⁾

Пореденъ номеръ на черепа въ серията. . .	1	2	3	4	5
Каталоженъ номеръ на черепа	10	11	13	9	13
Възраст	ad.	mat.	ad.	ad.	ad.
Полъ	♂	♂	♂	♀	♀
Измѣрения:					
Най-голѣма дължина	192	185	—	172	161
„ „ ширина	140	142	145	142	135
Височина (базионъ-брегма)	142	—	—	131	(126)
Най-малка ширина на челото	99	95	—	100	90
Най-голѣма ширина на челото	120	125	—	120	109
Бицигоматична ширина	—	(127)	—	(122)	115
Ширина на горната челюсть	92	(98)	—	—	(91)
Височина на лицето	(127)	(118)	—	—	97
Височина на горното лице	(72)	(71)	—	—	60
Височина на носа	(55)	(52)	—	—	43
Ширина на носа	(26)	26	—	—	(24)
Междуорбитна ширина (дакрионъ-дакрионъ)	—	(24)	—	23	(24)
Разстояние базионъ-назионъ	103	—	—	101	(97)
Дължина на лицето (базионъ-простионъ).	—	—	—	—	(93)
„ „ foramen magnum	33	—	—	31	—
Ширина „ „	(32)	—	—	—	—
„ „ орбититѣ (отъ дакриона)	42	(40)	—	40	36
Височина „ „	—	(32)	—	32	28
Дължина на горната челюсть	(49)	57	—	—	48
Алвеоларна ширина на горната челюсть	—	67	—	—	58
Ширина на небцето	—	42	—	—	—
Дължина на небцето	—	47	—	—	—
Ширина между ушнитѣ точки	118	116	—	116	113
Ширина между двата астриона	108	103	(118)	111	103
Най-голѣма ширина между двата кондила	—	(114)	—	—	(106)
Бигониална ширина	—	—	—	—	85
Височина на брадичката	36	35	—	—	27
Височина на крилата на долната челюсть	63	69	—	—	51
Най-голѣмата ширина на крилата на долн. челюсть	38	44	—	—	37

¹⁾ Несигурнитѣ мѣрки и изчисленитѣ по тѣхъ индекси сж поставени въ скоби.

Жгълътъ на крилата на долната челюсть . . .	128 ⁰	118 ⁰	—	—	120 ⁰
Хоризонтална обиколка (презъ офриона и най-гол. prot. oss.)	537	513	—	501	472
Трансверзална обиколка	327	320	—	316	297
Сагитална обиколка (назионъ-опистионъ). . . .	406	371	—	359	—
„ „ на челната костъ (назионъ-брегма).	148	129	—	128	—
Сагитална обиколка на теменнитъ кости (брегма-ламбда)	131	133	129	121	116
Сагитална обиколка на тилната костъ (ламбда-опистионъ)	127	109	—	110	100
Пръко разстояние между назионъ и брегма . .	125	115	—	111	106
„ „ брегма и ламбда	118	116	115	108	103
„ „ ламбда и опистионъ	105	95	—	96	89
Височина на черепа отъ ушнитъ отвърстия (проект.)	121	119	—	115	110
Постбазинална дължина	101	—	—	79	(69)
Индекси:					
Дължинно-широченъ индексъ $\left(\frac{100 \times \text{шир.}}{\text{дълж.}}\right)$. .	72.9	76.8	—	82.6	83.9
Дължинно-височенъ индексъ $\left(\frac{100 \times \text{вис.}}{\text{дълж.}}\right)$. .	74.0	—	—	76.2	(78.3)
Широко-височенъ индексъ $\left(\frac{100 \times \text{вис.}}{\text{дълж.}}\right)$. .	101.4	—	—	92.3	(93.3)
Индексъ на цѣлото лице $\left(\frac{100 \times \text{вис. на лицето}}{\text{бицигомат. шир.}}\right)$	—	(92.9)	—	—	(84.4)
Индексъ на горното лице $\left(\frac{100 \times \text{вис. на гор. лице}}{\text{бицигомат. шир.}}\right)$	—	(55.9)	—	—	(52.2)
$\left(\frac{100 \times \text{най-малка ширина на челото}}{\text{бицигоматична ширина}}\right)$	—	(74.8)	—	81.9	—
Носовъ индексъ $\left(\frac{100 \times \text{шир.}}{\text{дълж.}}\right)$	(47.3)	(52.0)	—	—	(55.8)
Орбитенъ индексъ $\left(\frac{100 \times \text{вис.}}{\text{дълж.}}\right)$	—	(80.0)	—	80.0	77.8
Индексъ на небцето $\left(\frac{100 \times \text{шир.}}{\text{дълж.}}\right)$	—	89.4	—	—	—
$\left(\frac{100 \times \text{ширина}}{\text{височина}}\right)$ на крилото на долната частъ .	60.3	63.8	—	—	72.6
$\left(\frac{100 \times \text{сагит. обиколка на челната костъ}}{\text{сагит. обиколка на черепа}}\right)$. . .	36.4	34.8	—	35.7	—
$\left(\frac{100 \times \text{сагит. обиколка на теменнитъ кости}}{\text{сагит. обиколка на черепа}}\right)$. . .	32.3	35.8	—	33.7	—
$\left(\frac{100 \times \text{сагит. обиколка на тилната костъ}}{\text{сагит. обиколка на черепа}}\right)$. . .	31.3	29.4	—	30.6	—
$\left(\frac{100 \times \text{пръко разстояние между назионъ и брегма}}{\text{сагит. обиколка на челната костъ}}\right)$	84.5	89.2	—	86.7	—
$\left(\frac{100 \times \text{пръко разстояние между брегма и ламбда}}{\text{сагит. обиколка на теменнитъ кости}}\right)$	90.1	87.2	—	89.3	88.8
$\left(\frac{100 \times \text{пръко разстояние между ламбда и опистионъ}}{\text{сагит. обиколка на тилната костъ}}\right)$	82.7	87.2	—	87.3	89.0

Prähistorische Schädel aus Bulgarien. -- Die Ausgrabungen einer prähistorischen Siedelung in der Nähe von Russe in Nordbulgarien haben uns die ersten prähistorischen Schädel in Bulgarien geliefert: 3 crania, 1 calvarium und 1 calva. Sie stammen aus der Stein-Kupferzeit und sind um die zweite Hälfte des 3. oder den Anfang des 2. Jahrtaus. v. Chr. zu datieren. Diese kleine Reihe zeigt uns bedeutende Unterschiede in der physischen Beschaffung der damaligen Bewohner der Donaugegend in Bulgarien. Unter den 4 besser erhaltenen Schädeln ist einer dolichokephal (ind. 72·9), ein — mesokephal (76·9) und zwei — brachykephal (82·6 und 83·9). Durch diese Schädel wird die Anwesenheit brachykephaler Elemente zu dieser Zeit im nord-östlichen Teile der Balkanhalbinsel bewiesen. Dieser brachykephale Typus ist curvoccipital und hat, soweit man nach der erhaltenen Hälfte des Gesichtes des Schädels № 5 urteilen kann, niedriges Gesicht und ziemlich breite Nase. Beide brachykephale Schädel sind weiblich. Von den männlichen Schädeln kann der eine (№ 1) als typischer Vertreter des homo mediterraneus bezeichnet werden; der andere, der sich auch durch einen grösseren Wuchs auszeichnet, ist wahrscheinlich durch den nördlichen Typus beeinflusst.

Kr. Drontschilow.

Археологически вести

25-годишният юбилей на проф. Г. И. Кацаровъ.—На 12 юли т. г. проф. Г. И. Кацаровъ отпразнува въ интименъ кръгъ отъ приятели и почитатели 25-годишнината на своята научна дейностъ. Не е тукъ мѣстото да даваме по-подробна оценка на тази дейностъ и на личността на юбиляра. Обаче името на проф. Кацаровъ е тъй тѣсно свързано съ развитието на нашето археологическо дѣло и неговитѣ заслуги за създаването и закрепването на Археологическия Институтъ сж тъй голѣми, дето ние не можемъ да не се спремъ на тяхъ поне съ нѣколко думи.

Проф. Кацаровъ е роденъ въ Копривщица на 4 октомври 1874 г. Първоначално и трикласно образование той е получилъ въ родния си градъ, следъ което постъпва въ класическия отдѣлъ на Софийската мъжка гимназия, който завършва въ 1893 год. Следъ като остава една година въ Копривщица като основенъ учителъ, презъ 1894 год. той получава държавна стипендия и заминава за Лайпцигъ, за да следва по класическа филология и стара история. Издържалъ докторския си изпитъ на 17 априли 1899 год., той се връща въ София, получава назначение като учителъ и бива веднага командированъ въ тогавашното Висше училище. Редовенъ доцентъ по стара история той става отъ 1 мартъ 1900 год., извънреденъ професоръ отъ 21 декември 1904 год. и редовенъ професоръ отъ 18 септември 1910 год.

По такъвъ начинъ, добилъ солидно класическо образование и прекаралъ едно строго историческо школуване, надаренъ съ голѣмо трудолюбие и методичностъ въ работата, проф. Кацаровъ се явява особно призванъ да разработи

онзи периодъ отъ историята на нашата страна, който предшества създаването на българската държава. Тъкмо въ това отношение за него въ България се е откривало обширно и благодарно поле за работа, на което той посвещава въ продължение на цѣли 25 години, съ необикновено постоянство и себеотрицание, всички свои сили и знания. Неговитѣ интереси сж извънредно разнообразни. На първо мѣсто тѣ засѣгатъ историята и бита на онези народи, които сж населявали Балканския полуостровъ до края на античната епоха, особено на тракитѣ и македонцитѣ. Трудовѣтъ на проф. Кацаровъ върху двата тѣзи последни народа ще останатъ съ трайно значение не само за българската, но така сжщо и за западноевропейската наука.

Наредъ съ историческитѣ си изследвания, проф. Кацаровъ се е занимавалъ твърде много и съ въпроси изъ областта на предисторията, на античната археология и епиграфика, на античнитѣ религии и на социалния строй у старитѣ гърци. Неговитѣ многобройни трудове по тѣзи предмети, голѣма частъ отъ които сж писани на чужди езици, дадоха мощенъ тласкъ на българската историческа наука, като издигнаха нейното значение и въ чужбина, дето проф. Кацаровъ се ползува сжщо така съ широка известностъ и голѣмо уважение.

Проф. Кацаровъ принадлежи къмъ членоветѣ-основатели на Българското Археологическо Дружество. Следъ кризата, която това дружество прекара презъ 1906/7 година, когато то почти щѣше да се рзпадне, проф. Кацаровъ бѣ избранъ на 24 февруари 1908 год. за председателъ на дружеството, като остана на този постъ повече отъ 12 години, чакъ до 21 ноември 1920 година,

когато дружеството бѣ реорганизирано съ новъ уставъ въ институтъ. Благодарение на умѣлото водене на дружественитѣ дѣла отъ страна на проф. Кацаровъ и на неговата искренна преданность къмъ задачитѣ на дружеството, това последното успѣ въ течение на тѣзи 12 години да засили твърде много своята дейность и да се обърне въ единъ истински наученъ институтъ. Само по такъвъ начинъ бѣ възможно да се подготви почвата за създаването на сегашния Археологически Институтъ. Проф. Кацаровъ продължава да взема най-живо участие и въ дѣлата на Института като членъ на неговия управителенъ съветъ.

Следъ казаното по-горе всѣки ще разбере, че Институтътъ, като посвещава настоящия II томъ отъ своитѣ Известия на проф. Кацаровъ, дава само единъ скромненъ изразъ на своята голѣма благодарность и уважение къмъ заслугитѣ на своя дългогодишенъ председател и членъ на управителния съветъ.

Проф. Кацаровъ е действителенъ членъ на Българската академия на наукитѣ, на Българския археолог. инст., на Германския археолог. инст. въ Берлинъ, на бившия Руски археолог. инст. въ Цариградъ и дописенъ членъ на Австрийския археолог. инст. въ Виена и на Виенското предисторическо дружество.

Въ допълнение на тѣзи кратки бележки по доле даваме списъкъ на поважнитѣ научни трудове на проф. Кацаровъ, отъ които може да се сѣди най-добре за неговата научна дейность. Трудовѣтѣ сж наредени по годината на появяването имъ. Заглавията на тѣзи отъ тѣхъ, които сж излѣзли като отдѣлни книги, сж напечатани съ подебели букви. Една пълна библиография на трудовѣтѣ на проф. Кацаровъ, които възлизатъ на 211 нумера, ще бжде обнародвана наскоро въ Годишника на университета.

1899

1. *De foederis Phocensium institutis.* Dissert. inaug. Lipsiae, 48 стр. 8°.

1900

2. Бѣлѣжки върху пентаполията и хексаполията на Черно море. Пер. сп. LXI 463/469.

3. Къ Аристотелю *Ἀδρυ. πολ.* XXX. Филолог. обозрѣние XVIII 177/178.

1901

4. Бѣлѣжки върху античния Пловдивъ. Сб. нар. ум. XVIII 653/658.

5. Къ внешней политикѣ Аѳинъ. Филол. обозр. XX 189/192.

6. Die Entstehungszeit des linkspon-tischen *Kocyn.* Philol. LX 315/16.

7. Über die Namen der Stadt Philippopolis. Berl. philol. Wochenschr. № 50.

1902

8. Нѣколко бѣлѣжки по културата на старитѣ траки. Пер. сп. LXIII 726/733.

1903

9. Der Liparische Kommunistenstaat. Philol. LXII 157/160.

1904

10. Объ отношеніи Аѳинской политин Аристотеля къ Ксенофону. Жур. мин. нар. просв., юнѣй, отд. класс. фил. 270/277.

11. Zur Religion der alten Thraker. Klio IV 116.

1905

12. Просбата на скаптопаренцитѣ до имп. Гордиана III. Год. на унив. I 28/38.

13. Zur Inschrift der Skaptoparener. Wochenshr. f. klass. Phil. № 13, 362/3.

14. Zur Geographie des alten Thrakiens. Пакъ т. 930/933.

15. Zum Monumentum Ancyranum. Klio V 416.

1906

16. Изъ предисторията на Балканския п-овъ. Пер. сп. LXVII 255/282.

17. Дѣлата на императора Августа (Monumentum Ancyranum). Год. на унив. за 1905/6, 209/244.

18. Бендида, Изв. ист. д-во II 30/40.

19. Zur Religion der alten Thraker II. Klio VI 169/171.

20. Thrakisches. Arch. f. Religionswiss. IX 287/289.

21. Per la storia degli Etruschi. Riv. di storia antica X 511/513.

1907

22. Кукеритъ. Пер. сп. LXVIII 454/458.

23. Епиграфически бълѣжки. ib. 474/5.

24. Залмоксисъ. Год. на университета III 153/164.

25. Zur Geschichte der sozialen Revolution in Sparta. Klio VII 45/51.

26. Die Gesetzgebung des bulgarischen Fürsten Krum. Byzant. Zeitschr. XVI 254/257.

27. Per la storia di Sparta. Riv. di storia ant. XI 127/131.

1908

28. Къ исторiи олигархической революцiи въ Аѳинахъ 411 год. до Р. Хр. Журн. мин. нар. просв., юлiй, отд. класс. фил. 278/283.

29. Karnevalbräuche in Bulgarien. Arch. f. Religionswiss. XI 407/409.

30. Deloptes. ib. 409/411.

31. Zum Asklepioskult bei den alten Thrakern. ib. 573/575.

32. Dulopolis — poneropolis. Riv. di storia ant. XIII 77/8.

1909

33. По въпроса за похода на Александра Велики къмъ Дунава. Пер. сп. LXX 469/472.

34. Къ роману Ямбула. Журн. мин. нар. просв., апрѣль, отд. класс. фил. 181/186.

35. Zur Geschichte des linksPontischen Koluön. Klio IX 492/3.

1910

36. Приносъ къмъ историята на София въ старо време (Матер. за ист. на София кн. I) София, 94 стр. 8°.

37. Бълѣжки за историята на София. Пер. сп. LXXI 468.

38. Новооткрита старохристиянска гробница въ София. Изв. на археол. д-во I 23/28.

39. Приносъ къмъ археологията на България. ib. 111/119.

40. Римски находки при с. Арчаръ. Пер. сп. LXXI 853/862.

41. Етнографическото положение на

старитѣ македонци. Минало I 156/175 и 266/281.

42. Vampirglauben in Bilgarien. Arch. f. Religionswiss. XIII 159/160.

43. Quelques observations sur la question de la nationalité des anciens Macédoniens. Rev. des études gr. 243/254.

1911

44. Нови паметници на Митра въ България. Изв. на археол. д-во II 46/69.

45. Антични паметници изъ България. ib. 175/190.

46. Grabfund bei Mesembria. Mitteil. des deutschen archaeol. Inst., Athen. Abt. XXXVI 308/316.

47. Un nouveau bas-relief mithriaque de Bulgarie. Rev. arch. II 73/75.

1912

48. Единъ новъ релефъ на тракийския конникъ. Изв. на археол. д-во III 125/129.

49. Антични паметници изъ България. ib. 180/201.

50. Die Kultdenkmäler der sog. thrakischen Reiter in Bulgarien. Arch. f. Religionswiss. XV 153/161.

51. Zum Kultus des thrakischen Reiters in Bulgarien. Xenia (Hommage internat. à l'Université de Grèce) 108/114.

52. Zalmoxis. Klio XII 355/364.

53. Eine neue thrakische Inschrift. Jahresh. des österr. archaeol. Inst. XV Beibl. 96/100.

1913

54. Битътъ на старитѣ траки. Сб. на acad. I 1/72.

55. Die erste Palesinschrift. Mitteil. des deutschen archaeol. Inst., Röm. Abt. XXVIII 195/197.

56. Ein neuer Beiname der Diana. Jahresh. des österr. archaeol. Inst. XVI Beibl. 205/208.

57. Nouvelles inscriptions relatives au dieu thrace Zbelsourdos. Rev. arch. I 340/346.

1914

58. Светилището на Зевсъ и Хера при Копиловци (Кюстендилско). Изв. на археол. д-во IV 80/112.

59. Vorgeschichtliche Funde aus Sveti Kirilovo. Praehist. Zeitschr. VI 67/88.

1915

60. Извори за старата история и география на Тракия и Македония (заедно с Д. Дечевъ). Бълг. библ. кн. 10, изд. Акад. на наукитъ, София, 199 стр. 8°.

61. Антични паметници изъ България III. Изв. на археол. д-во V 1/19.

62. Нови антични паметници отъ България. Изв. на истор. д-во IV 1/7.

63. Eine neue Inschrift zum griech. Vereinswesen. Archaeol. Anz. XXX 87/89.

64. Ein neues Denkmal aus Thrakien. ib. 166/178.

1916

65. Beiträge zur Kulturgesch. der Thraker (Zur Kunde der Balkanhalbinsel II: Quellen und Forsch., Heft 5). Sarajevo, 122 стр. 8°.

1917

66. Das archaeologische Nationalmuseum in Sofia. Museumskunde XIII 1/15.

67. Heros (thrakischer Reiter). Pauly-Wissowa, Realencykl. Suppl. III 1132/1148.

68. Zur Archaeologie Thrakiens. Archaeol. Anzeig. XXXIII 2/64.

69. Ein Mithrasdenkmal aus Makedonien. Arch. f. Religionswiss. XX 236.

1918

70. Vorgeschichtliches aus Bulgarien. Præhist. Zeitschr. X 181/184.

71. Die ethnographische Stellung der Pæonen. Klio XVIII 20/26.

1919

72. Келтитъ въ стара Тракия и Македония. Спис. на акад. XVIII 41/80.

73. Елинизмътъ въ стара Тракия и Македония. Год. на унив. XIII-XIV 1/9.

74. Археологично-историческото значение на българскитъ земи. Слънце II 214/222.

75. Антични паметници изъ България IV. Изв. на археол. д-во VII 1/14.

76. Kleine Funde aus Bulgarien. Jahresh. des österr. archaeol. Inst. XIX-XX Beibl. 43/50.

1920

77. Приноси къмъ историята на древността. Първа редица. София, 144 стр. 8°.

1921

78. Пеония. Приносъ къмъ старата етнография и история на Македония (Геогр. библ. № 3). София, 62 стр. 8°.

79. Старохристиянскитъ надписи отъ Сердика. Мат. ист. на София V 37/53.

80. Ein Mithrasdenkmal aus Bulgarien. Archaeol. Anz. XXXVII 344/5.

1922

81. Царъ Филипъ II Македонски. История на Македония до 336 год. пр. Хр. София, 319 стр. 8°.

82. Народността на старитъ македонци. Македония I кн. I 10/21 и 23/29.

83. Приносъ къмъ археологията на Мариово. ib. кн. X 6/11.

84. Приносъ къмъ старата история на Македония. Изв. на ист. д-во V 1/10.

85. Антични паметници изъ България. Год. на Нар. арх. музей за 1921, 147/151.

86. Паметници на религиозния синкретизъмъ въ стара Тракия. Изв. на археол. инст. I 137/145.

87. Vorgeschichtliches aus Makedonien. Buličev Sbornik, 9/12.

88. Neue Denkmäler zur Religionsgeschichte Thrakiens. Archaeol. Anz. XXXVIII 185/202.

1923

89. Vorgeschichtliches aus Bulgarien. Wien. præhist. Zeitschr. X 109/111.

90. Inscriptions et antiquités de la Macédoine occidentale. Bull. de corr. hellén. XLVII 275/300.

1924

91. Антични паметници изъ България V. Изв. на археол. инст. II 69/82.

Ред.

Владимиръ Василевичъ Стасовъ (по случай 100-годишнината отъ рождението му, 1824 1924). — Това бѣше въ всѣко отношение голѣма личностъ. Съ своя високъ ръстъ, мощна фигура, ши-

рока и дълга брада, силенъ, самоувѣренъ гласъ, той обръщаше внимание навсѣкжде, дето се появяваше. Стасовъ следѣше съ интересъ успѣхитѣ на руското изкуство и наука, на които бѣ посветилъ силитѣ си, и не пропускаше случая да посещава концерти, изложби, научни сказки и нови опери. Неговата грамадна фигура отговаряше напълно на огромния му интелектуаленъ диапазонъ. Може да се каже, че нѣма област на изкуството и на древността, предимно на руската и общославянската, по която Стасовъ да не е изказалъ своето авторитетно мнение и да не е възбудилъ интересъ съ нови идеи и теории, които, наистина, сж се показвали понѣкога на съвременнитѣ парадоксални, обаче по-късно често сж били потвърждавани отъ научнитѣ издирвания. Предъ спомена за тази забележителна личностъ, човѣкъ остава очуденъ отъ голѣмитѣ способности, съ които природата бѣ надарила Стасова и които той, благодарение на своята енергия и неуморно трудолюбие, е използвалъ напълно. История, стара литература, археология, живописъ, скулптура и музика — всичко е намирало живъ отзвукъ у него.

Стасовъ е преповѣдвалъ реализъзма въ изкуството и се е борилъ за „истината“ въ него, макаръ тя да не е удовлетворявала тогавашнитѣ естетически възгледи. Въ сжщото време той е билъ голѣмъ идеалистъ и романтикъ, който се е държалъ далеко отъ грубата действителностъ. Скроменъ, въпреки голѣмата си популярностъ, той до края на живота си се е задоволявалъ съ тихата служба на библиотекаръ въ Народната библиотека, като е пазелъ книжнитѣ съкровища на ценнитѣ художествени издания, между които се е развивала неговата научна дейностъ. И какви само хора не сж отивали при него! Художници, учени, археолози, историци на изкуството, музиканти и артисти — всички сж се обръщали къмъ него за справки и съвети, като сж знаели неговия съобщителенъ характеръ и готовността, съ която той е услужвалъ всѣкому. Въ неговото мнени-

е сж се вслушвали всички първи хора, увѣрени въ неговия умъ, знания и една особна прозорливостъ както въ областта на пластическитѣ изкуства, така и на музиката.

Цѣла редица руски художници отъ групата на тѣй нареченитѣ „Передвижники“, като Шварцъ, Васнецовъ, Крамской, Рѣпинъ, Антокольскій и Гинцбургъ, сж се намирали подъ силното влияние на Стасова, на чиито идеи и указания се дължатъ много отъ тѣхнитѣ произведения.

Стасовъ е вземалъ живо участие въ сждбинитѣ на руското изкуство. Той е подкрепялъ националното, самобитното направление, като се е радвалъ искрено на всѣко руско начинание и е порицавалъ подражанието на западно-европейски образци. Обаче, въпреки своето „русофилство“, Стасовъ е билъ такъвъ добъръ познавачъ и ценителъ на старитѣ паметници, дето той е билъ въ състояние да отличи много добре заетото отъ самобитното даже и въ такива произведения, които до тогава сж се считали като продуктъ на най-чисто руско творчество. Като доказателство за това нѣщо могатъ да послужатъ неговитѣ изследвания въ книгата му „Произхождение русскихъ былинъ“ (1868 г.), въ които той установява силни източни влияния и даже прями заемки. Въпреки своя голѣмъ патриотизъмъ, Стасовъ, съ тази си теория, се е поставилъ въ рѣзко противоречие съ възгледитѣ на тогавашния националенъ сантиментализъмъ, който не е искалъ да допусне, че едно такова типично народно произведение, като рускиятъ епосъ, е могло да бжде повлияно отъ други подобни поеми и да съдържа заемки.

На времето си този въпросъ подигналъ голѣмъ шумъ въ Русия. Филолози и историци се опълчватъ противъ Стасова, като го упрекватъ въ липса на патриотизъмъ и му приписватъ желанието да унизи народното творчество. Стасовъ енергично отблъсвалъ всички упреци и защищавалъ своитѣ възгледи. Наистина, при тогавашното състояние на филологическитѣ и историческитѣ науки, и особно на археологията, било

е твърде смело отъ Стасова, който не е билъ филологъ-специалистъ, да поддържа своитѣ идеи. Обаче той е обладалъ особна способностъ да налущква това, което по-късни научни издирвания сж идвали да потвърдятъ. Сжщото нѣщо може да се каже и по отношение на музиката, която Стасовъ горещо обичалъ и дълбоко разбиралъ.

Стасовъ е оставилъ многобройни научни трудове, особно статии и монографии, прѣснати въ специалнитѣ списания и ежедневната преса. Голѣма частъ отъ тѣхъ влизатъ въ издаденитѣ отпосле 3 тома негово съчинения. Като главно негово произведение се явява обаче капиталниятъ му трудъ „Славянскій и восточный орнаментъ по рукописямъ отъ IV до XIX вѣка“, голѣмъ монументаленъ албумъ съ стотици цвѣтни репродукции, въ който е събранъ извънредно богатъ материалъ съ твърде важно значение за археологията и историята на изкуството.

Безъ да се разглежда по-подробно научното значение на Стасовитѣ трудове, достатъчно е само да се хвърли единъ погледъ върху тѣхъ, за да се види, колко разнообразни сж били неговитѣ интереси и колко въпроси той се е стараялъ, ако не да разреши, то поне да освѣтли отъ научно гледище. Освенъ неговитѣ исторически трудове „Исторія имп. Ивана Антоновича и его семейства“, „Исторія попытокъ къ введенію грегорианскаго календаря въ Россіи“ и др., Стасовъ, увлеченъ отъ археологията, е написалъ и редица археологически издирвания, като „О Владимірскомъ кладѣ“, „Катакомбы съ фресками въ Керчи“, „Дуга и пряничныи конь“, „Православные церкви западной Россіи въ XVI в.“, „Коптская и эфиопская архитектура“, изследвания върху рускитѣ шевици и орнаменти и др. Макарь много отъ неговитѣ работи днесъ вече да сж остарѣли, все пакъ тѣ представятъ интересъ като едни отъ първитѣ опити да се освѣтлятъ и да се обяснятъ научно известни области, които тогава сж били съвсемъ непознати или малко изследвани.

Стасовъ е билъ синъ на архитекта Ва-

сий Стасовъ, който е построилъ Преображенския и Троицкия Събори въ Петербургъ. Той е получилъ своето образование въ откритото по онова време училище за правнитѣ науки, следъ което отъ 1851 до 1854 год. прекаралъ въ пжтешествия, главно въ Италия, дето се запозналъ основно съ художественитѣ съкровища на тази страна. Наследената отъ баща му любовъ къмъ изкуството и старитѣ паметници го отклонява отъ административната кариера, за която той се е приготвявалъ. Следъ завръщането си отъ чужбина, той постъпилъ въ 1856 год. на служба въ създадената тогава специална комисия, която е имала за задача да събира материали за живота и управлението на императора Николая I, като написалъ презъ това време нѣкои отъ изброенитѣ по-горе трудове. Сжщевременно той вземалъ най-живо участие въ работитѣ на художествения отдѣлъ на Народната библиотека и въ края на 1872 година билъ назначенъ за библиотекаръ на този отдѣлъ.

Цѣлото семейство на Стасова се отличавало съ голѣми способности. Неговиятъ братъ Д. В. Стасовъ билъ отличенъ юристъ и адвокатъ, а сестра му е била една отъ най-виднитѣ агитаторки за женското образование и е взела живо участие въ уреждането на Висшитѣ женски курсове. Самиятъ Владимиръ Василевичъ Стасовъ, благодарение на своитѣ способности, е успѣлъ да стане една крупна величина въ областта на руската художествена критика и на художествената археология.

С. Н. Кондаковъ.

Първиятъ международенъ конгресъ по византология. — Отъ 14 до 19 априли т. г. се състоя въ Букурещъ първиятъ международенъ конгресъ по византология, въ който взема участие и България чрезъ проф. Б. Филовъ като делегатъ на Българската Академия на Наукитѣ и на Българския Археологически Институтъ. На конгреса присъствуваха, освенъ мѣстнитѣ учени, 29 официални представители на следнитѣ държави: Англия, Белгия, България, Гърция, Испания, Италия, Съединенитѣ

шати, Франция, Чехословашко и Югославия. Освенъ това дѣятелно участие въ работитѣ на конгреса взема като частно лице и проф. Н. П. Кондаковъ, комуто бѣха указани голѣми почести. Най-много делегати бѣха изпратили Югославия (8 души) и Франция (7 души). Испания, Италия, Съединенитѣ щати и България бѣха представени само по съ единъ делегатъ, а останалитѣ държави имаха по двама делегати. Германия, Австрия, Унгария и Турция не бѣха представени на конгреса. Особно трѣбва да се съжالياва за отсъствието на германскитѣ учени, които, по понятни причини, не бѣха канени на конгреса. По такъвъ начинъ въ него не можахъ да взематъ участие голѣма частъ отъ учениитѣ, между които се намиратъ едни отъ най-добритѣ византинисти, и това обстоятелство не можеше да не понижи научното значение на конгреса. Мнозина отъ делегатитѣ схващаха много добре този недостатъкъ и за това даже въ официалнитѣ разисквания се изказаха пожелания, въ бъдащитѣ конгреси да участвуватъ и представителитѣ на централнитѣ сили. Тѣзи пожелания се отминаха обаче мълкомъ, безъ да се вземе нѣкакво опредѣлено становище спрѣмо тѣхъ. Впрочемъ трѣбва да се забележи, че немската наука все пакъ бѣ представена чрезъ проф. Грюнвалдъ, делегатъ на немския университетъ въ Прага. Освенъ това нѣкои отъ рефератитѣ бѣха четени на немски, и то отъ грѣцки, ромѣнски и сръбски учени.

Конгресътъ заседаваше въ две секции: историческа и филологическо-археологическа. Заседанията се ръководѣха отъ пѣрвитѣ делегати на участвуващитѣ държави и траяха 6 дена. Презъ това време въ дветѣ секции се прочетоха 42 реферата и съобщения. Почти всички тѣзи реферати засѣгаха съвсемъ специални въпроси и не представяха общъ интересъ за конгреса, на който въобще не се сложиха на разискване въпроси отъ организационенъ характеръ. По тази причина конгресътъ въ това отношение не може да се означи като особно сполучливъ. Единствениятъ организационенъ въпросъ, който се разгледа отъ

конгреса, бѣше този за създаването на едно ново списание за византийскитѣ студии, въ което да се даде широко мѣсто и на византийската археология. Това списание ще излиза въ Брюкселъ подъ заглавие Византионъ и ще се редактира отъ белгийскитѣ византинисти Грегоаръ и Грендоръ. Въ него ще се обнародватъ статии предимно на френски, обаче ще се допускатъ и много други езици, включително и български.

Отъ рефератитѣ най-голѣмъ интересъ за насъ представляше съобщението на А. Грабаръ върху произхождението на Критската школа въ църковната живопись, въ което авторътъ разглежда фрескитѣ отъ Боянската църква, за сюжетитѣ на които той доказва, че сж отъ цариградски произходъ. Самитѣ майстори обаче, които сж рисували фрескитѣ, изглежда да сж били българи. Този рефератъ възбуди едни отъ най-продължителнитѣ и оживени прения, които сж едно ново доказателство за голѣмото значение на Боянскитѣ фрески за историята на църковната живопись.

Следъ свършването на конгреса бѣ предприета задружно една обиколка изъ Ромѣния, за да се запознаятъ конгресиститѣ съ по-важнитѣ византийски паметници на страната. Презъ време на тази обиколка бѣха посетени Воронежъ, Ватра Молдовица, манастира Путна, Сучевица, Сучава, Яшъ, Арджешъ, манастира Хурези и манастира Гозия. Отъ паметниците въ тѣзи мѣста най-голѣмъ интересъ за насъ представятъ фрескитѣ отъ XIV вѣкъ, открити напоследъкъ въ Арджешъ, които сж много добре запазени и се отличаватъ съ хубавото си изпълнение. Тѣ сж рисувани отчасти отъ грѣцки, отчасти отъ славянски, може би български майстори, и тѣхното по-подробно изучаване въ връзка съ аналогичнитѣ паметници у насъ би дало твърде интересни резултати за историята на сръдновѣковната църковна живопись. Преглеждането на оригиналитѣ на всѣки случай показва, че начинътъ, по който тѣзи фрески сж обнародвани отъ ромѣнитѣ въ Известията на ко-

мисията за историческите паметници (1923 год.), не е удовлетворително и не може да даде ясно представление за достоинства на оригиналите, нито пък за точния текст на надписите.

Заслужава още да се отбележи, че въ Сучевица се пази едно ржкописно евангелие от XVII вѣкъ съ отлично изработени миниатюри, които изглежда да сж копие отъ миниатюрите на Иванъ Александровото евангелие на лордъ Кърцона въ Лондонъ.

Конгресътъ въ Букурещъ даде възможностъ на голѣма частъ отъ представителите на византологията да влезатъ въ лични връзки помежду си, които връзки ще улеснатъ безспорно международната организация на изследванията въ тази научна областъ. Душата на конгреса бѣше видниятъ ромънски ученъ и държавникъ, проф. Н. Йорга, на чиято енергия и организаторски способности се дължи сполучливата уредба на конгреса. Въ него, освенъ проф. Н. П. Кондаковъ, вземаха участие нѣкои отъ най-видните византинисти, като Ch. Diehl, G. Millet, Sir William Ramsay, H. Grégoire и др. Всички конгресисти останаха съ най-добри впечатления отъ приема, който имъ се направи въ Ромъния. На края се взема решение, по предложение на сръбските делегати, щото вториятъ международенъ конгресъ по византология да се свика презъ 1926 г. въ Бѣлградъ, а третиятъ — презъ 1928 год. въ Атина.

По случай на конгреса въ Букурещъ, ромънското правителство отпусна 10 милиона леи, за да може сегашниятъ ромънски институтъ за изучаване на югоизточна Европа да се обърне въ институтъ по византология. На чело на новия институтъ, който впоследствие ще бжде може би премѣстенъ въ Солунъ или Цариградъ, стои пакъ проф. Н. Йорга.

Б. Ф.

Евангелието на една българска принцеса. — Въ едно отъ заседанията на парижката академия на науките презъ 1922 год. известниятъ френски византинистъ Ch. Diehl е направилъ интересно съобщение върху едно гръцко

ржкописно евангелие, което сега се съхранява въ библиотеката на гръцкото Фенерско училище въ Цариградъ (гл. Comptes rendus 1922, 243 сл.). Това евангелие, което датира отъ първата половина на XI вѣкъ, има 262 страници съ текстъ въ две колони и е украсено, както много други евангелия отъ онази епоха, съ четири голѣми миниатюри, които представятъ четирмата евангелиста върху златенъ фонъ. Главниятъ интересъ на евангелието се заключава въ една ржкописна бележка на последния листъ, която въ преводъ гласи: „въ месецъ мартъ на първия индиктионъ отъ 6571 год. това евангелие се подари на манастира Св. Троица въ Халки отъ императрица Екатерина Комнина, която се нарече при приемането на монашеството монахиня Ксения. Молете Господа за нея при утренната молитва и въ светата литургия“.

Годината 6571, презъ която е било подарено евангелието, отговаря на 1063 отъ Рождество Христово. Личността на императрица Елисавета Комнина е твърде добре позната отъ историята (гл. за нея Diehl, цит. м.). Тя е била по-големата дъщеря на царъ Самуила, следъ катастрофата на Бѣласица въ 1018 год. е паднала заедно съ сестра си като пленница на Василия II и е украсявала, заедно съ другите заробени членове на българската царска фамилия, триумфа на Василия при тържественото му влизане въ Цариградъ въ 1019 год. Въ Цариградъ тя е била ужена за даровития византийски полководецъ Исакъ Комнинъ, който въ 1057 год. е билъ провъзгласенъ за императоръ. По такъвъ начинъ дъщерята на Самуила става византийска императрица. У византийските автори тя се описва като необикновено енергична и властолюбива жена. Обаче абдикацията на мжжата въ 1059 година, на която тя се е опитала съ всички средства да попречи, е осуетила голѣмите ѝ амбиции. Тя е била принудена да последва примера на императора и да приеме монашеството. Ржкописната бележка отъ евангелието, което тя е подарила на манастира Св. Троица въ Халки, показва, че нейното

монашеско име е било Ксения, а не Елена, както то погрѣшно е предадено у Скилица. Това евангелие, макаръ и писано на грѣцки, е единъ отъ рѣдкитѣ паметници, запазени до днешно време, които иматъ непосредствена връзка съ членове на българскитѣ царски династии, и по тази причина то представя особенъ интересъ за насъ.

Б. Ф.

Кжде е била създадена романската архитектура. — Въпросътъ за произхождението на така наречения романски стилъ е стоялъ винаги въ центъра на всички изследвания върху срѣдно-вѣковната архитектура и съставя една отъ най-интереснитѣ проблеми въ историята на изкуството. За отечество на романската архитектура се счита обикновено, въ общи черти, юго-западна Европа. Обаче, следъ като къмъ срѣдната на миналия вѣкъ станаха по-добре известни старитѣ архитектурни паметници на Сирия, френски учени като *marquis de Vogüé*, *Courajod*, *Viollet-le-Duc* и др., изтъкнаха голѣмата прилика на тѣзи паметници съ романскитѣ постройки въ западна Европа. Въ по-ново време издирванията отъ тоя родъ, които имаха за цѣль да установятъ, дали романската архитектура не произхожда отъ Ориента, бѣха разширени и за вътрешността на Мала-Азия, главно отъ виенския ученъ *Joseph Strzygowski*, който въ единъ отъ последнитѣ си голѣми трудове върху старата арменска архитектура разглежда влиянието на Ориента върху европейската архитектура възъ основа на единъ необикновено обширенъ материалъ. Въ последния (шести) томъ на *Anuari de l'Institut d'estudis catalans* (1923, стр. 203—230), френскиятъ археологъ *Jean-Auguste Brutails* прави единъ новъ опитъ да отговори на въпроса, който въ продължение на толкова време вече непрекъснато занимава ученитѣ. *Brutails* се връща назадъ, като оставя на страна всички паметници на Ориента, и гради своитѣ заключения само възъ основа на европейскитѣ църковни постройки. Следъ като установява, кои сж отли-

чителнитѣ белези на романската архитектура, той търси да намери, кжде се е появилъ най-напредъ всѣки единъ отъ тѣхъ. По такъвъ начинъ той дохожда до заключение, че романската архитектура е била създадена въ южна Франция и северна Испания, главно въ областитѣ *Провансъ* и *Каталония*, които въ началото на романската епоха сж се намирали въ твърде тѣсни връзки по между си. *Brutails* съ право бележи, че въ сжщностъ не сжществува единъ типъ на романска църква, който да е билъ създаденъ на нѣкое определено мѣсто и отъ тамъ да се е разпространилъ въ околнитѣ страни; напротивъ, ние намираме известно число твърде различни романски типове, които могатъ да иматъ различно произхождение (стр. 226). Обаче и неговиятъ отговоръ на въпроса, кжде е била създадена романската архитектура, не дава удовлетворително разрешение на проблемата, толкозъ повече, че той игнорира съвършено сходнитѣ архитектурни паметници на Ориента. Безъ тѣхното основно проучване не може да се даде отговоръ на въпроса за произхождението на романската архитектура.

Б. Ф.

Светилище на *Iuppiter Optimus Maximus* до с. Мокрешъ (Ломско).

При копане платформа за станцията Мокрешъ по новооткритата ж. п. линия Александрово—Видинъ били открити зидове отъ антични постройки, както и много фрагменти отъ колони и надписи.

1) Голѣма колона отъ варовникъ, очупена отъ двата края, вис. 1 95 м., диаметръ доле 0.52 м., горе малко стѣснена, съ латински надписъ. Височина на буквитѣ отъ 6 до 7.5 см. Подобре сж запазени първитѣ петъ реда, отъ шестия редъ се виждатъ въ края останки отъ нѣколко букви, другитѣ редове сж съвършено заличени. Може да се прочете:

IO M
PRO SALVTE
DN ANON . . .
NI IMP AVG
H R M D O
(BIAP?)

Въ 3 редъ надъ срѣдното N има чертица и тукъ вѣроятно трѣбва да се чете T. Въ лигатура сж и MP и AV въ 4 редъ.

2) Мряморна колона, доле отчупена, вис. 1 м., диаметъръ 0·28 м. Въ долната частъ на колоната сж останали 2 реда латински надписъ съ височина на буквитъ 6 см. Чете се:

IO M
PR[O SALVTE]

3) Фрагментъ отъ мряморна колона, вис. около 0·30 м. Останали сж части отъ надписа въ първитъ два реда. Височина на буквитъ въ 1 редъ 4·5 см., въ 2 р. 3·8 см.

IO [M]
IVPPC

4) Колона отъ мекъ варовникъ съ квадратно поле, висока 0·75 м., диаметъръ 0·32 м. Размѣри на полето 28 на 28 см.

IO M
IVL . ING
DEC . COL

5) Фрагментъ отъ мряморна плоча, вис. 0·35 м., шир. 0·24 м., деб. 0·13 м. Вис. на буквитъ 4·3 см. Обр. 74.

Обр. 74. — Латински надписъ отъ Мокрешъ.

AV въ 3 редъ и TE въ 4 редъ въ лигатура.

Освенъ тѣзи надписи намерени сж и следнитъ фрагменти.

1) Фрагментъ отъ колона, вис. 0 75 м., диаметъръ 0·27 м.

2) Горна частъ отъ мряморна колона, вис. 0·32 м., диаметъръ 0·22 м.

3) Трети фрагментъ отъ колона, вис. 0·27 м., диаметъръ 0·25 м.

4) Фрагментъ отъ жертвеникъ.

5) Подставка на малка колона, вис. 0·22 м., диаметъръ 0·30 м.

6) Четвъртитъ камъкъ отъ постройка, шир. 0·70 м., вис. 0·75 м., деб. 0·22 м. Другъ подобенъ варовникъ е високъ 1·55 м., шир. 0·70 м., деб. 0·62 м.

Навсѣкжде сж разпрѣснати много други фрагменти отъ колони, керамиди и др. Трѣбва да се спомене и единъ фрагментъ отъ мряморно торсо. Останала е само частъ отъ гърдитъ; лѣвата ржка е била превита. Намерени сж и нѣколко дребни предмети и монети.

Обр. 75. — Бронзовъ предметъ отъ Мокрешъ.

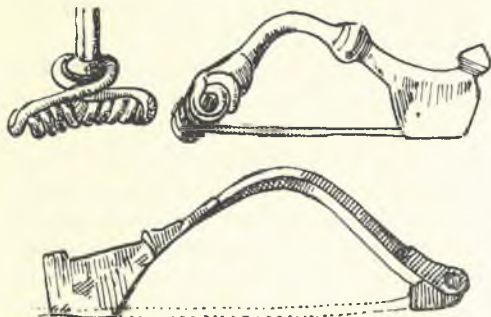
1) Бронзовъ предметъ, кржгла форма, съ диаметъръ 43 мм., съ четири дупки, прокарани на кръстъ презъ срѣдата (обр. 75). Върху лицевата страна изобразена сърна на дѣсно; подъ и надъ нея цвѣтчета. Изображенията сж били изпълнени съ зеленъ емайль, а празното поле — съ синь. Този предметъ произхожда вѣроятно отъ конско снаряжение.

2) Бронзова фибула, дълга 5 см. (обр. 76, горе). Задниятъ край на лжка прави по петъ странични завивки на двѣтъ страни, следъ което преминава въ игла.

3) Втора бронзова фибула, дълга 7·4 см., съ силеснатъ лжкъ, който се разширява въ иглодържател (обр. 76, доле). Лжкътъ е украсенъ въ крайщата съ по петъ точки. Иглата е отчупена.

Освенъ тѣзи предмети, намерени сж

още бронзови пръстени, както и монети от Марк Аврелия (161—180 г.), Галиенъ (253—260 г.) и Аврелианъ (270—275 г.), отъ което време трѣбва да произхождагъ и находкитѣ.

Обр. 76. — Бронзови фибули отъ Мокрешъ.

Отъ самитѣ надписи, посветени всички на Iuppiter Optimus Maximus, се вижда, че това мѣсто е било святилище на този богъ. Оброчни дарове и жертвеници, подарени и издигнати на Iuppiter Optimus Maximus самъ или въ връзка съ други божества отъ римски чиновници и войници сж ни много познати и особно много се срѣщатъ въ Рейнскитѣ и Дунавскитѣ провинции. Самата мѣстность е известна подъ името „Реденитѣ камъни“ и сега е оброчище.

Ив. Велковъ.

Римската баня въ Сулу-дервентъ. — На разстояние 3 клм. северно отъ гара Костенецъ, въ дефилето до рѣката, се намира известниятъ радиоактивенъ изворъ Сулу-дервентъ. При изследвания около извора за правене модерни постройки, на около стотина крачки подъ него, се откриха основитѣ на стара баня. Отъ постройката, преправяна впоследствие може би много пжти, е запазенъ по-добре единъ басейнъ, широкъ 3·75 м. Въ южната частъ, по продължение на стената, е запазено седалището, шир. 0·35 м., на височина 0·50 м. надъ пода. Самиятъ подъ е покритъ съ тухли съ размѣри 35×35 см. Зидътъ е правенъ отъ обикновени ломени камъни, споени съ червенъ хоросанъ.

Западно отъ този басейнъ е имало

друго помѣщение, което се е съединявало съ басейна посредствомъ каналъ отъ водопроводни глинени трѣби, вис. 0·20 м., съ диаметръ 0·10 м. На единъ метъръ височина надъ този каналъ има втори каналъ, обграденъ отдоле съ керамиди. Въ второто външно помѣщение се откриха два пода, покрити сжщо съ тухли. Въ северо-източната частъ се

Обр. 77. — Сребъренъ пръстенъ отъ Сулу-дервентъ.

откриха и други зидове, но по самия строежъ тѣ изглеждатъ да сж отъ турско време. Водата е довеждана до банята посредствомъ каналъ. Останки отъ сжщия червенъ хоросанъ и до сега личатъ по камънитѣ на извора.

Въ центъра на басейна се намери само единъ сребъренъ пръстенъ, съ диаметръ 8 мм., съ силно разширени рамена (обр. 77). Върху отдѣлна, направена отъ по-чисто сребро елипсовидна пластинка се чете Διδυμ(ο)ι (?).

Ив. Велковъ.

Антични паметници въ Старозагорския музей. — Въ музея на Старозагорското археологическо дружество „Августа Траяна“ постъпиха напоследъкъ нѣколко твърде интересни антични паметници, намерени отчасти въ самия градъ, отчасти въ близката околность. Тукъ ще дадемъ кратко описание на най-важнитѣ отъ тѣхъ.

I. Презъ м. априлъ т. г. постъпиха три бронзови сѣда, намерени въ с. Памукчи, Ст. Загорска околия, 15 км. ю. з. отъ града. Обстоятелствата, при които сж открити, останаха неизвестни, защото дарителитѣ, Димитъръ и Колю Гайдарови (баща и синъ), медникари въ Ст. Загора, при откриването имъ не разпитали за това; обаче, ако се сѣди

Обр. 78. — Бронзова амфора отъ Памукчии.

отъ тѣхната запазеностъ, може съ сигурностъ да се приеме, че сж извадени отъ зиданъ гробъ, защото въ обикновенъ гробъ отъ натиска на земята тѣ биха се смачкали.

1) Бронзова амфора (обр. 78) съ две дръжки, отъ които само едната е запазена (инв. № 741). Дъното ѝ е съвсемъ прогнило, вследствие на което височината ѝ може само приблизително да се опредѣли около 30 см.; диаметръ по срѣдата 22 см., на устата 12 см. Дръжката е масивна, широка срѣдно 2 см. Върху долната разширена частъ на дръжката е изработенъ релефно правъ Еростъ, високъ 5 см., съ кръстосани крака и разперени крилца, прилични на растителни листа; той е препасенъ презъ кръста съ панделка, широкитѣ крайща на която се развѣватъ въ дѣсно и въ лѣво; въ дѣсната си ржка държи предметъ, приличенъ на копие, а въ лѣвата — нѣщо като свитѣкъ. Надъ Ероса е представенъ приклеknалъ заякъ, а погоре — предметъ, приличенъ на желѣдъ.

2) Вториятъ сждъ (обр. 79) е бронзова кана (oinoschoe), висока 17 см. (инв. № 740). Голѣмиятъ диаметръ е 12 см., диаметрътъ на дъното — 6.5 см., а на гърлото — 5 см. Дръжката е висока 12 см. и е украсена горе съ лѣвска маска съ широко зинали уста и разрошена грива, а доле завършва съ маска на Херкулеса, обложена съ кожата на Немейския лѣвъ, отъ която на дветѣ

стрѣни на челото се показватъ уши-тѣ на лѣва, а подъ тѣхъ — панджитѣ на преднитѣ крака. По срѣдата на дръжката е изработенъ въ релефъ орнаментъ отъ растително клонче; на двата му края се виждатъ по две продълговати листа, прилични на маслинови, а по срѣдата — други две, но раздѣлени едно отъ друго. Каничката е била позлатена; следи отъ позлатата сж останали вжтре по устата и вънъ по шийката на дръжката.

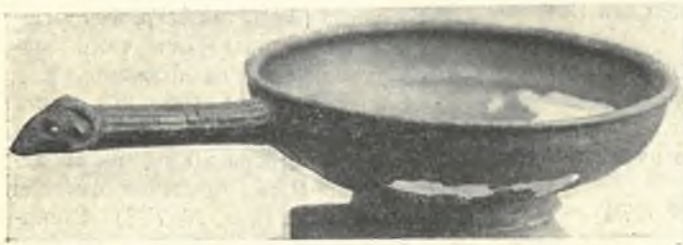
Подобни кани сж намерени въ Панагюрище (гл. Б. Филовъ, Изв. на археол. д-во VI стр. 24) и въ Булуистра (пакъ тамъ стр. 167). Нашата се отличава отъ тѣхъ главно по украшенията на дръжката.

3) Бронзова патера (обр. 80), дълга заедно съ дръжката 32 см., висока 7 см., диаметръ на отвора 20 см., на прилепеното дънце 9 см., дължина само на дръжката 12 см. (инв. № 742). Стенитѣ и дъното сж украсени съ петъ кон-

Обр. 79. — Бронзова кана отъ Памукчии.

центрични издънки. Дръжката е канелирана по цялото продължение до овнешката глава; последната наподобява миниатюрен лост на стенобитна машина; тя е съинкрустирани сребърни очи въ очнитъ кухини. И този сждъ е билъ позлатенъ; следи отъ позлатата сж останали само върху дръжката. Подобна патера е намерена при Кадинъ мостъ, Кюстендилско (гл. Й. Ивановъ, Изв. на археол. д-во I стр. 178). Като се иматъ предъ видъ аналогитъ отъ Панагюрище и Булустра, нашитъ три сжда не могатъ да се поставятъ по-късно отъ елинистическата епоха.

Обр. 80. — Бронзова патера отъ Памукчии.

II. Въ селото Могилово, Чирпанска околия, при реголване на американско лозе, сж изкопани различни бронзови и желъзни части отъ бойна колесница. Находката е станала на 1¹/₂ клм. източно отъ селото, въ мѣстността „Долнитъ лоза“, въ една котловина, заградена съ низки възвишения. По-голѣмата частъ отъ намеренитъ предмети бѣ откупена съ средства на старозагорското гражданство за археологическото дружество въ Ст.-Загора. Нѣкои предмети, дубликати на нашитъ, сж постѣпили въ археологическия музей при Пловдивската Нар. Библиотека. Най-голѣмъ интересъ представятъ бронзовитъ украшения, повечето отъ които сж изработени въ видъ на статуйки.

1) Бронзовъ бюстъ на Херкулеса (обр. 81), вис. 29 см., шир. 26 см., отълично запазенъ Въ дѣлната си ржка Херкулесъ държи кривака, а въ лѣвата — ябълкитъ отъ градината на Хесперидитъ. На главата му е метната въ видъ на шлемъ кожата на Немейския лъвъ.

2) Бронзова статуйка-апликация на амазонка (обр. 82). Височина на статуйката 13 см., дължина на подставката 21·5 см., ширина 7 см.

3) Бронзова статуйка-апликация въ видъ на женски бюстъ (обр. 83). Отъ долната частъ на подставката излизатъ на страни две лебедови шии, отъ които може да се заключи, че бюстътъ представлява Леда. Височина 15 см., ширина, заедно съ лебедовитъ шии, 17 см.

4) Бронзовъ медалионъ - апликация въ видъ на голъ женски бюстъ, високъ 12 см., широкъ 8 см. Презъ гърдитъ е препасана лента, която придържа на гърба тулъ за стрели. Отъ това може да се заключи, че фигурата представлява Диана.

5) Бронзова статуйка-апликация въ видъ на женски бюстъ съ голѣма торква на шията, височина 9 см.

6) Бронзовъ медалионъ-апликация, която представлява маска на медуза съ свързани подъ шията коси. Диам. 5·5 см.

7) Два бронзови таса — крайници на ось отъ главинитъ на колелетата, украсени на предната си частъ съ лѣвски маски (знавали уста и разрошени гриви). Височина 10 см., ширина 9 см., периферия около главината 14 см.

8) Два бронзови гвоздеа, снабдени на единия край съ лжести халки за прокарване на поводитъ на конетъ (обр. 84). Дължина 18 см., външенъ диам. на халкитъ 7·5 см., вътрешенъ диам. 2·5 см.

9) Десетъ бронзови пластинки, дълги по 4·5 см. и широки по 2·5 см., украсени съ ажурно изрѣзани щитове (обр. 84). Тѣзи пластинки сж служели вѣроятно за подбраници-огърлици на конетъ.

10) Два желъзни гвоздеа съ бронзови глави за прикрепяне на колелетата къмъ осьта. Единиятъ отъ тѣхъ има форма на стѣпало.

Намерени сж още и други бронзови пластинки, безъ орнаменти, широки 4·5 — 5 см. и дебели 2 мм., съ които е

била обкована долната част на колесницата, направена отъ четвъртити дървета, дебели 7·5 на 7·5 см. Бронзовитъ пла-

Отъ желѣзнитъ части сж добре запазени табанитъ на колелетата, които иматъ диаметръ 1·05 м., широчина 3·5

Обр. 81. — Бронзовъ бюстъ на Херкулеса отъ Могилово.

стинки сж били поставени само отгоре и от страни на дърветата, а отдоле сж били замѣнени съ желѣзна обкова пакъ толкова широка, но дебела 4·5 мм. Гвоздеитъ сж желѣзни съ бронзови глави; тѣзи последнитъ иматъ диаметръ 3 см. и сж 1 см. високи.

см. и дебелина 1·5 см. Запазени сж и вътрешнитъ пури на главинитъ и външнитъ имъ обхвати; първитъ иматъ диаметръ 9·5 см., вторитъ 12 см. външенъ и 11 см. вътрешенъ диаметръ. Запазенъ е сжщо така и тегличътъ, който има дължина 1 м., широчина 3·5 см. и

дебелина 1 см.; на двата му края сж при-
крепени халки съ външен диаметър

си отворъ е служелъ за влагане и опора
на копие.

Обр. 82. — Бронзова статуйка на амазонка отъ Могилово.

8 см. и вътрешенъ 5 см. Осьта на ко-
лата е била дървена.

Отъ останалата желъзария, като гвоз-
деи, халки, странични тегличи, логофи
и пр., ще споменемъ само единъ лостъ,
дълъгъ 50 см., който съ единия си край
е прикрепенъ на ось, за да се движи
споредъ нуждата въ дѣсно и въ лѣво,
а другиятъ му край съ джгообразния

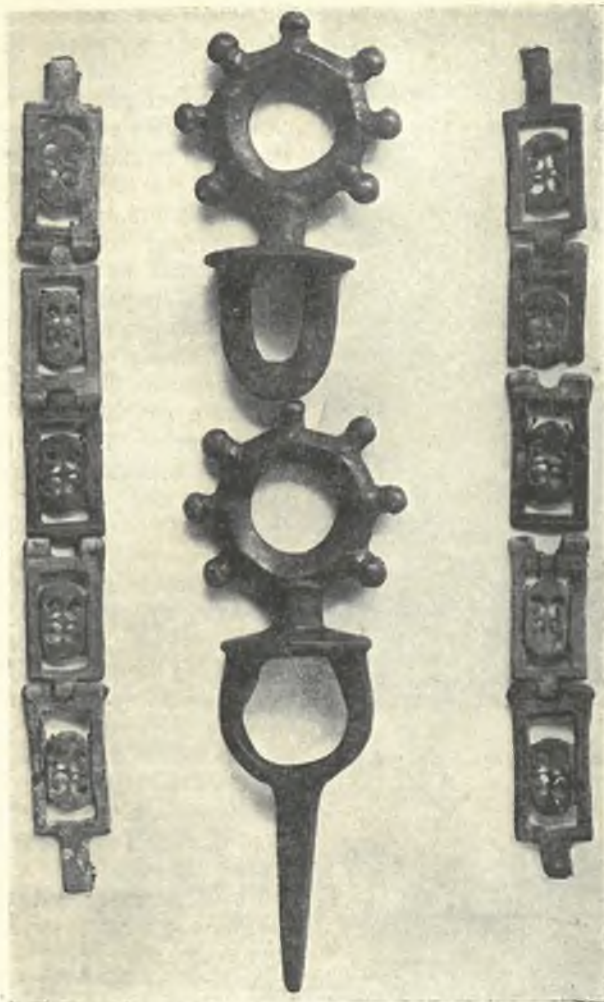

Обр. 83. — Бр. статуйка на Леда отъ Могилово.

III. Отъ по-важнитѣ единични находки
ще споменемъ следнитѣ:

1) Бронзовъ печатъ (обр. 85), съ пра-
вожълна форма и съ размѣри 55 на
30 мм. (инв. 726). Намеренъ въ Ст.
Загора при копане на зимникъ и пода-
ренъ на музея отъ Ив. Дойчевъ, уче-
никъ отъ VII гимн. класъ. Лицето на
печата е бордирано съ рамка, висока
2 мм., на каквато височина изпъкватъ
и буквитѣ на надписа, който е въ два
реда (дължина на буквитѣ 8 мм.) и
гласи: ΖΩΙΛΟΥ. Името Зоилосъ е тра-
кийско и се срѣща често въ паметници
отъ България. На opakото на печата е
заваренъ по срѣдата прѣстенъ съ вън-
шенъ диам. 29 мм. и вътрешенъ диам.
19 мм. Върху него е вдълбано въ не-
гативъ изображение на тристръченъ
гроздъ. Прѣстенътъ изглежда да е ималъ
двойко предназначение: освенъ за хва-
щане на печата, още и за подпечатване
съ самия прѣстенъ, за да се даде об-
раза на грозда, вѣроятно атрибутъ на
Зоиловото занятие — лозарство или
винарство.

2) Голѣма каменна подставка отъ ва-
ровникъ, горе и доле профилирана, ви-

Обр. 84. — Бронзови предмети отъ Могилово.

сока 1·50 м., шир. 0·72 м., деб. 0·60 м. На предната страна на подставката се намира релефно изображение, поставено въ рамка въ видъ на малка сграда (aedicula) съ тригъленъ фронтонъ и две колони (обр. 86). Релефътъ представя Херкулеса, който съ кривака си убива амазонката Хиполита. Височината на релефа заедно съ рамката е 0·55 м., широч. 0·33 м. Подставката е намерена на разстояние 1 км. западно отъ Стара-Загора по шосето за Чирпанъ. Наоколо се забелязватъ развалини отъ стара сграда: трошени камъни и хоросанъ съ чукани керамици.

Отъ Ст. Загора произхожда и втора подобна подставка, която сега се намира въ Народния музей въ София (гл.

Обр. 85.—Бронзовъ печатъ отъ Ст.-Загора.

Обр. 86. — Релефъ отъ Ст.-Загора.

Обр. 87. — Мраморна глава на Панъ отъ Калугерово.

Б. Филовъ, Археологически паралели, Сборн. за нар. умотв. XXVI 1910, стр. 51 сл.). На предната страна тя е украсена пакъ съ релефно изображение въ сжщата рамка въ форма на aedicula, съ тази само разлика, че релефътъ представя улавянето на керинитската сърна отъ Херкулеса. Нѣма никакво съмнение, че тѣзи две подставки произхождатъ отъ нѣкаква постройка въ свръзка съ култа на Херкулеса.

3) Мраморна глава на Панъ, половина отъ естествена голѣмина, намерена при с. Калугерово, Т. Сейменско (обр. 87). Главата е отчупена отъ статуя, която не е намерена. Тя е много добре запазена и се отличава по хубавата си изработка.

Ат. Кожухаровъ.

Материали за проучване неолитичната култура въ България. —

I. Пещерата „Провъртенката“ при с. Кунино (Б.-Слатинско). — Искърскиятъ проломъ, отъ гара Мездра до гара Червенъ-брѣгъ, изобилствува съ многобройни пещери. Въ поменатата областъ най-много пещери има между селата Кунино и Реселецъ (на лѣвия брѣгъ на р. Искъръ). Пещеритѣ около с. Карлуково сж обходени отъ Р. Поповъ, който ни запозна накратко съ тѣхъ.¹⁾ Въ много отъ пещеритѣ на Кунино и Карлуково културниятъ пластъ е отнесенъ отъ течеши води, въ други той лежи подъ торища, понеже голѣма частъ отъ лесностѣпнитѣ пещери лѣтно вѣре биватъ използвани за пладнуване на добитѣкъ.

Единъ километъръ на северъ отъ с. Кунино, отъ лѣво на ж.-пѣтната линия, високо въ скалитѣ, се намира пещерата „Провъртенката“. За да се влѣзе въ пещерата, минава се по-напредъ подъ единъ грамаденъ сводъ, високъ до 25 метра, обрасналъ съ брѣшлянъ. По-натѣкъ следва кржгълъ отворъ, отъ дето собствено започва пещерата, чиято височина стига до 20 метра, а дълбочината ѝ около 30 м. На дѣното пеще-

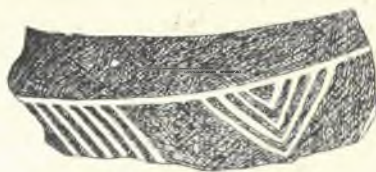
¹⁾ Р. Поповъ, Пещеритѣ около гара Карлуково, въ Год. на Народния музей за 1920 год., стр. 54-55.

рата свързва съ единъ малък отворъ „провъртена“, презъ който може да се излѣзе отъгоре на платото. При поройни дъждове събралата се вода върху платото се промѣква презъ отвора (презъ него човѣкъ може свободно да премине) и постепенно измива пещерния насипъ, така че лѣвата половина отъ него е отнесена. Пещерниятъ насипъ въ дѣсната половина на пещерата ни дава следния профилъ на културния пластъ, чиято дебелина варира отъ 0·90 м. до 1·50 м.: 1) пластъ торъ (30 см.); 2) подъ него следва глина, примѣсена съ вжглища, кости отъ разни животни, изобилни глинени фрагменти, както и дребни остатъци отъ кремъкъ; 3) най-доле дохожда най-стариятъ пластъ, чиято дебелина мѣри отъ 0·20—0·80 м. Той въроятно има дилувиялна възраст. Направихме единъ сондажъ подъ навеса между свода и входа въ пещерата. Тукъ поройната вода е издълбала по-дълбоко и малка частъ отъ културния пластъ е останала незасегната. Дебелината на този пластъ достигаше до 0·70 м., дължината — 2·30 м. Сондажътъ въ този пластъ даде достатъчно материалъ, отъ който да се види, че пещерата е била обитавана въ неолитичната епоха.¹⁾ Намериха се следнитѣ предмети: многобройни глинени фрагменти, три добре запазени малки глинени сѣдинки, осъмъ кремъци, петъ бойни топки, три костени шила, едно костно украшение съ дупка, единъ чукъ отъ кость, четири орждия отъ рога, части отъ хромели и много кости отъ животни.

1) Многобройнитѣ глинени фрагменти, намерени тукъ, както и вѣнъ отъ пещерата, отнесени отъ поройната вода, даватъ достатъчно понятие за характера на керамиката. Отъ многото фрагменти избрахъ по-типичнитѣ — всички съ черенъ и сиво-черенъ до блѣдо-червеникавъ цвѣтъ; глината примѣсена съ пѣськъ. Тѣ произхождатъ отъ добре изпечени сѣдове, чиито стени иматъ де-

белина 0·5 см. до 1·5 см. Повечето фрагменти сѣ безъ орнаменти; само върху нѣкои личатъ следи отъ такива, рисувани съ графитъ. Намеренитѣ дръжки сѣ характерни за пещерната култура у насъ. Тѣ сѣ обли, закрепени вертикално съ единия край близо до рѣба на устата на сѣда. Подобни дръжки сѣ познати отъ пещерата „Моровица“²⁾ и „Топля“.³⁾

Единственъ по-интересенъ фрагментъ отъ устата на голѣмъ глинень сѣдъ е представенъ на обр. 88. Върху гра-

Обр. 88. — Фрагментъ отъ глинень сѣдъ отъ Кунино.

фитна основа е рисувано съ бѣла боя, — една околна линия служи като основа на четири равнобедрени тригълници съ обща основа единъ въ другъ, съ върхове обърнати надолу.

Интересни сѣ малкитѣ глинени сѣдове, два отъ които даваме на обр. 89. Тѣзи малки сѣдинки сѣ безъ орнаменти, подобни на малкитѣ сѣдове отъ пещеритѣ⁴⁾ и могилинтѣ селища.⁵⁾ Пър-

Обр. 89. — Глинени сѣдове отъ Кунино.

²⁾ Р. Поповъ, Разкопки въ пещерата „Моровица“, Изв. Арх. д-во III стр. 281.

³⁾ Г. Бончевъ, Пещерата при с. Желѣзна, Труд. на Бѣлг. Природ.-изп. д-во I 1900, стр. 19 фиг. 39.

⁴⁾ Р. Поповъ, цит. м. стр. 276; Г. Бончевъ, цит. м. стр. 19 сл.

⁵⁾ Цитираниѣ по горе могилини селища и непубликуваниятъ материалъ отъ Деве-барганъ, Султанъ, Костиево и пр.

¹⁾ Отъ намеренитѣ материали малка частъ остана въ прогимназията на с. Кунино.

вата отъ тѣхъ е въ форма на звънецъ, високъ 3 см., диаметръ при устата 3·5 см., съ отчупена половина отъ горния ржбъ. Черенъ цвѣтъ. Другиятъ сждъ е по-голѣмъ, въ форма на чаша (обр. 89 а), вис. 6 см., диам. при устата 6·3 см., съ една кржгла дръжка, която излиза отъ ржба на устата. Сждътъ е по-добре изпеченъ, съ черенъ цвѣтъ, нагоре преминава въ сивъ и свършва при ржба съ червеникавъ. Сждове съ подобна форма имаме отъ пещерата Топля и фрагменти отъ Моровица. Третиятъ сждъ (обр. 89 б), който е високъ 3 см. и съ диаметръ по срѣдата 6 см., е съ две странични дръжки. Дръжките излизатъ отъ ржба на устата и свършватъ при най-издута частъ. Добре изпеченъ, съ червеникавъ цвѣтъ, този сждъ е подобенъ на единъ отъ Моровица,¹⁾ само че последниятъ е по-високъ.

2) Отъ намеренитѣ 8 кременни орждия, 2 сж ножове съ дължина около 11 см., а дължината на стъргалките е 7 см.

3) Намериха се 5 бойни топки отъ варовникъ. Топките сж добре обчукани и иматъ диаметри отъ 8—10 см. Бойни топки сж известни отъ всички наши неолитични селища.²⁾

4) Намеренитѣ 3 костени шила, съ дължина отъ 9—11 см., сж заострени само при единия край.

5) Единственото украшение отъ костъ съ дупка въ срѣдата има дължина 8 см.

6) Четири орждия отъ рога (съ дължина отъ 14 до 22 см.). Тѣ сж безъ дупки, съ следи отъ дѣлане къмъ основата, а къмъ върха слабо заострени.

7) Много отъ части отъ хромели, направени отъ дребнозърнестъ пѣсѣчникъ, показватъ, че обитателитѣ на „Провъртенката“ сж познавали покрай лова и земледѣлието.

Макаръ нашиятъ прадѣдъ отъ младокаменната епоха да е познавалъ земледѣлието, все пакъ ловътъ си ос-

тава главното му занятие. За това свидетелствуватъ многото кости отъ диви животни, намерени въ пещерата, а именно: кости отъ куче (*Canis familiaris*), елень (*Cervus elaphus*), отъ свиня (*Sus scropha*) и много кости отъ птици, а край тѣхъ и черупки отъ миди и охлюви.³⁾

II. Могилата при с. Кьосе-Базирганъ, Шуменско. — Между непубликуванитѣ до сега материали въ Народния музей отъ неолитичната епоха сж и предметитѣ отъ селищната могила при с. Кьосе-Базирганъ, Шуменска околия. Постъпили отдавна въ сбирките на музея, тѣзи материали, макаръ и сходни съ материалитѣ отъ другитѣ могилини селища отъ с. и. България, показватъ известенъ интересъ и заслужаватъ да бждатъ обнародвани.

1) Кременни орждия. Споредъ службата, за която сж били предназначени, кременнитѣ орждия представятъ: а) бравди, б) стъргалки, в) ножове и г) бойни топки.

а) Бравди (обр. 90 а и б). Отъ това селище имаме три кременни бравди. Най-голѣмата има дължина 18·5 см., ширина при острието 6·4 см., а най-малката — 16·8 см. и ширина 7 см. Подобни кременни бравди у насъ сж намерени въ могилитѣ при селата Коджа-Дерменъ,⁴⁾ Салманово⁵⁾ и Султанъ.⁶⁾

б) Стъргалки. Отъ намеренитѣ четири стъргалки, дветѣ, съ дължина 8·2 до 9·5 см., сж слабо корубести, а другитѣ две по-малки и по-добре ретуширани сж почти прави.

в) Ножове (обр. 90 в и г). Тѣ сж на брой три, корубести, равни отъ къмъ вдлъбнатата страна и триплощни отъ къмъ изпъкналата. Дължината имъ е 13·2 до 17·5 см.

г). Бойни топки. Въ всички могилини и пещерни селища у насъ сж намерени бойни топки, било отъ кремъкъ, било отъ разни скали. Отъ могилата при

³⁾ Костниятъ материалъ е опредѣленъ отъ Р. Поповъ.

⁴⁾ Р. Поповъ, Изв. арх. д-во VI стр. 84.

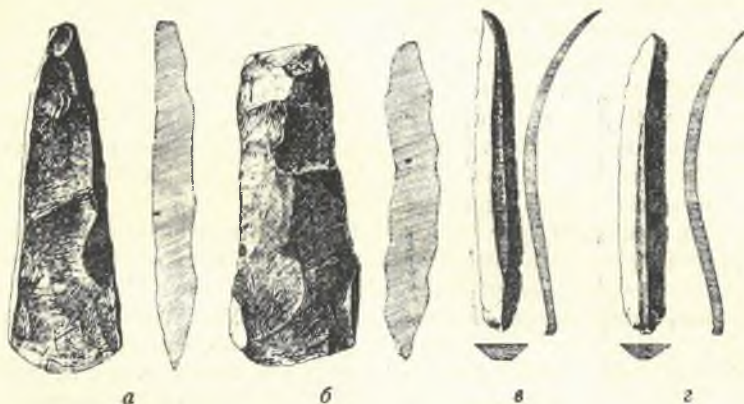
⁵⁾ Р. Поповъ, пакъ тамъ IV стр. 201.

⁶⁾ Непубликуванъ материалъ въ сбирките на Народния музей. Инв. № 1917.

¹⁾ Р. Поповъ, Моровица, стр. 276 обр. 173.

²⁾ Poroff, Beiträge zur Vorgeschichte Bulgariens, Prähist. Zeitschr. IV 97.

Къосе Базиргянъ произхождатъ две кременни бойни топки, едната съ диаметъръ 8·4 см., не добре обчукана, а другата съ диаметъръ 6·7 см., добре обработена. Къмъ тѣхъ трѣбва да прибавимъ и единъ рѣченъ валутъкъ, който е служелъ за сжщата цель.

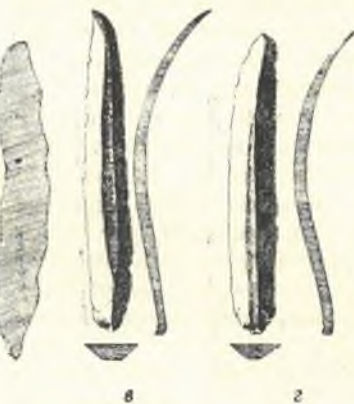
Обр. 90. — Кременни орждия отъ Къосе-Базиргянъ.

2) Глинени тяжести. Тѣ иматъ форма на сплеснатъ отъ дветѣ страни конусъ, пробитъ при горния край. Отъ събранитѣ десетъ тяжести най-големата е висока 11 см., широка при основата 8·5 см., а най-малката — 9 см. и широка — 5·6 см. Подобни тяжести имаме отъ Коджа-Дерменъ, Арнаутъ (Разградско), Мечкюръ, Рашевата могила, Деве-Барганъ и Македония.

3) Глинени похлупки. Намеренитѣ две похлупки иматъ форма на гжба, съ отчупени дръжки. По-големата отъ тѣхъ, съ диаметъръ 15·3 см., е добре изгладена отъ къмъ горния край; по-малката (диам. 8·5 см.) е съ отчупена дръжка, която при основата е била пробита. И дветѣ иматъ червенъ цвѣтъ. Подобни похлупки имаме отъ могилитѣ при Русе и Султанъ.

4) Сждове. Отъ запазенитѣ четири фрагмента, първиятъ е отъ дъно на малкъ глиненъ сждъ, снабденъ съ дръжка, не добре изгладенъ, съ черенъ цвѣтъ. Вториятъ е отъ издутата частъ на добре изгладенъ сждъ съ следи отъ графитна боя отъ вънъ. Другитѣ два фрагмента заслужаватъ по-подробно описание.

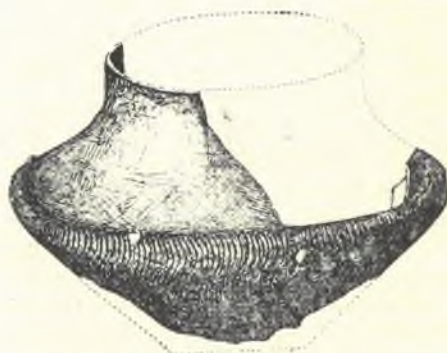
Обр. 91. Фрагментъ отъ глиненъ сждъ, добре изпеченъ, съ червенъ цвѣтъ. Стенитѣ на сжда сж украсени съ нарѣзи, правени съ черупка въ четири пояса, разположени единъ подъ другъ. Върху най-изпъкналата частъ на сжда сж моделирани осемъ пжпчици

Обр. 91. — Глиненъ сждъ отъ Къосе-Базиргянъ.

(отъ тѣхъ 5 запазени). Около устата личатъ следи отъ рисуванн червени пояси. Подобенъ сждъ е намеренъ въ могилата при с. Мечкюръ (Пловдивско).¹⁾

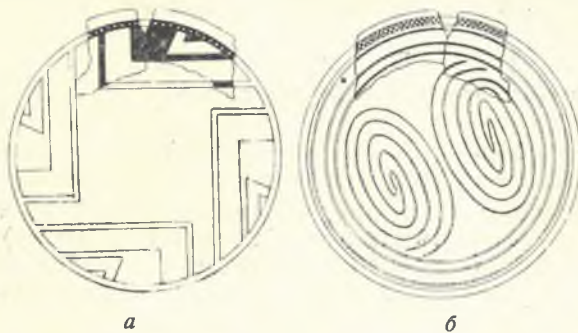
Обр. 92. Фрагментъ отъ голѣмъ плитъкъ глиненъ сждъ съ черенъ цвѣтъ;

отвѣнъ съ рисуванъ, врѣзанъ и вдлѣбнатъ орнаментъ, а отвжтре — рисуванъ и инкрустиранъ. Отвѣнъ (обр. 92a) близо до устата е билъ украсенъ съ три

¹⁾ Seure et Degrand, Bull. de corresp. hell. 1906 стр. 395 обр. 29.

черни успоредни пояса, извадени върху графитна боя, след което следват две успоредни връзани линии, между които има един ред вдлъбнатинки; по дъното орнаментът в вид на прави жгли, които имат за обща основа кръга съ вдлъбнатинките; тези прави жгли се повтарят четири пъти. Подобни орнаменти намираме върху глинени сждове отъ Коджа-Дерменъ, Мечкюръ и Деневата могила. Вжтрешният орнаментъ (обр. 92б) се състои отъ единъ шахматовъ кръгъ около устата на сжда, инкрустиранъ презъ едно квадратче. По-доле следватъ успоредни черни кръгове, извадени върху графитна основа, а на дъното — две елипсовидни спирали, съставени отъ две успоредни линии, извадени тоже върху графитна

Обр. 92. — Глиненъ сждъ отъ Кюсе-Базирганъ.

основа. Сждове съ шахматовъ орнаментъ имаме почти отъ всички могили селища — отъ Деве-Барганъ, Мечкюръ, Коджа Дерменъ, Денева могила и Рачева могила, а съ спираленъ орнаментъ — върху похлупакъ отъ Коджа-Дерменъ. Сждъ съ подобна форма притежаваме отъ Рачевата могила.¹⁾ Спиралниятъ орнаментъ е характеренъ за долно-дунавската областъ и специално за могиленитъ селища, но по-рѣдки сж сждоветъ съ елипсовидна спирала.

Къмъ глиненитъ предмети спада и една куха глинена топка съ единъ отворъ (обр. 93), която по-скоро може да се сметне за сждъ. Височина 5·4 см.,

диаметръ 6 см. Тя има сиво-червенъ цвѣтъ.

5) Глинени фигури. Къмъ керамичнитъ работи отъ това селище принадлежи и единъ глиненъ идолъ

Обр. 93. — Глинена топка отъ Кюсе-Базирганъ.

(обр. 94), погрѣшно издаденъ отъ Seure и Degrand като произходящъ отъ Разградъ,²⁾ и отъ Шкорпилъ като такъвъ отъ Улукуново,³⁾ но и на двѣта мѣста не описанъ добре. Идолътъ, съ отчупени долни крайща, е високъ 8·5 см., широкъ презъ тазнитъ части 6·5 см., и представя голо женско тѣло. Главата ясно се отдѣля отъ трупа; лицето е представено съ две плоскости, които се пресичатъ въ носния рѣбъ, както при идолитъ отъ Коджа-Дерменъ и Султанъ, а ушитъ сж пробити по съ три дупчици. Идоли съ пробити уши имаме отъ Султанъ⁴⁾ и Костиево,⁵⁾ а такива сж и костнитъ идоли отъ пър-

Обр. 94. — Глиненъ идолъ отъ Кюсе-Базирганъ.

²⁾ Цит. съч. стр. 362.

³⁾ Могили стр. 95.

⁴⁾ Чилингировъ, Глинени идоли отъ могилата при Султанъ, Сб. Акад. Наук. XI табл. IV фиг. 41 и цитираната тамъ литература по въпроса.

⁵⁾ Непубликуванъ материалъ.

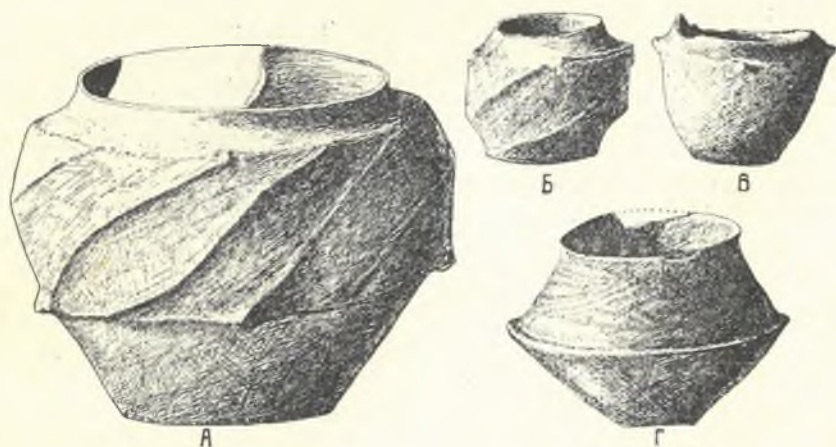
¹⁾ Инв. № 2111 въ сбиркитъ на Народния Музей.

вото селище¹⁾ и отъ Русе.²⁾ Отъ егейската областъ сжщо така произхождатъ глинени идоли по съ две дупки на ушитѣ, презъ всѣка отъ които е прокарана по една халка.³⁾

И дветѣ ржце на идола сж прострени на страни, но счупени презъ мѣстото, дето сж били пробити. Гърдитѣ сж предадени съ два конусовидни израстъци, както и пжпътъ. Подъ пжпа има орнаментъ въ видъ на поясъ, образуванъ отъ пресичането на прави нарѣзи, които образуватъ ромбове. Обратната страна

ученицитѣ отъ основното училище презъ трудовата седмица. Между тѣхъ се намиратъ 6 глинени сжда, три глинени фрагмента отъ разни сждове, едно стжпало отъ глина, другъ предметъ отъ глина съ неопредѣлено предназначение, една каменна бравичка и три медни игли.

Глинени сждове. Най-голѣмиятъ отъ глиненитъ сждове (обр. 95, А), отчасти реставриранъ, е високъ 12 см., съ диам. на най-изпжкналата частъ 18·2 см. Има сиво-червенъ цвѣтъ и е украсенъ съ релефни орнаменти.

Обр. 95. — Глинени сждове отъ Кара-Арнаутъ.

на идола е плоска, съ нарѣзи на главата, които представятъ коса. По продължение на ржцетѣ и въ тазната областъ сжщо орнаментиранъ съ пояси отъ нарѣзи. Идоли съ орнаменти имаме и отъ другитѣ наши неолитични селища.

III. Селищната могила „Война“ при с. Кара-Арнаутъ, Разградско. — Презъ 1922 год. постжпиха въ музейната сбирка материали отъ селищната могила „Война“ при с. Кара-Арнаутъ. Материалитѣ сж изкопани отъ

Обр. 95 Б. Малкъ глинень сждъ високъ 6 см., диаметръ на най-изпжкналата частъ 7 см., съ сиво-червенъ цвѣтъ и релефни орнаменти, подобни на тѣзи отъ първия сждъ.

Обр. 95 В. Малка сждинка, висока 5 см., диаметръ на най-изпжкналата частъ 6·5 см., съ тъмно-червенъ цвѣтъ. Частъ отъ устния ржбъ е отчупенъ, а подъ устата има околень ржбъ, върху който сж моделирани четири пжпки, една срещу друга.

Къмъ описанитѣ сждове трѣбва да отнесемъ и други две много малки, груби сждинки, едната съ черенъ, а другата съ сивъ цвѣтъ. Подобни малки груби сждинки сж намерени въ всички неолитични селища у насъ.

Единствениятъ здравъ глинень сждъ (обр. 95 Г), високъ 7·5 см., диаметръ

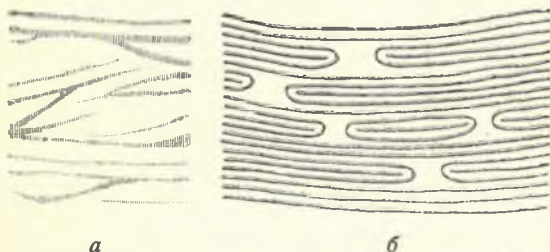
¹⁾ Чилингировъ, Костни идоли отъ праисторическото селище при с. Султанъ, Сб. нар. ум. XXV стр. 5 и 6.

²⁾ Непубликуванъ материалъ. Инв. № 1910, 1911 и 1912.

³⁾ Dussaud R., Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la mer Egée. p. 370 et 480.

на най-изпъкналата част 11.5 см., е с рисуван орнаменти. Сждът има форма на два нееднакви пресъчени конуса, съединени с основите си. Тамъ, дето се съединяват основите на конусите, сждът е силно профиливанъ. Орнаментите сж извадени върху червенкавия фонъ на сжда с бѣла боя¹⁾ въ видъ на тѣсни пояси; едни отъ тѣхъ сж успоредни на рѣба на устата, други сж поставени косо на лѣво и на дѣсно.

Глинените фрагменти сж отъ три различни сжда: първиятъ представя половина отъ малкъ глиненъ сждъ безъ орнаменти; вториятъ е отъ устата на голѣмъ глиненъ сждъ с рисуван орнаменти (обр. 96 а), подобенъ на сжда обр. 95 Г, само че тукъ върху червения фонъ е рисувано с графитна боя.²⁾ Останалите два фрагмента сж отъ единъ сждъ, върху който има връзанъ орнаментъ (обр. 96 б).

Обр. 96. — Орнаменти отъ глинени сждове отъ Кара-Арнаутъ.

По-голѣмо внимание обръща единъ моделъ на човѣшко кухо стѣпало (обр. 97), дълго 12.5 см., високо 8.5 см., с червенъ цвѣтъ. Глезените сж предадени с два релефни крѣга. У насъ въ могилата при Русе³⁾ сж намерени

¹⁾ Сждове с бѣлъ орнаментъ върху червенъ фонъ сж по-рѣдки, както у насъ, така и другаде; гл. L. Reu, *Observations sur les premiers habitats de la Macédoine* II стр. 203 и цитираната тамъ литература. У насъ отъ Коджа-Дерменската могила има единъ фрагментъ, Инв. № 1601. Р. Поповъ Коджа-Дерменската могила стр. 106.

²⁾ Отъ македонските могили се срѣщатъ фрагменти с подобно рисуване; Reu, стр. 202. У насъ отъ Рачевата могила (Инв. № 247), отъ Султанъ (Инв. № 2249, 2030), Коджа-Дерменъ и Деневата могила

³⁾ Инв. № 1884, материалъ въ сбирките на Народния Музей

три подобни модела на човѣшки кракъ, единъ добре запазенъ, но безъ кухня отгоре. Другъ отъ могилата при Меч-

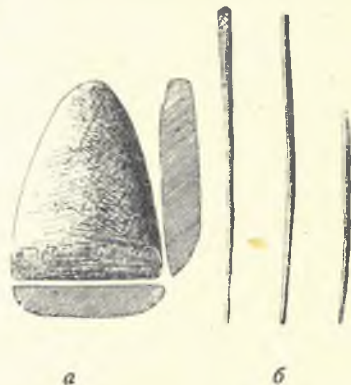

Обр. 97. — Глиненъ моделъ на човѣшки кракъ отъ Кара-Арнаутъ.

кюръ⁴⁾ приличалъ на ваза с дръжка. Какво е точното предназначение на тѣзи модели на човѣшки кракъ, не може да се каже, защото тѣ сж още доста рѣдки и се срѣщатъ въ различни страни и въ различни епохи.⁵⁾ По всѣка вѣроятностъ тѣзи предмети сж имали култово предназначение.

Намерена е една само каменна бравичка (обр. 98 а), с трапезовидна форма, висока 3.7 см., широка при острието 2.9 см. Направена е отъ черна скала. Подобни каменни бравички имаме отъ всички наши неолитични селища, както и отъ съседните страни.

Отъ сжщата могила произхож-

Обр. 98. — Каменна бравичка и медни игли отъ Кара-Арнаутъ.

⁴⁾ Seure et Degrand, *Exploration de quelques telles de la Thrace*, Bull. de corr. hell., 1906, стр. 409, фиг. 43.

⁵⁾ Forger, *Reallexikon* стр. 842.

да въ три медни игли (обр. 98 б), съ ржбеста основа, а къмъ върховетъ кржгли. Дълги сж 13 см., 11·4 см. и 8·5 см. Иглитъ не сж нѣщо рѣдко въ нашитѣ неолитични селища; намиратъ се както въ пещернитъ,¹⁾ така и въ могилнитъ селища.²⁾

Въ горния пластъ на могилата, наредъ съ други културни останки отъ ново време, е намерена една автономна бронзова монета, сѣчена въ гр. Марцианополъ, сега Девня. Монетата е отъ времето на римския императоръ Гордианъ III (238—244 г.) съ името на

¹⁾ Р. Поповъ, Разкопки въ пещерата Моровица, Изв. Арх. Д-во III, стр. 289.

²⁾ Р. Поповъ, Коджа-Дерменската могила стр. 87; отъ Деве-Барганъ, Инв. № 931; сжщо отъ Русе и отъ Султанъ.

магистрата Менофила. На opakото е изобразена Фортуна.³⁾

В. Миковъ.

Къмъ статията на А. Грабаръ. — Въ статията върху Бачковската костница (стр. 1 сл.), поради това, че тя е печатана на чуждъ языкъ и авторътъ отсѣтствуваше отъ София, сж допуснати нѣкои печатни погрѣшки, които обаче не измѣнятъ смисъла. По-важни сж само следнитъ три грѣшки: 1) стр. 30 р. 9 отгоре, следъ думитъ: *Copte*. 13 буквата *в*. трѣбва да се изхвърли; 2) стр. 54 р. 12 отгоре, вмѣсто *13 въку* трѣбва да се чете *12 въку*; 3) стр. 59 р. 1 отгоре, вмѣсто *Лѣскова* трѣбва да се чете *Леснова*.

³⁾ Н. Мушмовъ, Античнитъ монети на Балканския п-въ, стр. 52, № 815.

Новооткрити старини.

София. При копане основи за нова постройка на ул. Клементина и Царъ Калоянъ, на дълбочина 4 м., е билъ намеренъ профиливанъ варовникъ, въ лѣво и доле очуканъ, дългъ 0·95 м., вис. 0·70 м., деб. 0·27 м., съ гръцки надписъ. Височина на буквитъ 3 см. На дѣсния край на камъка е изчуканъ улей, въ който вѣроятно е влизалъ другъ подобенъ камъкъ. Въ срѣдата има дупка, отъ което се вижда, че е използванъ и за други цели. Отъ надписа е останало:

... Ϛ Γ. Ίουλίου Κομμόδου πρεσβ(ευτοῦ)
Σεβ(αστοῦ) ἀντιστρατήγο[υ]
... τοῦ διὰ ἐπιμελητοῦ Κ. Οὐαλερίου β'...
Въ Ίουλιος Λ е изчукано като А; въ ἀντιστρατήγος Т, Н и Г сж въ лигатура.

Името на С. Iulius Commodus ни е познато и отъ другъ надписъ отъ София (Кацаровъ, История на София 78 н° 8; Kalinka, Antike Denkmäler н° 27). Той е билъ легатъ на Тракия въ времето на Антонина Пия (Prosopogr. imp. Rom. II 155 н° 47, II 187 н° 185; Stein, Die Legaten der Provinz Thracia 27 сл.).

Известия на Археол. Инст. II.

Името му се срѣща върху монети отъ Анхиало, Хадрианополъ и Перинтъ (Münsterberg, Die Beamtennamen 74). Този надписъ ни дава и пълното име на епимелета, което липсва въ другия

Обр. 99. — Бронзовъ сждъ отъ София.

надписъ отъ София. Сега въ Народния музей (инв. 6087).

Отъ сжщото мѣсто е изкопанъ и единъ кубически камъкъ съ вис., шир. и деб. 58 см. и надписъ ΤΕΙΜ . . . ΝΟС, както и единъ фрагментъ съ монограма Χ и Ρ.

Господинъ Заплеталъ отъ Виена е намерилъ тукъ по-рано и е подарилъ на музея единъ разлатъ бронзовъ сждъ, счупенъ на много парчета, съ две подвижни дръжки (обр. 99). На самото мѣсто бѣха открити и нѣколко архитрава.

с. Чумаковци. Бронзова статуйка на Еросъ, намерена въ градището до селото презъ 1920 год. отъ В. Миковъ (обр. 100). Еросъ, правъ, съ буйна коса, се подпира съ лъвата ръка върху дебела тояга. На лакета му стои птиче.

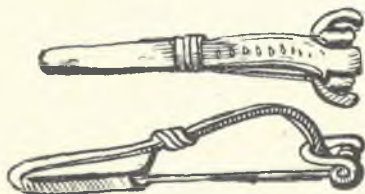

Обр. 100. — Бронзова статуйка на Еросъ отъ Чумаковци.

Дъсната ръка е поднесена до устнитѣ. Малко засмѣно лице. Сега въ Народния музей (инв. 6073).

Отъ сжщото мѣсто сж откупени за Народния музей (инв. 6093) две златни римски обеци, въ срѣдата тристранни, въ крайщата обли и изтънени.

с. Габаре (Бѣлослатинско). Римска бронзова фибула, дълга 4·5 см. (обр. 101). Лжкътъ се превива въ лѣво и

Обр. 101. — Бронз. фибула отъ Габаре.

образува цилиндриченъ иглодържателъ, като частъ отъ него преминава и обвива въ три спирали лжка. Сега въ Народ. музей (инв. 6074). Подобна фибула, намерена въ Стара Загора, а сега въ музея въ Пловдивъ, е описана погрѣшно като халшатска (Дяковичъ, Изв. на археол. инст. I стр. 38).

с. Петърница (Плевенско). 1. Частъ отъ златенъ герданъ, отъ който сж запазени само петъ елипсоидни шесто-странни мониста и медалиончето безъ камъка, който е падналъ (обр. 102). — 2. Златна гривна, къмъ крайщата изтънена и на единия край завита въ спирала. — 3. Частъ отъ златна верижка отъ герданъ, дълга 5·5 см. — 4. Бронзова обикновена римска кръстовидна фибула, дълга 7 см.

Тѣзи предмети, намерени вѣроятно въ гробъ, сж частъ отъ по-голъма находка, продадена и изнесена въ странство. Намерени сж въ мѣстността Маджарски пжтъ до Брестича, дето се откривали останки отъ старо селище. Заедно съ горнитѣ златни предмети е намерена и бронзова монета отъ Констанци II (337—361 г.). Сега въ Народния музей (инв. 6094—6097).

Обр. 102. — Зл. медалионъ съ верижка отъ Петърница.

с. Черковица (Никополско). На източния край на селото е разкопана отъ трудоваци, за събиране на градивенъ материалъ, антична постройка съ апсида, обърната къмъ северъ. Навсѣкжде били разхвърляни фрагменти отъ колонки, жертвеници, тухли и керамиди. Между останкитѣ стърчи и голѣмъ камъкъ въ форма на кръгълъ щитъ, съ дупка въ срѣдата. Между развалинитѣ е открита и една плоча отъ варовникъ, горе и доле

Обр. 105. — Бронзова статуйка на Еросъ отъ Крепча.

гrobiщата) по пжтя за воденицата „Алекси дермени“. Наоколо се намирали останки отъ старо селище. Сега въ Народния музей (инв. 6089).

На същото мѣсто е намерена и една бронзова статуйка на Еросъ, вис. 8 см. (обр. 105). Лѣвиятъ кракъ е издаденъ малко напредъ. Въ дѣсната протегната напредъ ржка държи делфинъ, а въ лѣвата — издигната — рогъ на изобилие. Статуйката е била прикрепена къмъ канделябъръ или другъ предметъ, отъ който е запазена известна часть. Сега въ Народния музей (инвентаръ 6090).

Айтосъ. Мряморна плочка, намерена въ лозята надъ града, пречупена на две, съ изображение на тракийски конникъ, въ бавенъ ходъ на дѣсно, съ хламида презъ рамото. Груба изработка. Плочката е вис. 22 см., шир. 12·5 см., деб. 1·6 см. Сега въ Народния музей (инв. 6070).

Сливенъ. Бронзова статуйка на Панъ, седналъ, съ кръстосани кози крака (обр. 106). На главата рогчетата. Съ дветѣ си ръце държи синрингата. Статуйката е висока 5 см. Сега въ Народния музей (инв. 6071).

с. Триградъ (Тракия). Бронзова статуйка на Диониса, вис. 12 см., намерена презъ ноемв. 1922 г. въ градището до селото

отъ Ян. Казаковъ (обр. 107). Дѣсната ржка малко превита и протегната напредъ, лѣвата спусната надолу. Лѣвиятъ кракъ е облекченъ. На краката високи обуша. Сега въ Нар. музей (инв. 6065).

Обр. 107. — Бронзова статуйка на Диониса отъ Триградъ.

Произхождение неизвестно. Брон-

Обр. 108. — Бронз. печатъ въ Нар. музей.

зовъ печатъ въ форма на стъпало, дълъгъ 7·5 см., шир. 3·5 см. (обр. 108).

Отгоре прикрепена халка за хващане. Сега въ Народния музей (инв. 6066).

— Бронзова статуйка на мжжъ (Аполонъ?) вис. 12 см. Главата, ржцетъ и краката отчупени. Дъсната ржка е била протегната въ страни. Статуйката е зле запазена. Сега въ Народния музей (инв. 6091).

— Златна гривна съ диам. 9·5 см. Крайщата малко изтънени и завити. Сега въ Народния музей (инв. 6092).

Ив. Велковъ.

Колективни находки на монети презъ 1923 година.

с. Каменець, Хасковска околия. При реголване на лозе били намерени сребърни монети, количеството на които не се знае. Монетитъ били раздѣлени между трима души. Отъ тѣзи монети учителтъ Ст. Стефановъ видѣлъ 14 екземпляра отъ Плаутила, Гета, Соемия, Северъ Александъръ, Максиминъ I, Гордианъ III и Филипъ Арабъ. Монетитъ били разпродадени.

с. Садина, Поповска околия. На 16 мартъ 1923 г. работници, като реголвали лозето на Георги Карабаневъ, въ мѣстността „Трапа“, на дълбочина около 60 см., изкопали едно гърне съ монети. Гърнето се строшило и работниците разграбили монетитъ. Споредъ събранитъ сведения отъ Ю. Господиновъ, училищенъ инспекторъ въ Шуменъ, находката се състояла отъ около 2000 сребърни и билонни римски монети. Отъ тази находка въ музея се получица за преглеждане 170 екземпляра отъ следнитъ римски императори: Траянъ (1), Хадрианъ (1), Ант. Пий (1), Фаустина стара (2), Маркъ Аврели (3), Фаустина Млада (1), Комодъ (3), Луци Веръ (1), Луцила (1), Септими Северъ (19), Каракала (17), Гета (6), Домна (11), Елагабалъ (2), Филипъ баща (49), Макринъ (1), Се-

веръ Александъръ (2), Мамея (3), Пупиенъ (1), Гордианъ III (36), Отацилия (5), Етрусцила (1). Въ мѣстността, дето били намерени монетитъ, навѣрно е имало стари постройкы, понеже тамъ се намерили отломъци отъ стари тухли и керамиди.

с. Симитлери, Казанлъшка околия. Нѣкой турчинъ намерилъ около 80 златни статера отъ Филипа II Македонски и Александра III Велики и около 100 тетрадрахми Филипови. Споредъ сведенията ми, голѣма частъ отъ тази находка била разпродадена по еврейтѣ-сарафи въ София, безъ да попадне нито единъ екземпляръ въ музея.

с. Граница, Кюстендилска околия. При една екскурзия до Кюстендилъ и с. Рждавица, въ това село научихъ за една находка отъ около 2 кгр. сребърни монети византийски, намерени отъ Георги Яневъ Нешевъ отъ с. Граница. Отъ тѣзи монети въ с. Рждавица видѣхъ една сребърна отъ Исакъ II Ангелъ (1185—1195 г.) и две други отъ Мануелъ I Комнинъ (1182—1185). По поводъ на това Народниятъ музей писа до Кюстендилското окол. управление да прибере въпроснитъ монети и да ги изпрати въ музея за преглеж-

дане. Въ резултатъ на това получиха се въ музея 1109 екземпляра, обаче не сребърни, а медни корубести монети отъ следнитѣ византийски императори: Алекси I Комнинъ и Константинъ Багренородни (1081—1118) 4; Мануилъ I Комнинъ (1143—1185) 59; Андроникъ I Комнинъ (1182—1185) 4; Исакъ I Ангелъ (1185—1195) 380; останалитѣ сж ржждяса и не могатъ да се опредѣлятъ съ положителностъ, но навѣрно по-голѣмата частъ отъ тѣхъ сж отъ Мануилъ I Комнинъ. Отъ сребърнитѣ монети, които видѣхъ въ Ржждавица, отъ показаніята на стопанитѣ имъ изглежда, че сж намерени и сребърни, но види се тѣ сж укрити.

с. Горни Пасарелъ, Самоковска околия. Митко Ристовъ отъ сжщото село, като разгурялъ кжщата си, при прага намерилъ закопано на 30 см. дълбочина едно глинено гърне, покрито съ дървенъ похлупакъ, и въ него 60 модерни монети, отъ които въ музея донесе следнитѣ четири: сребренъ талеръ отъ Дубровнишката република отъ 1765; сребренъ талеръ отъ Мария Терезия отъ 1780; единъ алтилъкъ отъ султанъ Мехмедъ II (1690—1694) съ дата 1103 отъ Егира; единъ бешликъ отъ султанъ Мустафа III (1758—1774) съ дата 1178 отъ Егира. Навѣрно монетитѣ сж били заровени подъ прага отъ прадѣдитѣ на стопанина на кжщата, както и той предполага.

с. Съединение, Чирпанска околия. Момичето на Таню П. Юруковъ намерило въ нивата имъ, въ мѣстността „Чешмитъ“, на около 200 метра южно отъ „Стария друмъ“, една златна монета отъ Филипа II Македонски. Споредъ сведенията на учителя въ това село, г. Слави Вълковъ, на сжщото мѣсто се намирали останки отъ старо селище. Тамъ едновременно били намерени и два хромела (камъни отъ ржчни воденици). Зидове отъ постройки нѣмало. Преди 20—25 години, малко по-на югъ отъ сжщата мѣстностъ, били намерени нѣколко десетки бронзови монети, вложени въ едно гърне. Обаче

намервачътъ, като не знаелъ, дали иматъ значение, още на времето ги разпилялъ и затова сега не се знае, какви сж били тѣ.

с. Златарица, Еленска околия. Въ мѣстността „Ивановъ ржтъ“, по брѣга на Златаришката рѣка, жителътъ отъ селото Василь Илиевъ Цуцурковъ, като сѣкълъ дърва отъ гората презъ октомври 1923 г., изровилъ случайно единъ бронзовъ или меденъ тасъ съ похлупакъ и подъ него се разсипали около 400 сребърни византийски монети, които разграбили 8 души селяни, които сѣкли дърва заедно съ Цуцуркова. Отъ тѣзи монети Златаришката община е прибрала около 70 екземпляра, отъ които въ музея изпрати само 18. Писа се отъ музея до общината допълнително, да изпрати остатъка отъ прибранитѣ монети, обаче тя отказва да е прибрала повече. Намервачътъ донесе въ музея 130 монети. Тѣ сж отъ следнитѣ императори: Мануилъ I Комнинъ (1143—1180) 12; Андроникъ I Комнинъ (1182—1185) 5; Исакъ II Ангелъ Комнинъ (1185—1195) 113. По всичко личи, че тази находка е въ свръзка съ борбитѣ на Асеня I (1187—1196) и Петра за възстановяването на второто българско царство.

с. Полски Тръмбешъ, Търновска околия. Нѣкой селянинъ намерилъ неизвѣстно колко келтийски монети сребърни, отъ типа на Тасоскитѣ. Отъ тѣхъ прегледахъ 4 екземпляра.

Враца. Никола Гладнишки презъ 1923 г. изровилъ въ двора на кжщата си модерни монети, отъ които прегледахъ следнитѣ: Фердинандъ IV Сицилийски, 2 талера отъ 1798 г.; Фердинандъ VII Испански, 1 талеръ отъ 1817 г.; Фридрихъ Августъ Саксонски, 1 талеръ отъ 1820 г.; Карлъ X Французки, 2 талера отъ 1828 г.; Леополдъ I Белгийски, 1 талеръ отъ 1850 год.; Карлъ Албертъ Сардински, 1 талеръ отъ 1832 г.; Александъръ архидукъ Бранденбургски, 1 талеръ отъ 1768 г.; Изабела Испанска, 1 талеръ

отъ 1858 г.; Георги III Английски, 1 половина талеръ отъ 1817 г.; 9 австрийски и германски монети по 20 цванцика (21 отъ тѣхъ отъ годинитѣ: 1765, 1781, 1804, 1812, 1818, 1823, 1842, 1845); единъ турски алтилъкъ и единъ бешликъ отъ Султанъ Мохмедъ II (1808—1839) съ дата 1223 г. отъ Егира.

с. Кочень, Неврокопска околия. Презъ 1923 г. въ нивата на нѣкой турчинъ, въ мѣстността „Чечко“, били намерени въ глинено гърне римски сре-

бърни монети. Отъ тази находка прегледахъ 120 екземпляра отъ следнитѣ императори: Нерва 1, Хадрианъ, Антонинъ Пий 1, Септими Северъ 11, Каракала 33, Домна (жена на С. Севера) 20; Гета 4, Елагабалъ 1, Юл. Паула, баба на Елагабала 1, Меза, майка на Елагабала 1, Соемия 1, Плаутила, жена на Каракала 1, Северъ Александъръ 14, Максиминъ I 4, Макринъ 1, Диадуменианъ, синъ на Макрина 1, Мамея 1, Гордианъ III 8, Филипъ Арабъ 3, Етрусцила, жена на Траянъ Деци 1, неопределени 10.

Н. А. Мушмовъ.

Оценки и библиография.

Anton Springer, *Handbuch der Kunstgeschichte*, Bd. I: Die Kunst des Altertums, 12 verb. und erweit. Aufl., nach Ad. Michaelis bearbeitet von P. Wolters, mit 1078 Abbild. im Text, 8 Farbendrucktafeln und 8 Tafeln in Lichtdruck; Bd. II: Frühchristliche Kunst und Mittelalter, 12. umgearb. Aufl., bearbeitet von J. Neuwirth, mit 719 Abbild. im Text, 12 Farbendrucktafeln und 4 Tafeln in Lichtdruck; Bd. III: Die Kunst der Renaissance in Italien, 12. verb. und erweit. Aufl., bearbeitet von G. Gronau, mit 362 Abbild. im Text, 16 Farbendrucktafeln und 8 Tafeln in Lichtdruck; Bd. IV: Die Kunst der Renaissance im Norden, Barock und Rokoko, 11. verb. und erweit. Aufl., bearbeitet von P. Schubring, mit 597 Abbild. im Text, 19 Farbendrucktafeln und 8 Tafeln in Lichtdruck; Leipzig, Alfred Kröner Verlag, 1924 (Bd. IV 1923), 608 + 548 + 349 + 406 стр. гол. 8°.

Известното Ръководство по история на изкуството отъ Антонъ Шпрингеръ излъже вече напоследъкъ въ 12-то (т. IV въ 11-то) издание. Самиятъ фактъ, че издателятъ на тази отлична въ всѣко отношение книга намира възможность и при труднитѣ условия, които настъпиха следъ войната, да пуца въ продажба всѣки три години едно ново подобро издание, показва най-добре, какво

широко разпространение намира това съчинение между любителитѣ на изкуството. Числото на книгитѣ, които иматъ за цѣль да дадатъ единъ общъ погледъ върху историята на изкуството, е извънредно голѣмо. Обаче повечето отъ тѣхъ иматъ този недостатъкъ, че тѣ сж или съвсемъ кратки, и въ такъвъ случай запознаватъ читателитѣ си съвсемъ повърхностно съ развитието на изкуството, или пъкъ тѣ иматъ чисто популяренъ характеръ и се спиратъ само върху главнитѣ явления изъ историята на изкуството, безъ да могатъ да дадатъ единъ изчерпателенъ образъ за неговото развитие. Ръководството на Антонъ Шпрингеръ се отличава отъ тѣзи пособия преди всичко по своята пълнота и по своя строго научно-популяренъ характеръ. Въ него най-новитѣ научни изследвания и открития въ областта на изкуството сж вземани винаги предъ видъ и лицата, които сж натоварени да обработватъ отдѣлнитѣ му части, сж гледали винаги да не пропушатъ нищо съществено. По такъвъ начинъ книгата съдържа, макаръ и въ твърде сбита форма, огроменъ материалъ. Въ този си видъ тя е предназначена не само за студенти и за широкия кръгъ отъ любители на изкуството, но може да бжде твърде полезна и за специалиста.

Една такава книга, за да отговоря напълно на изискванията на времето, не може да излезе от перото само на един учен. Когато Антонъ Шпрингеръ обнародва въ 1879 год. „обяснителния текстъ“ къмъ неговия „Художествено-исторически албумъ“, той не е предполагалъ, че неговиятъ скромнъ трудъ ще добие такава голѣмо значение и че ще се обърне съ течение на времето въ едно отъ най-разпространенитѣ и най-добритѣ ръководства по история на изкуството. Това си значение трудътъ на Шпрингера доби едва следъ смъртта на автора, когато книгата излезе при четвъртото издание въ 1895 год. съ нова програма вече като „Ръководство по история на изкуството“. Отъ тогава насамъ то промѣни твърде много своя видъ и своето съдържание. Преработването на отдѣлнитѣ негови части е било последователно повѣрвано на различни учени, вземани винаги изъ сръдъта на най-добритѣ специалисти, които не сж могли да не наложатъ на книгата и своя личенъ отпечатъкъ. Обаче планътъ и ръководнитѣ принципи на изданието сж оставали все сжщитѣ, и по тази причина книгата и до сега още продължава да излиза все подъ името на Шпрингера.

Първиятъ томъ е посветенъ на изкуството на древността. Следъ единъ кратъкъ погледъ върху предисторическото изкуство въ Европа, въ него се разглежда последователно старото ориенталско (Египетъ, Месопотомия, Мала-Азия, Финикия и Персия), гръцкото (включително съ „егейското“) и римското изкуство. Тъкмо тази област е лежала по-далечъ отъ личнитѣ научни занятия на Шпрингера и при нея, следователно, най-малко е могълъ да бжде запазенъ текстътъ на първоначалното издание. Сегашниятъ си видъ и значение този томъ доби въ общи черти при 5-то издание въ 1898 год., което бѣ преработено отъ Адолфъ Михаелисъ, единъ отъ най-виднитѣ представители на онази блѣскава генерация отъ даровити археолози отъ втората половина на миналия вѣкъ въ Германия, на които археологическата наука дължи въ голѣма

степенъ своето необикновено голѣмо развитие въ по-ново време. Михаелисъ, който до смъртта си въ 1910 год. е ималъ възможностъ да преработи още текста и за 9-то издание на книгата, направи отъ нея едно съвсемъ ново произведение и по тази причина неговото име съ право е поставено, наредъ съ името на Шпрингера, и върху покъснитѣ издания на първия томъ, чиято по-нататъшна преработка бѣ повѣрена на другъ сжщо тъй отличенъ представител на германската археологическа наука, професора въ Мюнхенския университетъ Паулъ Волтерсъ. Благодарение на Михаелисъ и на Волтерсъ, първиятъ томъ отъ ръководството на Шпрингера може днесъ да се означава като най-доброто ръководство по археология и история на античното изкуство. Както по своята пълнота, така и по своята научна стойностъ, то нѣма равно на себе си нито въ немската научна литература, нито въ научната литература на който и да било другъ народъ.

Вториятъ томъ, който е посветенъ на старохристиянското и сръдновѣковното изкуство, представя особенъ интересъ за насъ. Въ новото издание е разширенъ значително отдѣлътъ върху византийското изкуство, като за пръвъ пътъ въ него е включено и изкуството на балканскитѣ народи, както и руското изкуство. Особно широко мѣсто е дадено, сравнително, на старобългарското изкуство, за което авторътъ Нойвиртъ се е ползвалъ отъ книгата на рецензента. Додето за сръбското и ромънското изкуство се казватъ само по нѣколко думи, безъ да се дадатъ никакви изображения, разнитѣ видове паметници на старобългарското изкуство сж получили своето надлежно освѣтление въ свръзка съ паметницитѣ на византийското изкуство. Авторътъ говори по отдѣлно като за старобългарската архитектура (стр. 66 сл.), така и за старобългарската църковна живопись (стр. 82-84), като изброява най-важнитѣ паметници и дава съответнитѣ изображения (църквата Св. София въ Охрида, Св. Димитъръ въ Търново, Св. Климентъ въ Охрида, месемврийската ико-

на на Св. Богородица, портретитъ на Константинъ Асеня и Ирина отъ Бояна, стенописътъ на IV Вселенски съборъ отъ църквата Св. Петъръ и Павелъ въ Търново и ктиторскитъ портрети отъ Кремиковци). Той възприема всички възгледи върху тѣзи паметници, изказани въ книгата на рецензента, изтъква, че въ старобългарската архитектура известни особености се противопоставятъ на византийскитъ влияния (стр. 67), признава съществуването въ България на български живописни школи, чиито произведения сж и стенописитъ въ Бояна (стр. 83) и привежда почти буквално думитъ на рецензента, за да характеризира по-късната византийска стенна живопись (стр. 77 сл.). По такъвъ начинъ паметниците на старобългарското изкуство за пръвъ пжтъ влизатъ въ едно широко разпространено ръководство по история на изкуството и ние не можемъ да не бждемъ благодарни на автора, за дето той е обърналъ такова внимание на тѣхъ. За въ бждаще западно-европейската наука не ще може вече да не държи смѣтка и за художественитъ паметници на нашата страна.

Въ третия и четвъртия томъ се разглежда развитието на изкуството презъ по-новото време отъ ренесанса насамъ. Не ще съмнение, че тукъ на първо мѣсто стои архитектурата, скулптурата и живописъта. Обаче взети сж достатъчно подъ внимание и произведенията на художествената индустрия или така нареченитъ приложни изкуства. Поради характера на материята, както и поради обстоятелството, че самъ Шпрингеръ бѣше единъ отличенъ познавачъ на изкуството на ренесанса, текстътъ на тѣзи два тома е запазилъ сравнително много повече първоначалната си редакция, отколкото текста на първитъ два тома. Обаче не ще съмнение, че и въ тѣхъ авторитъ, които сж били натоварени съ преработването на по-къснитъ издания, сж направили нужнитъ поправки и допълнения.

Нека споменемъ още, че ръководството на Шпрингера се допълва съ още единъ пети томъ, въ който се разглежда модерното изкуство отъ 1800 год. до

наше време. Този томъ излезе презъ 1921 год. въ осмо издание, обработено отъ Max Osborn.

Новото издание на Шпрингеровото ръководство представя, въ сравнение съ предпоследното издание, твърде голѣми подобрения. Преди всичко взети сж въ внимание резултатитъ отъ най-новитъ изучвания и открития, като сж направени въ текста съответнитъ допълнения. Това важи особно за първия томъ, който е не само най-обемистиятъ отъ всички, но е може би и най-добре разработениятъ. Паметници като напр. новооткритата архаична мраморна база съ релефи отъ Атина или тѣй интереснитъ стенописи отъ римската епоха (II в. сл. Хр.), открити на последъкъ отъ френски учени при Салихие въ Сирия, сж възпроизведени вече въ този томъ и сж получили своето мѣсто въ рамкитъ на развитието на античното изкуство.

Увеличени сж сжщо така значително и изображенията, както и таблицитъ, въ всички четири тома. Освенъ това нѣкои отъ старитъ изображения, които имаха известни недостатѣци, сж замѣнени сега съ по-сполучливи. Особно важи това за третия томъ, въ който цѣла редица отъ по-старитъ изображения, възпроизведени споредъ рисунки съ перо, сж замѣнени въ новото издание съ фотографии. Това обаче, на което заслужава да се обърне особно внимание и което съставя едно голѣмо преимущество, е обстоятелството, че въ това издание, наредъ съ таблицитъ въ цвѣтна автотипия, сж дадени за пръвъ пжтъ и таблици въ фототипия. Който познава голѣмитъ художествени качества на този начинъ на репродукция, лесно ще разбере, каква голѣма стойностъ добива новото издание съ тѣзи таблици. Достатъчно е само да се сравнятъ напр. изображенията на Праксителивия Хермесъ (т. I табл. I) и на Ниобидата отъ градинитъ на Салустия (т. I табл. X), или пѣкъ фасадата на реймската катедрала (т. II табл. IX) и знаменитата статуя на Colleonі отъ Verrocchio въ Венеция (т. III табл. VI), съ съответнитъ изображения въ по-ран-

шнитъ издания, за да се види, какво огромно значение има начинът на репродукцията при художественитъ паметници. Въ това отношение новото издание на Шпрингеровото ръководство представя една голъма крачка напредъ. То е напечатано и на по-хубава хартия, вследствие на което и обикновенитъ изображения (автотипии) сж излѣзли въ него по-сполучливо, отколкото въ предпоследното. Между цвѣтнитъ репродукции има нѣкои, като напр. глинениятъ бюстъ на Св. Иванъ Кръстителъ отъ Donatello (т. III табл. IV) или „Човѣкътъ съ карамфила“ отъ Jan van Eyck (т. IV табл. II), които не могатъ да не възбудятъ възторгъ у всѣки любитель на изкуството.

Едно отраднo нововъведение въ последното издание на ръководството е и това, че текстътъ е напечатанъ вече не съ готически, а съ латински букви, вследствие на което той се чете много по-леко и отъ хора, които не сж свикнали съ готическата азбука. Сжщо така твърде полезна ще бжде и библиографията, която за пръвъ пѣтъ се дава въ новото издание и въ която сж изброени най-важнитъ съчинения на немски и други езици върху въпроситъ, разглеждани въ отдѣлнитъ глави на ръководството. Подробнитъ регистри въ края на отдѣлнитъ томове улесняватъ твърде много правенето на справки.

Следъ всичко гореизложено излишно ще бжде да се казва, че ръководството на Шпрингера може да се препоръча най-горещо на всички любители на изкуството и особно на студенти, които изучаватъ историята на изкуството. Ние даже бихме го препоръчали еднакво горещо и на ония отъ тѣхъ, които не владеятъ никакъ немски языкъ или пѣкъ го владеятъ съвсемъ слабо. Защото това ръководство, съ неговитъ 2756 изображения въ текста и 83 таблици дава такъвъ единъ богатъ нагледенъ материалъ за изучаването на изкуството, какъвто човѣкъ мжно би намѣрилъ събранъ на едно мѣсто въ друга книга съ сжщия обемъ. А пѣкъ при такова едно изучаване трѣбва преди всичко да се познаватъ и разбираатъ самитъ художест-

вени паметници — нѣщо, което не може да се постигне, освенъ съ тѣхното многократно и продължително разглеждане. Нека ни бжде позволено да припомнимъ по тоя случай думитъ на Гюте, които цитира и Михаелисъ въ предговора къмъ първия томъ отъ разглежданото тукъ ръководство и които би трѣбвало добре да запомни всѣки, който се занимава съ художествени въпроси: „Който иска да говори върху художествени произведения както трѣбва и съ полза за себе си и за другитъ, би трѣбвало да прави това само предъ самитъ произведение. Всичко се заключава въ гледането; важно е, щото при произнасянето на думитъ, съ които се иска да се обясни едно художествено произведение, да се мисли нѣщо съвсемъ точно опредѣлено, защото въ противенъ случай нищо не се мисли.“

Б. Филовъ.

N. Iorga et G. Balș, Histoire de l'art roumain ancien. Paris, E. de Boccard, 1922, 412 стр. 4° съ многобройни образи и приложения.

Появяването на една книга върху старото ромънско изкуство, и то на единъ языкъ, достъпенъ за по-широкъ кръгъ отъ читатели, не може да не се посрещне съ задоволство отъ всички ония, които се интересуватъ за изкуството на Балканския полуостровъ въобще. Въпреки голѣмитъ национални различия, Балканскиятъ полуостровъ образува, въ художествено отношение една недѣлима областъ, която се намира напълно подъ влиянието на византийското изкуство и черпи своитъ художествени традиции предимно отъ Византия. Историческитъ и културни връзки между отдѣлнитъ народи на Балканския полуостровъ сж били винаги тѣй тѣсни, дето почти не е възможно да се разбере художественото творчество на който и да било отъ тѣхъ, безъ да се вземе предъ видъ художественото творчество и на неговитъ непосредствени съседи. Отъ това гледище книгата на Йорга и Балшъ представя особенъ интересъ и за насъ българитъ

Въ сжщностъ тази книга се състои

отъ две съвършено самостоятелни части. Въ първата част известният ромънски ученъ Йорга разглежда развитието на ромънското изкуство до края на XVIII вѣкъ. Втората част (стр. 307-400) съдържа една отдѣлна студия на архитекта Балшъ върху молдавската църковна архитектура.

Създаването на особно национално изкуство може да стане само въ границитѣ на една национално обособена държава. По тази причина Йорга съ право поставя началото на ромънското изкуство едва къмъ срѣдата на XIV вѣкъ, когато за пръвъ пжтъ и ромънскиятъ народъ започва да играе самостоятелна роля като отдѣлна държава. Художественитѣ паметници въ Ромъния, които предшествуватъ тази епоха, принадлежатъ на други култури и не могатъ да се означатъ като ромънски. Къмъ тѣхъ спадатъ преди всичко паметниците отъ гръко-римската епоха, които Йорга засѣга накратко въ въведението на своята книга, а така сжщо и всички ония паметници отъ времето на ранното срѣдновѣковие, чиято национална принадлежностъ мжчно би могла да се установи, като се има предъ видъ разнообразния етнически съставъ на населението, което презъ това време е обитавало ромънскитѣ земи.

Йорга (стр. 3 сл.) обръща внимание на обстоятелството, че на Балканския полуостровъ се срѣщатъ и до сега два вида селски кжщи, чийто различенъ строежъ изглежда да почива на твърде стари мѣстни традиции. Следитѣ на античната гръко-римска кжща Йорга намира запазени и до днесъ въ кжшитѣ на македонскитѣ и гръцки селяни, както и на нѣкои мѣста въ Тракия. Тѣзи кжщи сж разположени на гжсто една до друга и сж обикновено на два етажа, съ малкъ дворъ или съвсемъ безъ него; съ една дума тѣ напомнятъ твърде много градскитѣ кжщи. Съвсемъ различенъ е другъ единъ строежъ, който е разпространенъ въ Ромъния, България, вътрешността на Сърбия, Унгария и Малорусия и който споредъ Йорга води началото си отъ старитѣ тракийци. Той се характеризира съ малки едноетажни кжщи, често пжти

съ веранда отпредъ, разположени въ широкъ дворъ, въ който се намиратъ отдѣлни пристройки за нуждитѣ на домакинството.

Йорга раздѣля развитието на ромънското изкуство на четири епохи, всѣка отъ които съставя особенъ отдѣлъ на неговата книга. Първата епоха, която обема времето приблизително отъ срѣдата на XIV до края на XV вѣкъ, той означава като епоха на формирането на ромънското изкуство. Единъ отъ най-старитѣ и най-важни паметници отъ тази епоха е тѣй наречената княжеска църква въ Арджешъ съ нейнитѣ отлично запазени фрески. Йорга се спира твърде накратко върху тѣзи фрески, безъ да се изказва по-опредѣлено за тѣхната дата и безъ да посочва даже на обстоятелството, че тѣ произхождатъ отчасти отъ различни епохи. Понеже половината отъ тѣхъ иматъ славянски надписи (другата половина е съ гръцки надписи), Йорга мисли, че тѣ трѣбва да се сближатъ съ фрескитѣ, които украсяватъ стени на църквата Св. Петъръ и Павелъ въ Търново и че тѣ въобще не сж били рисувани споредъ цариградски образци. Майсторътъ ще да е билъ споредъ Йорга нѣкой гръкъ, свикналъ да работи за славянитѣ, тѣй като славянската култура презъ тази епоха не била още проникнала въ Ромъния.

Това заключение на Йорга ние считаме за неприемливо. Както се вижда отъ многобройни други случаи отъ покъснитѣ епохи, често пжти български или въобще славянски майстори сж си служили съ гръцки надписи, обаче никога гръцкитѣ майстори, когато сж работили въ славянски страни, не сж употребявали славянски надписи. Независимо отъ това фрескитѣ съ гръцки надписи въ Арджешъ се отличаватъ и по стилъ значително отъ тѣзи съ славянски надписи въ сжщата църква, отъ дето се вижда, че тѣ не сж били работени отъ единъ и сжщи майсторъ. Следователно ние трѣбва да приемемъ, че тѣзи фрески сж били изпълнени отчасти отъ гръцки, отчасти отъ славянски, може би български майстори.

По-нататкъ (стр. 28) Йорга спомен-

нава между паметниците на ромънското изкуство и старата византийска църква въ Никополъ у насъ, като се позовава на обстоятелството, че къмъ 1370 год. синътъ на влашкия владетель Александра, Владиславъ или Влайко, се билъ установилъ за известно време въ тоя градъ. Обаче нищо не доказва, че въпросната църква, която по своитѣ чисто византийски форми се отличава въобще рѣзко отъ тогавашнитѣ влашки църкви, е била съградена тъкмо въ времето, когато Владиславъ е билъ въ Никополъ.

Нека споменемъ още, че сравнението, което Йорга (стр. 40) прави между тогавашнитѣ влашки носии и българскитѣ боярски носии възъ основа на фрескитѣ отъ Бояна, не е сполучливо, тъй като българскитѣ носии отъ Бояна, които сж значително по-стари, сж твърде различни отъ влашкитѣ. Изобщо изглежда, че Йорга въ този случай е объркалъ нѣкои паметници, тъй каго той по поводъ на Бояна говори за Кюстендилския деспотъ Константинъ вмѣсто за тогавашния български царъ Константинъ Тихъ, и за деспота Оливера вмѣсто за севастократора Калояна, изобразенъ върху стеницѣ на Боянската църква.

Съвсемъ погрѣшно е и тълкуването, което Йорга (стр. 93 сл.) дава на надписа отъ ктиторския образъ въ Кремиковския манастиръ, който изглежда да е билъ известенъ на Йорга само по нѣкое неточно копие. Въ този надписъ се споменаватъ дветѣ деца на нѣкой си Радивой, които се поминали едновременно презъ августъ 1493 г. („Тодоръ синъ Радивоевъ“ и „Драгна дъщи Радивоева“). Йорга прави отъ това име Раду Вода, като го идентифицира съ влашкия владетель отъ края на XV вѣкъ Раду, синъ на Влада. Отъ тамъ той вади по-нататъкъ заключението, че този влашки владетель стигналъ съ своята строителна дейность чакъ въ околността на София!

Презъ XV вѣкъ се пада и голѣмото развитие на молдавското изкуство, особено презъ времето на Стефана Велики (1457—1504 год.), който е проявилъ една необикновено плодотворна строи-

телна дейность. Една отъ първитѣ неговии постройки е билъ манастирътъ Путна (съграденъ отъ 1466—1470 г.). Манастирската църква, въпреки по-къснитѣ преправки, е запазила и до днесъ въ общи черти първоначалния си видъ и е упражнила голѣмо влияние върху по-къснитѣ молдавски и влашки постройки. Както при повечето отъ по-старитѣ ромънски църкви, тъй и при нея декоративнитѣ елементи сж заети отъ готическата архитектура и свидетелствуватъ за голѣмото влияние, което е упражнила въ Ромъния западно-европейската църковна архитектура. Това влияние, което е въобще характерно за цѣлото ромънско изкуство, се е предавало главно чрезъ посредничеството на Трансилвания и Полша.

Втората епоха въ развитието на ромънското изкуство, която се съвпада приблизително съ XVI вѣкъ, се означава отъ Йорга като епоха, въ която се установяватъ окончателно формитѣ на молдавското изкуство, което презъ това време играе още ржководна роля въ Ромъния. Особно изпжква презъ това време съ своята строителна дейность молдавскиятъ владетель Петъръ Рарешъ, комуто се дължатъ нѣкои твърде важни църковни постройки, като манастирската църква въ Молдовича, една църква въ Байя, църквата Св. Димитъръ въ Сучава и др. Майсторитѣ, които сж работили за него, сж били предимно саксонци отъ Трансилвания. Фрескитѣ отъ тази епоха, работени предимно отъ гръцки майстори, показватъ твърде силно италианско влияние. Обаче, наредъ съ чуждитѣ майстори, презъ това време се появява вече и една мѣстна живописна школа, която се придържа въ традициитѣ на по-старата византийска живопись. Най-значителниятъ паметникъ отъ тази епоха е църквата въ Сучевица, започната въ 1580 год., „едно действително великолепно произведение, което съединява въ себе си всичко най-хубаво, създадено въ края на XVI вѣкъ“. Фрескитѣ на тази църква, които издаватъ силно западно влияние, сж отлично запазени и до днесъ.

През първите две епохи от развитието на ромънското изкуство Влашко и Молдава, които сж съществували като отделни княжества, сж следвали и въ своето художествено творчество самостоятелни пътища. Унифицираното ромънско изкуство се появява едва през третата епоха, която се пада приблизително въ първата половина на XVII вѣкъ. Обаче и през тази епоха творческият факторъ остава въ същност пакъ Молдава. Влашко заема художествените форми на готово от Молдава и не може да достигне самостоятелно значение. Най-важните паметници от тази епоха сж църквата Три Святители въ Яшъ, която се отличава съ своята необикновено богата, чисто ориенталска каменна декорация, и манастирътъ Четацуѣа близо до същия градъ, който може да се означае като шедьовърътъ на молдавската архитектура.

Фресковата живопись от тази епоха се характеризира съ проникването на руско влияние. Руски майстори сж работили, между другото, и при изписването на църквата Три Святители въ Яшъ. Особно силно е било руското влияние въ художественото книгопечатане. Тогавашните ромънски печатници сж работили не само под ръководството на руски майстори, но и болшинството от дървените клишета, употребявани обикновено за украшение на църковните книги, сж идѣли готови от Русия.

Най-после четвъртата епоха, през която ромънското изкуство достига най-големия си разцѣтъ, обема управлението на влашкия князь Константинъ Бранковану (краятъ на XVII вѣкъ), както и цѣлиятъ XVIII вѣкъ. Главните паметници от тази епоха сж манастирътъ Хурези, съграденъ въ 1691/92 год., и манастирътъ Вакареши до Букурещъ, съграденъ въ 1716-1722 год., който сега служи за държавенъ затворъ. И двете тѣзи постройки се отличаватъ по богатата си декорация, която по своите тежки, натрупани форми и криви линии напомня западно-европейския барокъ. Изобщо западното влияние въ ромънското изкуство достига през тази епоха

най-големия си размѣри, макаръ болшинството от майсторите да сж от ромънско произхождение. Така напр. известни сж цѣла редица ромънски зографи, чиито имена се изброяватъ от Йорга (стр. 283 сл.). Наредъ съ тѣхъ работятъ обаче и гърци, както и руски майстори. Каменната скулптура и рѣзбарството сжщо така се упражняватъ от ромънски майстори. Само златарството остава все още въ ръцете на саксонци от Брашовъ. Едва през тази епоха центърътъ на ромънското художествено творчество се пренася въ Влашко. Молдава остава назадъ и образува единъ рѣзък контрастъ съ този разцѣтъ на изкуството въ Влашко.

Въ единъ къс „епилогъ“ Йорга дава нѣкои кратки сведения и върху новото ромънско изкуство, като се спира главно върху дейността на двамата най-известни ромънски живописци, Аманъ и Григореску. Първиятъ от тѣхъ въ много отношения може да се сравни съ нашия Николай Павловичъ.

Изобщо книгата на Йорга може да служи като едно отлично въведение въ изучаването на старото ромънско изкуство. Наистина, авторътъ се задоволява да ни запознае само накратко съ единъ твърде обширенъ и цененъ материалъ, безъ да разглежда ония проблеми, които подигатъ ромънските художествени паметници. Неговото изложение е чисто описателно. Той не разглежда произхождението на ромънските художествени форми, засѣга мимоходомъ чуждите влияния въ Ромъния и гради своето изложение повече на исторически, отколкото на художествени съображения. Изобщо Йорга, като историкъ, остава чисто художествените проблеми на втори планъ. При все това той ни дава съ своята книга ясно прѣдставление за развитието на ромънското изкуство въ всички негови проявления въ архитектура, живопись и художествена индустрия. На пръвъ погледъ прави впечатление, че Йорга говори почти изключително за църковно изкуство. Обаче, който познава тогавашните условия, знае много добре, че и въ Ромъния, както и у насъ, изкуството се е развивало почти изклю-

чително въ зависимост отъ църквата и че, следователно, историята на старото ромънско изкуство не може да бъде нищо друго, освенъ история на църковното изкуство въ Ромъния.

Студията на Балшъ върху молдавската църковна архитектура свидетелствува за едно по-сериозно вдълбочаване въ материята и основно познаване на техническите проблеми. Тази студия въ сжщност се явява като едно по-подробно разработване на една глава отъ старото ромънско изкуство. Изборътъ на този сюжетъ се обяснава съ обстоятелството, че тъкмо Молдава, както вече изтъкнахме, е играла главната роля въ развитието на ромънското изкуство, особено на ромънската архитектура. Балшъ посочва на първо мѣсто (стр. 311) различията между влашката и молдавската църковна архитектура. Додето първата отъ тѣхъ носи чисто византийски характеръ и почти не се различава отъ църковната архитектура на югъ отъ Дунава, втората се намира въ по-близъкъ контактъ съ западно-европейската архитектура и за това е успѣла да изработи по-оригинални форми, които сж минали после и въ Влашко.

Изобщо авторътъ обръща голѣмо внимание на различните чужди влияния, чието проникване въ Молдава е било улеснено чрезъ географическото положение на страната. Тѣзи влияния сж идѣли отъ различни направления. На първо мѣсто може да се констатира влиянието на Атонската църковна архитектура, което е минало въ Ромъния, споредъ автора (стр. 317), чрезъ посрѣдничеството на Сърбия и е намерило своето изражение най-много въ основния планъ на църквите съ тѣхните странични апсиди. По-нататъкъ голѣмо влияние сж упражнили върху молдавската църковна архитектура, особено върху типичната за нея конструкция на купола, арменските преселници въ Ромъния, като ѣ сж наложили нѣкои отъ строителните традиции на своята собствена страна. Особно силно е било влиянието въ Молдава на готическата архитектура, което е минавало чрезъ посрѣдничеството на Галиция и Тран-

силвания и се е отразило главно върху декоративните елементи на църквите. Най-после отъ XVII вѣкъ нататъкъ проникватъ въ Молдава италиянски и руски влияния. Въпреки всички тѣзи чужди елементи, молдавското изкуство е сполучило да даде особенъ типъ църковна постройка, която остава характерна за страната.

При начина, по който Йорга и Балшъ третирайтъ своята материя, безъ точно разграничение на темитѣ, известни повторения не сж могли да бъдатъ избегнати. Така напр. и двамата автори възпроизвеждатъ единъ и сжщи дългъ цитатъ отъ Стчиговски за характера на църковното изкуство въ Буковина (ср. стр. 130 и 392). Това нѣщо се обяснява съ обстоятелството, че двамата автори сж работили съвършено самостоятелно.

Книгата съдържа многобройни (повече отъ 300) и отлични образи, нѣкои отъ които сж направени въ цвѣтна аутотипия. За жалость тѣзи образи не сж нумерирани и въ текста никжде не се указва на тѣхъ, по която причина читателятъ трѣбва самъ да търси тѣзи отъ тѣхъ, които могатъ да му послужатъ за обяснение на текста. Това нѣщо е твърде непрактично и отнема излишно време, толкозъ повече, че образитѣ обикновено не сж поставени срещу съответния текстъ. Сжщо така трѣбва да се съжалева и за липсата на указателъ, който, при голѣмия обемъ на книгата, би улеснилъ твърде много справките, които читателятъ би искалъ да прави въ нея.

Б. Филовъ.

Др. Влад. Р. Петкович, Манастир Студеница (Народни музеј: Српски споменици II), Београд, издавачка књижарница Напредак, 1924, 84 стр. 4^о съ 114 образа въ текста.

Директорътъ на Бѣлградския Народенъ музей, проф. Вл. Петковичъ, който е вече добре известенъ съ своите солидни трудове върху старите сръбски паметници, започна напоследъкъ да издава особна редица трудове подъ заглавие „Српски споменици.“ Първата книга отъ тѣзи „Споменици“ излѣзе

миналата година и съдържа една богата сбирка от стари надписи от сръбските църкви и манастири.¹⁾ Втората книга, издадена с средства от фонда, основан от професора при Колумбийския университет в Ню-Йорк Мих. Пупинъ, е посветена на манастира Студеница, чиито две църкви — Успение Богородично и „Кралската“ църква — принадлежат към най-старите и най-интересни паметници на старото сръбско изкуство.

В първата част на своя труд (стр. 1—16) Петкович се занимава с историята на манастира, като привежда всички запазени до днес свидетелства за него. От тях се вижда, че манастирът Студеница, който е разположен в западна Сърбия южно от Градац (Чачакъ), е бил основан от Стефанъ Неманя между 1183 и 1196 год. и че той е играл твърде важна роля в сръдновъковната история на Сърбия, като е заемал първо място между четирите „кралски“ манастири, чиито игумени са били избирани по предложение на самия крал. В него е прекарал като монах последните години от своя живот и самъ Стефанъ Неманя. В 1313/14 год. Милутинъ построил в същия манастир така наречената „кралска“ църква, посветена на Св. Св. Иоакимъ и Ана.

Втората част от труда на Петковича е посветена на архитектурните въпроси. Като архитектурен паметник голъмата църква Успение Богородично представя много по-голям интерес от малката „кралска“ църква. И двете тези църкви ни бяха вече известни от излъзлото напоследък съчинение на Gabriel Millet върху старата сръбска архитектура.²⁾ Обаче Millet разглежда тези църкви само до толкова, до колкото те поясняват неговите идеи за трите сръбски архитектурни школи. Петкович разглежда двете църкви подробно, като се спира повече особено на първата от тях, тъй че едва бла-

годарение на неговия труд ние добиваме едно напълно ясно представление за тези две сгради.

Църквата Успение Богородично е еднокорабна църква по византийски образец, с голъм купол върху висок барабанъ, който почива върху широка четвъртита подставка и по това се отличава от сжщинските византийски куполи. Тръбва обаче да се забележи, че куполът не е запазен в първичния си вид. Неговият сагашен дванадесетостенен барабан произхожда от една по-късна реставрация. Църквата има на изток три от вън полукръгли апсиди, а на запад — обширно преддверие. Освен това на север и на юг от подкуполното пространство се намират, по арменски образец, два по-ниски „вестибюла“, които дават на основния план на църквата кръстовидна форма, като наподобяват напречен кораб. Наред с тези византийско-ориенталски влияния, църквата показва многобройни заеми и от западната архитектура. Такива са преди всичко богато разчленените романски портали, фризьот от малки слъпи арки, който обхожда горната част на стени, скулптурните украшения върху консолите на тези арки и външната облицовка на стени с правилни мраморни блочета. По такъв начин тази църква се явява като един от най-типичните примери за онзи еkleктицизъм, който е тъй характерен за сръдновъковната сръбска архитектура.

Особен интерес представят многобройните скулптурни украшения от трите портала на църквата и от голъмия прозорец на централната апсида. За жалост Петкович не ни дава детайлни изображения от тези скулптури, от които да може да се сди точно за тяхния стил и за техните подробности, особено за човешките фигури и за многобройните фантастични животни. Въобще неговите изображения, колкото и да са ефектни външно, не се отличават с достатъчно яснота. По тази причина, който иска да си състави по-точно представление за въпросните скулптурни украшения, ще тръб-

¹⁾ Старине (Записи, натписи, листине), прикупно Др. Влад. Р. Петкович, Београд 1923, 80 стр. 8°.

²⁾ L'ancien art serbe : les églises. Paris 1919.

ва да прибегне все пакъ до фототи-
пиитъ, дадени у Millet (обр 75, 76, 78,
80 и 81), макаръ и тѣзи последнитъ да
не съдържатъ детайлни снимки.

„Кралската“ църква въ Студеница има
много по-проста форма и по-скромни
размѣри. Тя е обикновена византийска
кръстовидна куполна църква върху ква-
дратна основа, безъ подпорки въ вж-
трешността и съ три апсиди, които
отвънъ иматъ полигонална форма.

Въ третата частъ на своя трудъ (стр.
33-81) Петковичъ разглежда подробно
живописъта на дветъ църкви, като въз-
произвежда всички запазени стари об-
рази, но е пропусналъ да ни даде по-
подробни сведения за боитъ или поне
да приложи единъ цвѣтенъ образъ, по
който да може да се сжиза колорита на
живописъта. Въ иконографическо от-
ношение тази живопись не представя
нищо особно. Заслужава обаче да се
изтъкне, че тя съдържа нѣкои сцени отъ
Вехтия Заветъ, които сж чужди на офи-
циалната византийска иконография, но
се срѣщатъ върху нѣкои отъ рѣзанитъ
дървени иконостаси въ България и Ма-
кедония, специално върху тѣзи отъ де-
бърската школа.¹⁾

Голѣма частъ отъ старата живопись
на църквата Успение Богородично е
онищожена, както изглежда главно въ
1846 година, когато частъ отъ стенитъ
на църквата сж били презографисани
наново отъ несръчни майстори. Обаче
и по-старитъ фрески сж били отчасти
поправяни още въ XVI и XVII вѣкъ.
При все това отъ тѣхъ е запазено до-
статочно, за да може да се възстанови
цѣлиятъ иконографически цикълъ на
църквата. По-добре сж запазени въ
първоначалния си видъ фрескитъ отъ
„кралската“ църква, отъ които особенъ
интересъ представя цикълътъ съ сцени
изъ живота на Св. Богородица.

Както единитъ, така и другитъ фрески
ни даватъ богатъ сравнителенъ мате-
риалъ за срѣдновѣковната църковна жи-
вопись на Балканския полуостровъ и
въ това именно обстоятелство се заклю-

чава тѣхното голѣмо значение за исто-
рията на срѣдновѣковното изкуство.
Обаче, за да могатъ тѣ да бждатъ ус-
пѣшно използвани като такъвъ мате-
риалъ, необходимо е да се установи по-
точно тѣхната дата. При фрескитъ отъ
„кралската“ църква въпросътъ е ясенъ:
тѣ датиратъ отъ самото начало на XIV
вѣкъ, тъй като тѣ сж съвременни съ
постройката на самата църква (1313/14
година).

Много по-сложенъ е въпросътъ за
датата на старитъ фрески отъ църквата
Успение Богородично и Петковичъ като
че отбѣгва да се произнесе категори-
чески по него (гл. стр. 79). Той при-
знава, че старитъ фрески сж били по-
правяни на нѣколко пжти, особно въ
XVI и XVII вѣкъ, и че тѣзи поправки
не сж се ограничавали само съ рету-
шировката на образитъ споредъ мето-
дитъ, практикувани въ Хилендарския
монастиръ, но че нѣкои образи сж били
рисувани и съвсемъ на ново. При все
това той е наклоненъ да приеме, че тѣзи
фрески, въ своята цѣлостъ, датиратъ
още отъ края на XII или началото на
XIII вѣкъ (ср. стр. 2).

За жалостъ ние не притежаваме си-
гурни данни за датата на тѣзи фрески.
Действително, споредъ единъ късенъ
надписъ, запазенъ въ църквата, тя е
била зографисана въ 1205 год. (стр. 2).
Обаче нищо не ни доказва, че запазе-
нитъ днесъ фрески датиратъ тъкмо отъ
тази година, както и нищо не ни пречи
да приемемъ, че първоначалната зогра-
фия на църквата е била съвършено они-
щожена при една отъ по-къснитъ реста-
рации. При такива обстоятелства да-
тата на фрескитъ би могла да се опре-
дели само възъ основа на тѣхния стиль,
съ помощта на достатъчно сравните-
ленъ материалъ. Тъкмо това Петко-
вичъ е пропусналъ да направи. Въ своя-
та стилова анализа на фрескитъ (стр. 78)
той се ограничава само да каже нѣкол-
ко думи върху позитъ и израженията,
безъ да засѣга нито подробноститъ на
рискунката, нито колорита, нито компо-
зицията. По тази причина неговитъ съоб-
ражения за датата на фрескитъ не сж
убедителни и ние не виждаме никакви

¹⁾ B. Filow, L'ancien art bulgare, Berne
1919, стр. 79 сл.; въ българското издание отъ
1924 стр. 119 сл.

сериозни основания, за да отнесемъ тѣзи фрески къмъ началото на XIII вѣкъ. Напротивъ, още на пръвъ погледъ въ тѣхъ се забелѣзватъ особности, които не ни даватъ право да ги поставимъ по-рано отъ XIV вѣкъ. Така напр., богатитѣ архитектурни сценерии, особно употребяването на драперии върху нѣкои отъ тѣхъ (гл. обр. 35), сж особности, които сж характерни както за фресковата, така и за миниатюрната живопись на XIV вѣкъ. Сцената съ монахинята Анастасия, която коленичи предъ Св. Богородица съ Младенеца Христосъ (обр. 39), показва особности въ рисунката, каквито сж напр. остритѣ отблѣсъци върху дрехитѣ на Христа, които срѣщаме чакъ презъ XVI вѣкъ. Ако прибегнемъ до сравнения съ по-точно датирани материали, ще констатираме, че фрескитѣ отъ църквата Успение Богородично въ Студеница стоятъ по-близко до фрескитѣ отъ Креиковския и Бачковския манастири (XIV-XV вѣкъ), отколкото до тѣзи отъ Боянската църква при София (1259 год.).

Впрочемъ, достатъчно е и едно по-подробно сравнение на фрескитѣ отъ дветѣ църкви въ Студеница, за да се убедимъ, че между тѣхъ нѣма никакви принципиални различия и че, следователно, тѣ по време не стоятъ много далечъ едни отъ други. Особно добре личи това при сравнението на образи, които третиратъ единъ и сжщи сюжетъ въ дветѣ църкви, какъвто е напр. случаятъ съ причастието на апостолитѣ (обр. 63-67 и 95-96). Незначителнитѣ различия, които Петковичъ констатира между еднитѣ и другитѣ фрески, се обясняватъ достатъчно съ това, че тѣ сж били изпълнени отъ разни майстори. При такива обстоятелства ние сме повече наклонни да приемемъ, че първоначалната зография въ Студеница отъ края на XII или началото на XIII вѣкъ е съвършено изчезнала и че запазенитѣ днесъ най-стари фрески въ църквата Успение Богородично не датиратъ по-рано отъ XIV вѣкъ.

Както и да е, новиятъ трудъ на Петковича е единъ твърде цененъ приносъ къмъ изучаването на старото църковно

изкуство на Балканския полуостровъ. Това изкуство, въпреки всички свои локални различия, има единъ общъ източникъ въ по-старото византийско изкуство, и по тази причина неговитѣ произведения не могатъ да се изучаватъ по отдѣлно за всѣка страна. Ето защо трудътъ на Петковича представя голѣмъ интересъ не само за Сърбия, но така сжщо и за другитѣ съседни страни.

Б. Ф и л о в ъ.

Raymond, Alexandre M. L'art islamique en Orient. Fragments d'architecture religieuse et civile. Praha 1924.

Известниятъ филантропъ и меценатъ, американскиятъ милиардеръ Чарлсъ Кренъ, който при своитѣ пжтешествия не единъ пжтъ е билъ и въ София, дето има много приятели, продължава да се интересува твърде живо и отъ художествени въпроси, особно въ свръзка съ ориенталското изкуство. Презъ настоящата година той обогати литературата по история на изкуството като издаде шестата часть отъ обширния трудъ на архитекта Ал. Раймондъ върху ориенталската архитектура. Разкошното издание in folio, което съдържа 60 цвѣтни таблици, дава образци отъ различни архитектурни мотиви. Своеобразното, красиво и декоративно ислямско изкуство е указало значително влияние върху западната срѣдновѣковна архитектура, която е усвоила изцѣло нѣкои форми отъ него.

Най-чиститѣ и най-типични „класически образци“ отъ това оригинално изкуство, съ неговитѣ характерни признаци — сферическитѣ куполи, подковообразнитѣ арки и стройни минарета — сж се запазили въ джамиитѣ на Дамаскъ, Каиро, Фецъ, Тунисъ, Одринъ и Цариградъ. Мюсюлманското приложно изкуство — цвѣтнитѣ стѣкла, керамиката и дървенитѣ рѣзби — ни дава великолепни образци на художествено занаятчийство, които отчасти не сж надминати и до днешно време. Гледжосанитѣ тухли и фаянсовитѣ плочки съ тѣхнитѣ необикновено нежни синьо-зеленикави нюанси, сложната и причудливата игра на арабескитѣ по дървенитѣ тавани и капа-

цитът на прозорците, високите и стройни като кипариси островърхи минарета, които въ прозрачната синина на южното небе изглеждат още по-високи, ни пренасят въ страните на Исляма, на вѣчното слънце и необузданата източна фантазия.

Сравнително праволинейната геометризация на архитектурните мотиви презъ XIII вѣкъ се смѣня презъ XIV и XV вѣкъ съ твърде сложна и подробна разработка на тѣзи мотиви, при което въ арабеските тѣй изкусно се преплитатъ изречения отъ корана, дето не винаги може да се установи, где свършва орнаментиката, която преминава въ писменостъ. Съ най-голѣмо разнообразие и подробна разработка се отличаватъ мотивите — понѣкога твърде сложни и забъркани — съ които сж украсени капациът на прозорци и вратитѣ. „Сталактитовитѣ“ украшения въ сводоветѣ, нишитѣ и михрабитѣ, скромни и въздържани отначало, преминаватъ по-късно въ вълшебните форми на Алхамбра. Тѣй обичните на Изтокъ розетки, двойни и тройни звезди, се преплитатъ своеобразно въ богата и фантастична орнаментика, при което много мотиви се явяватъ не само като особна стилизация изъ областта на фауната и флората, но така сжщо и като магически знаци отъ рода на „свастиката“, на „Гордиевия възелъ“ и др. под. Въ дървениятѣ рѣзби отъ XV вѣкъ често могатъ да се проследятъ индо-китайски мотиви, а високитѣ куполи на джамиитѣ въ Бруса отъ началото на XV вѣкъ, които по своята форма приличатъ на дервишки шапки, напомнятъ Самаркандскитѣ тюрбета и пагодитѣ на Индия.

Особно характерни и сполучливи по колоритъ сж лазурнитѣ и изумрудни фаянсови плочки, които понѣкога сж украсени ту съ заострено, ту съ закръжено арабско писмо. Низкитѣ, широки куполи на „хамамитѣ“, както и двойнитѣ засводени прозорци съ подковообразни арки и лека колонка по срѣдната, ясно указватъ на голѣмото влияние, което е упражнило ислямското изкуство върху романския стилъ.

Високото художествено изпълнение

на нѣкои отъ таблицитѣ прави това, издание ценно не само за специалистъ-който се занимава съ ислямското изкуство, станало напоследъкъ предмета на обстойни международни изследвания, но така сжщо и за всѣки любителъ на шедьовритѣ на типографското изкуство. Появяването на една такава книга е особно ценно днесъ, тѣй както книжнитѣ пазари на Европа, поради общата скжпотия, сж опустѣли отъ художествени издания.

С. Н. Кондаковъ.

Géza Fehér, *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V-XI. Jahrhunderten*. Veröffentlichung der Körösi Csoma-Gesellschaft. Budapest, 1921, 190 стр. гол. 8°.

Българско-маджарскитѣ отношения презъ V — XI вѣкъ сж предметъ на това ценно съчинение, съ което еднакво добре се препоръчва както авторътъ, така и ученото дружество, носеще името на заслужилия на времето си маджарски ориенталистъ Кьорьоши Чома. Това дружество не се задоволява само съ изданието на своя Körösi Csoma-Archivum, започнатъ въ 1921 г., но е пуснало на свѣтъ сжщата година и разглежданата книга, като публикация на азиатската комисия при Дружеството.

Авторътъ на това историческо съчинение, избранъ неотдавна и за членъ на Българския археологически институтъ, принадлежи къмъ ония рѣдки учени, които съ еднаква ревностъ се вдълбочаватъ не само въ историческитѣ, но и въ езиковскитѣ (лингвистичнитѣ) проблеми и които съ право мислятъ, че по-старата история, особено културната на кой и да е народъ, не може да се изгради безъ помощта на езиковата история на сжщия народъ, па и на сроднитѣ и близки народи. Въ това отношение проф. Фехеръ върви по пътя на Шафарика, Иричека и Дринова, съ тая разлика, че у новия изследвачъ на българското минало бие въ очи по-голѣмо запознанство и съ тюркскитѣ езици. И може би по тая причина именно, че у насъ рѣдко нѣкой (напр. проф. Ив. Д. Шишмановъ донѣкъде) е проявявалъ

по-широк интерес към туркологията, ние и до днес нѣмаме още подробна оценка на Фехеровата книга.

Писачът на тия редове сѣщо не може да разгледа всестранно излѣзлия преди три години труд на маджарския ученъ, но все пакъ ще обърне внимание върху езикословнитѣ въпроси, засегнати отъ г. Фехеръ. Историческата страна на книгата ще остане да бѣде предметъ на особено разглеждане отъ страна на българскитѣ историци.

Въ предговора (стр.5-9) се изтъква, че тепърва по време на римското владичество народитѣ въ северната половина на Балканския полуостровъ и въ Панония сѣ достигнали до по-висока степенъ на културенъ развой и че затова романизирането се е ширѣло съ невѣроятна бързина, а латинскиятъ езикъ и култура хванали доста яки корени. Тоя мощенъ подеиъ обаче могълъ да трае само до тогава, до когато Римъ билъ въ състояние да обезпечи работата на жителитѣ въ провинциитѣ си — до края на III вѣкъ следъ Р. Хр. Не е могла да бѣде задържана не само Дакия, опразнена окончателно въ 271 г., но дори и Дунавската граница, предписана въ Августовия заветъ.

Спрѣмо нахлуващитѣ отъ северъ варвари се прилага нова политика. Не се правятъ опити да бждатъ завладени тѣхнитѣ земи, а се гледа само да се защитятъ и организуватъ завзетитѣ отъ по-преди области. Въ това тѣкмо време, което съвпада съ една голѣма азиатска криза, се нахвърлятъ върху империята разни варварски народи, нѣкои по-близки, а нѣкои отъ далечния Изтокъ. Римскитѣ императори даватъ съгласието си да се настаняватъ въ Балканскитѣ провинции грамадни варварски множества (само Константинъ Велики приема триста хил. сармати), и въ реда на тия варвари все по-голѣмъ и по-голѣмъ става броятъ на славянитѣ. Готи, хуни и тѣмъ подчиненитѣ пълчища опустошаватъ цѣлия Балкански полуостровъ презъ IV и V вѣкъ. Старото население било току речи всецѣло унищожено, и следъ новитѣ славянски нахлувания въ края на V-ия вѣкъ Балканскиятъ полуостровъ добива

сѣвсемъ новъ изгледъ въ етнографско отношение. Старата култура била комай напълно пропаднала. Градоветѣ лежали въ развалини, полята стоели необработени: никой не работѣлъ, защото и не знаелъ, за кого работи.

И докато стариятъ Римъ успѣ да претопи въ провинциитѣ си готовото за работа римско, романизирано и варварско население, то новиятъ Римъ се указа далечъ не дорасѣлъ за такава задача. Новиятъ Римъ гледа само да се приема християнството отъ новото варварско население, безъ да се грижи да създаде условия за мирна културна работа. Тепърва държавитѣ на българитѣ и маджаритѣ успѣватъ, каже г. Фехеръ, да дадатъ на жителитѣ спокоенъ животъ, благоприятенъ за труда. „Тия две държави сѣ, които задържатъ всѣко нападение отъ Изтокъ и Северъ и които осигуряватъ европейския Западъ отъ опустошения на нови варварски пълчища. Въ това е и голѣмото значение на маджарската и на българската държавни организации. . . О силния язъ на българщината и маджарщината се разбива силата на Изтока, заплашваща културата на Запада“. По тоя начинъ печенеги, кумани и татари бидоха спрѣни и не можаха да достигнатъ до културнитѣ страни на западна Европа.

Изследването на г. Фехеръ се разпада на два дѣла. Въ първия се говори за съседството на българи и маджари при Кавказъ отъ 461/465 до 558 г. сл. Хр.: I. Bulgaren und Ungarn am Kaukasus (461/65—558), стр. 10—79. Авторътъ излиза отъ маджарското народно предание („1. Die ungarische Volksüberlieferung“, стр. 14—15), което подкрепя съ езикови и исторически доказателства („2. Sprachliche Beweise“, стр. 15—23, „3. Historische Beweise, а) Urbulgarentum, в) Urungarantum“, стр. 23—74), като на край се спира върху отношението на кутригуритѣ-българи къмъ Дунавскитѣ българи (74—79). Вториятъ по-голѣмъ дѣлъ отъ книгата е посветенъ на българо-маджарскитѣ отношения до пропадането на първото българско царство („II. Bulgarisch-ung-

garische Beziehungen bis zum Verfall des ersten bulgarischen Reiches“, стр. 80—156). Бележитъ къмъ двата дѣла на съчинението, на брой повече отъ 400, заематъ стр. 157—183. Сключва се книгата съ единъ показалецъ (184-190).

Първата половина на съчинението си проф. Фехеръ започва съ думитѣ, че заседналитѣ въ източна Европа народности взематъ участие въ живота на Европа тепърва чрезъ организаторската сила на хунитѣ и че само по пжта на хунското царство тия народности изпжкватъ на сцената на европейската история. Маджарскиятъ ученъ излиза съ едно оригинално схващане, което бихме могли да противопоставимъ на застъпваното отъ Пайскера, споредъ когото първобитнитѣ славяни сж минавали последователно отъ хунско (тюркско) робство подъ германско и обратно. Споредъ проф. Фехеръ голѣмата хунска държава е била образувана чрезъ съединение на известенъ брой източни народи, и народътъ (хунитѣ), чието име споменуватъ писателитѣ на Западъ и Византия, толкова пострадали отъ ударитѣ на тая сила, не е билъ господарь, ами само най-напредналиятъ на западъ членъ на тая верига отъ народи. Основаването на хунската държава не е означавало за скитническитѣ народи между Дунавъ и Волга нѣкакво робство, но победоносни борби. „Wir müssen uns also das Hunnenreich so vorstellen, dass darin unter Führung des im Donau-Becken angesiedelten Volkes diejenigen Völkerschaften vereinigt waren, welche zumeist von gleicher Rasse und ähnlicher Lebensweise, östlich davon wohnten“ (стр. 10).

Наскоро следъ смъртъта на Атила, въ 80-тѣ години на V в., се явяватъ ония хуни, които се означаватъ съ амето българи („die als Bulgaren bezeichneten Hunnen“ стр. 11) и отъ това, сами или съюзени съ други нации, постоянно сж въ Балканския полуостровъ. Западнитѣ писатели не ги ррзличаватъ отъ хунитѣ, па и отъ обстѣтелството, че тоя народъ изпжква уледъ пропадането на хунската държава, лоѣбва да се заключава, че народътъ е

принадлежалъ къмъ хунската държава, а само името му почва да се поменува отдѣлно едва тепърва следъ това разпадане на хунската мощь. Прокопий пжкъ най-вече си служи и после все съ събирателното име хуни.

По такъвъ начинъ най-новитѣ исторически издирвания идатъ да дадатъ до нейде право на Гаврила Кръстьовичъ, който още преди освобождението обнародва първия томъ на своята „История бльгарска подъ имя Унновъ“, при все че самъ М. Дриновъ въ дълга статия „Хуни ли сме?“ се изказа противъ хунската теория за произхода на бльгаритѣ. Дриновъ признаваше, че утигуритѣ и кутригуритѣ сж били хуни, но бѣше убеденъ, че тѣ си нѣматъ мѣстото въ нашата история, защото, каже, тѣ не сж нито наши бащи, нито наши чичеве (Съчинения т. III 215), ала въ най-ново време (1918) у проф. В. Н. Златарски, който издаде първия томъ отъ своята „История на бльгарската държава презъ срѣднитѣ вѣкове“, първата частъ отъ тази история обхваща тжкмо „Епоха на хунно-бльгарското надмощие“ . . . и твърде подробно разправя за утигуритѣ и кутригуритѣ.

Понеже въ историческитѣ извори не намираме никакви посочвания върху родината и по-ранната история на народитѣ, образували хунската държава, ние сме принудени да прибегнемъ къмъ помощта на езиковеднието и на народнитѣ предания, за да издиримъ, отъ де произхождатъ бльгаритѣ, които въ литературата се споменуватъ подъ това име тепърва къмъ 30-тѣ години на V вѣкъ (стр. 13).

Въ маджарското предание за Нимродовитѣ синове Хуноръ и Могоръ, които, като ограбвали синоветѣ на Беларъ, се оженили за дветѣ дъщери на аланския Князь Дула и по такъвъ начинъ станали родоначалници на всички хуни (отъ Хуноръ — хуни, отъ Могоръ — маджари), проф. Фехеръ намира две извънредно важни имена — Беларъ и Дула — мадж. Gyula, които не сж нищо друго освенъ видоизмѣнение на имената Bular, Bulgar и Дуло,

последното известно и от прочутия именник на българските князе. Според българското предание, запазено въ именника, баснословният Авитохолъ, живѣлъ 300 години, и Ирникъ, живѣлъ 150 години, сж тъкмо отъ рода Дуло, както и Куртъ, Безмъръ, Исперихъ (Аспарухъ), Тервелъ и т. н. Авитохолъ е, както се приема днесъ, очевидно Атила, а Ирникъ е най-младиятъ му синъ. По такъвъ начинъ излиза, че двѣтъ народни предания, маджарското и българското взаимно се подкрепятъ и се налагатъ като яко достовѣрни.

Ала маджаритѣ не само въ преданията си сж запазили споменъ за своята българска прародина, но и въ езика: маджарскиятъ езикъ ни дава по-ясно отъ всѣко сказание или история, картина за живота и културата на прабългаритѣ, съседни на маджаритѣ откъмъ изтокъ.

Мнението, че маджарскиятъ езикъ спада къмъ турко-татарската група, днесъ отъ никой ученъ не може да се поддържа, но тъкмо поради това сж извънредно важни многобройнитѣ културни думи, които намираме у маджаритѣ и които сж отъ несъмненъ турко-татарски произходъ. А най-важното е, че тия тюркски думи въ маджарския езикъ по редъ свои особености сочатъ не къмъ други тюркски диалектъ, а къмъ диалекта на българитѣ и чувашитѣ. Не му е тука мѣстото да се спираме подробно върху тия любопитни думи, изследвани особено грижливо отъ Мункачи и З. Гомбоцъ. Нашата наука още дължи преценка на трудоветѣ, обнародвани отъ Мункачи и Гомбоцъ, особено откакъ Гомбоцовата книга излѣзе и на немски.¹⁾

Не е ли интересно напр., че, вмѣсто срѣдословно и крайно тюркско *z*, маджарскитѣ думи иматъ, както чувашкитѣ и българскитѣ, *r*: мадж. *ökög*, а осман. *öküz* „волъ“? Или че вмѣсто начално

тюркско *s* се вестява *š* пакъ въ маджарски и чувашки: мадж. *sár* „тиня“, казан. *saž* „lutum“, алтайски *sas* и чув. *šur*? А мнението, че чувашкиятъ езикъ е потомъкъ на езика на волжскитѣ българи, днесъ се подкрепя напълно; то става безспорно отъ особеноститѣ на волжко-българскитѣ надгробни надписи отъ XIV в., открити отдавна, но разчетени добре едва въ последно време.

Срещу мисълта, че маджаритѣ сж могли да заематъ тюркскитѣ елементи на речта си отъ хазаритѣ, се изтъква, че следитѣ отъ хазарския езикъ говорятъ противъ такава възможностъ, понеже въ тѣхъ нѣмаме нито междугласно *r* вм. *z*, нито начално *š* вм. *s*.

Измежду многото тюркскобългарски думи въ маджарския езикъ (мадж. *kös*, четено *кош*, „овенъ“; тур. *koç*, *kecske* „коза“ тур. *keçi* и т. н.) има нѣкои много интересни, по поводъ на които въ сравнителното езикознание има още да се разисква хипотезата за т. н. ностратски, индоевропейско-урало-алтайски езикови връзки; напр. мадж. *túróg* „Topfen“ се дава и у Фехера като тюркска заемка, ала и въ славянскитѣ езици имаме дума *tvarogъ*, па и въ старогръцки *τυρός* „сирене“, *τυρέω* е „съсирвамъ, faire cailler en fromage“, и зенд. *tûiri* „съсирено млѣко, lait devenu caséeux“ и т. н. Въ какви отношения стоятъ тия думи? Всички ли индоевропейски думи сж заети? И не показва ли съществуването на славянски глаголъ *tvoriti* и думи като *tvarъ*, че слав. *tvarogъ* е старинна славянска дума, образувана тъкмо тѣй, както френ. *fromage*, итал. *formaggio* отъ *forma*? — Прастари арийско-турански културни сношения ще да сж съществували, както показватъ и други лексикални съвпадения.

Маджари и българи ще да сж били съседни негде по на югъ, около Кавказъ, както се сжди между друго въз основа на думата мадж. *бог* „вино“ = кум., уйгур. *бог* и т. н. (стр. 22). Къмъ това ни навеждатъ и аланско-осетинскитѣ елементи на маджарския езикъ (стр. 23) отъ IV-VI в. А и това се загатва въ маджарското сказание!

1) Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache von Zoltán Gombocz. Mémoires de la société Finno-Ougrienne XXX, Helsinki 1912. XVIII + 251 стр. гол. 8°.

Нататък авторът се спира върху историческият доказателства на своята теза, като намира, че не бива да се злоупотребява с прекалено критикуване на сръдновъковните сказания и сведения, че не бива, значи, да се изпада в хиперкритицизъм при разглеждането на такива въпроси.

Авторът познава отлично всички византийски и латински извори, в които се съдържат вести за българитъ и българско-маджарските отношения, и твърде майсторски свързва показанията на историците с даденото в народните сказания. Истинско удоволствие е да следи човъкът, какъ тълкува г. Фехеръ известията и на Приска, и на Йордана, и на Прокопия, и на Теофилакта и т. н. И за Фехера, разбира се, Куртъ е равно Кувратъ (стр. 41), па и годинитъ на князетъ отъ именника отговарятъ на тюркскитъ циклови имена: Авитохоль и Ирникъ захващатъ да управляватъ все въ годината на змията (диломъ твиремъ, прабълг. диломъ = тур. јиланъ), Куртъ въ втората година, година на вола (прабълг. шегоръ = тур. съдъч и т. н.; стр. 39). Дори митическитъ години на Авитохол и Ирника се обясняватъ хубаво като сборни години на неизвестнитъ владетели преди Атила.

Съ голъма любовъ и внимание проследява г. Фехеръ нататъкъ цѣлата история на маджари и българи, особено историята на българското владичество отъ татъкъ Дунава до и следъ идването на маджаритъ. За паметникъ отъ времето на българското владичество надъ Маджарско г. Фехеръ брои и т. н. Атилово съкровище отъ VIII-X вѣкъ съ любопитни надписи на прабългарски езикъ, хубаво разтълкувани презъ време на голъмата война отъ бележития дански езиковедъ В. Томсенъ.¹⁾ За остатъци отъ тюркско (аварско) население подъ българска власт трѣбва да се броятъ и т. н. секлери. Посочватъ се спо-

редъ Мелиха и следи отъ езика на българскитъ славяни въ Маджарско, напр. рѣчица Таролса се нарича въ нататъшното си течение Нѣјб сир. „топла рѣка“, а това показва, че името Таролса, чети Тополца, е отъ бълг. Топлица, не отъ корена *terply* на западнославянскитъ езици; крепостъта *Zemlin*, днесъ *Zemplén*, сжщо носи типична българска форма (земленъ). Пакъ съгласно съ Мелиховитъ издирвания се подчертава, че най старитъ славянски заемки въ маджарски сж отъ езика на българскитъ славяни (мадж. *mostoha*: *м а щ е х а*, *szombat*: *с ж б о т а* и т. н.).

Като поздравяваме г. Фехеръ за хубавата му книга, препоръчваме я найгорещо съ надежда, че авторътъ ще продължи своитъ интересни издирвания.

Ст. Младеновъ.

Никола А. Мушмовъ, Монетитъ и печатитъ на българскитъ царе. Съ 266 образи въ текста и 7 автотипни таблици. София 1924, XVI + 197 стр. Издание на Народния Музей въ София.

„Настоящия трудъ обема издаденитъ вече отъ менъ български монети и покъсно издирени и открити отъ менъ въ държавни и обществени сбирки и въ частни лица у насъ и въ странство. . . Наложителната необходимостъ, настоящиятъ трудъ да послужи на по-широки кръгове, особено на учителството, ме застави да дамъ сведения и за произхода отчасти на общата сръдновъковна нумизматика и сегашното състояние на българската нумизматика, а сжщо и исторически белѣжки на нашитъ царе и боляри, сѣкли монети и служили си съ печати“ (Предговоръ стр. XV). Така самъ авторътъ характеризира съдържанието и определя назначението на озаглавената тукъ книга. Обаче, дали ще трѣбва да гледаме и оценяваме труда на г. Мушмова само като ръководство по българската нумизматика за по-широки кръгове и за учителството, или въ него трѣбва да видимъ нѣщо повече, ще покаже самото съдържание на книгата.

Г. Мушмовъ раздѣлил книгата си на десетъ глави, отъ които: въ I глава подъ

¹⁾ Vilhelm Tomsen, Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklos (Hongrie). Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. historisk-filologiske Meddelelser. I, 1 København 1917, 28 стр. гол. 8°.

надсловъ „Развитие на българската нумизматика“ (1—6) прави исторически прегледъ върху началото и развитието на въпроса за българските монети въ ново време и дава най-подробна библиография по българската нумизматика.

Въ глава II подъ надсловъ „Монетното дѣло и организацията на монетарниците на западъ“ (стр. 6—14) се излага, кому се давало право за сѣчене монети презъ срѣднитѣ вѣкове изобщо въ Европа и въ частностъ въ България, дето, споредъ автора, това право „принадлежало на царя, и той разполагалъ съ него, както намиралъ за добре“; съобщава се за „монетни договори и съглашения“ между две или повече държави, които се съгласявали да сѣкатъ еднакви или общи монети, циркулиращи въ договорнитѣ държави безъ отбивъ, — такива монети и до днесъ не сж открити въ България; за корпорациитѣ на монеторѣзачитѣ, на които било повѣрено монетното дѣло срещу известни привилегии, давани както на западъ, тъй по аналогия и въ България съ царски заповеди; за монетарниците въ предѣлитѣ на днешна България въ най-старо врѣме и презъ срѣднитѣ вѣкове, като при това авторътъ установява фактически, че монетарници презъ второто царство е имало въ Търново, и предполага, че такива е имало и въ Видинъ, София, Варна, Кюстендилъ, Тръвна, Пловдивъ и др., както това може да се констатира и отъ обстоятелството, че и въ турско време е имало такива монетарници въ нѣкои отъ посоченитѣ градове; и най-сетне за монетнитѣ печати, които се приготвяли отъ специални майстори, наречени печаторѣзачи, като се даватъ рисунки и описание на намиращитѣ се въ Народния Музей два подобни печати отъ времето на Филипа II Македонски и отъ римската епоха.

Въ глава III подъ надсловъ „Приготвянето на метала и сѣченето на монетитѣ“ (стр. 14—23) се говори, по известния нумизматъ Е. Бабелона, за техниката по приготвяне на метала, какъ е ставало сѣченето на монети презъ срѣднитѣ вѣкове, за препечатани

монети, за маркиране на монети, излѣзли отъ употребление, за теглото, формата и размѣритѣ на монетитѣ, за изображенията, надписи и титли върху монетитѣ и най-сетне за посребрени монети, като авторътъ главно и изключително спира вниманието си върху българскитѣ стари монети и възъ основа на своитѣ изучавания дава най-подробни данни за тѣхъ отъ споменатитѣ страни.

Въ глава IV (стр. 24—26) авторътъ говори за „подправени монети“ и за преследването и наказанието на подправячитѣ, каквито е имало въ всички времена и държави и по аналогия авторътъ заключава, че и въ България е имало такива и че и въ българскитѣ закони сж се предвиждали и съответнитѣ наказания, и най-сетне съобщава за модернитѣ фалшификати и измислени, никога не сжществували монети.

Предаденото тукъ накратко съдържание на първитѣ 4 глави показва, че въ тритѣ отъ тѣхъ, 2, 3 и 4, се даватъ общи сведения изобщо по монетното дѣло въ Европа въ най-старо време и презъ срѣднитѣ вѣкове, съ огледъ да се обяснятъ и освѣтлятъ нѣкои отдѣлни въпроси, данни за които въ частностъ по монетното дѣло въ България или не сж открити още, или пъкъ изобщо не сжществуватъ. Макаръ авторътъ да се старее по аналогия да представи, какъ се е развивало монетното дѣло въ България, все пакъ означенитѣ три глави съдържатъ, както се каза, общи сведения по нумизматиката, които иматъ повече пояснителенъ характеръ, и могатъ да се смѣтатъ като нѣщо отдѣлно отъ главния предметъ на разгледвания трудъ. Затова и по планъ, и по методъ, споредъ насъ, би било много по-добре и напълно научно, ако авторътъ би съединилъ тритѣ тия глави въ едно въведение, а първата глава „Развитието на българската нумизматика“ би поставилъ като преходъ къмъ главното съдържание на книгата, което се състои отъ два отдѣла: I монети и II печати.

И наистина, въ глава V подъ надсловъ „Монетната система въ България“ (стр. 26-60) авторътъ преминава къмъ сжщинския предметъ на своя

трудъ и почва съ „класификация на българските монети“. Като изтъква, че по стил и изработка въ България била приета византийската монетна система отъ XIII и XIV вѣкъ, защото и най-старитѣ засега известни български монети се отнасятъ къмъ началото на XIII вѣкъ, макаръ по стил нѣкои отъ тѣхъ да се намирали подъ западно — венецианско влияние, авторътъ различава въ българските монети два периода: първия отъ началото на XIII в., отъ времето на Ив. Асеня II (1218-1246) до 1360 г., и втория — отъ края на царуването на Ив. Александра до завоеванието на България отъ турцитѣ (1393).

Г. М. характеризира монетитѣ отъ двата тия периода така:

„Монетитѣ отъ първия периодъ се отличаватъ съ образи, изработени въ голѣми подробности и фигури моделирани и сравнително по-живи. Изработката е извършена по византийски маниеръ, съ изключение на сребърнитѣ монети отъ Ив. Асеня II, Михаила Асеня, Георги Тертера и на Срацимировитѣ, които сж въ западенъ стилъ. Върху монетитѣ отъ този периодъ сж представени на лицето една или две фигури; само въ извънредно рѣдки случаи лицето е заето отъ двуглавъ орелъ или конникъ. На опакото преобладава образа на Христа. Пакъ само въ рѣдки случаи се срѣщатъ по опакото кръстъ, двуглавъ орелъ, крепостни стени или монограми“.

„Монетитѣ отъ втория периодъ сж отъ по-груба изработка. Образитѣ сж неподвижни, изработени шаблонно, безъ всѣкаква естетика, въ груби линии, а понѣкога въ негативна форма. Върху монетитѣ отъ този периодъ преобладава на лицето една фигура, права; само при единъ случай царътъ е на конь. Изключение правятъ само меднитѣ, Срацимировитѣ съ сина му Константина. Върху тия монети сж представени две фигури. Върху нѣкои медни монети отъ Ив. Шишмана има на лицето монограми. Върху опакото преобладава кръстъ или монограма, съ изключение сребърнитѣ монети на Ив.

Шишмана, съ образа на Богородица върху нѣкои отъ меднитѣ — лъвъ“.

Отъ горнитѣ характеристики ясно се вижда, че при класификацията на монетитѣ на периоди авторътъ се ръководилъ не само по тѣхния стилъ и изработка, но и по изображенията отъ дветѣ страни на монетитѣ. Обаче такъвъ сложенъ критерий ни се види не съвсемъ сполучливъ, защото при всѣка класификация на предмети отъ единъ родъ взематъ се за критерий постоянни и сжществени признаци и отличия, а не промѣнливи и случайни. И наистина, стилътъ — византийски или западно-венециански — е случаенъ признакъ, защото той зависи, напр. венецианскиятъ отъ това, доколко търговскитѣ сношения на България съ Венеция или Дубровникъ при известенъ български царъ сж били по-голѣми или по-малки; сжщо и изработката зависѣла отъ изкуството на печаторѣзачитѣ, които едвали ще сж били видни представители на изкуството, както това е било въ класическата епоха. Като се иматъ предъ видъ тия обстоятелства, при класификацията на българските монети трѣбва да се взематъ за критерий само изображенията отъ дветѣ страни на монетитѣ, по които лесно може да се установятъ и изтъкнатъ отличителнитѣ признаци и сжществени промѣни, които сж претърпѣли българските монети презъ XIII и XIV вѣкъ, и то подъ влияние на историческитѣ събития; въ такъвъ случай авторътъ не би билъ принуденъ да прибѣгва къмъ много „изключения“ и да прави голѣми хронологически скокове напредъ и назадъ, които нумизматиката, като помощна дисциплина на историята, не трѣба да допуша.

Монетитѣ отъ всѣки означенъ периодъ авторътъ раздѣля на групи; за първия периодъ VII, а за втория — VI, като при това съпоставя българските монети съ съвременнитѣ тѣмъ византийски или други чужди монети и се стареа да опредѣли тѣхното по-голѣмо или по-малко сходство, а оттука и влиянието на чуждитѣ монети върху българскитѣ; но и тукъ се явява сжщата сложностъ при

разпределянето, която затруднява ориентирането въ тия групи (стр. 25—35).

Доколко предложената от г. М. класификация е несполучлива, се види от това, че при определянето художествената стойност на българ. монети (стр. 35—40), той неволно напуска своята класификация по стилъ и изработка и определя художествеността имъ споредъ изображения и забравя за установенитъ отъ него групи, а вече говори за типове, а не групи монети. Като установява, че при определянето художествеността на монетитъ се взематъ обикновено златнитъ, а пъкъ такива български досега не сж открити, авторътъ взема за мѣрило сребърнитъ и констатира, че, колкото българскитъ царе да сж се намирали въ монетното дѣло подъ чуждо влияние, тѣ все пакъ сж се стремили да придадатъ на своитъ монети нѣкои особености въ художествено отношение, които откриватъ въ тѣхъ дори и по-голяма култура и самостоятелност. Тия особености г. М. разгледва твърде подробно и съ голяма наблюдателност и опитно разбиране, и сравнявайки българ. монети по царе съ съответнитъ чужди, установява по-голямата или по-малката имъ художественостъ.

Сжщата сръчност и опитност проявилъ авторътъ и въ установяването „названията на българскитъ монети“ (стр. 40—53), което е и най-цѣнното въ труда на г. М. Благодарение на широкитъ си и основни знания по нумизматиката — римска и византийска, г. М. сполучилъ да се справи съ тоя мъженъ въпросъ и, служейки си прекрасно съ сравнителния методъ, да установи веднъжъ за винаги не само названията на българскитъ монети и тѣхниятъ произходъ, но и теглото и стойността на монетитъ. Тукъ г. М. се явява истински изследвачъ и най-добъръ познавачъ на българската нумизматика. Обаче трѣбва да се съжалява, че той не използвалъ въ случая капиталното съчинение на К. Иречка, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, 2. Teil, Wien 1912, именно гл. 10: *Handel und Geldwesen*, стр. 46—66, дето той би намерилъ богать материалъ по разгледвания въ-

просъ, а главно за по-пълни сравнения и аналогии. — Въ свръзка съ названията на българскитъ монети авторътъ се спира и върху въпроса: сѣкли ли сж българскитъ царе златни монети, и дохожда до заключение, че, макаръ още досега и да не сж открити такива, все пакъ, като има предъ видъ, че „нумизматиката е наука на изненадитъ, единъ день може би да бждемъ изненадани и въ това отношение“.

Подъ насловъ „Най-старитъ български монети“ (стр. 53—59) авторътъ разгледва другъ единъ не по-малко важенъ въпросъ, а именно: сѣкли ли сж царетъ отъ първото царство и отъ второто до Бориса включително свои монети. При обяснението на тоя въпросъ той излиза отъ принципа, че „за да можель единъ владетель въ срѣднитъ вѣкове да сѣче монети, трѣбвало е, първо, да има нужния металъ свой или докаранъ отъ странство и, второ, да има нужното разрешение за правосѣчене монети.“ Като взима подъ внимание запазенитъ книжовни известия по тия две изисквания и главно познатитъ златни монети на сремския воевода Сермона, съвременникъ на ц. Самуила, и изнамерения напоследкъ оловенъ печатъ на Бориса-Михаила, г. М. дохожда до заключение, че „мжно може да се допусне, че въобще владетелитъ отъ първото царство не сж сѣкли монети“, и причинитъ за тѣхното отсъствие той „обяснява главно съ отдалечената отъ насъ епоха, а не съ факта, че първитъ български царе не сж сѣкли монети. Съ сигурност трѣбва да се вѣрва, че тѣзи монети сж съ гръцки надписи, както Сермоновитъ, което още повече затруднява нужното внимание. Ако се слѣди зорко, увѣренъ съмъ, завършва г. М., че ще се откриятъ и монети отъ първото българско царство.“ Както и да било, като оставя на страна златнитъ монети на Сермона и взема само известнитъ засега монети на царетъ отъ второто царство, г. М. установява до 40 типа стари българ. монети съ голѣмъ брой отдѣлни варианти.

Разгледваната V глава се завършва съ единъ краткъ прегледъ и описание на съвременнитъ видове българ. монети,

което, споредъ насъ, е съвсемъ излишно, още повече че тоя прегледъ не е напълно изложенъ; ако ли пъкъ авторътъ е искалъ да представи и монетното дѣло презъ третото царство, то той трѣбваше да разгледа монетитѣ и отъ времето на кн. Александра I, а не да се ограничава само съ монетитѣ отъ Фердинанда I.

Следъ подробното изучаване на българските стари монети, което авторътъ направилъ въ гл. V, ние бихме очаквали да последва непосредно описанието на самитѣ монети; обаче последното е помѣстено въ гл. VIII и се отдѣля 1. отъ гл. VI „Значението на българската нумизматика“, която би трѣбало да последва подиръ описанието и да послужи като единъ видъ заключение къмъ отдѣла за българските монети, и 2. отъ гл. VII „Печатитѣ на българските царе и боляри“, чието пъкъ мѣсто е предъ описанието на самитѣ печати, помѣстено въ гл. IV. Затова ние тукъ ще разгледаме по-напредъ съдържанието на гл. VIII — описанието на монетитѣ (стр. 65 — 155).

Това описание авторътъ раздѣля на 17 дѣла, които съдържатъ разни видове монети споредъ лицата, къмъ които се отнасятъ монетитѣ въ хронологически редъ, като въ последния дѣлъ дава български неопредѣлени монети. Въ всѣки отъ тия дѣлове се дава:

1. При името на царя или лицето хронологически данни, обаче нѣкои отъ тия данни сж погрѣшни. Така, за Сермона е дадена год. 1019, която е годината на неговата смъртъ и затова трѣбваше да се отбележи († 1019); за Ирина съ сина ѝ Михаила се даватъ годинитѣ 1242 — 1246, които не сж вѣрни, защото Ив. Асеня II наследилъ синъ му Коломанъ I, който е царувалъ отъ 1241 до 1246, следов. Ирина е управлявала съ сина си отъ 1246 г., но до кога, остава засега неизвестно; Константинъ Асенъ почналъ да царува не отъ 1257, а отъ 1258 год., защото презъ 1257 г. били узурпатори Коломанъ II, кн. Ростиславъ и Мицо; Георги Тертерий (а не Тертеръ) билъ избранъ за царъ въ 1280, а не въ 1279, защото презъ тая година билъ царъ Иванъ Асенъ III. Изобщо трѣбва да се забележи, че хронологическитѣ данни

и за сръбскитѣ и византийски владетели сж неточни.

2. Предъ описанието на монетитѣ на всѣки царъ или лице се даватъ исторически бележки, които сж твърде умѣстни, обаче и въ тѣхъ се срѣщатъ нѣкои грѣшки. Така, въ текста предъ Сермоновитѣ монети се казва: „следъ . . . убийството при обсада на Ограхиумъ при Драчъ на Иванъ Владислава“ и пр. (стр. 65) като при това се позовава на Кедрина. Но Кедринъ нийде не споменува за нѣкаква крепостъ „Ограхиумъ при Драчъ“. Това ще да е нѣкоя неволна печатна грѣшка вм. може би „Дирахиумъ или Драчъ“. Сжщо пакъ тамъ на стр. 66 се чете: „За тази обсада (разб. на Сирмиумъ или Сремъ) Кедринъ не съобщава никакви подробности. Споредъ Диогена крепостъта е паднала следъ коварното убийство на нейния началникъ и защитникъ — Сермона“. Преди всичко, споредъ разказа на Кедрина, Сирмиумъ не е билъ обсажданъ, а изпратениятъ отъ Василия II противъ Сремъ Константинъ Диогенъ, стратегъ на солунската тема, употребилъ хитростъ, като поискалъ лична срѣща съ Сермона, на която К. Диогенъ убилъ последния съ скрития подъ дрехата си ножъ (Sedrenus ed. Вop. II p. 476). Това събитие описалъ само Скилица-Кедринъ, а пъкъ изразътъ „споредъ Диогена“ дава да се разбере, че авторътъ се позовава на другъ нѣкой хронистъ или историкъ византийски, какъвто историята не знае. Очевидно, тукъ има нѣкоя бъркотия въ разбирането текста на Кедрина: самиятъ убийца на Сермона Конст. Диогенъ е взетъ за писателъ Диогенъ. Въ бележитѣ за Георгия Тертерия (стр. 84-85) сж объркани събитията както и хронологията, особено за ролята на татарина Чака (а не Чоки) и историята на Смилеца. Очевидно, авторътъ е ималъ подъ рѣка нѣкоя стара българ. история и пропусналъ да се възползува за тая епоха отъ студията на П. Никовъ, Татаробългарскитѣ отношения прѣзъ срѣднитѣ вѣкове съ огледъ къмъ царуването на Смилеца, „Годишникъ“ на Соф. Универ. кн. XV-XVI (1920-1921). На стр. 93-94 се казва, че Михаилъ III

Шишманъ ималъ отъ сръбкнната Неда само единъ синъ Иванъ Стефанъ Шишманъ, когато сж били двама: Иванъ-Стефанъ и Шишманъ и затова историята имъ е объркана. — Твърде блъдо е представено царуването на Ив.-Александра (стр. 105-106 и 123-124); за външнитъ отношения на България при тоя царъ нищо не се споменува. — На стр. 105 исихаститъ сж приброени къмъ еретицитъ; на стр. 142 се казва, че „Шлюмберже сжщо твърди, че Шишманъ билъ плененъ, хвърленъ въ тъмницата“ и пр. Шлюмберже никога не е писалъ за Ив. Шишмана; тукъ вѣроятно е объркано името му съ немския пленникъ Ив. Шилтбергера (1324-1425), и други подобни дребни грѣшки, на които нѣма тукъ да се спираме.

3. Монетитъ на всѣки царъ въ описанието сж раздѣлени: А — сребърни и Б — медни монети, и подъ тия две рубрики се описватъ разнитъ видове и типове монети. Тукъ г. М. е неподражаемъ: неговото опитно око не пропуска да забележи и най-незначителната подробностъ въ всѣка монета, а пъкъ хубавитъ и многобройни рисунки, на които се придружава всѣко описание, даватъ найпълна представа за всѣка монета, така че и най неопитниятъ дилетантъ лесно ще може да опредѣли по тѣхъ всѣка попаднала на ржката му българска монета.

Следъ описанието на монетитъ, както се каза, би трѣбвало и по планъ, и по съдържание да последва това, което съставя предметъ на гл. VI — „значението на българската нумизматика. Въ тая глава авторътъ изтъква значението на българскитъ монети 1. въ историческо отношение, защото по тѣхъ се установяватъ нѣкои истор. данни, неизвестни засега отъ книжовнитъ извори, както, напр., за съуправителството на синоветъ на нѣкои царе; за титулитъ на последнитъ; 2. въ стопанско отношение, защото установяването, че въ България имало монетарници, дава известна представа за развитието на златарството и гравйорството наредъ съ другитъ занаяти, и 3. въ археологическо отношение, защото тѣ служатъ като най-надежно средство при опредѣ-

ление времето на стари градове, крепости, църкви, гробове и други старини. Желателно би било авторътъ, като доказателство за това, да приведе нѣкой примеръ. — Въ тая глава ни се види доста пресиленъ следниятъ пасажъ: „Само отъ тритъ златни български монети отъ стратилата Сермонъ, военоначалникъ и управител на Сремската областъ въ времето на царъ Самуила, ние днесъ знаемъ, че този военоначалникъ, следъ смъртта на последния отъ българскитъ царе на първото българско царство, Иванъ Владиславъ, не се подчинилъ на Византия, а се провъзгласилъ за самостоятеленъ господаръ и се борилъ до смъртта си за независимостта на своето отечество“. За всичко това съобщава, както посочихме, само Скилица-Кедринъ, а отъ монетитъ на Сермона само се установи, че той е носилъ име стратилатъ. Сжщо така не е вѣрно и твърдението на автора, какво установениятъ отъ Шлюмберже фактъ, че Сермонъ билъ отъ български болярски родъ, „не е споменатъ до днесъ нигде въ българската литература, макаръ за него Шлюмберже да е писалъ още въ 1877 г.“, защото отъ въ 1897 г. бѣше направено отъ насъ съобщение и изказано мнение за статийката на Шлюмберже *Monnaies d'or d'un chef bulgare au XI-e siècle* въ „Български Прегледъ“ год. IV, кн. 1 стр. 109-111, които зажалъ останали неизвестни за автора.

Като особенъ отдѣлъ въ труда на г. М. съставятъ главитъ VII, IX и X — за „Печатитъ на българскитъ царе и боляри“ и за „Византийскитъ печати съ значение за българската история.“ Въ гл. VII, която, както се каза, се намира въ непосредна и тѣсна свръзка съ IX гл., като дава кратки сведения, за какво сж служили изобщо печатитъ (оловени, сребърни и златни) презъ сръднитъ вѣкове, главно въ Византия, а оттука и въ България, авторътъ изброява, какви и колко такива печати български сж известни за сега, а въ гл. IX дава и подробното имъ описание. Това описание той раздѣля на А — оловени (стр. 156—160), Б — златни (160—163) и В — сребърни (стр. 163—164) печати. — Въ реда на печатитъ отъ първата

група — оловени авторът, неизвестно защо, отстъпил от хронологическия ред, о който той се строго придържа в описанието на монетите, и турил на първо място печата на Самуила Алуциана, след него на протоспатария Сермона и най-сетне на Бориса-Михаила, когато би трябвало да се наредят тия печати тъкмо в обратен ред, и то разбира се, ако протоспатарий Сермонъ е същата личност, що е сремският воевода Сермонъ, въ което ние се съмняваме, защото оловеният печат на протоспатария Сермона, според определения на Шлюмберже, се отнася към края на XI или нач. на XII век, когато Сермонъ Сремски умрял, както се каза, в 1019 г. Г. М. като че ли бърка тия две личности (виж, стр. 62 и 157). — Никифоръ Лахана на оловения печат № 245, според нас, едва ли може да се смята за идентичен с нашия Ивайло, защото Ивайло е живял в XIII век, в една епоха, когато националният дух бил високо повдигнат, и бил най-върлият враг на византийците и затова едва ли той би имал печат на гръцки език. — Имайки под ръка точно копие от златния печат на Ив. Асеня II, г. М. би бил върхът на себе си, ако той би дал рисунката му по това копие (виж, табл. VI, 246), отколкото по рисунката на А. П. Стоилов, която не предава точно оригинала. — Автентичността на печата на Константина Асеня (стр. 61), ако се сжи по техниката, разположението на надписа и начертанието на буквите, се явява твърде съмнителна.

В гл. X (стр. 164—169), както се каза, авторът дава описание на оловеният печат на византийските воеводи-управители на разни теми (области), на които била раздѣлена българската държава през време на византийското владичество, и поради това тия личности сж тѣсно свързани с българската история, а пък събирането и издаването на тѣхните моливдовули наедно ще улесни значително работата на бъдещия съставител списъка на византийските стратегии на България през XI и XII в., особено като се вземе въ

внимание, че съчинението на Шлюмберже *Sigillographie de l'Empire byzantin* е вече библиографична рѣдкост, а нѣкои от печатите сж обнародвани въ разни недостъпни издания.

След едно кратко резюме на френски език за българските монети и печати (стр. 170—180), авторът прилага една таблица (стр. 181—185) с „монограми, букви и знаци“, които се срѣщат на българските монети въ различните видове и типове, като се посочва, на монетите на кои царе се намират тѣ, а сжщо дава се и номерът въ описанието. Тая таблица е от голѣмо не само научно значение, защото тя дава най-пълна представа за многобройността и разнообразието на всички монограми, букви и знаци върху българските монети, но и практическо, защото по-тѣх много по-лесно може да се изучи и определи и най-слабо запазената българска монета. Въ края книгата е снабдена с подробен показалец на имена и нѣща. Към книгата сж приложени и 6 прекрасно приготвени таблици с автотипични снимки на по-важните типове монети и почти на всички печати.

От това кратко изложение за съдържанието на труда на г. Мушмова достатъчно ясно се вижда, че това не е само ръководство за „по-широки кръгове“, а едно по планъ добре замислено и по съдържание сполучливо изпълнено научно изследване на българските монети и печати; това е единъ капитален труд по българската нумизматика и сфрагистика, който по своята пълнота и изчерпателност смело може да се нарече „*Corpus numismaticum Bulgarorum*“. Той за дълго време ще заема видно място въ нашата археологическа книжнина, и по своя външен изящен и спретнат вид ще украсява изданията на нашия Народен Музей. Най-сетне сж тоя си прекрасен труд г. Мушмовъ тури заслужен венецъ върху 25-годишната си дейност въ полето на българската нумизматика. Ние му пожелаваме добро здраве и яки сили, за да продължи сжщия успѣхъ и занаяпредъ тая си дейност и да открие

и обогати българската нумизматика с нови и още по-ценни монети, а главно окончателно да разреши останалите все още открити въпроси.

В. Н. З.

Годишникът на Народната Библиотека в Пловдив за 1922 год. София, Държавна печатница 1924, 128+200 стр. гол. 8° с 16 приложения.

Като столица на бившата Източна Румелия, Пловдив е запазил единствения институт, от който и София има да се научи доста; той е Народната Библиотека. Книжният ѝ инвентаръ поддържа, че директорите ѝ още в първите години я поставили на здрави основи за умствени занятия и изследвания. Сегашният ѝ директор повече от 20 години какъ се подвизава в нея и сполучи да ѝ даде образцова наредба. За доказателство нека си послужимъ с единъ фактъ отъ разглеждания годишникъ: презъ цялата отчетна година читалнята е била отворена всичко 353 дни; след. затворена е била всичко 12 дни. Действително, освенъ за Рождество и Велик-денъ по няколко дни, читалнята е отворена в неделя подиръ обедъ в замѣна на сжботата подиръ обедъ, когато е затворена. Въ София сж нужни много по-големи гаранции за вземаните книги, доказателство, че тя е по-напреднала в изкуството да усвоява чуждия имотъ.

Неофициалната частъ не по-малко задоволява читателя: тя се състои отъ 7 статии, отъ които 4 сж на директора — Б. Дяковичъ и по една отъ професоръ Ст. Младеновъ, Ст. Шишковъ, и Н. Райновъ.

Въ първата статия „Барелиефи на трите нимфи в група с Зевс и Хера“ г. Дяковичъ говори за два нимфеума, т. е. две светилища на нимфите, открити в България, едното при с. Саладиново край Марица, а другото при с. Айваково, разположено единъ часъ северно отъ гара Бѣлоземъ, Брѣзовско. При четене на тази статия човѣкъ заключава, че има известно сходство между гръцките нимфи и славянските вили и русалки.

Въ другата статия на г. Дяковичъ „Оброчни барелиефи на Херкулесъ в България“ се говори, какъ култътъ на Херкулеса се разпространилъ в Мизия и Дакия чрезъ римските легиони. Въ честъ на Херкулеса почнали да въздигатъ специални светилища и да му посвещаватъ лѣковити извори, нѣкои отъ които запазили името му (Херкулесбадъ в Ромѣния). Колкото пъкъ за култа на Херкулеса в Тракия, той е проникналъ много по-рано отъ обръщането на страната в римска провинция. Въ статията „Тракийско оброчище при с. Хамзаларе, Брѣзовска околия,“ сж посочени барелиефи на „Тракийския конникъ.“

Професоръ Младеновъ в „Две антични имена на рѣки в българските земи“ обяснява името на рѣките Осъмъ и Нишава. Съ помощта на сполучливи сравнения той намира, че тѣ стоятъ в свръзка съ названието „рѣка“ и представятъ хубава успоредица къмъ сърбо-хърватско Rjeka и италианското Fiume.

Познатиятъ етнографъ и родопологъ, Ст. Н. Шишковъ, покрай друго, изтъква значението на помениците в манастирите. Отъ имената в тѣзи поменици ни става явна българската народностна и езикова област, както и трайността на народните традиции. Самъ авторътъ е намерилъ в помениците имена отъ XVI и XVII вѣкъ заедно съ носовките в тѣхъ.

Г. Н. Райновъ в „Графиката на Николай Павловичъ“ изважда на яве заслугите на единъ забравенъ дѣецъ. Николай Павловичъ, синъ на Христати Павловичъ, дупничанина, който напечатал царственика на Паисия в 1844 г., е първиятъ живописецъ на исторически картини у насъ. Той е най-добриятъ представител на изкуството отъ доосвободителната епоха. Но той е не само завършкъ на една продължителна художествена работа, а и зачатъкъ на нова; изобщо, неговата дейностъ има „всички достойнства на исполински подвигъ, придигналъ цѣлъ народъ, но извършенъ само отъ единъ човѣкъ.“

Въ сборника на Фередунъ-бей, покрай голѣмата словоохотливостъ на авто-

ра, както обикновено у турските автори, все сж посочени нѣкои данни отъ миналото на българитѣ, особено за превземането на София. Само че тоя сборникъ е билъ използванъ отъ самия Шоповъ, съ чието съдействие г. Дяковичъ го „откупилъ“ още преди повече отъ 20 години (гл. „Периодическо Списание“ LXIII).

К. Стояновъ.

Adolphe Dieudonné, *Les monnaies françaises; aperçu historique avec 50 illustrations*, Paris 1923, 153 стр. мал. 8°.

Книгата подъ горното заглавие е излязла отъ перото на директора на нумизматическия кабинетъ при Народната Библиотека въ Парижъ, А. Диодоне. Авторътъ дава исторически погледъ върху френската нумизматика, като почва отъ времето, когато галитѣ сж почнали да имитиратъ гръцкитѣ и римски монети, до 1914 год., когато били отсѣчени последнитѣ французки монети въ Парижъ.

Авторътъ предполага, че въ Галия, преди изнамирането на монетитѣ, сж употребявали за търговска размѣна сѣчива и сждове, като котли и брадви, както е било и при гърцитѣ и римлянитѣ. За най-стари монети, сѣчени на французка земя, той счита сѣченитѣ въ Марсилия гръцки монети отъ Фо-

кейскитѣ колонисти, които основали града около 600 год. пр. Хр. Тѣзи монети датиратъ отъ около 470 г. пр. Хр.

Авторътъ приема като емблема на галитѣ глигана и коня, който е заетъ отъ златнитѣ монети на Филипъ II Македонски, върху които на opakото е представена колесница съ два коня, а петелътъ, който днесъ е емблема на Франция, билъ приетъ въ XVII в. Името петелъ (латински gallus) било прикачено на галитѣ чрезъ каламбуръ, за който пръвъ поменува Тацитъ — Galli evigilarunt Neronem, т. е. галитѣ (или петлитѣ) като възстанали събудили Нерона.

Следъ като франкитѣ минали въ V в. Рейнъ, пакъ си служили съ римски монети, както това се вижда отъ намеренитѣ въ гроба на Хилдерика монети. Сжщото е било и въ Галия следъ победитѣ на Кловисъ въ 488, 500 и 507 г. Като първи монети на френскитѣ крале авторътъ счита златнитѣ солиди на Теодоберта I, внукъ на Кловисъ, сѣчени въ 539 г. Презъ VI в. почватъ да сѣкатъ златни, сребърни и бронзови монети.

Авторътъ дава систематически сведения за монеторѣзането на кралскитѣ и феодални монети по хронологически редъ, като достига до 1916 год. Трудътъ на автора, написанъ въ сбита форма, съдържа ценни сведения за французката нумизматика.

Н. А. Мушмовъ.

Библиография.

Арнаудовъ М. Студии върху българскитѣ обряди и легенди. Часть I и II. София 1924, 548 стр. съ една карта и 5 образа вѣнъ отъ текста (Унив. библи. № 38).

Велковъ Ив. Две новооткрити римски военни дипломи отъ Веспасиана. Изв. археол. инст. II 83/98.

— Новооткрити старини. П. т. 210/212 и 225/229.

Grabar, A. La tradition des masques du Christ en Orient chrétien. Archives

Alsaciennes d'hist. de l'art II, 1923, 19 стр. — Въ това свое изследване върху прототипа на нержкотворния образъ на Христа, Грабаръ изхожда отъ една икона съ този образъ, която се намира въ Лаонъ (Франция) и която е била изпратена въ този градъ отъ Римъ въ 1249 год. Тази икона носи надписъ *образъ господень на свръскъ*. Тя показва голѣмо сходство съ образа на Христа въ българската фрескова живопись отъ XII и XIII вѣкъ и е била рисувана вѣроятно въ България въ края на XII вѣкъ.

Грабаръ, А. Росписъ церкви-костници Бачковского монастыря. Изв. археол. инст. II 1/68 и табл. I-XIII.

Дрончиловъ, Кр. Предисторически черепи отъ България. П. т. 187/201.

Дяковичъ, Б. Барелиефи на трите нимфи в група сжс Зевс и Хера. Год. на Нар. Библ. в Пловдив за 1922, стр. 2/16.

— Оброчни релефи на Херкулес в България. П. т. 17/30.

— Тракийско оброчище при с. Хамзаларе. П. т. 31/40.

— Сборникъ на Фередун-бей. П. т. 191/199.

Кацаровъ, Г. И. Антични паметници изъ България V. Изв. археол. инст. II 69/82.

— Походътъ на Александра Велики къмъ Дунава. Бълг. Туристъ XVI, 1924, 78/79.

— Археологически издирвания въ Мариовско и Прилепско, Зора бр. 1377 отъ 14 I, 1924.

Kazarow, G. I. Neue Denkmäler zur Religionsgeschichte Thrakiens. Arch. Anzeig. XXXVII, 1922, 184/201. — Обнарожда нѣколко бронзови релефа, намерени при Разградъ, които представятъ твърде голѣмъ интересъ за религиозния синкретизъмъ въ Тракия и се намиратъ въ свръзка съ релефитѣ на така нареченитѣ Кабири или Тракийски конници (съ фригийски шапки).

Кожухаровъ, Ат. Антични паметници въ Старозагорския музей. Изв. археол. инст. II 212/218.

Кондаковъ, С. Н. Владимиръ Василевичъ Стасовъ. П. т. 205/207.

Миковъ, В. Материали за проучване неолитичната клутура въ България. П. т. 218/ 225.

Миховъ, Н. В. Библиографски източници за историята на Турция и България. Часть II. София 1924, 134 стр. 16^о (изд. на Акад.).

Младеновъ, Ст. Две антични имена на реки в бжлгарските земи. Год. на Нар. Библ. в Пловд. за 1923, 41/54.

Мушмовъ, Н. А. Препечатани антични монети. Изв. археол. инст. II 174/186 и табл. XIV.

— Колективни находки на монети презъ 1923 год. П. т. 229/231.

— Една находка на старини отъ XIV вѣкъ. Зора бр. 1369 отъ 1 I, 1924.

— Една находка на турски монети. Зора бр. 1393 отъ 4 II, 1924.

— Нова находка на римски монети. Дем. Сговоръ бр. 170 отъ 29 IV, 1924.

— За печата на царъ Бориса. П. т. бр. 187 отъ 21 V, 1924.

— Свещени пещери. Бълг. Туристъ XVI, 1924, кн. 8.

— Старини изъ Букурещъ. Дем. Сговоръ бр. 203, 224, 245 и 249 отъ 15 VI, 7 VII, 1 VIII и 6 VIII, 1924.

— Сказанието за Родопи и Стара-Планина. П. т. бр. 219 отъ 1 VII, 1924.

— Златото. Естествозн. и геогр. VIII, 1924, кн. 9 и 10.

— Монетитѣ на Александра Велики като амулети противъ уроци. Дем. Сговоръ бр. 243 отъ 30 VII, 1924.

— Кои сж най старитѣ монети отъ Александра Велики? Макед. Прегл. I, 1924, кн. I.

Oštir, K. Illyro-thrakisches. Архив за арбанаску старину I, 1923, 78/137. — Езикови бележки.

Поповъ, Р. Предисторически изследвания въ Вратчанското поле. Изв. археол. инст. II 99/136.

Райновъ, Н. Графиката на Н. Павлович. Год. на Нар. Библ. въ Пловд. за 1922, 67/190.

Ruzicka, N. Zwei Statuen des Praxiteles auf Münzen von Ulpia Pautalia. Strena Buliciana 1924, 667/670 съ табл.

XVI. — Освенъ известната вече монета отъ Кюстендилъ въ сбирката В. Аврамовъ съ образа на Хермесъ, въ който нѣкои виждатъ копие отъ знаменитата олимпийска статуя на Праксителя, авторътъ обнародва още една бронзова монета отъ сжщия градъ отъ времето на Каракала, върху която е възпроизведена друга знаменита статуя отъ сжщия художникъ, а именно статуята на тъй наречения сатиръ-виночерпецъ.

Skok, P. Studije iz ilirske toponomastike. Архив за арбанаску старину I, 1923, 1/26.

Treimer, K. Zur Rückerschliessung der illyrischen Götterwelt und ihre Bedeutung für die südslawische Philologie. П. т. 27/33.

Трифоновъ, Ю. Бележки върху сръднобългарския преводъ на Манасиевата хроника. Изв. археол. инст. II 137/173.

Филовъ, Б. Старобългарското изкуство, 2-ро допълн. изд. София 1924, VIII+128 стр. 4^о съ 85 образа въ текста и 58 табл. въ фототипия и цвѣтна автотипия (изд. на Народния Археол. Музей въ София).

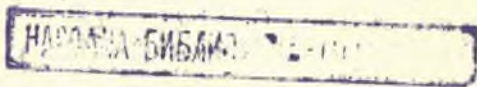
— Първиятъ международенъ конгресъ по византология. Изв. археол. инст. II 207/209.

— Евангелието на една българска принцеса. П. т. 209/210.

— Народниятъ съборъ въ Абоба. Слово бр. 595 отъ 17 V, 1924.

Шишков, Ст. Н. Етнографско-археологическото значение на манастирите в пловдивската епархия. Год. на Нар. Библ. в Пловд. за 1922, 55/66.

Schuchhardt, C. Cernavoda. Eine Steinzeitsiedlung in Thrakien. Prähist. Zeitschr. XV, 1924, 9/27,

Костница Бачковскаго монастыря, церковь; южн. сторона апсиды: Св. Отцы церкви.
Chapelle sépulcrale de Batchkovo; côté sud de l'apside: Les saints Pères de l'Eglise.

Изв. на Археол. Инст. II.

Табл. II.

Костница Бачковскаго монастыря церковь; зап. стѣна: Успеніе Богоматери.
Chapelle sépulcrale de Batchkovo; mur ouest: La Dormition de la Vierge.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - ЛЕВКОТЕ

1

2

Костница Бачковскаго мон.; церковь, южн. стѣна: 1. Евхаристія; 2. Срѣтеніе.
Chapelle sépulcrale de Batchkovo, mur sud: 1. Eucharistie; 2. La Purification.

LIBRARY OF THE
BIBLIOTHEQUE NATIONALE

I

2

Костница Бачк. мон.; црковь, южн. стѣна: 1. Крещеніе; 2. Воскрешеніе Лазаря.
Chapelle sép. de Batchkovo, mur sud: 1. Le Baptême; 2. La Résurrection de Lazare.

ИЗДАНИЕ СЕВЕРНО-КАВКАЗСКОЕ

Изв. на Археол. Инст. II.

1

Табл. V.

2

Костница Бачк. мон., церковь; 1. Апсида: Архангель; 2. Южн. стѣна: Святые Отшельники.
Chapelle sépulcrale de Batchkovo; 1. Apside: Archange; 2. Mur sud: Saints Anachorètes.

Изв. на Археол. Инст. II.

Табл. VI.

Костница Бачк. мон., црковь; вост. стѣна притвора: Богородица между апостолами Петромъ и Павломъ.
Chapelle sép. de Batchkovo, mur est du narthex: La Vierge avec l'Enfant entre St Pierre et St Paul.

ИЗДАНИЕ СЪСТАВИЛЪ: ИВАНЪ ПАВЛОВЪ

Изв. на Археол. Инст. II.

Табл. VII.

Костница Бачковскаго монастыря, крипта; апсида: Деисусъ.
Chapelle sépulcrale de Batchkovo, crypte; apside: Déisis.

ИЗДАНИЕ СЪСТАВИЛЪ: ИВАНЪ ПАВЛОВЪ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА И МУЗЕЙ

Изв. на Археол. Инст. II.

Табл. VIII.

Костница Бачковского монастыря, крипта; вост. стѣна притвора: Страшный Судъ.
Chapelle sépulcrale de Batchkovo, crypte; mur est du narthex: Jugement Dernier.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - ПЛОВДИВ

Изв. на Археол. Инст. II.

Табл. IX.

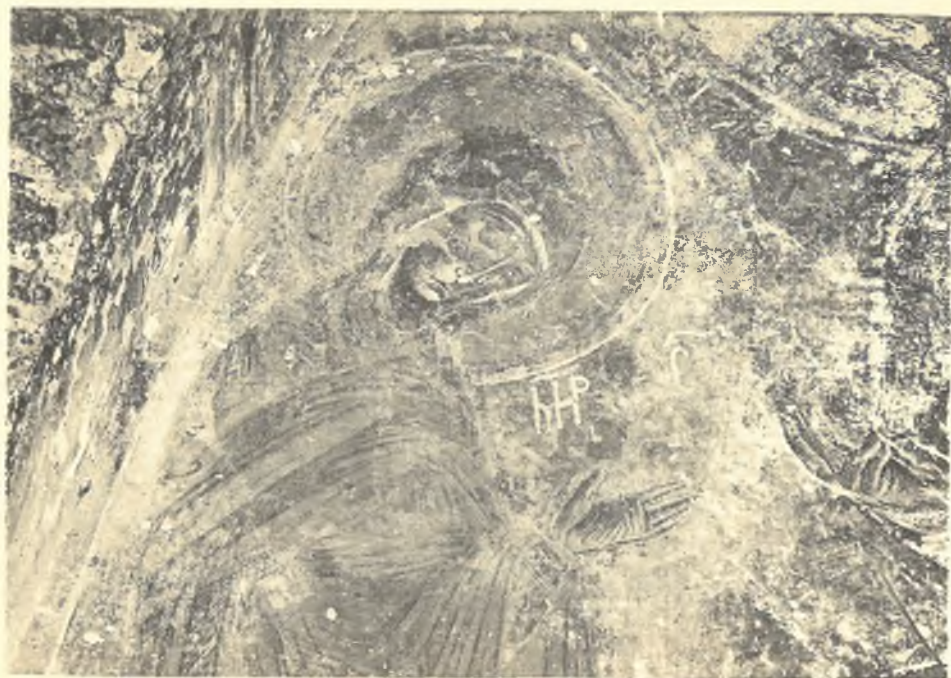

1

2

Костница Бачк. мон., крипта; вост. стѣна притвора: Страшный Судъ, 1. Апостолы, 2. Святители и Мученики.
Chapelle sép. de Batchkovo, crypte; mur est du narthex: Jugement Dernier, 1. Apôtres, 2. Saints et Martyres.

MARGARA BERNARDI - 1911

2

1

Костница Бачк. мон., крипта; 1. Вост. стѣна притвора: Апостоли въ Страшномъ Судѣ; 2. Апсида: Богоматерь въ Деисусѣ (табл. VII).
Chapelle sép. de Batchkovo, crypte; 1. Mur est du narthex: Les apôtres du Jugement Dernier; 2. La Vierge de la Déisis (pl. VII).

Национален музей
София

Изв. на Археол. Инст. II.

Табл. XI.

1

2

Костница Бачк. мон. — 1. Церковь, сев. стѣна притвора: Царь Иванъ Александръ; 2. Крипта, сев. стѣна притвора: Ктитори братья Пакуряны.
Chapelle sép. de Batchkovo. — 1. Mur nord du narthex: Le Tsar Ivan Alexandre; 2. Crypte, mur nord du narthex: Les fondateurs, les frères Pakouriens.

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF TORONTO

Костница Бачк. мон., крипта; вост. стѣна притвора: Св. Богородица между архангелами (ср. табл. VIII).

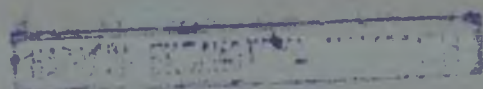
Chapelle sép. de Batchkovo, crypte; mur est du narthex: La Vierge entre deux archanges (v. pl. VIII).

ГОРОДА СИБИРО-УСМЕТ

Костница Бачк. мон., крипта; вост. стѣна притвора: Св. Богородица между архангелами (ср. табл. VIII).

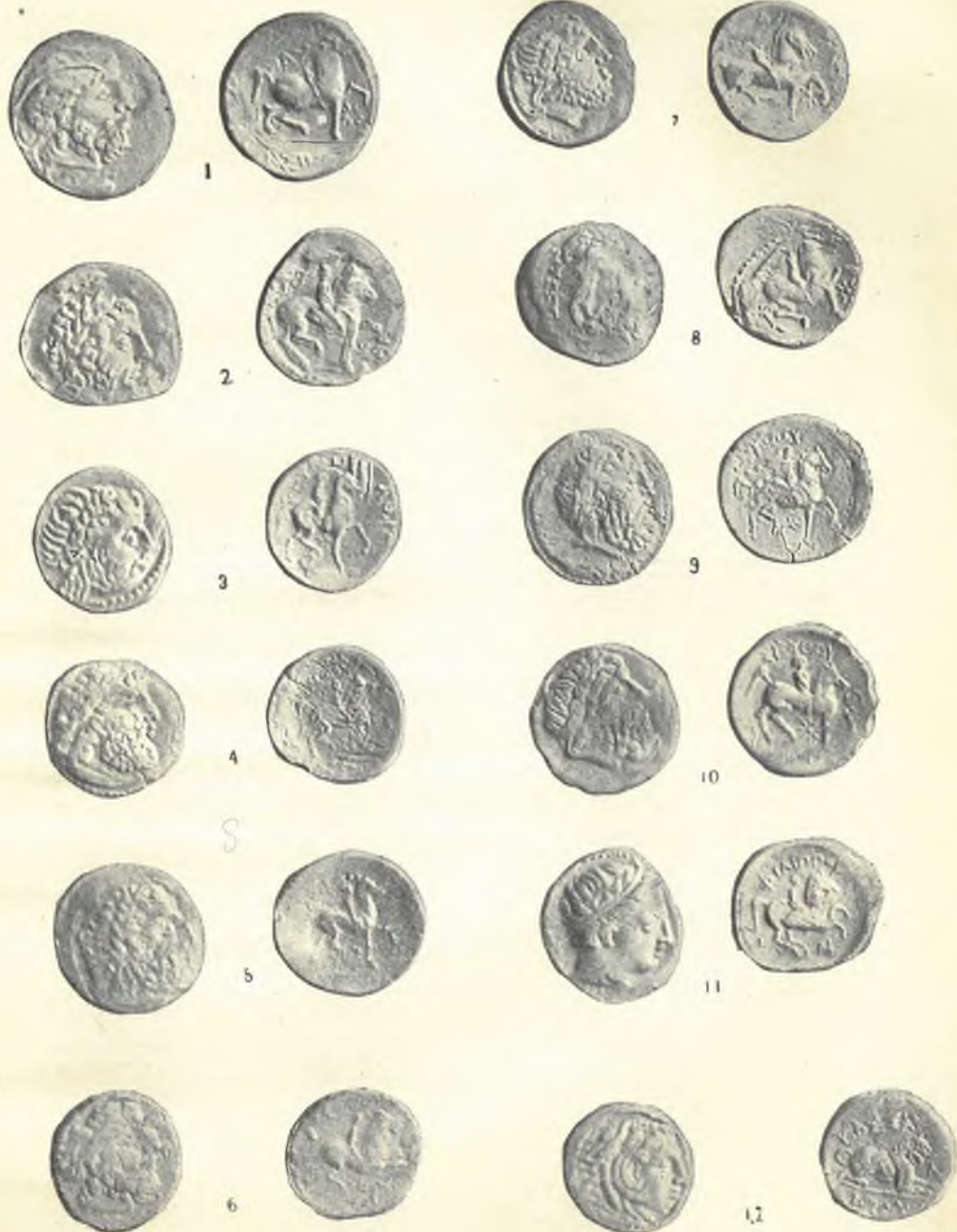
Chapelle sép. de Batchkovo, crypte; mur est du narthex: La Vierge entre deux archanges (v. pl. VIII).

Костница Бачк. мон., крипта; вост. стѣна притвора: голова
Св. Николая (ср. табл. IX 2).

Chapelle sép. de Batchkovo, crypte; mur est du narthex: tête
de St Nicolas (v. pl. IX 2).

Препечатани антични монети (София, Народен музей).
Monnaies antiques surfrappées (Sofia, Musée National).

I. Издания на Българския Археологически Институтъ въ София.

Извѣстия на Българското Археологическо Дружество.

Томъ I-VII, 1910—1920 год., съ многобройни образи и художествени приложения.

Известия на Българския Археологически Институтъ.

Томъ I, 1921/22, 270 стр. съ 153 образа и 4 хелиогравиюри.

Материали за историята на София.

- Кн. I: Проф. Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София. София 1910, 94 стр. 8° съ една табл. и 8 обр. въ текста.
- Кн. II: А. Протичъ, Архитектоническата форма на Софийската църква Св. София. София 1912, 126 стр. 8° съ 30 образа въ текста.
- Кн. III: Проф. А. Иширковъ, Градъ София прѣзъ XVII вѣкъ. София 1912, 96 стр. 8° съ 18 образа и единъ планъ на София.
- Кн. IV: Д-ръ Б. Филовъ, Софийската църква Св. София. София 1913, VIII + 172 стр. 4° съ 140 образа въ текста и 21 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия.
- Кн. V: Р. Поповъ, проф. Г. И. Кацаровъ и Ю. Господиновъ, Прѣд-и-сторически и старохристиянскій паметници отъ София и околността. София 1921, IV + 70 стр. 8° съ 48 образа и 7 таблици.

Други издания.

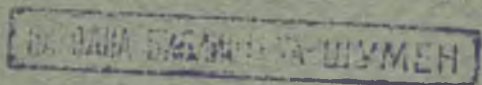
Р. Попов и Н. А. Мушмов, Ръководство за събиране и запазване старини. София 1922, 233 стр. 16° с 29 образа.

Намиратъ се за проданъ въ канцеларията на Българския Археологически Институтъ въ София, ул. Раковска 127.

II. Издания на Народния Археологически Музей.

- 1) Археологически извѣстия на Народния Музей. Кн. I. София 1907, 100 стр. гол. 8° съ 149 образа и 2 таблици.
- 2) Годишникъ на Народния Археологически Музей, кн. I-III за 1919, 1920 и 1921 год.
- 3) К. Шкорпилъ, Опись на старинитъ по течението на рѣка Русенски Ломъ. Кн. I отъ „Материали за археологическа карта на България“. София 1914, VIII + 200 стр. 8° съ 152 образа и 4 карти.
- 4) П. Мутафчиевъ, Стари градища и друмове по долините на Стрѣма и Тополница. Кн. II отъ „Материали за археологическа карта на България“. София 1915, 92 стр. 8° съ 29 образа и 23 таблици.
- 5) А. Protitch, Guide à travers la Bulgarie. Archéologie, histoire, art. Sofia 1923, 38 стр. 8° съ 109 образа вѣнъ отъ текста.
- 6) Н. А. Мушмовъ, Монетитъ и печатитъ на българскитъ царе. София 1924, XVI + 198 стр. 4° съ 266 образа и 7 таблици.
- 7) Проф. Б. Филовъ, Старобългарското изкуство, 2-о допълнено издание, София 1924, X + 128 стр. 4° съ 85 образа въ текста и 58 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия.

Цена 180 лева.
Prix pour l'étranger 220 levas.

Всичко, що се отнася до списанието, се изпраща до Българския Археологически Институтъ въ София, ул. Раковска 127.

Toute correspondance concernant le „Bulletin“ doit être adressée à l'Institut Archéologique Bulgare à Sofia, rue Rakowska 127.

En vente chez Otto Harrassowitz, Querstrasse 14, Leipzig.